

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 966, 981, 994, 1026, 1033, 1049, 1088.

(GADĀDHARA-PADDHATAU)
PRATHAMAM KHAṆḌAM

(KĀLASARAH)

BY

(GADĀDHARA RĀJAGURU)

EDITED BY

PAṆḌIT SADĀŚIVA MĪŚRA

(VOL I.)

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1904.

काव्यसारस्यामुद्धिमुद्धि-निर्घण्टः ।

अध्यायः ।	ग्रन्थः ।	श्लोकः ।	पङ्क्तयः ।
मुक्तश्रीवंध्यात् ...	मुक्तश्रीवंध्यात् ...	१	८
विज्ञानाशिरमयी	विज्ञानाशिरमयी	४२	१८
ध्यातुः ...	मध्यातुः ...	४७	२२
ध्वजः ...	ध्वजः ...	४८	१७
पूज्यः ...	पूज्यः ...	५३	९
मुद्धतिः ...	मुद्धतिः ...	५४	१४
प्रतान्तकः ...	प्रतान्तरः ...	५५	७
मुख्याकाशः ...	मुख्याकाशः ...	५८	८
पानकैः ...	पानकैः ...	१०८	६
अष्टादशमकः ...	अष्टादशमकः ...	१११	२१
हृद्यैः ...	हृद्यैः ...	११३	१३
विश्वामित्रः ...	अनावश्यकोऽयमत्र ...	१२०	१६
कलाकाष्ठः ...	कलाकाष्ठा इति ...	१२८	१८
महोदयः ...	महिनः ...	१४०	१४
दादशो ...	दादश्यां ...	१५०	३
चिमुद्धर्तव्यासैव	चिमुद्धर्तव्यासैव	१५६	२०
अन्तवेधः ...	अन्तवेधः ...	१६३	२२
पूजा ...	पूजा ...	१६६	१३
चतुर्दशम्यमावास्या	चतुर्दशमावास्या	१८२	१६
गुह्यिका ...	गुह्यिका ...	१८७	१०

अक्षरः ।	श्रुतिः ।	श्रुतिः ।	पञ्चाङ्गः ।	पञ्चाङ्गः ।
दोलायाचा ...	दोलायाचा ...	१८१ ...	२१ ...	
आङ्गभुक् ...	आङ्गभुक् ...	१८५ ...	२ ...	
मरुदेशस्थः ...	मरुदेशस्थः ...	२०० ...	१३ ...	
चापिठकस्य ...	चापिठकस्य ...	२०० ...	२२ ...	
विहाराह ...	विहाराह ...	२०१ ...	७ ...	
दूर्वाभिः ...	दूर्वाभिः ...	२०७ ...	११ ...	
दूर्वा ...	दूर्वा ...	२०७ ...	१५ ...	
एवमित्याख्यायितइत्यन्तं अनावश्यकोऽयमत्र		२०६ ...	१४ ...	
द्वादशेऽहनि ...	द्वादशेऽहनि ...	२१८ ...	११ ...	
वराजेन्द्र ...	राजेन्द्र ...	२१८ ...	११ ...	
भृगुहत्या ...	भृगुहत्या ...	२२२ ...	१५ ...	
दक्षिणात्य ...	दक्षिणात्य ...	२२४ ...	२२ ...	
प्रतिप्रसवाङ्मूलं ...	प्रतिप्रसवाङ्मूलं ...	२२६ ...	२२ ...	
दित्यवेत्य ...	दित्यवेत्य ...	२३३ ...	१७ ...	
दित्यवेत्य ...	दित्यवेत्य ...	२३३ ...	२१ ...	
इत्यर्थः ...	इत्यर्थः ...	२३६ ...	१८ ...	
केवलाधिमासवर्षे	केवलाधिमासवर्षे	२३७ ...	८ ...	
वर्ण्यावर्ण्यानि ...	वर्ण्यावर्ण्यानि ...	२३७ ...	१६ ...	
० निष्कलाः ...	निष्कलाः ...	२३८ ...	१ ...	
तस्कारतो ...	तस्कारतो ...	२४८ ...	३ ...	
व्योतिर्वचनेन ...	व्योतिर्वचनेन ...	२४८ ...	६ ...	
माख्य ...	माख्य ...	२४८ ...	१४ ...	
गयाआङ्ग ...	गयाआङ्ग ...	२५० ...	२१ ...	
षष्ठाह ...	षष्ठाह ...	२६० ...	५ ...	
याज्ञवल्क्यीय ...	याज्ञवल्क्यीय ...	२६३ ...	६ ...	

अष्टविः ।	अष्टविः ।	अष्टविः ।	अष्टविः ।
प्रेयान् ...	प्रेयान् ...	२६३	११
त्रिरात्रं ...	त्रिरात्रं ...	२६६	६
दिवसेः ...	दिवसेः ...	३०२	७
त्रिरात्रोशौचं ...	त्रिरात्रोशौचं ...	३१०	२०
याज्ञवल्क्यः ...	याज्ञवल्क्यः ...	३१३	२१
दुस्त्रिकित्ते ...	दुस्त्रिकित्ते ...	३१७	१७
धानादि ...	धानादि ...	३२०	१२
यमार्यमादीनां ...	यमार्यमादीनां ...	३६४	१०
प्रतिग्रहीत्वऽपि ...	प्रतिग्रहीत्वऽपि ...	३६५	१३
अपराहः ...	अपराहः ...	३८०	११
वाधित्वा ...	वाधित्वा ...	३८६	११
तदनुष्ठेयं ...	तदनुष्ठेयं ...	३८८	१३
यत्कर्मार्थं ...	यत्कर्मार्थं ...	३०२	२२
आहिताग्नेः ...	आहिताग्नेः ...	४०५	२२
प्रतिभावमापन्ना	प्रतिभावमापन्ना	४०७	१
इष्टं ...	इष्टं ...	४२६	६
सपिण्डीकरणाविचारः	सपिण्डीकरणाविचारः...	४२६	१७
अश्वमेधपक्ष ...	अश्वमेधपक्ष ...	४३०	५
सविशेषं ...	सविशेषं ...	४३१	१५
अत्यन्तं ...	अत्यन्तं ...	४३८	३
ऋसस्यादल्पत्वात्	ऋसस्यादल्पत्वात्	४३८	२१
इत्युक्ते ...	इत्युक्ते ...	४४१	२१
पञ्चयज्ञिक ...	पञ्चयज्ञिक ...	४६७	११
प्रदापयेत् ...	प्रदापयेत् ...	४६८	१५
कथञ्चन ...	कथञ्चन ...	४७३	१३

शब्दः ।	शब्दः ।	पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्त्याङ्कः ।
मध्याह्ने ...	मध्याह्ने ...	... ४८०	...
प्रामाणिकोक्तेः ...	प्रामाणिकोक्तेः ...	... ४८५	... १३
प्रतिबिध्यते ...	प्रतिबिध्यते ...	... ५०८	... ११
दानेवौ ...	दानेवौ ...	... ५१६	... १८
वृत्तं ...	वृत्तं ...	... ५१६	... २०
लौगाग्र्यो ...	लौगाग्र्ये ...	... ५२८	... १४
शङ्क ...	शङ्कः ...	... ५३१	... १३
मधुरत्वात् ...	मधुरत्वात् ...	... ५४१	... ६
तद्य ...	तथा ...	... ५४२	... १०
प्राणिना ...	प्राणिना ...	... ५४८	... २
विद्यात्र ...	विद्याद् ...	... ५५५	... १०
शान्तिकाध्याय ...	शान्तिकाध्यायं ...	... ५६१	... १
शब्दं ...	शब्दं ...	... ५६४	... १०
वैश्यस्य ...	वैश्यस्य ...	... ५७३	... ३
विष्णु ...	विष्णु ...	... ५७४	... १८
स्यन्दति ...	स्यन्दति ...	... ५७८	... २
उर्द्धं ...	उर्द्धं ...	... ५८०	... ४
परदिनस्य ...	परदिनस्य ...	... ५८०	...
उभयाद्या ...	उभयाद्या ...	... ५८०	... १६
चन्द्रार्कग्रहयो ...	चन्द्रार्कग्रहयो ...	... ५८०	...
प्रतिपन्निभ्य ...	प्रतिपन्निभ्य ...	... ६०४	... १३
पुद्गत ...	पुद्गत ...	... ६१२	... १२

कालसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताश्च अनुक्रमणी ।

बामानि ।

अंगव्य संहिता २०, ११६, ११७, ११८, ११९ ।

अङ्गिराः ११९, १२८, २५७, २६६, २७२, २७५, २७७, २८१, २८२,
२८९, ३०१, ३०३, ३०७, ३१७, ३२०, ३२६, ३१४, ३६३ ।

अजिः २८१, ४०५ ।

आग्नेयपुराणं ७०, १२६, १४८, २८५, ३०५, ३२२, ३२६, ३५३, ३५७,
४०६, ४०७, ६०२ ।

आचार्यः १२४, २१६ ।

आथर्वण्य श्रुतिः २७४ ।

आदित्यपुराणं ५३, ५५, ६७, १०५, २५५, २५८, २७१, २७७, ५६१,
४८९, ६१० ।

आदिपुराणं २६९, ३०९, ३६२, ५४१ ।

आपस्तम्बः १८, ५०, ६७, ६८, १५४, २००, २०२, २१३, २२५, २६४,
२७२, २७४, ३२३, ३६३, ३७७, ३७८, ३८४, ४४२, ४६६, ५२८,
५४६, ५५१, ५५९, ५६६ ।

आश्वलायनः ४०२, ४१६, ४२० ।

ईशानसंहिता १६०, १६१, १६४ ।

उत्तरसौरं २३० ।

उपहारसंहारः ७१ ।

उग्रवाः ६६, ३०३, ३२८, ४१६, ४२७, ४२८, ४३०, ५१८, ५३६, ५४८,
५५३, ५५६ ।

नामानि

पञ्चे

न्यायः २४२, २६४, २५४, २८८, ४१२, ४२६, ४७८ ।

एकामपुराणं ११६, १६१, १६२, १६३ ।

कण्वः १२७, २७८, ३१२ ।

कर्काचार्यः २६६, २७७ ।

कल्पतः २२, २७, १५२, १८०, १६७, २११, २१८, २२३, २२४, २६६,
२७५, २७६, २८७, २५३, २७७, २८३, २८६, ४०१, ४०२, ४१६,
४३६, ४३६, ४४५, ४५५, ५१०, ५४४, ५५७, ५६०, ५६६ ।

कश्यपः २२२, २२६, २३० ।

काठकाट्ट २३४, २३८, २३९, २४३ ।

कात्यायनः ५२, १०१, १२६, १३१, १३२, १३३, १४४, २२६, २४४,
२५६, २८६, २८२, ३११, ४००, ४१०, ४२८, ४३१, ४३६, ४३७,
४४१, ४४२, ४५५, ४६३, ४७७, ४८५, ५१३, ५२७, ५३७, ५६० ।

कामिकः १६२ ।

कार्त्तिकाजिनिः २७६, २८६, ३६०, ४१०, ४१७, ४५४, ४६०, ४६४ ।

कालनाथवीर्यं ५७५ ।

कालादर्शः ४२, ७४, १५३, २६३, २८६, ४१८, ४४८, ४६६ ।

कालादर्शीय संग्रहकारिका २४१, २४३, ३२५ ।

कालिकापुराणं १०८ ।

कालिदास चयनी २६०, २७७, ३११, ३१८ ।

काशीखण्डं २६ ।

कूर्मीपुराणं ३, ५४, ८४, ११५, १२७, १२८, १३२, १४०, १४१, २०४,
२१०, २५५, २६४, २८६, २८७, ३११, ४०४, ४७८, ५६३,
६००, ६०३ ।

कालकौमुदी १३३, २८७, २८८, ५८० ।

कालमहार्णवः ५६७ ।

नामानि

पक्षे

क्याटहृत्पण्डितमहापात्रः १०१, १२३, २०८ ।

कैयटः ४५५ ।

कोषः ४३१ ।

कौयुमिः २४२ ।

क्रतुः ४७७, ४८८ ।

मभलिः ४११ ।

मखडपुराणं वा तार्क्ष्यपुराणं ५५, ८८, १००, ११०, १२६, १४०, १४६,
२६६, ३२८, ६०७, ६०८ ।

मार्ग्यः ३५, ४४, ४५, ४७, २०३, २३८, ४५३, ४५७, ४८७, ५८८ ।

माखवः ३६८, ३८८, ४०४, ४१७, ४२८ ।

मृच्छपरिशिष्टं २३३, २३८ ।

मृच्छप्रायश्चित्तं ३२५ ।

मृच्छसूत्रमाखं २०८ ।

गोमिलः ४८, १३४, १७२, १८८, ३८२, ३८७, ३८८, ४००, ४०४, ४०५,
४०८, ४१७, ४१८, ४२०, ४२१, ४३४, ५२८, ५७२ ।

गौडः १२१, ४२१, ६१२ ।

गोडसंबत्सरप्रदीपः ८२, २६२ ।

गोड्डीय विन्तामणिः ४४३ ।

गौतमः २००, २०१, २१२, २४०, २८८, ३१६, ३५७, ३७४, ४००, ४४८,
४५५, ४५७, ४६६ ।

हामखेयः ५२० ।

हृन्दोगपरिशिष्टं २०, २०८, २५८, २६८, २७७, ३१०, ३१३, ३१८,
३३८, ३५५, ३६६, ३७१, ३८५, ३८८, ४००, ४०१, ४०४, ४०५,
४१३, ४१७, ४२४, ५७०, ५८६ ।

जातूक्यः २५७, २७८, २८६, ३२४, ४०४, ४०५, ४१० ।

नामाणि

पद्येषु

नामाणि: ६०, १७७, २३६, २४२, २६०, २६४, २७७, २७८, २८७,
३०८, ३१३, ३२३, ३५४, ३८३, ३८६, ३८८, ५८८ ।

जैमिनि: ११२, १३२, २५८, २७७, ३७४, ३८१ ।

जैमिनीय रामायणं ३२१ ।

ज्योति: पितामहः २३४ ।

ज्योति:शास्त्रं ३, ६, १२, ४४, ४७, ६८, १२३, २०६, २१७, २१८, २२७,
२२८, २२९, २३१, २३३, २३५, २३६, २३८, ३३८, ३५८, ३६८,
३६९, ३७३, ५७८, ५८६ ।

ज्योति:सागरः २५४ ।

ज्योति:सिद्धान्तः २३५ ।

तिथितत्त्वकारः १०५, १०६, १०७, ११८, २२४, ३२१, ३६३, ३७६,
५०५, ६१२ ।

तैत्तिरीयशाखा नारायणीयं ५ ।

दण्डः २६८, ३०७, ३१४, ३७१, ३८८, ५८४, ५८७ ।

दाक्षिणात्यसंयहकारिका २२४ ।

दुर्गाकल्पः १०३ ।

देवतः ५१, ५५, ५७, ६५, ८१, १२२, १३७, १३८, १६१, २१०, २१५,
२५५, २८२, ३०३, ३१३, ५००, ५०४, ५७५, ५२२, ५२७, ५३८,
५४६, ५५०, ५५३, ५५४, ५६६, ५६६, ५७८, ५८०, ५८७, ५८८,
६१३ ।

देवीपुराणं ८, ८०, ८३, ८८, १०३, १०४, १०५, १११, ११२, ११४,
१५७, २०३, २३०, २८४, ३६२, ३६६, ३७८, ३८८, ५७८, ५८०,
५८२, ५८३, ५८२ ।

धर्मः ५०१ ।

धनसंयहः ६२, ८२, १५३, १८१, १८२, ३७६, ३७५ ।

नामानि

धौम्यः २७३ ।

नन्दिपुराणं २६, ५८४ ।

नरसिंहपुराणं १४५, ३२३, ५०७ ।

नागरखण्डं २४३ ।

नारदः १०२, १२७, १३०, १३३, १३६, १६१, २२६, ३१०, ३३१,
५६८ ।

नारदोद्यपुराणं २४, २५, २६, ३३, ३६, ४०, ४५, ४८, ७७, ८४, ८६,
१२६, १२७, १३८, १२६, १३७, १३८, १८५, ३८२, ४३६ ।

नारायणभाष्यम् ३६१, ३६६, ४०१, ४०३, ४२५, ४२६, ४२७, ४३२,
४३७ ।

निगमः ४६, ८८, १२८, १५२, १५४, ५३७, ५६७, ५६५ ।

निबन्धकात् २०१, २२४, २४६, २५६, ३०६, ४०६, ४१५, ५०४ ।

निर्यायामृतं २०२ ।

नीतिरत्नाकरः ८०, १०१, १२३ ।

नृसिंहतापनीयं २१४ ।

पञ्चाननः ३००, ३०२ ।

पद्मपुराणं १३, १६, १७, १८, ३७, ३८, ३६, ४१, ६६, ६७, ७६, ८७,
११५, १३५, १४३, १४४, १५१, १६५, १६७, १७०, ४१५, ६०६ ।

पराशरः ४६, १६२, १६६, २११, २८६, ३१५, ३१६, ३२६, ३४८ ।

परिशिष्टं ४६६, ४६१, ४६२ ।

पारस्कारः १७२, २१४, २१५, २१६, २१८, २२१, २६०, २७३, २७६,
२७८, २८२, २८३, ३०१, ३०५, ३२२, ३२३, ३२६, ३७१, ३७४,
४२६, ४४७, ५७० ।

पितामहः ३२, १४१ ।

पिङ्गवर्याः १६, २८८, २६० ।

नामानि

पत्रेषु

पुराणं ७८, ८१, ८४, १६२, १६४, १८१, ३१६, ४०५।

पुनर्वीक्ष्यपुराणं १८४।

पुनर्वीक्ष्यः १३२, २६०।

पुनर्वीक्ष्यपुराणं ६०१।

पुनर्वीक्ष्यार्थाः २८।

पैठौनसिः ४६, ४८, ५२, ६५, ८५, २२१, २२४, २३७, २४०, २४५,
 २६५, २६८, २८६, ३०५, ३०८, ३२८, ३८८, ४०४, ४०५, ४०६,
 ४०८, ४११, ४१६, ४२२, ४८८, ४८०, ५०८, ५१८, ५१९, ५३८,
 ५६२।

प्रचेताः ३१५, ३२६, ३५६, ३६०, ४२६, ४३३, ४३६, ४४०, ५०४,
 ५७०

प्रजापतिः १७३, २४६, २६०, २७६।

वक्रचपरिशिष्टं १७२,।

वृद्धगार्ग्यः ६, २३, ३५, २०२, २०४, २४१, २५८, ५८१, ५८८।

वृद्धगौतमः ३८०, ४८०, ५६७।

वृद्धमनुः २०३, २८६, ३०४।

वृद्धमिहिरः १७५।

वृद्धयाज्ञवल्क्यः ६५।

वृद्धशातातपः २१७, ४४१, ५४८, ५४९, ५६७।

वृद्धात्रिः ३०३।

वृद्धप्रचेताः १८२, २६४।

वृद्धशिशुः वा वृद्धशिशुः ८२, ५८६, ५८१, ५८४, ५८६, ६०३, ६०४।

वृद्धनन्दिकेश्वरपुराणं १५१।

वृद्धमनुः २८५, २७८, २८०, २८३, २८४, ३०३, ३२५, ३८६, ३८०,
 ४५३, ४६५, ६१०।

नामानि

पत्रेषु

कृत्स्न्यतिः ५४, ६३, ८४, २३८, २४१, २५३, २५५, २५६, २६८, २८०,
२९८, ३११, ३२२, ३५८, ३५८, ३६०, ३६१, ४०८, ४१८, ४६६,
५२४, ५२५, ५४५, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५८६ ।

नौधायनः ४२, ५७, ६५, १५४, १६८, २१०, २२५, ३२०, ३७६, ३८०,
३८३, ३८७, ४१५, ४२८, ४३६, ४४४, ५११, ५५१, ५६०, ५७५,
५६४ ।

ब्रह्मापुराणं १३, १४, ३१, ३२, ३५, ५३, ५६, ६४, ६६, ६७, ७०, ७६,
८७, ८३, ८५, १०१, १०८, १०९, ११६, १२०, १३६, १४२, १७८,
१७९, १८४, १८५, १८६, १८६, १८०, २२१, २६६, २७०, २७१,
२८०, २८२, २८३, २८६, २८२, २८३, २८८, २८९, ३००, ३१०,
३१२, ३२१, ३२८, ३२९, ३५२, ३५६, ३५८, ३५९, ३६६, ३६७,
४००, ४०१, ४२४, ४२६, ४४६, ४५१, ४५४, ४६१, ४६२, ४६५,
४७२, ४८३, ४८४, ४८६, ५०२, ५११, ५१३, ५१६, ५२८, ५२९,
५३०, ५३१, ५४२, ५४७, ५६१, ५६२, ५६४, ५६५, ५६६, ५७०,
५८२, ५८४, ६०० ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणं ५५, ६६, ७१, ७८, ८३, ८७, ८७, १००, ११६, १३०,
१४१, १५२, १६८, १८१, ३८२, ५६४ ।

ब्रह्मसिद्धान्तः १०, ११, २३२, २३५, २५४, ५८८ ।

ब्रह्माण्डपुराणं ३०, ३८, १३८, १३९, १५०, १७६, १८५, १८०, ४५५,
४६०, ४६१, ५०५, ५१६, ५१७, ५५६, ५६३, ६०२, ६०४, ६०६,
६०८, ६१२ ।

भगवत्गीता १०३, १०६, ४६५, ६१० ।

भगवद्गीता १६५, ३१६ ।

भगवद्गीता ४ ।

भट्टः ३०२ ।

मानानि

पञ्च

भरद्वाजः ३६७, ७११, ७१५, ७२३ ।

भविष्यपुराणं १७, १५, ३३, ३६, ७६, ५८, ५६, ६२, ६६, ७२, ७३,
७८, ७६, ८०, ८५, ८६, ८८, ६२, ६५, १०२, १०६, १०७, १११,
११५, १२०, १३१, १३६, १४७, १५२, १५३, १७४, १६२, १६३,
२११, २१८, २२२, ३६०, ३६६, ३७५, ३७६, ३८०, ३८३, ४०१,
४०२, ४१०, ४१६, ४१७, ४३०, ४५२, ४५३, ४५७, ४५८, ४८६,
६१३ ।

भविष्योत्तरपुराणं ७, २०, ३१, ३७, ६४, ७१, ६१, ६२, ६४, १०१,
१०४, १०६, १०७, ११२, ११३, १२८, १२६, १४५, १४८, १५०,
१५६, १५७, १७७, १८२, ४०६, ४०७, ४७५, ५७६, ५७७, ५८१,
५८३ ।

भागवतं १०५, १६६ ।

भृशः वा भृशस्त्वितिः ६७, १४४, ५६७ ।

भोजराजशैवागमसंयहः ४ ।

मख्खनाचार्यः ३८५ ।

मत्स्यपुराणं १६, २०, २७, ३३, ४१, ८६, १३२, १३३, १४५, १४६,
१४६, २१०, २१४, २३६, २४२, २४८, २५६, २६३, २६८, २८५,
३५४, ३७७, ३८१, ३८३, ३८४, ४००, ४०१, ४०८, ४३०, ४३१,
४३२, ४५२, ४५३, ४५४, ४६४, ४८०, ४८१, ४८४, ५०७, ५१२,
५१६, ५४२, ५६३, ५६७, ५६०, ५६६, ६०२, ६०४ ।

मदनपारिजातः २२४, ४६३ ।

मनुः ३०, ५२, ५४, १७१, १६४, १६६, २०१, २०४, २०५, २०६, २१७,
२१८, २१९, २२०, २२२, २२३, २२७, २५६, २७०, २७२, २७८,
२६०, २६२, २६४, २६८, २६६, ३०१, ३०३, ३०७, ३१३, ३१७,
३२०, ३२४, ३२५, ३५१, ३५३, ३५५, ३६३, ३६६, ३६७, ३७२,

नामानि

पञ्चे

इ०४, इ०ई, इ००, इ०२, इ०४, इ०५, इ०ई, इ०८, इ०९, इ०१०,
इ०५, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ००, इ०२, इ०१, इ०३, इ०४, इ०५,
इ०६, इ०ई, इ००, इ०ई, इ०८, इ०५, इ०६, इ०७, इ०८, इ०९,
इ०१०, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०८, इ०९, इ०१० ।

मन्त्रपरसंहिता १२३ ।

मरीचिः इ०, इ०१, इ०२, इ०३, इ०४, इ०५, इ०६, इ०७, इ०८, इ०९,
इ०१०, इ०१२, इ०५, इ०५, इ०८, इ०७ ।

महाभारतं इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०,
इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई,
इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई,
इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई ।

महावृत्तिकाः १०७ ।

माधवाचार्यः इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०,
इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई,
इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई,
इ०ई ।

मार्कण्डेयपुराणं इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०,
इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई,
इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई ।

मन्त्रेयष्टकपरिशिष्टं इ०, इ० ।

मैथिलः इ० ।

यमः इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०, इ०,
इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई,
इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई,
इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई, इ०ई ।

नामानि

पत्रे

यमदग्निः ३७६, ४८६ ।

याज्ञवल्क्यः ६३, १७०, १६८, २००, २०१, २०५, २०६, २०६, २१२,
 २१४, २१६, २२०, २२३, २२५, २४२, २६३, २६६, २६४, २६६,
 २६६, ३००, ३१३, ३१४, ३१५, ३१८, ३२०, ३२१, ३२३, ३५२,
 ३५८, ३६५, ३६७, ३६६, ३८५, ३८२, ४०३, ४१३, ४२६, ४३०,
 ४६३, ५११, ५१६, ५५३, ५५८, ५६२, ५६८, ५६५ ।

याज्ञिकाः २५१ ।

योगीश्वरः ६५, ४५६, ५५७ ।

रत्नमाला २२८ ।

राघवभट्टः २६७ ।

राजमार्तण्डः २८, ८३, १०२, १६८, २०२, २५३, ४०६, ६०६ ।

रामायणं १३०, १६६, ३०४, ३०६, ४०५ ।

रत्नधरः २६६ ।

रत्नमालतन्त्रं १०६, १०७ ।

रत्नोदधरः ३६८, ५८६ ।

रघुहारीतः ११, २३४, २४४, ३१५, ३५१, ३६६, ४४५, ५४८ ।

रिक्तपुराणं ६७, ७३, ८४, ८६, १५५, १६०, १७६, १७७, १६२, २६०,
 २६५, २६८, ५१५ ।

रौकादिः ४६२ ।

रौपादिः १६६, ३८६, ४२२, ४२८ ।

रुटेश्वरसिद्धान्तः २३७ ।

रुद्रः ६० ।

रुद्राष्टपुराणं १५, ३३, ७५, १३२, १५८, २११, २६५, २६७, ३२६, ३४४,
 ५१०, ५५३, ६०७ ।

रुद्राष्टसंहिता ४०८ ।

नामानि

पञ्चेव

वशिष्ठः ६, ६६, ८३, ६६, १५२, १६७, २२३, २६१, ३११, ३१४, ३५७,
३८८, ४२८, ४५८, ५४८, ५६६, ५६७, ५८०, ५६० ।

बह्मपुराणं १४८, ४०७, ४५६ ।

वाक्परावली ४६८ ।

वाचनः १११ ।

वामनपुराणं ३ ।

वायुपुराणं १३०, १५५, १६१, १८५, २४५, ३७६, ३६६, ४४६, ४४८,
४६१, ४६३, ४६६, ४८३, ४८७, ५१८, ५२३, ५२६, ५२७, ५२८,
५३१, ५३२, ५३६, ५४०, ५४१, ५६१, ५६४, ६०६, ६०७ ।

वाल्मीकिः १२१, १२३ ।

वाशिष्ठरामायणं ४ ।

विज्ञानेश्वरः २२, २०६, २१२, २२४, २५७, २६३, २६४, ३०१, ३०३,
३०६, ३०७, ३१४, ३६५, ३७७, ३८२, ४२६, ५६६, ५७० ।

विप्रमिश्राः २८७, ४०१, ४५०, ४५२, ४६३, ५१५ ।

विलाससंग्रहकारिका १३६, १४०, १४३ ।

विश्वनाथमिश्रः ३८७ ।

विश्वरूपनिबन्धः १०५ ।

विश्वामित्रः १२०, १२१, २२०, २८४, २६६, ३६६ ।

विष्णुः २७, ४०, ४२, १२६, १७६, २१३, २६८, २६६, २७१, २६८,
३०८, ३१५, ३३०, ३५८, ३६१, ३६१, ४०१, ४२३, ४३०, ४६४,
४७८, ५१८, ५२३, ५३०, ५३१, ५३८, ५४३, ५४८, ५४६, ५५३,
५५४, ५६२, ५७० ।

विष्णुधर्मः १४६, ४५६, ५८५, ६०८ ।

विष्णुधर्मोत्तरं ७, ६, १०, १२, २१, ३०, ४६, ४८, ५४, ६५, ७०, ८२,
८३, ८५, ८७, ८८, १२४, १२६, १३२, १३४, १४१, १४७, १५०,

विष्णुपुराणः

पञ्चे

१५१, २५३, २५६, ३०६, ३०८, ३११, ३३५, ३५६, ३६१, ३६३,

५०३, ५०४, ५८३, ५८५ ।

विष्णुपुराणं ११, ८५, ८१, १३८, २०८, २२२, २५८, ३१६, ३५२, ३५७,
३८५, ३८७, ३८८, ३८५, ३८३, ५०२, ५८२ ।

विष्णुरहस्यं १५, २५, ३२, ३३, ३४, ८१, ८६, १२८, १३१, १३३, १३४
१३८, १३४, ५८५, ६०१ ।

विष्णुस्मृतिः १७, ३७३, ३०७, ३४७, ३५१ ।

वैष्णवायनः ३०८ ।

वैष्णानरसंहिता ७ ।

व्याघ्रपादः २७८, २८५, ३०८, ३२७, ३५७, ३८३, ५८७, ५८१, ५८७ ।

व्यासः १३, ३७, ३८, ५८, ६१, १५३, १७४, २११, २२३, २८०, ३१५,
३२६, ३७८, २८२, ३८३, ३०४, ३२१, ३२८, ३८८, ५०८, ५८०,
५८२, ५८५, ६११ ।

व्रतसारः १०१, ६०२ ।

शङ्करगीता ५०, ५८८ ।

शङ्खः वा शङ्खलिखितौ ३६, ३७, २१५, २१६, २१७, २१८, २१८, २६१,
२६३, २७६, २८७, २८८, २८०, २८१, २८५, २८८, ३०२, ३१६,
३१७, ३११, ३२४, ३६१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८७, ५१४, ५३०,
५३१, ५३६, ५३८, ५४४, ५४६, ५५३, ५६७, ५७०, ५८१ ।

शतानन्दः २२२, २३०, २४०, २४८, २५१, २५३ ।

शतानन्दसंग्रहः ३१, ७२, ७३, ८६, १२१, १५३, १६७, १७३, १७४,
१७६, १७८, १८०, २१५, २५४, ३७६, ५८४, ६०५ ।

शवरस्वामी १७१ ।

शातातपः २२५, २३४, २५१, २८४, ३१५, ३१८, ३७४, ३८७, ३८८,
३८८, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३१४, ३१५, ३१६, ३२०, ३२१,

नामाणि

पत्रेषु

४२४, ४४३, ४५४, ४६४, ४७३, ४७८, ४८०, ५११, ५१४, ५१६,
५२१, ५२६, ५४८, ५४९, ५५१, ५५३, ५५५, ५६५, ५७८, ५७९,
५८८, ५८२ ।

शाम्बपुराणं १२५ ।

शास्त्रं २०६, ४६६ ।

शिवपुराणं ३५, ३६, १५६, १७७, १८१, १८२, १८३, २०३ ।

शिवरहस्यं ४६, ११२, १६०, १६२, १६३, १६४, ३८२ ।

शिल्पवाक्यं वा शिल्पाः २०४, २३०, २६५, ३१८, ३३७, ३७६, ३८१,
३८२, ४०२, ५०५, ६०६ ।

शुद्धिगुणकारः ३०० ।

शुद्धिसारः २८८ ।

शुद्धिसारकारिका २२६, ५६८ ।

सुनःपुष्पः ३५६ ।

सूक्तपाणिः ४१८ ।

शौनकः २५१, ४४७, ४६१ ।

आङ्गविवेकज्ञातृ २१३, ४१६, ४५७ ।

आङ्गसूत्रभाष्यम् ५१४ ।

अतिः ५, ६, ७, ८, ९, १३७, १५१, २७४, २८१, ३२८, ३६६, ३७५,
३८०, ४०७, ४११, ४१७, ४३१, ४३२, ४३३, ४३७, ४४०, ४४५,
५६२ ।

औधरखामौ ३१३ ।

षट्त्रिंशन्मतं २६, ४२, २७१, २७२, ३०३, ५६५ ।

संयहकारः ११३, १६०, २२५, २४२ ।

संयहकारिका १४२, १६६, १८३, ४३९, ४४४ ।

सत्त्वतपाः २४३ ।

नामानि

पनेषु

सत्यव्रतः ७, ४६, ८३, २१५, २४४, ४०५, ५१५ ।

सत्याचार्यः २३१ ।

सगत्कुमारसंहिता १२६, १२७, १३०, १३२ ।

संवत्सः १५३, २१३, २२२, २७६, २८१, ३५६ ।

साध्यायनः ३४६, ४४६, ४५३ ।

साक्षकायनः ४६१ ।

सिद्धान्तशिरोमणिः १०, ४२ ।

सुमन्तुः ५६, ५७, ६२, २२४, २७६, ३१२, ३१३, ३५६, ३७३, ४१८,
४२४, ४६०, ५८४ ।

सौरपुराणं ५१ ३८२ ।

सौरधर्मः १२६ ।

स्कान्दपुराणं १२, १६, २१, २२, २३, २४, २५, ३०, ३३, ३४, ३६, ४०,
४५, ४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५५, ५७, ५८, ५९, ६२, ६६, ७१,
७३, ७४, ८४, ८५, ८६, ८०, ८२, ८६, ८८, ८९, १०६, १०७,
१११, ११५, १२०, १२७, १२८, १३१, १३७, १३८, १३९, १४०,
१४६, १५२, १५४, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६४, १६६,
१६८, १८१, १८३, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, २१४, २६७,
३८४, ४०६, ४५७, ४६७, ४६८, ५७४, ६००, ६०५, ६११, ६१३ ।स्मृतिः ६, १४, ६०, ६२, ६४, १६०, १८२, २०२, २०८, २१६, २२७,
२३७, २३८, २६२, २६४, २६३, ३०६, ३०८, ३२३, ३४१, ३६४,
३८३, ३८२, ३८६, ४०६, ४१६, ४२४, ४३३, ४३७, ४४३, ४४४,
४४७, ४५५, ४५६, ४६६, ४७६, ५१५, ५७१, ५७४, ५८६, ६११ ।

स्मृतिमोमांसा ५८२ ।

स्मृतिरत्नमाला ४६८ ।

स्मृतिमहाश्वः १७१ ।

नामानि

स्युतिसंग्रहः २४०, २७६, ४१८ ।

स्युतिसमुच्चयः ८०, ८५, ४५८, ४६३, ५०४ ।

स्युतिसारः ५०४ ।

स्युत्याचारः २८८ ।

स्युत्यन्तरं ५२, ५३, ५६, ५६, ६३, ७७, १२८, १४५, १६१, १६६, १७१,

२१३, २१६, २३८, २४५, २६०, २७०, २७४, २६१, २६५, २६७,

३०६, ३१६, ३२२, ३३०, ३३२, ३८६, ३८०, ४०२, ४५६, ४६४,

४७७, ४८०, ५०३, ५०८, ५०६, ५६०, ५६३ ।

हयग्रीवपञ्चराजं २६७ ।

हरिभक्तिविनासः ११८, १४०, १६५, १७६ ।

हरिवंशः १५०, १५१ ।

हरिहरसमुच्चयः ३७६ ।

हारजताज्ञात् ३०३ ।

हार्योतः ५४, ७८, १६७, १६८, १६६, २००, २१५, २४३, २४४, २८६,

२६०, २६३, ३१४, ३२२, ३२५, ३५२, ३६३, ३७६, ३८०, ३८६,

३६६, ४१४, ४२१, ४२७, ४४१, ४४६, ४८५, ४८८, ४८६, ५०२,

५१०, ५१२, ५१४, ५१८, ५२३, ५४१, ५४२, ५४६, ५५२, ५५३,

५५६, ५६३, ५६७ ।

हेमाद्रिः ४१६, ४२१, ४२२ ।

कालसारस्य विषयानुक्रमणी ।

—:०:—

अ ।

<p>अक्षयवृत्तीया ... ६६, १६०</p> <p>अगस्त्यार्चविचारः ... ५८५</p> <p>अधोराख्याचतुर्दशी... १५७</p> <p>अङ्गाशौचविचारः ... २१</p> <p>अज्ञातमृताह्लादिनिर्णयः ... ३६०</p> <p>अत्यन्तनिर्द्धनपक्षेऽष्टादशमा ७६७</p> <p>अधिमासपातेऽसपिण्डनविचारः ७२०</p> <p>अनङ्गत्रयोदशी ... १५३</p> <p>अनन्तव्रतं ... १५६</p> <p>अनध्ययनकालाः ... १६७</p> <p>अनुपनीताविवाहितयोर्दाह- विचारः ... ३३६</p> <p>अन्तर्जनादेरनन्तरं पुनर्जीवने प्रायश्चित्तं ... ३२६</p> <p>अन्नप्राशनं ... २१८</p> <p>अपह्णव्यसपिण्डनान्तरं कर्त्तव्यविचारः ... ७२६</p> <p>अपरानितादशमी ... १२१</p> <p>अपुत्रस्याभिसपिण्डनं ... ७२२</p> <p>अमावास्या ... १७६</p>	<p>अमावास्यादिपार्वण्यष्टादं ... ७३०</p> <p>अयननिर्णयः ... ७</p> <p>अयनयोः कस्मैविशेषेषु उपयोगिता ... ७</p> <p>अयाचितनिर्णयः ... ६३</p> <p>अर्द्धोदयामावास्या ... ६०७</p> <p>अलभ्ययोगाः ... ५६६</p> <p>अशक्तौसङ्गल्यष्टादं ... ५०१</p> <p>अशुद्धिकाशेषु कर्मकरणा- करणविचारः ... २२६</p> <p>अशोकाष्टमी ... ८६</p> <p>अशौचप्रकरणं ... २५७</p> <p>अशौचे अध्ययननिषेधः ... ३२३</p> <p>अशौचे गुरुलघुविचारः ... ३०३</p> <p>अशौचाग्न्यादिग्रहणविचारः २७०</p> <p>अशौचे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारः २५६</p> <p>अशौचे स्मार्त्तादिकर्मविचारः २७५</p> <p>अष्टकान्वष्टकाष्टादं... ७७७</p> <p>अष्टमी ... ८८</p> <p>असंस्तुतप्रेतहृत्यं ... ३३७</p>
---	--

आ ।

आकामा वै पौर्णमास्यः ...	१६६
आमश्राद्धनिरूपणं ...	३८६
आरक्ष्यकषणौ ...	८३
आवश्यककार्येषु सद्यःशौचं...	३१४
आश्विनमासकृत्यं ...	२४
आभाद्रमासकृत्यं ...	२३

इ ।

इन्द्रपौर्णमासौ ...	१७६
---------------------	-----

उ ।

उत्तरायणं ...	१८६
उत्सर्गाग्निदाहः ...	३४६
उत्थापनैकादशी ...	१८८
उपनयनकालः ...	२२०
उपवासनिर्यायः ...	५०
उपाकर्मकालः ...	१७०

ऋ ।

ऋतुनिर्यायः ...	८
ऋतुप्रभृतिशालाः ...	२०५
ऋषिपक्ष्मी ...	८०

ए ।

एकदिने बहुश्राद्धविचारः ...	४६६
एकभक्तविचारः ...	५५६

एकादशीद्वये निर्यायः ...	१३३
एकादशीविचारः ...	१२६
एकादश्युपवासाधिकारि- निर्यायः ...	१२६
एकादशाहदिश्राद्धं ...	४०३
एकादशमध्ये पुत्रदुहित्रोद्भव- विवाहविचारः ...	२२७
एकोद्विंशश्राद्धकालाः ...	३७८

क ।

कन्याया गौरौत्वादिविचारः	२२२
करतोषायां योगः ...	६११
करग्रनिर्यायः...	५७६
कर्मकालव्याप्तिविचारः ...	४५
कर्माङ्गश्राद्धं...	४८०
कामदेवत्रयोदशी ...	१५२
काम्यश्राद्धकालः ...	३६१
कार्तिकमासकृत्यं ...	२४ - ३१
कुक्कुटोन्नतं ...	८५
कुश्रनिर्यायः ...	५२७
कुशाखदशमी ...	१२५
कुष्याजन्माष्टमी ...	६०
कोणार्कक्षेत्रे माघसप्तम्यां विशेषफलं ...	८७
कौमुदीपौर्णमासौ ...	१७६
क्रियाकर्त्तृविचारः ...	३५१

ग ।

गङ्गायां योगः...	६११
गङ्गायामश्विचोपविचारः ...	३६१
गङ्गायाश्चाङ्गविचारः ...	४६४
गयाश्चाङ्गसमयोगाः ...	४६४
गर्भस्वावाद्यशौचविचारः ...	२६२
गर्भाधानकालः ...	२०५
गर्भिणीदाहः...	३३५
गर्भिणीपतेःक्षौरनिषेधादि- विचारः ...	२१६
गुह्यिचायात्रा ...	१८६
गुर्वादित्येवर्ज्यावर्ज्यविचारः	२४६
गोचनानामपदाद्युच्चारणविचारः	५७०
गोनिन्दादशौ ...	६०७
गोमूत्रमो ...	११५
गोमूत्राङ्गं ...	४८०
गौरीगणेशचतुर्थी ...	७३
गौरीव्रतं ...	७२
गङ्गायं ...	५८८
गङ्गायाङ्गं ...	४७८
गङ्गातिथिनिर्णयः ...	६५

घ ।

घोटकपञ्चमी...	८०
---------------	----

च ।

चतुर्थी ...	७२
चन्दनधूपदीपबन्धादि- विचारः ...	५३०
चम्पकदादशौ ...	१४७
चतुर्दशी ...	१५३
चातुर्मास्यव्रतं ...	३३
चातुर्मास्यकर्त्तव्याकर्त्तव्य- विचारः ...	३४
चूडाकर्मकालः ...	२१६
चैत्रकृष्णचतुर्दशी ...	१६७
चैत्रमासकृत्यं...	१३
चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिर्निर्णयः ...	६६

ज ।

जपविधिः ...	५६०
जन्ममरणयोःश्रवणाबध्येव- शशौचनिमित्तं ...	२५४
जयन्तीपारणे विशेषनियमः	६६
जाग्रद्गौरीपञ्चमी ...	७८
जातकर्मकालः ...	२१५
जीवत्पितृकस्यापि आद्या- धिकारिता ...	४८६
ज्येष्ठपुष्यदुहिज्येष्ठेमासि व्रतविवाहविचारः ...	२२८
ज्येष्ठमासकृत्यं ...	२३

त ।

तिथिनिर्णयः	...	...	४२
तीर्थश्राद्धं	...	...	४७६
तीर्थयात्राविधिः	...	...	४८६
तृतीया	...	...	६८
त्रयोदशी	...	...	१५२
व्यहस्पत्	...	...	६००

द ।

दक्षिणायनं	...	...	१८४
दक्षिणाविधिः	...	...	५६७
दन्तकालादिगिरूपयः	...	...	२६६
दन्तधावननिषिद्धकालाः	...	...	५०७
दमनकचतुर्दशी	...	...	१६०
दमनकचतुर्दशी	...	...	१५४
दशमी	...	...	११६
दशहरादशमी	...	...	१२०
दशहरायां गङ्गास्नानविधिः	...	...	१२०
दशाहानन्तरं पित्रादिभृत्य-			
अवधौ कर्तव्यविचारः	...	...	३०४
दशाहान्तरकार्यविचारः	...	...	३५७
दाहप्रकरणं	...	...	३३१
दिवसस्य विभागविचारः	...	...	४७
दीपावली	...	...	१८२
दुर्गाशयनाष्टमी	...	...	१०२

दुर्गाशयनकाले सर्वदेवता-

शयननिर्णयः	...	...	१०२
दुर्गावसवविचारः	...	...	१०३
दुर्वाष्टमी	...	...	१०१
देवपूजाश्राद्धयोः क्रमः	...	...	४६५
दैविकश्राद्धं	...	...	४८०
दोलायात्रा	...	...	१७६
दोलायात्रा	...	...	१८६
द्वादशी	...	...	१४६
द्वितीया	...	...	६७

न ।

नक्तभोजननिर्णयः	...	...	६२
नक्षत्राणां तत्रकर्तव्यविशेषाणां			
च निर्णयः	...	...	५७३
नक्षत्रैकभक्तविचारः	...	...	५७४
नक्षत्रे व्रतपूजादिनिर्णयः	...	...	५७
नक्षत्रे श्राद्धकालनिर्णयः	...	...	५७५
नदीनां रजस्सत्तात्वविचारः	...	...	५८६
नक्षत्रचतुर्दशी	...	...	१५५
नवमी	...	...	१६६
नवामिश्राद्धविचारः	...	...	४७३
नागचतुर्थीविचारः	...	...	८१
नागपञ्चमी	...	...	८०
नागान्नदानफलं	...	...	५३२
नामकरणकालः	...	...	२१६

नित्यविहिततिलतर्पण-

निविद्धकालाः ... ५०५

निरभिदाहः ... ३७१

नैमित्तिकश्राद्धकालाः ... ३७५

नैमित्तिकश्राद्धे योगविशेषः ३८०

प ।

पक्षनिर्णयः ... ४२

पतितप्रेतकृत्यं.../ ... ३३७

पञ्चमी ... ८७

पर्जन्यरदाहविधिः ... ३३८

पर्जन्यरदाहश्रौचविचारः ... ३१०

परिवेषविचारः ... ५७५

पाकपरित्यागकालाः ... ५०४

पारणाविचारः ... ५५

पार्श्वपरिवर्तनं ... १८८

पारण्यविशेषः ... १३७

पार्वणश्राद्धकालाः ... ३८०

पार्वण्यैकोद्दिष्टयोः क्रमविचारः ४८६

पाषाणचतुर्दशी ... १५७

पिण्डविधिः ... ५६१

पिण्डपञ्चादिविचारः ... २२४

पिण्डमृतौ ब्रह्मचारिपुत्र-

कर्त्तव्यानि ... २१३

पिण्डसदने पुत्रीप्रसवनिबन्ध-

नाशौचं ... १११

पिपासाश्रौचपाननविचारः ... २८३

पुत्रिकापुत्रकर्तृकसपिण्डो-

करणविचारः... ४२६

पुंसवनकालः ... २१४

पुत्रवोत्तमच्छेदादश-

यात्राकालाः ... १८३

पुष्करदाहः ... ३५१

पुष्करविचारः ... ४०८

पुण्यर्थश्राद्धं ... ४८८

पुण्यवन्दापना... १७८

पुण्याभिषेकः... १८८

पृथ्वीरजस्तत्त्वात्काल-

निर्णयः ... ५८७

पौर्णमासी ... १६८

पौषमासकृत्यं ... ३७

प्रथमाष्टमी ... ११५

प्रदीपामावास्याश्राद्धं ... ४६८

प्रावरणषष्ठी ... ८४

प्रावरणोत्सवः... १८८

प्रेतस्पर्शादौ ग्रामप्रवेश-

समयः... ३२१

प्रेतकृत्यागन्तरं प्रत्यागमने-

तु संस्कारविधिः ... ३२४

फ ।

फाण्युनमासकृत्यं ... ४१

ख ।

वाक्यमरणे दाहविचारः ... ३००

वाक्यस्य पक्षमाब्दमध्ये मातरि

अभिज्ञानं चूडाकार्याभावः २१६

वाक्यस्योक्त्या कर्मविशेषवैदिक-

मन्त्रपाठे अधिकारः ... २१४

भ ।

भद्राष्टमीयोगः ... ६०५

भाद्रवमासकृत्यं ... २४

भौमद्वादशौ ... १५१

भोग्यपक्षकं ... ३१-३२

भोग्याष्टमीश्राद्धं ... ४०५

भुवनेश्वरदेवस्य चतुर्दश-

यात्राकालाः ... १६०

भूतमुद्धारेणवश्यकता ... ५१६

भैरवैकादशी ... १४६

म ।

मघात्रयोदशी ... ४६१

मङ्गलार्थचूर्णविशेषाः ... ५२१

मन्वादिश्राद्धनिर्यायः ... ३६२

मन्मत्तमासमृतानां श्राद्ध-

विधिः ... ३८८

मन्मत्तमासेत्याख्यात्याज्य-

विचारः ... २३३

मन्मत्तमासनिरूपणं ... २३१

महाष्टमी ... १०८

महानवमीविचारः ... ११३

महालयश्राद्धं ... ४५३

महालयश्राद्धमासपाते-

विचारः ... ४५६

महोदध्यमावास्या ... ६०३

माघमासकृत्यं ... ३७-४१

माघसप्तमी ... ८५

मातामहादिनिबन्धनाशौचं ३१८

मार्गशीर्षमासकृत्यं ... ३६

मासविचारः ... १०

मासविशेषविहितकाम्य-

ज्ञाननिर्यायः ... १४

मासानां चैत्रादित्वनिर्यायः ... १२

मासिकश्राद्धं ... ४०६

मृतशिशुपुत्रपत्याद्यशौच-

विचारः ... २६३

य ।

यमद्वितीया ... ६७

यमनयोरेकमृतावशौचं ... २६५

यात्राश्राद्धं ... ४८०

युगादिनिरूपणं ... ४५१

योगनिर्यायः ... ५७६

र ।

रक्षापक्षमी ... ७८

रक्षिकावन्धनं १७४	विनायकव्रतदिनकर्त्तव्यानि ... ७५
रजःशुद्धिकालाः २६१	विधिनिषेधयोःकाल-
रटन्याचतुर्दशी १५७	विचारः ४५
रम्भाष्टमीया ७१	विपत्पातेऽशौचमध्ये-
रविसंक्रान्तिकालनिर्यायः ... ५७८	कर्त्तव्यनिर्यायः ... २६८
रामनवमी ११६	विवाहकालः २२२
रोहिणीरहितजन्माष्टमी ... ६६	विवाहयोग्यकन्याविचारः ... २२५

व ।

वकुलामावास्याश्राद्धं ४४६	विष्णुश्राद्धकाला १४६
वरदाचतुर्थी ७७	वृद्धिश्राद्धं ३६४
वराहद्वादशी १५१	वृषोत्सर्गाविधिः ४०६
वलदेवपूजा १६६	वैशाखमासकृत्यं ... १५-२३
वल्युत्सवः ६७	वैष्णवैकादशी १९६
वह्निर्निष्क्रमणकालः ... २१८	व्यतिषातयोगः ६१०
वज्रसवर्णमासौ १७८	व्रतविशेषे कालनिर्यायः ... ६६
वामनजन्म १४७	व्रतिनां वर्ज्याः ५४
वायव्यादियोगः ६११	व्रतोपवासनियमाः ५३
वालमरणाशौचविचारः ...* २६५	
विदेशग्रतानां वार्त्तानुपगमे-	

शुद्धिविधिः ३२४	शक्रध्वजोत्थापनं १५०
विद्धतिथिविचारः* ४१	श्रवदाहादौदाहकादेः-
विद्धापरणामकखण्डतिथि-	शुद्धिविचारः ३१६
निर्यायः ४५	शस्त्रहतिनिरूपणं ४५५
विधिपरिभाषा ५२७	शस्त्रादिहृतस्य चतुर्दशी-
विनायकव्रतं ७३	मेव महालयः ... ४६५

श ।

शिवचतुर्थी ७३	आहवैश्वदेवयोःक्रमविचारः ४८६
शिवरात्रिपर्वतं १५८	आहस्वरूपं ३६१
शिवरात्रिपारणे विशेषत्वं ... १६४	आहस्तुतिः ३६२
शुक्रास्तसमये वर्ज्यावर्ज्य-	आहस्थानविचारः ५१६
विचारः २५०	आहोच्छिद्यदानविचारः ... ५५८
शुद्धमासविचारः १०	आहोत्तरकर्म ५६५
शुद्धापरनामकसंपूर्णतिथि-	श्रीपञ्चमी ८२
निर्यायः ४५	
शुद्धिआहं ४८०	घ ।
शुद्धाणामप्युपनयनाभावः ... २२१	घष्टी ८२
श्रवणद्वादशी १४८	घष्टीदेवीपूजा ८४
आहोऽर्वादिपात्राणि ... ५२६	स ।
आहोऽपराहृतिलादीनां	सतीदाहः ३३१
प्राशस्थं ५१७	सधवास्त्रीणां व्रतादिषु व्यञ्ज-
आहकर्तुःपरमहभोजनादि-	नादियह्यं ५४
निषेधविचारः ... ५६७	सन्ध्यासिनां क्रियाविचारः ... ३५६
आहकालेऽतिथ्यविचारः... ५१६	सन्ध्यासिमहालयआह-
आहो देयद्रव्यविचारः ... ५३६	विचारः ४६१
आहो नक्षत्रफलं ३६२	सन्ध्यासिमृतो पुत्रादीनां-
आहो निरसनीयाः ५२१	* कर्त्तव्यता ३१२
आहप्रकरणं ३६२	सप्तमी... .. ८४
आहपूर्वापरदिनज्ञातं ... ५०६	सप्तपिढकामावास्या ... १८१
आहो योगफलं ३६३	सप्तपिढकामावास्याआहं ... ४४५
आहवर्ज्यद्रव्याणि ५४१	सप्तपिढीकरणविचारः ... ४१५
आवणमासज्ञातं २४	सप्तपिढसमानोदकाव-
आहविभेदे पुनःआहविधिः ... ३८६	विचारः २५६

संघातमरण आश्रयः ... ७६६	सुखरात्रिः ... १८१
सम्बन्धनिर्णयः ... ६	सूतिरजस्वलोर्द्धादेविशेषः ३३३
संवत्सरभेदे कर्त्तव्यविचारः ६	सौरनक्षत्रवस्था ... ६१
सङ्गमनविधिः ... ३२६	स्कन्दषष्ठी ... ८४
सङ्गमनेऽष्टौचनिर्णयः ... ३०८	स्नानयात्रा ... १८४
साधिकादाहः... ३४४	खुहोचतुर्दशी ... १६८
साधिकनिरमिकमेदेना- ष्टौचविचारः... २५७	स्त्रीयामुपनयनभावः ... २२०
साधिकदम्पत्योर्द्धाह- विचारः ... २५८	स्त्रीशूद्रयोरपि पौराणिक- मन्त्रेऽधिकारः ... २२१
सामान्यतोद्दानव्रतयोः काणादिनिर्णयः ... ६४	स्मार्त्ताभिर्महाहविधिः ... ३४३
साक्ष्यामशिक्षाब्राह्मणक- आश्रं ... ५१५	हृदिताजिका ... ७६
सावित्रीव्रतं ... १८०	हरिश्चयनं ... १८७
सिंहवृहस्पतौकर्त्तव्य- विचारः ... २५०	हरिश्चयनदक्षिणायनयोःकर्मणां विधिनिषेधविचारः... २४७
सोमन्तोद्भयनकाशः ... २१५	हरिश्चयनपार्श्वपरिवर्त्तनो- त्थापनकाशा... १४५

ह ।

• श्रीश्रीजगन्नाथः शरणम् ।

गदाधरपद्धतौ—

कालसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अविग्रमस्तु ।

अशेषवर्णाश्रमधर्मवृद्धये
शरीरिमाचक्ष्य च श्रीमनुक्तये ।
निजाक्षये श्रीपुरुषोत्तमाक्षये
दधदपुर्दारुमयं महः अये ॥

रचितजननिकायाभीष्टदानेकदक्षः
क्षपयतु विमलाद्या दीनपक्षः कटाक्षः ।
स्मृतिनिकरगभीरान्मोक्षमध्याश्रयन्ना-
नयनकृतिविधाने नूतनयत्नेऽन्तरायम् ॥

कृष्णात् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंशद् दृष्टपण्डिता-
नीतिपन्थकृतः स रायगुरुरित्यासीद् वदान्यापणीः ।
पुत्रः शारदवाजपेयमखकृद् विद्वान् हरेकृष्णभू-
नाथश्रीमद्विषीगुरुर्हलधराभिख्योऽसृजो ग्रामकृत् ॥

वेदान्तादिषमस्तशास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽनुज
 स्तस्य स्मार्त्तचरोऽतिदैवविदभूत्साहित्यविद्यार्णवः ।
 सद्देव्याकरणस्य नीतिनिपुणः श्रीनीलशैलेशितु-
 र्मञ्जुस्नानमुखोत्सवान^(१)वयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववितीर्णदापितमहासत्शासनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यानं द्विजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधिष्ठिरं यो यशः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
 कृष्णांख्यचितिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
 सौवर्णोडुचतुष्टयाच्युतपदाम्भोजाङ्गकृष्णातप-
 चाणेन द्विपचामरप्रभृतिभिश्चात्मीयचिह्नैः परैः ॥
 यज्वा यस्वरमो यमेश्वर इति भ्राता बृहत्पण्डित-
 स्तं नीलाम्बरनामकं च पितरं श्रीजानकीं मातरम् ।
 मत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तं कालसाराभिधं
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंशयाः स्युर्जनाः ॥
 कालो द्विविधः, नित्यो अन्यस्येति । तच्च कालकालापरनामा
 ईश्वर एव नित्यकालः । स विश्वकृद्विश्ववेदात्मा योऽभिज्ञः काल-
 कालो गुणी सर्व्वविद्यः प्रधानचेचमिति निर्गुणः संसारमोहस्थिति-
 बन्धहेतुरिति श्रुतेः ।

(१) मञ्जुस्नानमुखोत्सवाद्यवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ।

कौर्क्षोऽपि,—

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽक्षयः परः ।

सर्व्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

पुनस्तत्र,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैव हि सृज्यन्ते स एव यमते पुनः ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि,—

भूतानामन्तकत्वाच्चः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

तस्मात् अन्यस्य कालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् कालकालः
परमेश्वरः तस्य सर्व्वकर्मारम्भे स्मार्त्तव्यत्वात् तन्निरूपणमप्यपेक्षितम् ।

तथाच स्मरन्ति,—

सर्व्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वग्रेष्वकार्य्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्व्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः ॥

यस्य स्रष्ट्या च नामोक्त्वा तपोयज्ञक्रियादिकम् ।

नूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

वामनपुराणे,—

सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभं ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्माणि कारयेत् ॥ इति

परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तत्स्मरणमिति चेत्, उच्यते,—

नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मानसगम्योऽपि^(१) देही भक्तानुकम्पया ॥ इति

(१) अवाङ्मानसगम्योऽपि ।

तस्य देहवत्ताञ्च विरोधः ।

तथाच वाग्निष्ठरामाद्यणे,—

खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः ।

चतुषद्वयमथोदारवक्त्रषट्समन्वितः ॥

मासदादशकोद्दामभुजदादशकोद्दटः ।

स्त्राकारसमया बद्धा दृतः किङ्करसेनया ॥ इति

कालस्वरूपं यद्यप्यस्ति तथापि भक्तानुजिष्टया स्त्रीकृतनाना-
मूर्त्तैस्तस्य नानामूर्त्तिस्मरणम् ।

तथाच भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यां यां तनुं भक्त्या अद्भुयार्षितुमिच्छति ।

तस्य तस्याशक्षां अद्भ्यां तामेव विदधाम्यहम् ॥

य तथा अद्भुया युक्त स्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

तथा,—

यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

अतएव लोकेष्वाविदिदा 'गोपाक्षं सर्वेऽपि स्नेह्यया एकैकां देव-
तामुपासते । एवं च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् नानाविध-
शक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेव कालोऽत इति ।

भोजराजशैवागमसङ्गहोक्तावपि जन्यकालस्य मायाकार्यत्वं सङ्ग-
च्छते । भाविभवद्भूतमयमित्येकं पदं स्तार्थं मयदप्रत्ययः । आरम्भ इव

कर्माणोऽन्तेऽपि ईश्वरस्मरणं कर्त्तव्यम्^(१) ।

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुर्वस्व मदर्पणम् ॥

इति भगवदुक्तेः ।

पूर्ववदद्यापि यो ध्यां ध्यां देवतां समुपास्ते स तत्र समर्पयेत्
चेत् न कश्चित् विरोधः । देवीपूजादौ श्रिष्टा अपि तथा एव
आचरन्ति^(२) । ईश्वररूपात् नित्यकालात् जन्यकालोत्पत्ति-
स्तैन्तिरीयशाखायां नारायणीये श्रूयते ।

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

कालाः काष्ठा मुहूर्त्ताश्च अक्षोराचक्षुः^(३) सर्वशः ॥

अर्द्धमासा मासा षट्तवः संवत्सराश्च कल्पान्ता इति ।

मनुरपि,—

कालं कालविभक्तौश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ इति ।

तत्र निमेषादिपराङ्मानेषु जन्यकालेषु संवत्सरः प्रधानभूतः,
अन्ये गुणभूताः ।

सोऽकामयत, द्वितीयो मम आत्मा जायेत इति मनसा वाचं
मियुगलं समभवत् तदाश्रितः समभवदिति श्रुतेः ।

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सराश्रिताः ।

अणुग्रन्थ महच्छब्द सर्वे समवयन्ति तम् ॥ इति श्रुतेः ।

(१) कार्यम् ।

(२) तथाचरन्ति ।

(३) अक्षोराचक्षुः सर्वशः ।

कालस्य जन्यत्वपक्षे चिरचिप्रप्रत्ययोपाधिद्वारेण कल्यत्याचिप-
तौत्यर्थः इति व्युत्पत्तिः । तथाच जन्यकालेष्व्वादौ संवत्सरो नाम
मासायनाद्यवयवयुक्तो अवयवौ कालविशेषः, सम्यग् वसन्त्यस्मिन्न-
यनर्त्तुमासादय इति व्युत्पत्तेः । स च द्वादशमासात्मकः द्वादशमासाः
संवत्सर इति श्रुतेः । स पञ्चविधः, तथाच ज्योतिःशास्त्रे,—

सौरौ वर्षः पञ्चषष्ठ्युत्तरत्रिंशतवासरैः ।

बार्हस्पत्य एकषष्ठ्युत्तरत्रिंशतवासरैः ॥

सावनोऽब्दः षष्ठ्यधिकत्रिंशतैर्वासरैर्भवेत् ।

चतुःपञ्चाशदधिकत्रिंशताहैस्तु चान्द्रकः ॥

नाचचोऽब्दश्चतुर्विंशत्यधिकैस्त्रिंशतैर्दिनैः ।

पञ्चेत्यब्दाः सौर-जैव-सावनैन्दव-तारकाः ॥

तारकाणामयं तारको नाचच इत्यर्थः । तत्र,

सौरसावनचान्द्राणां श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

उपयोगोऽयं नाचचस्यायुर्द्वायेऽधिवत्सरे ॥

बार्हस्पत्यस्योपयोग इति वर्षेषु पञ्चसु ॥

तथाच माधवाचार्याः,—

अब्दे पञ्चविधे चान्द्रो ज्ञतादौ तिलकादिके ।

सुजन्मादिभ्रते सौरौ गोसत्रादिषु सावनः ॥

त्रयोऽप्याचार्यसेवादौ विकल्प्यन्ते निजेच्छया ।

आयुर्द्वाये हि नाचचो बार्हस्पत्योऽधिवत्सरे ॥

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्परीदान्विदित्येतत् शब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥

तिलं यवो वस्त्रधान्ये रजतं दीयतेऽत्र तु ।

तत् स्फुटं विष्णुधर्मात्तरे,—

संवत्सरे तु दादृणां तिलदानं महाफलम् ।

परिपूर्वं तथादानं यवानां द्विजसत्तम ॥

इदापूर्वं तु वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वके ।

इत्पूर्वं रजतस्यापि दानं दत्तं महाफलम् ॥

इति संवत्सरनिर्णयः ॥

अथ अयनम् । अयगतावितिधातोर्निष्पन्नं, अयते यात्यनेन
ऋतुत्रयेण सूर्यो दक्षिणाग्रामुत्तराग्रां चेति, ऋतुत्रयमयनम् । तच्च
द्विविधं, दक्षिणायनमुत्तरायणं चेति ।

यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति यान् षण्मासान् उदगा-
दित्य एतीति श्रुतेः ।

अयनप्रकरणे, सौरमानमधिहृत्य ऋतुत्रयं स्यादिति विष्णुधर्मा-
त्तरोक्तेः । एतेन अयनद्वयं सौरमानेनैवेति सिद्धम् ।

तत्र सत्यव्रतः,—

देवतारामवाण्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।

दक्षिणाग्रामुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

भविष्योत्तरे,—

पुण्यानि यानि कर्माणि वर्ज्येद्दक्षिणायने ।

उपदेवतानां तु प्रतिष्ठा अत्रैव^(१) कार्या । तथाच वैश्वानरसं-
हितायाम्,—

(१) अत्रापि ।

माहभैरववाराहनारसिंहचिविक्रमाः ।

महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥

एतासां देवतानां गृहप्रासादादिकमप्यत्र कार्यम् ।

यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।

गत्तापूरशिखान्यासे स कालः परिकीर्तितः ॥ इति देवी-
पुराणोक्तेः ।

येषां येषां कर्मणां यत्र यत्र अयने उल्लेखः, तत्र तत्र तानि
कार्याणि । दक्षिणायने कार्याकार्यविचारो यः स्वल्पः, स चातुर्मास्य
प्रकरणे वाच्यः । इत्ययननिर्णयः ॥

अथ ऋतुः । स च ऋगतावित्यस्माद्वातोर्निष्पन्नः । इयर्त्ति गच्छति
अशोकपुष्पाद्यसाधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेषः ऋतुः ।
स षड्विधः, वसन्तघौर्णवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरभेदादिति,^(१) षड्वा
ऋतवः इति श्रुतेः । यत्तु, दादशमासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः
समासेनेति श्रुतावुक्तम् । तदनुमन्त्रणीयस्य षष्ठस्य प्रयाजस्य अभा-
वात् प्रयाजानुमन्त्रणार्थम् । न तु ऋतूनां पञ्चत्वप्रतिपादनार्थ-
मिति ज्ञेयम् । ते च ऋतवः^(२) चेचवैशाखाभ्यां वसन्त इत्यादि
मासाभ्यां मासाभ्यां भवन्ति । तथाच काण्वाशाखायां, इष्टकोषाधा-
नमन्त्रेषु पथते, मधुस्य माधवस्य वासन्तिका ऋतुः, शुक्रस्य शुचिस्य
शेषा ऋतुः, नभस्य नभस्यस्य वार्षिका ऋतुः, इशस्योर्जस्य शरदा ऋतुः,
सहस्य सहस्यस्य हेमन्तिका ऋतुः, तपस्य तपस्यस्य शिशिरा ऋतुः इति,
तत्र वसन्तः प्रथमः । मुखं वा एष ऋतूनां यद्वसन्त इति श्रुतेः ।

(१) शिशिरा इति ।

(२) ते च विशेषा ऋतवः ।

ते च प्रत्येकं द्विविधाः, चान्द्राः सौराश्चेति । चेचाद्यात्मकानां वसन्ता-
दीनां चन्द्रगतिकल्पितत्वात्, चन्द्रमाः सञ्चोताषड् ऋतून् कल्पयती-
ति श्रुतेः । ननु ऋतूनां मासद्वयात्मकत्वमेवेत्युक्तं अधिमासपाते
चान्द्रर्षौ कथं निर्वाह इति चेत् उच्यते । यथोर्मासयोर्मध्ये मङ्गमा-
सपातः^(१) तथो र्यो मास उत्तरः तस्मिंस्तस्यान्तर्भावः, तथासौ षष्टिदि-
नात्मको मङ्गनिशुद्धभागद्वयात्मक इति न का यन्नुपपत्तिः । तच्च
मङ्गमासविचारे स्पष्टी^(२) भविष्यति । सौरेषु ऋतुषु मीनादिवं
मेषादिलक्ष्य वैकल्पिकम् ।

तदाह वृद्धगार्ग्यः,—

मीनमेषौ रविर्धावन् वसन्तस्तददेव हि ।

वसिष्ठः,—

यावन्मेषवृषौ भानु वसन्तस्तावदिष्यते । इति

उभयोर्विकल्पः, तदनुसारेण ग्रीष्मादयोऽपि यथायथं विक-
ल्पन्ते । ऋतूनां विनियोगस्तु श्रुत्याद्यवगतः, तथाच श्रुतिः, वसन्ते
ब्राह्मणः अग्नीनादधीत,^(१) ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्व
आदधीतेत्यादि । स्मृतिस्तु, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयौत ग्रीष्मे राजन्यं
शरदि वैश्वमित्यादि ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

षण्मूर्त्तिव्रते षट्सु वसन्ताद्यृतुषु पृथक् पृथक् पूजाविशेषा
उक्ताः । तथा वसन्ते स्नानानुलेपनादि दानं, एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

इत्युत्तुर्निर्णयः ॥

(१) मङ्गमासो वृष्यते । (२) ऋतौ । (३) अग्नीनादधीत ।

अथ मासाः । मासिति सान्तं चन्द्रवाचकं प्रातिपदिकं
तस्यायमिति सम्बन्धार्थं अण्^(१) मासः, एवं सति चान्द्र एव मासो
मुख्यः, अन्यत्र गौणः, सर्वेषां साधारण्याय अर्थान्तरमुच्यते, मसी
परिमाणे इति धातोर्निष्पन्नोऽयं मासशब्दः, मास्येते परिमौयेते
यावता कालेन चन्द्रवृद्धिश्चयौ, स चान्द्रमासः, चन्द्रवृद्धिश्चयाभ्यां
स्वयं मस्यत इति वा मासः । तथाच

(१) सिद्धान्तशिरोमणौ,—

मास्यन्ते परिमौयन्ते स्वकालवृद्धिहानितः ।

तस्मादेते स्यता मासा चिंशत्तिथिसमन्विताः ॥

सूर्यस्य राशिगतित्यं च परिमौयते स सौरो मासः । अहोरा-
त्राणां चिंशत्सङ्ख्यां यत्र परिमौयते स सावनो मासः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥

भास्करस्यायमिति भास्करः सौरः । नक्षत्राणां सप्तविंशतिसङ्ख्या
परिमौयतेऽनेनेति नाक्षत्रो मासः ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

सर्वर्चपरिवर्त्तसु नाक्षत्रो मास उच्यते ।

तथाच चान्द्रसौरसावननाक्षत्रास्तुर्विधा मासाः । तत्र सौरमा-

(१) अथा मासः ।

(२) तर्कसिद्धान्तशिरोमणौ ।

सस्य आद्यन्तो सेवादिराश्रीनामाद्यन्ताभ्यां व्यवस्थितः । सावनेषु पुरु-
षेष्वादिनियामकः^(१) । चान्द्रो द्विविधः दर्शान्तः पूर्णिमान्तश्चेति ।

दर्शान्तले लघुहारौतः,—

इन्द्राग्नी यत्र ह्रयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निषोमौ स्यतौ मध्ये समाप्तौ पितृषोमकौ । इति

दर्शपौर्णमासयाजिना शुक्लप्रतिपदि दर्शेष्टिदेवते इन्द्राग्नी ह्रयेते,
पौर्णमासे अग्निषोमौ इष्टिदेवते^(२) ह्रयेते । दर्शं पिण्डपितृयज्ञे
पितृषोमकौ देवौ इति दर्शान्तो मासः ।

पूर्णिमान्तत्वे तु महालयप्रकरणे स्मर्यते,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आढ्यं कार्यं दिने दिने । इति

दर्शान्तत्वे तु भाद्रकृष्णपक्ष इत्युक्तं स्यात् । तस्मात् दर्शान्त
पौर्णमास्यन्तलयोः समो विकल्पः । अनुष्ठानन्तु कुचक्षित् वचन-
विशेषात् श्रिष्टाचाराद्वा व्यवस्थितम् ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते,—

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्यात् ब्राह्मणस्य तु ।

सङ्क्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्वयोः ॥

इत्युक्तं तत्कर्मविशेषे बोध्यं ।

यथा विष्णुपुराणे,—

माघाशिते पक्षदशौ कदाचित् उपैति योगं यदि वारुणेन ।

इति शतभिषायुक्तमाघदर्शे यत् आढ्यं विहितं तद् ब्राह्मणस्याधिक-

फलदमिति । एवं चचविग्रोः सौरपौर्णमास्यन्तमासयोर्दशार्थम् ।
 तेन सर्वकर्षसु सामान्यतः सर्वेषामपि पौर्णमास्यन्तमासो ग्राह्यः ।
 तस्य मुख्यत्वादाचाराच्च । चान्द्रमासानां चैवादिषंज्ञा नचचप्रयुक्ता ।
 तथाच, चित्रायुक्ता पौर्णमासी चैत्रो साक्षिन् मासे अस्ति इति
 चैत्रो मासः । दर्शान्त-चान्द्रेऽपि मध्ये तादृशपौर्णमासीसत्त्वात् चैवादि-
 संज्ञायविरुद्धा, एवं वैशाखादिषून्नेयम् । तत्र चित्राविशाखादि-
 योगस्योपसङ्गणत्वात् तत्प्रत्यासन्नस्वात्यनुराधादियोगोऽप्यविरुद्धः ।
 तदुक्तं,

ज्योतिःशास्त्रे,—

चित्रादिचितयं चैत्रश्रावणान्तेषु पञ्चसु ।

वारुणादिचयं भाद्रेऽथाश्विने रेवतीचिकम् ॥

जर्ज्रादिमाघान्तेषु स्वात् कृत्तिका रोहिणी तथा ।

फाल्गुने पूर्वफाल्गुन्यादिचयन्तु प्रयोजकम्^(१) ॥

तत्र सामान्यतः कर्त्तव्यानि । अतः, मासि मासि वोऽग्रनं वा
 पितृणाम् ।

तथा स्कान्दे,—

एकभक्तेन यो देविं मरुं मार्गं क्षिपेन्नरः ।

इत्यादि व्रतानि, एवं माघमासादिषु तिज्जदांमादीनि विष्णु-
 धर्मीन्तराद्युक्तानि । कर्त्तव्यविशेषेषु मासविशेषाणां प्राग्रह्यं, यथा,—

आभ्युदये रवेर्मानं चन्द्रस्य पितृकर्षणि ।

यज्ञे सावनमित्याहुः चन्द्रमृचव्रतेषु च ॥

आभ्युदये विवाशादौ ।

पाशे,—

देवव्रत-वृषोत्सर्ग-सूडाकरण-मेखलाः ।

सौरमानेन कर्त्तव्या अभिषेकस्तथाब्धिकः ॥

व्यासः,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दगास्तथा ।

मध्यमघटभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥ इत्यादि

इति शुद्धमासनिर्णयः । मसनिर्णयस्तु अशुद्धकालप्रकरणे लेख्यः ।

अथ मासकृत्यानि । यद्यपि महाभारतादिषु मार्गशीर्षादित्वेन तत्कृत्यानि लिखितानि तथापि चैत्रस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्तत्वात् तमारभ्य लिख्यते ।

तथाच ब्राह्मे,—

चैत्रे मासि जगद् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समपन्तु तथा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

यहान् नागानृतान् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥ इति ।

चैत्रमासकृत्यं, महाभारते,—

चैत्रन्तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताब्जो कुले महति जायते ॥

मासव्रतादिकमसाहेत्रे पूर्णिमान्त^(१) एव कुर्वन्ति ।

(१) पूर्णिमान्तमास एव ।

ब्राह्मे कार्त्तिकपूर्णिमान्तसुक्ता,—

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नववर्षसमारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः ॥ इति ।

पूर्णिमान्तस्य मासस्य^(१) मुख्यत्वेन कल्पितत्वादिति दिक् । तच्च
वक्ष्यमाणे मथाङ्गरूपैकभक्तकाले मासादिप्रतिपत्तिथेरुभयदिन-
गामित्वे उत्तरदिने व्रतारम्भः कार्यः^(२) ।

तथाच स्मृतिः,—

मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदा भवेत् ।

तच्चोत्तरोत्तमा याद्या पूर्वा तु स्यात् मलिक्षुचः ॥

मासादितिथेर्वर्षादितिथेस्तु द्वैधे यत् कर्मारम्भं तत्कर्मयुक्तका-
लस्य दिनद्वये सम्भवे इत्यर्थः । सर्वकर्मारम्भे सङ्कल्प आवश्यकः ।

तथाच भविष्ये,—

सङ्कल्पेन विना विप्र यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

फलसञ्चाख्याप्तिकं तस्य धर्मस्याङ्गं च यो भवेत् ॥

शुक्तिशङ्काश्लेषस्तैश्च कांश्चरूप्यादिभिस्तथा ।

सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृग्ये च कदाचन ॥

यद्दौर्लौदुम्बरं पाचं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

दर्भचयं सागमूलं फलपुष्पाक्षतान्वितम् ॥

जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः ।

साधारणे चोत्तराख्ये ऐशान्यां निक्षिपेत्पथः ॥

(१) पूर्णिमान्तमासस्य ।

(२) व्रतारम्भः ।

तासपाचस्य अत्यन्तासम्भवे जलमात्रं^(१) गृहीत्वा तत्करणम् ।
 गृहीत्वौदुम्बरं पाचं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।
 उपवासन्तु गृहीयात् यदा वार्येव धारयेत् ॥ इति वारा-
 योक्तेः ।

पौर्णमास्युत्सेखेन शुक्लपचोक्ते र्वैयर्थ्येऽपि
 मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।
 उत्सेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत् ॥ इति भवि-
 योक्तेः पचोत्सेखः कार्य्य एव ।
 एवं कृष्णपक्षमावास्थ्ययोरुत्सेखः ।

व्रतमारम्भासमापने दोषः ।
 परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः' ।
 न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत् ॥ इति विष्णु-
 रहस्योक्तेः^(२) । आपदि तु जलादीनां न व्रतप्लवं ।
 अष्टौ तान्यव्रतप्लानि आपो मूलं फलं पयः ।
 हवि ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ इतिशास्त्रात् ।
 सर्व्वभुतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुग्रासनम् ।
 अव्रतप्लानि सोच्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥ इति भवि-
 योक्तेश्च ।

अथ वैशाखमासकृत्यम् ।

भारते,—

निसारेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।

(१) जलमात्रं ।

(२) रहस्योक्तेः ।

नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥

स्कान्दे धनदत्तमप्युक्तम् ।

पाप्मे च,—

यः परित्यज्य वैशाखं व्रतमन्यदुपाचरेत् ।

खकरस्थं महारत्नं हिला लोहं हि याचते ॥

अवैशाखी भवेत्पापौ विप्रः श्रौतपरोऽपि च ।

तथाच,—

वक्ष्यमाणसंयोगपृथक्त्वन्यायेनेदं व्रतं नित्यं काम्यम् ।

पुनः पाप्मे,—

वैशाखं सकलं मासं नित्यस्वाधौ जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तीर्थं चानुदिते स्नानमिति च ।

तथा,—

माधवं सकलं मासं तुलुष्या योऽर्चयेन्नरः ।

चिसन्ध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥

मात्स्ये,—

वैशाखे पुष्यलवणे वर्जयित्वाथ गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुपदे कस्य स्थित्वा राजा भवेदिह ॥

गोदानं मासान्ते । पुष्यलवणवर्जनस्य निषेधरूपत्वात् “निषेधः कालमाचक्षे” इत्युक्तेः वैशाखमासप्रवेशमारभ्यैव कार्यत्वं । इदं पुष्यवर्जनं देवार्चनकालीननिर्मास्यपुष्येतरपरं, तदुपपन्नं पूजाप्लवेन विहितत्वात् ।

तत्त्वज्ञानमन्त्रः । पाद्ये,—

वैशाखं सकलं मासं मेषसङ्क्रमणे रवेः ।

प्रातः सुनियतः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥

मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।

निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्त्रहम् ॥

माधवे मेषगे भानौ सुरारे मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहा ॥

एतत् काम्यप्रातःस्नानं नित्यप्रातःस्नानोत्तरं सन्ध्यातः पूर्वमेव कार्यम् । प्रातःस्नाथी अरुणकिरणयुक्तां प्राचीमवलोक्य स्नाथादिति विष्णुस्मृतौ सर्वसाधारणेन काम्यनित्यस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधानात्^(१) । प्रातःस्नानस्य देशशुद्धिद्वारा कर्माधिकारसम्पादकत्वात् काम्यस्य स्नानान्तरस्य प्रातःस्नानानन्तरमेव काल इति कालभेदसम्भवाच्च न नित्यकाम्ययोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥

ननु सन्ध्याया अकरणे सर्वकर्मानर्हत्वात् सन्ध्योत्तरं काम्यं प्रातःस्नानमिति चेत् न । सन्ध्यायाः सूर्योदयावधिकत्वात् सूर्योदयोत्तरकालीनकर्माणामेव सन्ध्योत्तरत्वाधिकारसम्पादकत्वात् ॥

ननु सूर्योदयात् पूर्वं सन्ध्यां समाप्य काम्यं स्नानं कर्तव्यमिति चेन्न । सूर्योदयावधिजपरूपसन्ध्यावाधापत्तेः सन्ध्यावसाने काम्यप्रातःस्नानं कार्यमिति वाक्यभावाच्च ॥

ननु “न वासोभिः सहजस्रम्” इति अजस्रस्नानस्य मनुना

(१) काम्यनित्यप्रातःस्नातोद्देशेनारुणोदयकालविधानात् ।

निषिद्धत्वात् कथं बद्धस्नानमिति चेत् न । तस्य यादृष्टिकस्नान-
त्वेन निर्णयादित्यलमतिविस्तरेण^(१) । एवं माघादिकाम्यप्रातःस्नाने-
ष्वपि बोध्यम् ॥ यत्तु,—

तुलायां मकरे मेषे प्रातःस्नानं तिलैः सह ।

हवियं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

इति भारते उक्तम् । तत्तिलसहितस्नानपूर्वकं काम्यं व्रतान्तरम् ॥

यत्तु, पाद्मे नारदेनोक्तम्,—

मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।

पञ्चदश्याञ्च भो वीर मेषसंक्रमणेऽपि च ॥

वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया ।

मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात् सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

इति । तत्र व्यवस्थितो विकल्पः । तथाच, वैष्णवानां कार्तिकव्रत-
वच्चैत्रशुक्लैकादश्यामारम्भपक्षः । स्वस्य वैष्णवत्वादादौ तदुद्देशः कृतः ।
व्रतस्यास्य वैष्णवानामावश्यकत्वमिति हरिभक्तिविलासादौ लिखितम् ।
चत्रियाणां संक्रमणाधारम्भः । तेषां सौरमासेऽधिकफलप्राप्त्युक्तेः ।
ब्राह्मणानां वैश्यानाञ्च चान्द्रमास एवाधिकारात् पौर्णमास्यादिपक्षः ।
शूद्राणामप्ययं पक्षः । “शूद्रा वाजसनेयिनः” इति आपस्तम्बोक्ता
तेषां सर्वकर्मासु वाजसनेयिसमाचरणात् इति व्यवस्था ॥

ननु वक्ष्यमाणचातुर्मास्यव्रतवत् अत्रापि एकादश्यादिपक्षाणां
सर्वसाधारण्यमस्तु इति चेन्न । तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां “द्वादश्यामेव

(१) विस्तरेण तत्र ।

पारणम्” इति सर्वसाधारणस्य वाचकत्वात् तथाचारात् । अत्र तु तादृशवाक्याभावात् तथाचाराभावाच्च ॥

अत्रास्मत्पितृचरणाः, चैत्रपौर्णमास्युपादानमपि अस्य व्रतस्य पौर्णमास्यन्तमासाभिव्यञ्जकम्, व्रतन्तु वैशाखकृष्णप्रतिपदाद्येवेत्याहुः ॥

केचित्तु, पौर्णमास्युपादानं सङ्कल्पपरमिति, तदपि युक्तम् । प्रातः प्रतिपदि सन्ध्यातः पूर्वं कर्मण्यनधिकारात् सङ्कल्पकरणस्यानुचितत्वात् । सन्ध्योत्तरं सङ्कल्पकरणे तु “वैशाखं सकलं मासम्” इत्युक्तस्य साकल्यस्य बाधापत्तिरिति । अतो मासादिति धेर्देधे उत्तरविद्धाया ग्राह्यत्वेऽपि एतदचनवत्त्वात् पूर्वविद्धा ग्राह्या । एवं मासादिमासेऽपि^(१) बोध्यम् ॥ सङ्कल्पवाक्ये तु अद्य चैत्रपौर्णमास्यामित्याद्युक्ता श्वः प्रातरारभ्य वैशाखपौर्णमासोपर्यन्तं वैशाखव्रतमहं करिष्ये इति विशेषः । केवलस्नानपत्रे तु वैशाखस्नानमहं करिष्ये इति ॥

अत्र जपन्निति सामान्येनोक्तत्वात् सङ्ख्यान्तुक्तौ शतं सहस्रमथुतं वेति सिद्धान्तितत्वात् शतसंख्यकजपेनापि पापक्षयात् शतजपेऽपि व्रतसिद्धिः । शतौ तु प्रत्यहं सहस्रजपोऽत्यन्ताशतौ मासेन लक्षजपः कार्यः । जपोऽयं वह्निर्जपविधिना कार्यः । स जपविधिरस्मत्कृते आचारसारे द्रष्टव्यः ॥ स्त्रीशूद्रयोस्तु स्नानम्,—

ब्रह्मचरविशाद्यैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

तुष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणाञ्च कुरुनन्दन ॥

इति महाभारतोक्तेरमन्त्रकमचापीति न शङ्कनीयम् । अथ
मन्त्रशब्दस्य वैदिकमन्त्रपरत्वात् । प्रकृते तु मन्त्रशब्दस्य पौराणि-
कत्वेन स्मार्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राणामप्यधिकारः । आचारोऽपि तथैव ।
एतद्विचारः आहूतप्रकरणे वक्ष्यते ॥

अथ हविष्यद्रव्याणि । भविष्योत्तरे,—

हैमन्तिकं सितास्त्रिंशं धान्यमुद्गास्तिला यवाः ।

कलायकन्दुनीवारा वासुकं ह्रीडमोषिका ॥

कालेयं कालशाकञ्च मूलकं केवुकेतरत् ।

कन्दं सैन्धवसामुद्रे लवणे दधिसर्पिषी ॥

पयोऽनुधृतसारञ्च पनसाम्रहरौतकी ।

पिप्पली जौरकञ्चैव नागरं तिन्त्रिङ्गीफलम् ॥

कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ।

अतैलपक्वं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वांलाभेऽपि वर्ज्ययेत् ॥

मात्स्ये— कलायाश्चणका मुद्गा मिथुनानां हवींषि च ।

एतेभ्योऽन्यानि नाश्रीयात् मिथुनानामनापदि ॥

अगस्त्यसंहितायाम्,—

नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा ।

आसमामलकञ्चैव पनसञ्च हरौतकीम् ॥

प्रतान्तरे प्रशस्तञ्च हविष्यं मन्त्रते बुधः ॥

हैमन्तिकं हेमन्तपक्षं शास्त्रपरनामकं । मुद्राः स्थूलमुद्रव्यति-
रिक्ताः, स्थूलमुद्रानां सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात् । “निष्पावा आढका
मुद्रा” इति वक्ष्यमाणस्कान्दोक्तौ मुद्रस्य हविष्यत्वाभावोऽपि स्थूल-
मुद्रपर एव । अन्यथा वज्रवाक्यप्रतिपादितं मुद्रहविष्यत्वं व्याहतं
स्यात् । कालेयं तिक्तशाकविशेष इति वृद्धाः । कन्दं शूराणादि ।
पयोदधिघृतानि गव्यान्येव ।

अमाहिष्यं तथा सर्पिर्दधिक्षीरमथापि वा ।

एतद्भूतं^(१) मतं विप्रा मैथुनस्य विपर्ययः ॥

इति विष्णुधर्मात्तरोक्तेः । पनसं दाक्षिणात्यप्रसिद्धभूप्रोतफलकं
पनसव्यतिरिक्तम् । हरीतकी वन्यैव । भूप्रोतफलकपनसस्य ग्राम्य-
हरीतक्याश्च सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात् । जीरकमण्यत्र^(२) शुक्लजीरकं,
कृष्णजीरकस्य आद्वेऽपि निषेधात् । नागरं गुण्डी तस्य आर्द्रक-
प्रकृतिकत्वात् आर्द्रकस्य हविष्यत्वमिति आचार्याः । ऐश्वर्यपदेन
इक्षुरस एव ग्राह्यः । खण्डादीनां गुडप्रकृतिकत्वात् गुडत्वम् इत्य-
स्मत्पितामह-कृष्णवृहत्पण्डितादीनामाग्रहः ॥ वस्तुतस्तु यथा इक्षु-
रसस्य पाके गुडत्वं तथा गुडस्य पुनःपाकेन खण्डादित्वमिति हवि-
ष्यत्वमेव । शिष्टाचारोऽपि तथैव दृश्यते । ब्रौहिः शरत्पक्षधान्यम् ।
गौराः श्वेतसर्षपाः । “मुख्यालाभे प्रतिनिधिरपि शास्त्रार्थः”
इति प्रतिनिध्यधिकरणन्यायेन • प्राप्तान् माषकोद्वगौरादीन्
वर्जयेदित्यर्थः । मिथुनानां दिदृक्षान्नं मध्ये कलायचणकाः खुडि-

चाचणा इति प्रसिद्धा हविष्याः । हविष्यनिषेधं प्रकृत्य “वर्तुल्ला-
खणकाद्यापि” इति स्कान्दोक्तेः, बृहच्चणकादीनां निषेध इति
केचित् । बहवः स्थूलकलायचणकयोः^(१) पार्थक्यं । चणकम्बोला
इति देशान्तरीयः । कलायो वर्तुलकलायः इति नानाविध-
संग्रयात् अस्मद्देशचणकवाच्यानां देशान्तरवाच्यबोलानामप्युभयो-
र्नैव हविष्यत्वमिति वदन्ति । इति परिगणनपक्षो बहुग्रन्थकाराणां
सम्मतः ॥ हविर्योग्यं हविष्यमिति विज्ञानेश्वरः^(२) । कल्पतरु-
कारास्तु मधुमाषमांसेतरआद्धदेयं हविष्यमित्याहुः । तदनुया-
यिनस्तु हविष्यदेवेष्वपि^(३) विविच्यागणयन् । तथाच वेशवार-
हिङ्गुमरीचादीनां व्यञ्जनसंस्कारकत्वेनोपात्तत्वात् न तेषां हवि-
ष्यत्वम् ॥ भविष्योत्तरादिगणितद्रव्येभ्योऽधिकहविष्याणि, यथा,—

गोधूमश्यामाकाशियङ्गवो धान्यानि । सुखाशिकाख्यकर्कटीभेद-
पटोलतिन्दुकखर्जूराश्रातककर्माणा इति प्रसिद्धफललकुचवृहदरी-
वैकङ्कतदाडिमृहतीफलानि । मध्यालुकशालूककसेरुविदारौशता-
वरौतालमूलीफलालूयतिरिक्तसर्वालुभेददीर्घमूलकानोति मूलानि ।
पालङ्गखदिरतुलसीतण्डुलीयकसर्षपपिप्पलीकुशाण्डवार्त्ताकु^(४)काक-
जङ्गाकुसुमभृस्तृणकफेलुवर्जितानि शाकानि । सर्व्वगव्यविकाराः ।
वेचाङ्कुरं कर्पूरं लाजाश्वेति ॥ एतद्रव्याणां हविष्यत्वादिविवेकः आद्ध-
प्रकरणे लेख्यः ॥

(१) बहवः कलायचणकयोः ।

(२) हविर्योग्यं हविष्यं स्यात् ।

(३) आद्धदेयेष्वपि ।

(४) वार्त्ताकी ।

ननु मधुमाषमांसानां आद्धदेयत्वेन हविष्यत्वमिति चेन्न ।
माषमसूरमधुमांसपरांश्चमैथुनानि व्रत्येऽहनि वर्जयेदिति वाक्यात्,
माषस्य हविष्यप्रतिनिधित्वनिषेधाच्च ॥

यदा वैशाखपौर्णमासी परदिने जपादिकालव्यापिनी तदा
परदिने जपादिमासकृत्यं^(१) कार्यम्, “कर्माणो यस्य यः कालः”
इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः । हविष्यभोजनस्य तु हविष्येतरभोजन-
निवृत्तिरूपत्वात् । “निषेधः कालमात्रके । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा
कालमात्रमपेक्षते” ॥ इति वृद्धगार्ग्योक्तेः । एकभक्तकाले पौर्णमास्य-
भावात् हविष्याकरणेऽपि न व्रतहानिः ॥ एवं कार्तिकाद्येक-
भक्तादिषु बोध्यम् ॥

अथ ज्येष्ठमासकृत्यम् ।

भारते,—ज्येष्ठामूलन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत् ।

ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिविन्दते ॥

श्रेष्ठमिति भ्रातृणामिति शेषः “भ्रातृणां भवति श्रेष्ठः” इति
स्कान्दोक्तेः ।

अथ आषाढमासकृत्यम् ।

भारते,—आषाढमेकभक्तेन स्थितः मासमतन्द्रितः ।

वज्रधान्यो वज्रधनो वज्रपुत्रश्च जायते ।

(१) तदा जपादिवैशाखमासकृत्यं कार्यम् ।

अथ श्रावणमासकृत्यम् ।

भारते,—श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

यत्र तत्राभिषेकेण पूज्यते ज्ञातिवर्द्धनः ॥

अथ भाद्रमासकृत्यम् ।

भारते,—प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।

गवाक्षं स्त्रीतमतुलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥

एकाहार इति एकभक्ताग्नी ।

अथ आश्विनमासकृत्यम् ।

भारते,—अथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

मृजवान् वाहनाढ्यश्च वज्रपुत्रश्च जायते ॥

मृजा शुद्धिः ॥

अथ कार्तिकमासकृत्यम् ।

भारते,—कार्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।

शूरश्च वज्रभाग्यश्च कीर्त्तिमांश्चैव जायते ॥

स्कान्दे, अश्वमेधफलप्राप्तिर्विष्णुलोकफलप्राप्तिश्चोक्ता ।

नारदीयपुराणे,—

एकभक्तेन भक्तेन तथैवायाचितेन च ।

कृते व्रते धराप्राप्तिर्जायते द्वीपमालिनी ॥

इति केवलैकभक्तादिके फलम् ॥ १

सुपुण्ये कार्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते ।

क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि च महाफलम् ॥

इति विष्णुरहस्ये यत्किञ्चित्प्रतमात्रेऽपि फलम् ।

अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।

तिर्य्यग्धोनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

इति नारदीयोक्तेः यत्किञ्चित्प्रताकरणे दोषः ॥

नारदीये,— न कार्तिकसमो मासः न कृतेन समं युगम् ।

न वेदेन समं शास्त्रं न तौर्धं गङ्गाया समम् ॥

तथा,— मांसाग्निनोऽपि भूपाला अत्यर्थे^(१) मृगयारताः ।

ते मांसं कार्तिके त्यक्त्वा गता विष्णुलोकं शुभम् ॥

तथा,— न मात्स्यं भक्षयेत् मांसं न कौर्म्यं नान्यदेव हि ।

चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात् ॥

स्कान्दे,— दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोक्तञ्चरेन्न हि ।

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं स मातृपितृहा^(२) भवेत् ॥

स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयौ सदानृती ।

न करोति मुनिश्रेष्ठो यो नरः कार्तिके व्रतम् ॥

विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्तिके^(३) ।

करोति मुनिगार्हस्त्यं नरकं याति दारुणम् ॥

तथा,— यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।

(१) अत्यन्तम् ।

(२) मातृपितृघातकः ।

(३) व्रतं या न तु कार्तिके ।

कार्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वेष्णवं व्रतम् ॥

एवं गृहस्थस्याप्यन्ये बह्वदोषा अकरणे उक्ताः ॥

तथा,— न गृहे कार्तिकं कुर्यात् विशेषेण तु कार्तिकीम् ।

चेत्रे तु^(१) कार्तिकीं कुर्यात् सर्व्यत्वेन भाविनि ॥

नन्दीपुराणे,— यो नरः कार्तिकं मांसं मांसं तु परिवर्जयेत् ।

संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसस्य वर्जनात् ॥

असामर्थ्यं शुक्लपक्षेऽपि मांसं वर्ज्यम् ।

कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ।

वर्जयेत् सर्व्यमांसानि धर्मा ह्यत्र विधीयते ॥

इति वाक्यात् । कौमुदं कार्तिकम् ।

तत्राप्यसामर्थ्यं भौक्षपक्षके मत्स्यमांसादिकं वर्ज्यम् । तेनात्र
मांसवर्जनं नित्यं काम्यञ्च ॥

नारदीये,— कार्तिके वर्जयेत्तेलं, कार्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं, कार्तिके शक्तिं सन्धितम् ॥

कार्तिके वर्जयेत् स्त्रियमिति कश्चित् चतुर्थपादे पाठः ।

सन्धितं आसवादि ।

काशीखण्डे,— ऊर्जे यवाक्षमश्रीयांदेकाक्षमथवा पुनः ।

वृत्ताकं शूरणं चैव शुक्रमिन्नीञ्च वर्जयेत् ॥

शूरणं ओज्ज इति ख्यातम् ।

नारदीये,— आमिषं मैथुनञ्चैव कार्तिके यस्तु वर्जयेत् ।

सर्वकालकृतं पापं दुष्कृतं वापि नश्यति ॥

विष्णुः,— कार्त्तिकोऽग्निदैवत्योऽग्निश्च देवाणां मुखं तस्मात् कार्त्तिके मासि वह्निःस्त्रायी गायत्रीजपनिरतः सङ्गदेव हविष्याग्नी संवत्सरकृतात् पापात् मुक्तो भवति ॥ पुनः स एव,—

कार्त्तिकं सकलं मासं वह्निःस्त्रायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग्दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अत्र कस्पतरूकाराः आवश्यककृत्यान्तरवर्जिते काले कार्त्तिके वह्निःस्त्रानं प्रातःकालेतरकालेऽपि प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन काम्यं स्नानान्तरम् । यत्तु, “प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन्” इति मात्स्यादायुक्तं, तच्छ्राद्धादिविषयमिति । अतएव, शिष्टास्तदनुसारेण दिवसे यदा कदापि कार्त्तिकव्रतकाम्यस्नानं कुर्वन्ति । वह्निःस्त्रायी प्रातःस्नानादहिरित्यर्थापयन्ति । एतदेव विधिवाक्यमित्यपि वदन्ति । वह्निर्नद्यादाविति केचित् ॥

कार्त्तिकं सकलं मासमित्युक्तेर्मासादितिथिः पूर्वविद्धापि याज्ञा । तस्मात् पूर्वदिवसमारभ्य व्रतस्यारम्भाच्च प्रातःकाले काम्य-स्नानप्राप्तिः ॥

ननु,— कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।

प्रौढ्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥

इति मन्त्रलिङ्गात् प्रातःस्नानस्य प्राप्तिरिति चेन्न । वेशाख-माघयोस्तु प्रातःस्नानस्यावश्यकताभिप्रायेणैव चैत्रपौर्णमास्यां पुष्य-पौर्णमास्यां च सङ्कल्पस्थोक्तिर्नाच तथोक्तेः । वेशाखे वाक्यमुक्तम् । माघे वक्ष्यते ॥

ननु, मन्त्रे प्रातःशब्दस्य का गतिरिति चेत् उच्यते । “अहं
सायं अहं प्रातः” इति प्राजापत्यकृच्छ्रादाविव प्रातःशब्दस्य दिवस-
परत्वमित्यभियुक्ताः ।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

कार्तिके सकले मासि प्रातःस्नाथौ भवेन्नरः ॥

इति वाक्यस्य केवलस्नानपक्षे भावकाशत्वमिति केचित् । तथा-
चारस्य दर्शनात् । मन्त्रे मयेति लक्ष्म्या सह ॥

ननु,— तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं प्रशस्यते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

इति राजमार्त्तण्डोक्तैः का गतिरिति चेदुच्यते । तत्^(१) सौर-
मासत्रयात्मकमन्यदेवं व्रतमिति पूर्वाचार्याः ॥

ननु, एतदपि न साधु । मासत्रयस्य संहतत्वविवक्षायां “आकामा
वेषु यत्स्नानम्” इत्यादावपि पौर्णमासीचतुष्टयकालीनपृथक्स्नान-
विधानापत्तिः^(२) । न तत् केषाञ्चिदपीष्टं । सौरमासोपादानं
तुलादिपदोपादानादिति चेत् वाच्यम् । तर्हि “कन्यां गते सवि-
तरि” इत्यादौ सौरमासोपादानादाश्विनमासि महालयश्राद्धं कथं
स्थादिति चेत् सत्यं । राजमार्त्तण्डोक्तौ यत्प्रातःस्नानमुक्तं तत् केवल-
स्नानमभिप्रेत्यैव । अत एव प्रशस्यत इत्युक्तम् । “हविष्यं ब्रह्मचर्य-
ञ्चेति” पुनर्यदुक्तं तत् यत्किञ्चिद्भूताभिप्रायेण इति वाक्यद्वयं तत् ॥
अतएव,— तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नाथौ भवेन्नरः ।

इविष्यभुक् ब्रह्मचारी सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इत्यार्षवाक्यानन्तरेऽपि पृथक्क्रियादयमुक्तम् ॥

किञ्च कार्तिकव्रतासम्भवे यद्भीष्मपञ्चकमुक्तम्, तच्च प्रातःस्नान-
मुक्त्वा पुनः स्नानान्तरं तर्पणान्तरमुक्तमिति दिवसे यदा कदापि
काम्यं स्नानान्तरमिति सिद्धम् ॥ अस्य स्नानस्य काम्यत्वा^(१)त्तीर्थ-
करणम् । तदसम्भवे स्वकारिते पितृकारिते वा जलाशये अत्यन्ता-
सम्भवे तु पञ्चपिण्डोद्धारणादिपूर्वकं परजलाशयेऽपि कार्यम् ॥
जलवर्द्धिष्णुरोगवता तु,—

आपः स्वभावतो मेधाः किं पुनर्वर्द्धिसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इति षट्त्रिंशन्मतोक्तेरुष्णजलेनापि स्नातव्यं । अस्य नित्य-
काम्यत्वाद् यथाकथञ्चिन्निर्वाह्यत्वात् । एतत्सर्वमस्मात्कृते आचारसारे
द्रष्टव्यम् ॥ स्नानोत्तरमर्घ्यदानम् । तच्च मन्त्रः,—

व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिमृदन ॥

नित्यनैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो भवान् ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य योऽर्घ्ये मन्त्रं प्रयच्छति ।

स धूपपूर्णधुतिवीदानस्य फलमश्नुते ॥

अत्र गायत्रीजपसंख्याया अनुक्तवपि सर्वपापमुक्तार्थं लज्जजप-

स्योक्तत्वात्तन्मासे लक्षजपः कार्यः । “सर्वपापैः प्रमुच्यते” इति लक्ष-
जपं प्रकृत्य विष्णुस्मृतेः । तत्रासामर्थ्यं प्रत्यहं सहस्रजपः कार्यः ॥

सहस्रलक्षस्त्रिभ्यस्य वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासान्तचेवाह्निर्विमुच्यते ॥

इति मनुक्तेः । त्रिकं प्रणवव्याहृतिगायत्र्यात्मकम् । अत्र “गायत्री-
जप्यनिरत” इति निरतपदोपादानात् सहस्रजपाच्च्यूनजपो न कार्यः ॥
वह्निर्गामादहिरिति बहवः । असम्भवे तु,—

जलान्ते चान्यगारे च जले देवालयेऽपि वा ।

गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थे सिद्धच्छेत्रेऽथवा गृहे ॥

इत्युक्तेरनावृते गृहेऽपि शिष्टा जपन्ति ॥

स्कान्दे,—गवामयुतदानेन यत्फलं लभते खग ।

तुलसीपत्रकैकेन तत्फलं कार्त्तिके स्मृतम् ॥

विहाय सर्वपुण्याणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।

कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् ॥

सायंसन्ध्याकालारम्भे आकाशदीपदानम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—

आश्वयुज्यामतीतायां यावद्राजेन्द्र कार्त्तिकौ ।

तावत् दीपप्रदस्योक्तं फलं राजेन्द्र शाश्वतम् ॥

तावत्कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं सदा निशि ।

तुङ्गे देशे वह्निस्तेषां महत्पुण्यफलं भवेत् ॥

अथम्भकारे गहने प्रकाशं तेन जायते ।

प्रकाशाद् यदुगाह्यं तेन यान्ति तथा सुखम् ॥

नङ्गाद्ये,—तुङ्गाद्यां तिलतैलेन सायंसन्ध्यासमागमे ।

आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरन्तरम् ।
सश्रीकाय श्रीयतये स श्रिया न विद्युज्यते ॥

दीपदानमन्त्रः, शतानन्दसङ्ग्रहे,—

दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशमण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥

लोलया लक्ष्म्या । एवञ्च तिलतैलगव्याज्ययोर्दीपदाने विकल्पः ॥

ब्राह्मे तु,—अत्युच्चैर्दीपमाकाशं यो दद्यात् कार्तिके निशि ।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥
चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥
विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥०॥

अथ भीष्मपञ्चकम् ।

भविष्योत्तरे,—कार्तिके शुक्लपक्षस्य शुद्धे धर्मो पुरातनम् ।

एकादश्यां समारभ्य विज्ञेयं भीष्मपञ्चकम् ॥

तथा,—शाकाहारेण सुन्यस्रैः क्षणार्चनपरेर्नरैः ।

स्त्रीभिर्वा भर्तृवाक्येन कर्त्तव्यं सुखवर्द्धनम् ॥

विधवाभिश्च कर्त्तव्यं पुत्रपौत्रविट्कृते ।

सर्व्वकामसमृद्धयर्थं मोक्षार्थमपि पार्थिव ॥

इत्यादि विधिस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

विष्णुरहस्ये,—भीष्मेणैतत् यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ।

सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् ॥

तथा,— व्रतस्यास्य गुणान् वक्तुं कः शक्तः केशवाद्भूते ।

तथा,— कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः ।

एकादश्यां तु गृह्णीयाद्भूतं पञ्चदिनात्मकम् ॥

प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रतौ ।

नद्यां निर्झरगर्ते वा समालभ्य च गोमयम् ॥

यवब्रीहितिलैः सम्यक् प्रकुर्व्यात्तर्पणं क्रमात् ॥ इत्यादि ।

ब्राह्मे,— एकादशीं समारभ्य राका यावत् प्रबोधने ।

वक्रोऽपि तत्र नास्तीयान्मत्स्यं मांसञ्च किञ्चन ॥

तेन मत्स्यादिकं सर्वथा न भक्ष्यम् ॥ अतएव वक्रपञ्चकमिति प्रसिद्धिः ॥ इति कार्तिकव्रतं^(१) अकरणे प्रत्यवायाद्युक्तेः फलश्रवणाच्च नित्यकाम्यम् । तच्चाद्रमानेनैव ।

कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः ।

छच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमानं प्रशस्यते ॥ इति पितामहोक्तेः ॥

चेतन्यदेवानुयायिगौड़वैष्णवैस्तु आश्विनशुक्लेकादश्यामारभ्य कार्तिकशुक्लेकादशीं यावद् व्रतमाचरन्ति तत्र शुक्लद्वादश्यां पारणे सम्यक् प्रमाणं न दृश्यते । इति तत्पक्षेऽपि पूर्णिमावधि व्रताचरणं समीचीनम् । तथाचारस्य श्रीपुरुषोत्तमवेत्ते श्रीजगन्नाथप्रासादे दर्शनात् । इति कार्तिकव्रतविचारः ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतम् ।

भारते,—आषाढस्य श्रिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद् यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥

वाराहे,—आषाढशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥

अभावेऽपि तुलार्कैऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।

कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥

चतुर्धापि हि तत् चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

तुलार्कं कार्तिके । चीर्णं शुद्धकैरिति शेषः । “चतुर्धा शुद्धकै-
स्त्रीर्ण”मिति भारतीकः । नारदीये,—

एकभक्तेन नक्तम तथेवायाचितेन च ।

कृते व्रते धराप्राप्तिर्जायते दीपमालिनी ।

भविष्ये,—यस्तु सुप्ते हृषीकेशे नक्तमाचरते व्रती ।

वस्त्युग्रं नरो दत्वा विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥

मात्स्ये,—आषाढादिचतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

वाराहे,—चातुर्मास्यव्रतं कुर्यान्नरः किञ्चिन्नहीपते ।

नान्यथा त्वाब्धिकं पापं विनिहत्यप्रयत्नतः ॥

पञ्चचतुष्टयाशक्तौ तु स्कान्दे,—

अशक्तः कार्तिके मासि व्रतं कुर्यात् पुरोदितम् ।

तत्रापि चेदशक्तः स्याद्भीमपञ्चकमुत्तमम् ॥

पुरोदितं चातुर्मास्योक्तम् । एतेन चातुर्मास्यव्रतस्य नित्यत्वम् ॥

नखारम्भमन्त्रो विष्णुरहस्ये,—

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।
 निर्विघ्नं सिद्धिमाप्तात् प्रसन्ने त्वयि कैशव ॥
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णं श्रियाम्यहम् ।
 तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात् जनार्दन ॥

उद्यापनमन्त्रोऽपि तत्रैव,—

इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।
 नूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥

चातुर्मास्यनिधमाः स्कान्दे,—

मञ्चखट्वादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमाक्षरः ।
 अनृतौ न व्रजेद्भार्यां मांसं मधु परौदनम् ॥
 पटोत्तं मूलकञ्चैव वार्त्ताकीं नैव भक्षयेत् ।
 अभक्ष्यं वर्जयेत् दूरान्मधुरं सितसर्पपम् ॥
 राजमाषान् कुक्षुत्थ्याञ्चाप्यणधान्यञ्च वर्जयेत् ।
 श्राकं दधि पयो माषान् आवणादौ क्रमादिमान् ॥
 राज-गोप-यतींस्सक्ता नारोहेचर्मपादुके ।
 तैल्लभ्यज्जं दिवास्त्रज्जं मृषावादञ्च वर्जयेत् ॥

एतेनात्र नृपगोपाक्षयतीनां चर्मपादुकारोक्षणं न निषिद्धम् ।
 इविष्यस्यापि दीर्घमूलकस्याच वर्जनम्, साक्षाद्विषेधात् । केवाक्षि-
 ष्यते पटोत्तस्यापि तथा ॥ मात्स्येऽत्र काम्यनिधमाः,—

चतुरो वार्षिकान् मासाब् देवस्योत्थापनावधि ।
 मधुसरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥
 तैल्लस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजापतेति ।

लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ॥
 सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
 निर्व्याधिं नीरुगोजस्वीं विष्णुभक्तस्य जायते ॥
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 धारणासखलोक्षां वै गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
 नमो नारायणायेति जप्त्वाऽनघ्नजं फलम् ।
 पादादिवन्दनादिष्णोर्लभेद् गोदानजं फलम् ॥
 एवमादिभूतैः पार्थ तृष्टिमायाति केशवः ॥

नाच काव्यशुद्ध्यपेक्षा । तथाच गार्ग्यः,—

न श्रेष्ठं नैव मौख्यं शुक्रशुर्वो न वा त्रियैः ।
 खण्डत्वं चिन्तयेच्चातुर्मासप्रतविधौ नरः ॥

एवञ्च सति,—

असंगे च गुरौ शुक्ले वास्ते वृद्धे मलिनक्षुचे ।
 उद्यापनसुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवाक्यं सामान्यत्वादितरव्रतविषयम् ॥

यान्मायने हरौ सुप्ते सर्वकक्षाणि वर्जयेत् ।

इत्यपि विहितेतरविषयम् ॥ तथाचात्र कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषये
 अस्माकृतशुद्धिसारकारिका सत्साहचर्यव्याख्या च अशुद्धकाव्यप्रकरणे
 लेख्याः ॥ तत्र श्रीभुवनेश्वरक्षेत्रे निवासफलं, शिवपुराणे,—

चातुर्मासं नरस्तत्र कृत्वा शिवपरायणः ।

राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोति नान्यथा ॥

तत्र, एकादशक्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे । तत्र निवासफलं ब्राह्मे,—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यस्तिष्ठेत् पुरुषोत्तमे ।
 विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 पृथिव्यां चानि तीर्थानि चेन्नाप्यायतनानि च ।
 तिष्ठन्ति चतुरो मासान् चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 पुष्करिण्याश्च नद्याश्च वाण्यां कूपे सरित्सु च ।
 तिष्ठन्ति सर्वतीर्थानि शयनोत्थापने हरेः ॥

स्कान्दे,—काश्यां वज्रयुगे वासाश्रियमव्रतसंस्थितः ।

फलं यदुक्तं तद्विद्यात् चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 चातुर्मास्ये निवसतिः चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ।
 साक्षात् दृष्टिर्भगवतस्तद्वयं मोक्षसाधनम् ॥
 दिने दिने महापुण्यं सर्वचेचनिवासजम् ॥

इत्यादि वज्रफलानि विस्तरभयान्न लिखितानि ॥

यतीनां तु एकस्थानावस्थानादिचातुर्मास्यधर्माः आवणादि-
 मासद्वय एव । ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासः स्यादिति
 तद्वर्षेषु शङ्खोक्तेः ॥

एकरात्रं वसेद्भामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षाषु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥

इति काकगृहमत्यन्ताशक्तविषयम् ॥

अथ मार्गशीर्षमासकृत्यम् ।

भारते,—मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत् ।

भोजयेत्तु द्विजान् भक्त्या स सुखेद्वाधकिष्किषैः ॥

सर्वकल्याणसम्पन्नः सर्वेषधिसमन्वितः ।
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥
कृषिभागी वज्रधनो वज्रधान्यश्च जायते ॥

अथ पौषमासकृत्यम् ।

भारते,— पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तैर्नैकेन यः चिपेत् ।
सुभगो दर्शनैयश्च यशोभागी च जायते ॥

अथ माघमासकृत्यम् ।

भारते,— पितृभक्तो मघास्त्रेवं चिपेद्यस्त्वेकभोजनः ।
श्रीमत्कुले जातिमांश्च^(१) सुमहांश्चैव जायते ॥
मघासु मघायुक्तपौर्णमासीके माघ इत्यर्थः । भविष्योत्तरे,—
दुर्लभो माघमासस्तु वैष्णवानामतिप्रियः ।
देवतानामृषीणाञ्च मुनीनां सुरनायक ॥
तथा,— माघमासे रटन्म्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कम्पतन्तं पुनौमहे ॥
किञ्चिदभ्युदित इति प्रातःकालावधिरूपम् ।
मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।
गोव्यदेऽपि जले स्नानं मोचद पापिनामपि ॥
इति याज्ञोक्तेः ॥ भविष्योत्तरे,—
यो माघमासुषसि सूर्यकराभितामे

(१) जातिमति कृ. महत्त्वं प्रपद्यते ।

स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे ।

उद्धृत्य सप्त पुरुषान् पितृमातृवंशान्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥

अत्र सूर्यकराभिताम्र इति उक्तं न तु सूर्याभिताम्र इति ।

तथा,— दारिद्र्यपापदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय वै ।

माघस्नानाच्च चान्योऽस्ति उपायो नरसत्तम ॥

अविमुक्ते प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

यत्फलं दशभिर्वर्षैः प्राप्यते नियतं नरैः ॥

तत्फलं लभते माघे गृहस्नानाच्च संग्रहः ।

ब्रह्महृद्वा हेमहारी च सुरापो गुरुतत्त्वगः ॥

माघस्नायी विपापः स्नात् तत्संसर्गो न तु पञ्चमः ।

आयुर्वित्तकलत्रादिसम्पदः प्रभवन्ति च ॥

तथा,— कामादिकञ्च यत्पापं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।

स्नानमात्रेण नश्येत्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥

पादौ,— सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा ।

कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्भूतरूपी नरोत्तमैः ॥

फलान्तिग्रहहेतोर्वै किञ्चिद्भोज्यं त्यजेद्बुधः ।

हरेरर्चा तु वैशाखे तपः पूजा तु कार्त्तिके ॥

तपोऽभ्यर्चा तथा दानं चयं माघे विशिष्यते । इति ॥

माघव्रतं यद्यपि नित्यकाम्यम् तथापि बह्वर्वाक्येषु स्नाने बह्व-

फलान्नोक्तेः केवलस्नानमावश्यकम् ॥

ब्रह्माण्डे,— माघे प्रतिदिनं प्रातःस्नानाशक्तौ तु पर्वणि ।

स्नातव्यं यत्नतो धीरैरवश्यं देवपूजनम् ॥

आद्ये चान्तो च मध्ये च अहं च स्नानमाचरेत् ।

बलवान् पुरुषो नित्यं बालवृद्धातुरैर्विना ॥

नारदीये, माघप्रातःस्नाने जलोक्तिः,—

पुनौमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संग्रहः ॥

तथा,— माघमासे वरारोहे शस्तं वै निम्नगाजस्तम् ।

तदभावे तु स स्नायात् कूपे भाण्डाश्रिते तथा ॥

तथा,— सरितामप्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।

वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानघमं विदुः ॥

तथा,— न वज्रिं सेवयेत् स्नातो नास्नातो वा वरानने ।

होमार्थं सेवयेद्वज्रिं न ग्रीतार्थं कदाचन ॥

शैवे,— माघमासे नरो यस्तु स्नायात् ग्रीतेन वारिणा ।

स याति ब्रह्मणः सद्य ब्रह्महत्यायुतोऽपि सन् ॥

यच्चातिग्रीतलं तोयं पुण्यं तत्राधिकं भवेत् ॥

अथ्यन्ताग्रकौ तु पादौ,—

तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते नरैः ।

षडब्दफलदं तद्वि मकरस्थे दिवाकरे ॥

अथ वज्रिप्रज्वलनादिकं वस्त्रादिदानं ^(१) च अस्मत्कृतदानसारे
द्रष्टव्यम् ॥

भविष्ये,— बासास्त्रहणका वृद्धा नरो नारी नपुंसकाः ।

स्नात्वा माघं शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीक्षितं फलम् ॥

(१) वस्त्रादिदानस्य सर्वम् ।

विष्णुः,—दशं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

चिंशद्दिनानि पुण्यानि मकरस्थे दिवाकरे ॥

तत्र चोत्थाय नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् ।

माघमाघमिमं पूर्णं स्नात्वेऽहं देव माधव ॥ इत्यादि ।

अथ प्रतारम्भः पुष्यपौर्णमास्यामिति न भ्रमः कार्यः । “दशं वा पौर्णमासीं वा” इति द्विविधचान्द्रमासस्यैवाद्दरो न मासा-
न्तराणामित्यभिप्रायात् । पौर्णमास्यारम्भे तु “चिंशदहानीति”
विरोधः स्यात्, तस्मान्माघकृष्णप्रतिपद्येवारम्भः ॥ स्पष्टं स्कान्दे,—

पौष्यां तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।

माघमासस्य राजेन्द्र विष्णोः पूजा विधीयते ॥

इति पूर्णिमाकर्तव्यं सङ्कल्पपरमिति नारायणोपाध्यायाः ॥

अथ दर्शान्तपक्षो^(१)ऽस्मद्देशे नाचर्यते ॥ माघसुपक्रम्य स्कान्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

दद्यान्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा यान्ति नरकं क्षत्रविट्शूद्र एव हि ॥

वर्जनौयं प्रयत्नेन मूलकं यदि वागममिति ।

स्नानमन्त्रो नारदीये,—

सवितुः प्रसवस्येह परं धाम जले मम ।

तत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यत्तु सहस्रधा ॥

(१) दर्शान्तमाज्ञापक्षो ।

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णं कुण्डलेदं माघस्नानं ममाच्युत ॥
 इमं मन्त्रं सर्वं पठन्ति ॥ पाञ्चे तु,—
 मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
 स्नानेनानेन देवेश यथोक्तफलदो भव ॥
 यथा नारायणः सूर्यो यथा नारायणो जलम् ।
 यथा नारायणो माघ स्तथा पापं विनश्यतु ॥
 इति मन्त्रान्तरं तदपि पठन्ति ॥ माघस्नानं प्रयागेऽधिकफलम् ।
 महाभारते,—

सितासिते च यैः स्नातं माघमासे युधिष्ठिर ।
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
 मात्स्ये,— षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।
 माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम् ।
 प्रयागे माघमासस्य अहं स्नातस्य तत् फलम् ॥
 माघस्नानमन्त्रे स्त्रीशूद्रयोरप्यधिकारः पौराणिकत्वादिति पूर्व-
 सुक्तम् ॥

अथ फाल्गुनमासकृत्यम् ।

भारते,— भगदैवं तु यो मासमेकभक्तेन वञ्चिषेत् ।
 स्त्रीषु वल्लभतां याति वयसासौ भवन्ति ताः ॥
 भगदैवतं, पूर्वफाल्गुनीनक्षत्रं तदुपलक्षितं मासं फाल्गुनमित्यर्थः ॥

विष्णुः,— स इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यवशोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

यमोऽप्यधिकमाह,—

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

देवपित्रर्चनं तर्पणादिना ॥

इति मासकृत्यानि ॥

अथ पक्षनिर्णयः ।

पक्षशब्दः पक्ष परिग्रह इति धातोर्निष्पन्नः । चन्द्रस्य पञ्चदशक-
लानां पूरणं चथो वा यत्र पक्ष्यते गृह्यते स पक्षः । यदा देव-
पितृकार्यार्थं पक्ष्यते यः कालविशेषः स पक्षः । तथा च स द्विविधः,
शुक्लः कृष्णश्चेति । तथा च हारौतः, उदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वाह्नश्च
तद्देवानां, दक्षिणायनं तमिस्रो रात्रिपरार्द्धश्च तत् पितृणामिति ।
शुक्लः शुक्लपक्षः । तमिस्रः कृष्णपक्षः । तथा च माधवीये,—

देवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ।

अथ तिथिनिर्णयः ।

तिथिशब्दोऽपि तनु विस्तारं इति धातोर्निष्पन्नः । वर्द्धमानया
चौथमाणया वा चन्द्रकक्षया तन्यते यः कालविशेषः सा तिथिः ।

चिद्भ्रान्तशिरमणौ,—

तन्यन्ते कक्षया यस्मान् तस्मात्तास्तिथयः स्रुताः ।

यदा तनोति वर्द्धमानां त्रौथमाणानां वा चन्द्रकक्षानेनां यः का-
लविशेषः सा तिथिः । षट्चिंशन्मते,—

चन्द्रद्विकरः शुक्लः कृष्णः चन्द्रचयात्मकः ।

पञ्चत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्युताः ॥

पञ्चतिः प्रतिपत् । तथा च सोमोत्पत्तौ पञ्चते,—

प्रथमां पिवते वह्निर्द्वितीयां पिवते रविः ।

विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः ॥

पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिवति वासवः ।

सप्तमीमृषयो दिव्यामष्टमी मज एकपात् ।

नवमीं कृष्णपञ्चम्य यमः प्राप्नोति^(१) वै कलाम् ॥

दशमीं पिवते वायुः पिवत्येकादशीसुभा ।

द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राप्नन्ति भागशः ॥

त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिवते कलाम् ।

चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ॥

निष्कलस्य कलाशेषस्यऋमा न प्रकाशते ।

कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा ॥

अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ।

तमोषधिगतं गावः पिवन्त्यम्बुगतं च यत् ॥

तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं दिजातिभिः ।

ऊतमग्निषु यज्ञेषु पुनरायायते शशी ॥

दिने दिने कलादृद्धिः क्षौर्यमास्यां च पूर्णता ॥

एवं प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ताभ्यः पञ्चदशतिथिभ्योऽतिरिक्ता
अमावास्या तिथिरिति सामान्यविशेषरूपेण तिथयो द्विविधाः । तच्च

अमावास्यातिथिः सामान्यरूपा । अन्याः प्रतिपदाद्यास्तियथो विशेषरूपाः ॥

ननु ज्योतिःशास्त्रादौ कलानां सूर्यप्रवेशनिर्गमाभ्यां तिथ्युत्पत्तिरुक्ता, अत्र पानसुक्तमिति तद्विरोध इति चेन्न । अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् अत्र च वज्रादिदेवानां तत्कालप्रयुक्तत्वेर्विवक्षितत्वात् ॥ वस्तुतस्तु सूर्यप्रवेशनिर्गमौ वा वज्रादिदेवतापानं वा सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितियथः । तत्र तिथिविशेषेषु प्रथमा कला इति प्रतिपञ्चाक्षी । प्रतिपञ्चद्व्यः प्रत्युपसर्गात् पदगताविति धातोर्निष्पन्नः । चान्द्रः पक्षो मासो वा प्रतिपद्यते आरभ्यते यस्यां सा तिथिः प्रतिपत् । सा च शुक्लपक्षे चन्द्रं प्रविशेत् कृष्णपक्षे चन्द्राग्निःसरेदित्युभयथापि प्रथमेव । तदुपलक्षितः कालविशेषः प्रतिपञ्चद्वेनोच्यते । एवं द्वितीयादिषु बोध्यम् ॥ तत्र ज्योतिःशास्त्रे,—

षष्टिदण्डात्मिकाः सर्वास्तिययस्तत्र तु त्रयः ।

षड्दण्डावधिका वृद्धिः पञ्चदण्डावधिर्मता ॥

तथा च द्वांसद्विगुणेन 'सन्देहात् तज्जिर्णयः कार्यः ॥

द्वांसद्विगुणौ तु गार्ग्येणोक्तम्,—

सर्वो दर्पं स्याद् द्विस्तु स्त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

धर्माधर्मवशादेव तिथिस्त्रेधा विदन्ति ते^(१) ॥

गुणां धर्माधर्मवशादिति कालादर्शः । बोधायनः,—

सर्वा समतिथिर्ज्ञेया दर्पा वृद्धिमती स्यात् ।

चौथमाणा' तिथि हिंसा निर्णयः प्रागुदीरितः ॥

खर्वः साम्यमल्पक्षयो वा हिंसाऽधिकक्षय इति माधवाचार्याः ।

एतन्नैविध्यस्य विपरिवर्तनविशेषात् तिथिर्द्विविधा सम्पूर्णा
खण्डा चेति । तत्र स्कान्दे,—

प्रतिपत्तभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्भवेः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

हरिवासर एकादशी । तत्र वैष्णवमते अरुणोदयवेधान्तद्व-
र्जिता इत्युक्तम् । नारदीये तु,—

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः ।

या तिथिः सा तु शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः ॥

या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डा । एतेन सम्पूर्णा शुद्धा खण्डा
विद्धेति बोध्यम् ॥ तत्र शुद्धायां विधिनिषेधयोर्न सन्देहः ॥

विद्धायां विधिनिषेधयोर्व्यवस्था गार्ग्येणोक्ता,—

निमित्तं कालमासाद्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥

तिथीनां पुज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

वृत्तिः पावनम् । तथा च पूज्यकालमात्रित्य विधेरनुष्ठानरूपपा-
वनमिति तिथिमात्रित्य निषेधस्यानुष्ठानरूपपावनमिति । तयोः
पावने कालस्य निमित्तत्वमित्यर्थः । यथा, अस्मिन्नग्नि एकादशी
उदयमात्रव्यापिनी' तत्र "एकादशीमुपपद्येत्" इति विधिवत्ता-

नद्व्रते कृत्स्नमहो गृह्यते इति तिथेः पूज्यता । तैलाभ्यङ्गादि-
निषेधे तु कालमाचापेक्षा । तथा च शिवरहस्ये,—

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमेयने ।

जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥ इत्यादि ।

तस्माद्विद्वत्तिथौ पूज्यत्वं निर्णयम् ॥ तत्र पराशरः,—

चिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥

मरीचिः,— खखण्डव्यापिमार्त्तण्डा स्यात्सूर्योदयगा तिथिः ।

सा खखण्डा व्रतानां स्यात् तत्रारम्भसमापनम् ॥

अन्यत्र,— उदितो यत्र मार्त्तण्डः खखण्डादतिवर्त्तते ।

अखण्डा सा तिथिर्गङ्गा स्नानदानव्रतादिषु ॥

सत्यव्रतः,— उदयस्या तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यगा ।

सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया आह्लादौ त्वस्तगामिनी ॥

भविष्ये तु व्रतोपवासनियम इति पाठः । इति कर्मकाल-
व्याप्तिः ॥ तत्र व्रते वेध उक्तः पैठौनसिना ।

पञ्चदशेऽपि तिथयस्त्रिंशं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

पूर्वेषु रुद्रयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्ता चेत् सा प्रतिपदं विध्यति
शरेषु राक्षसघातं प्राक्, दितौ या त्रिमुहूर्ता चेत् सापि पूर्वा प्रतिपदं

विध्यति । एवं सर्वत्र । तत्र चान्द्राणां तिथीनां अक्षोराचविभागं
विना व्यवस्था कर्तुमशक्येति तदिभागे गर्गोक्तः ।

अक्षिपक्षपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।

द्वौ निमेषौ चुटि नाम द्वे चुटी तु स्रवो मतः ॥

द्वौ स्रवौ क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः ।

त्रिंशत् काष्ठाः कला प्रोक्ता कलास्त्रिंशमुहूर्त्तकाः ॥

ते च त्रिंशदक्षोराचमित्याह भगवान् हरः ।

एतादृशाक्षोराचस्य अति-स्रति-पुराण-ज्योतिःशास्त्रेषु दिवसस्य
पञ्चदशमुहूर्त्तानां पञ्चदशनामानि रात्रेरपि तथा नामाविधानि
पठितानि । प्रकृते तु रात्रिनाम्नामनुपयोगात् दिवसस्य मुहूर्त्त-
नामान्युच्यन्ते । तथा च शङ्खः,—

रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा ग्राहकटः स्रतः ।

सार्वत्रश्च ज्येष्ठश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणश्च विरश्चिश्च विजयो नैर्ऋतरूपा ।

महेन्द्रो वरुणश्चैव भेदाः पञ्चदश स्रताः ॥

उत्तरायणे दिवसद्वयौ मुहूर्त्तानां दृष्टिः । दक्षिणायने दिव-
सस्य शानौ तेषां शानिश्च । 'तथा च ज्योतिःशास्त्रे,— अश्वः
पञ्चदशांशो मुहूर्त्त इति । एवं अथनयोः रात्रावपि वैपरीत्येन
द्वासद्वयौ ज्ञातव्ये । एवं पञ्चधा विभागादिष्वपि बोध्यं । एवं
पञ्चदशधा विभागः, पञ्चधा विभागेऽपि । तथा च व्यासः,—

मुहूर्त्तचितयं प्रातः तावानेव तु सञ्जयः ।

मथाहस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराहस्त्यु तादृशः ॥

सायाऋक्षिसुहृत्तस्तु सर्वकर्मवद्विष्कृतः ।

चतुर्धा विभागोऽपि । तथाच गोभिलाः,—

पूर्वाङ्गः प्रहरस्त्राद्यः मध्याङ्गः प्रहरस्तथा ।

आहततीयादपराङ्गः सायङ्गश्च ततः परम् ॥

त्रिधा विभागोऽपि स्कान्दे,—

ऊर्द्धं सूर्योदयात् प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

पूर्वाङ्गः पञ्चकं प्रोक्तो मध्याङ्गस्तु ततः परम् ॥

अपराङ्गस्ततः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

द्वेधा विभागोऽपि । स्कान्दे,—

आवर्त्तनात्तु पूर्वाङ्गो ह्यपराङ्गस्ततः परः ।

तत्र पञ्चधा विभागस्य बह्वप्रमाणसम्मतत्वात् प्रायेण तं समाश्रित्य
विधिनिषेधौ निर्णीयेते । यत्र यत्र विशेषविधिस्तत्र तत्रान्ये पक्षा
सेव्याः ॥

तत्रोपवासैकभक्ते नक्तं चाद्याशितं व्रतं ।

दानं चाध्ययनं सप्तविधं दैवक्रमं ब्रूवे ॥

उपवासशब्दार्थो विष्णुधर्म,—

उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सहः ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वत्र भोगवर्जितः ॥

तत्रोपवासः सर्वतिथिषु विहितः । नारदीये,—

शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतौ तिथौ च ।

उपोष्यैव वसिं दत्वा विधिना ह्यपरेऽहनि ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

इत्युपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् सम्पूर्णव्यापिन्यां न सन्देहः । तद-
सम्भवे त्रिसन्ध्यव्यापिन्याम् । तदसम्भवे खण्डतिथौ । तत्र वाक्यान्वु-
दाहृतानि । तत्र शुक्लपक्षे अमावास्याविद्धा प्रतिपदुपोष्या । तत्राय-
पराहव्यापिनी सुख्या । तदसम्भवे सायाह्नव्यापिनी याज्ञा । न तु
उदयचिसुहृत्सर्वव्यापिनी । तथा च व्यासः,—

प्रतिपत्त्यैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी ।

दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं वा मनुरन्नवीत् ॥

पैठीनसिः,— पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखौ तिथिः ॥

सम्मुखौलक्षणं स्कान्दे,—

सम्मुखौ नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

प्रतिपत्सम्मुखौ कार्या या भवेदापराह्निकी ॥

निगमोक्तिरपि,—

युग्माग्रियुगभृतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।

रद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दशा च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्भक्तं महाघोरं हन्ति पुंशं पुरा कृतम् ॥

युग्मं द्वितीया । अग्निसृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी ।
षट् षष्ठी । सुनिः सप्तमी । वसुः अष्टमी । रन्ध्रं नवमी । रद्रेः
एकादशी । अत्र द्वितीयादिसप्तयुग्मेषु पूर्वतिथिः उत्तरविद्धा
याज्ञा । उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्यर्थः । द्वितीयाद्वितीययोर्द्युग्मं मेघनं
महाफलम् । तत्तन्तिथिनिमित्तके कर्मणीति शेषः । एतद्भक्तं

युग्मादिविपरीतम् । प्रतिपद्वितीययोरित्याद्योर्मेक्षणं मन्वाचोरम् ।
एवं चतुर्थोपपन्न्यादिषु बोध्यम् ॥

अथ उपवासविचारः ।

इदं युग्मशास्त्रमुपवासविषयमेव ।

एकादशष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।

चतुर्दश्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

इति शङ्करगीतावचनादिषु उपवासस्यैवोक्तत्वात् ॥

ननु व्यासोक्तौ दैवशब्देन व्रतादीनामपि विवचेति चेत्, न ।

तेषूदयतिथिप्राशस्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा युग्मोक्तिः शृङ्गपञ्च-
विषया, प्रतिपद्यप्यमावस्येति ज्ञापनात् । अतएव,—

प्रतिपत् संद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तिः भविष्योत्तरोक्तिश्च कृष्णप्रतिपद्विषया ।

तथाच, कृष्णप्रतिपत् परेद्युत्तदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्ता ततोऽप्यधिका वा
स्यात्तदा सैवोपोष्या मात्रापराङ्म्याग्निः । कृष्णपक्षे द्वितीयायुतायाः
प्रतिपदो विशेषमुख्यत्वेन पञ्चमी सप्तमीत्यादिवचनस्याप्रवृत्तेः ॥

ननु,— यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोन्मिता ॥

अथ बोधायनोक्त्वा पूर्वविद्धायां शृङ्गप्रतिपदि प्रतिपत्प्रवेशेन
एव सङ्कल्पः प्रतीयते ।

प्रातः सङ्कल्पयेत् विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

प्रातरापूर्व्यं मतिमान् कूर्यान्नव्रतादिकम् ॥

न्यापराह्णे न मध्याह्णे पित्र्यकालौ हि तौ स्मृतौ ।

इत्यादि सतिषु प्रातरेव सकलस्य कार्यत्वात् । तदुभयं कथं कृच्छत इति चेदुच्यते । तिथिव्याप्तिः द्विविधा । ज्योतिः-
शास्त्रप्रसिद्धस्वाभाविकी एका । स्मृत्युक्तसाकल्यापादकवचनोत्पा-
दितान्या चेति । तथा च देवलः,—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

तथा,— यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं^(१) याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मसु ॥

कर्म्मस्त्रिति ब्रह्मवचनात् निखिलदेवोपवाससङ्ग्रहः^(२) ।

सौरपुराणे,—

यां प्राप्यास्तमुपेत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्त्तगा ।

धर्मज्ञतेषु सर्वेषु सम्पूर्णां तां विदुर्बुधाः ॥

एवं च विशेषवचनाभावे त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव साकल्यापादिका ।

तथा सति,

आदित्योदयवेलायां यान्त्वापि हि तिथिर्भवेत् ।

सा पूर्णेत्येव मन्त्रव्या प्रभृता नोदयं विना ॥

इति देवलोक्तौ ।

उदये सा तिथिर्गङ्गा विपरौता तु पैतृके ।

इति स्कान्दोक्तौ च त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेवेति बोध्यम् ॥

एवं च सति साकल्यापादकवचनादसत्यामपि शुक्लप्रतिपदि

(१) अस्तं याति दिवाकरः ।

(२) निखिलदेवोपसङ्ग्रहः ।

अमावास्यायाः प्रातरेव सङ्कल्प इति सर्वं सङ्गतम् । एवमन्यत्र
तिथिष्वपि ज्ञेयम् ॥

अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्कल्पः प्रातरिष्यते ।

इति माधवाचार्याः ॥ सधवास्त्रीणां तु,—

नास्ति स्त्रीणां पृथक् धर्मो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

इति मनुक्तेरुपवासादिषु निषिद्धेष्वपि, भर्ताद्यनुज्ञायां न दोषः ।

भार्या भर्तृमतेनैव व्रतादीनामरेत् सदा ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

गारौ खल्वननुज्ञाता भर्ता पित्रा सुतेन वा ।

निष्कलं तु भवेत्तस्याः यत् करोति व्रतादिकम् ॥

इति मार्कण्डेयैर्नोक्तम् । आदिशब्देनोपवासाद्युपसङ्गः ॥

इत्युपवासनिर्णयः ।

असमाप्ते व्रतादौ दोषः । परिगृह्येत्यादिविष्णुरहस्याद्युक्तौ दोष-
श्रवणेऽपि प्रतिनिधिद्वारा तत्समापनेऽप्यदोषः । तथा च पैठौनसिः,—

भार्या पत्युर्ब्रतं कुर्यात् भार्यायास्तु पतिर्ब्रतम् ।

असामर्थ्यं परस्परभ्यां व्रतभङ्गो न विद्यते ॥

स्कान्दे,— पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।

स्तथान्तरेऽपि,—

पितृमातृपतिभ्रातृस्त्रुगुर्वादिभ्युजानम् ।

अदृष्टार्थमुपोषिला स्त्रियं च फलभाग् भवेत् ॥

पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्वर्थं च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पूर्यं क्रतुशतं क्षमेत् ॥

दक्षिणा नाच दातव्या शुश्रूषाविहिता च सा ।

ब्राह्मे,— शिष्यव्रतं प्रकुर्वन्ति गृहसम्पन्निवान्भवाः ।

पुनः स्कान्दे,—

आत्मा पुत्रः पुरोधसश्च भ्राता पत्नी सखापि वा ।

याचायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

आत्मा आत्मीय इति कतिवृत्स्यतिः ॥ अत्यन्तासम्भवे तु,—

उपवासासमर्थस्येदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्भूतानि वा दद्यात् यद् भुक्ताद्द्विगुणं भवेत् ॥

सहस्रसन्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमात् ।

कुर्यात् द्वादशसङ्ख्याकाम् यथाशक्ति व्रते नरः ॥

देवीं गायत्रीम् ॥

अथ उपवासादिनियमाः ।

आदित्यपुराणे,—

अस्ननं रोचनं वापि गन्धः सुमनसस्तथा ।

व्रतस्थे चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥

रोचनं, हरिद्रादिना गात्रोऽज्वलीकरणम् ॥

सत्यनरे,— व्रते चोपवासे च वर्जयेद्भूतधावनम् ।

नाचव्याः व्रतशः पूता अपः प्राक्च विशुध्यति ॥

इति प्राचक्षिर्षं चोक्तम् ॥

सुखशुद्धिस्तु दादगगण्डूषैरासपत्रादिना वेति दन्तधावननिषे-
धकालप्रकरणे लेख्यम् ॥

सधवास्त्रीणां तु व्रतादिष्वपि हरिद्राग्रहणादिकं आवश्यकम् ।

वस्त्रालङ्कारपुष्पाणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

इति मनूक्तेः । तैस्तस्य प्रतिप्रसवाभावात् तद्ग्रहणाभावः ।

आचारोऽप्येवमेव ॥

कौर्मै,— कांश्च मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु पराश्वच्च वर्जयेदुपवासकालात् ॥

वृहस्पतिः,— दिवानिद्रां पराश्वच्च पुनर्भोजनमैयुनम् ।

चौरं कांश्चामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

एतत् पारणमात्रोपलक्षणम् ॥

विष्णुधर्मै,— असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुल्यस्तपसिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुद्धति ॥

असक्तत् जलपात्रञ्च दिवास्त्रापञ्च मैयुनम् ।

ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्व्रतवासरे ॥

शारीरतः,— पतितपापण्डनास्तिकसम्भाषणं अनृतास्त्रीलादिकमुप-
वासदिने वर्जयेत् । कौर्मै,—

वहिर्गाम्यान्धजान् सूतं पतितञ्च रजस्सलाम् ।

न स्यूग्रेष्वापि भाषेत नेच्छेत व्रतवासरे ॥

स्त्रीकान्तु प्रेषणात् सङ्गात् ताभिः संकथनादपि ।

निःसन्दते ब्रह्मचर्यं न दारेःस्तुसङ्गमातं ॥

गङ्गपुराणे,—

स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च कार्यनिष्पत्तिरेव च ॥

एतन् मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोषिणः ।

तच्च पारणमावश्यकम् ।

पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनम् ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तकम् ॥

इत्यादित्यपुराणोक्तेः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते,— सर्वेभ्योपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते पारणधारणात् ॥

तथापि पूर्वाह्णे एव,—

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तत्फलस्याद्धं धर्ममेवोपसर्पति ॥

इति देवसोक्तेः । धर्मं यमम् ॥ पूर्वाह्णे पारणासम्भवे,—

सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः ।

अद्विस्तु पारयित्वा तु नैत्यकाले भुजिक्रिया ॥

इत्युक्तेर्जसपारणं कृत्वा नित्यकर्माणि समाप्य पुनःपारणे न

दोषः ॥ तच्च स्कान्दे स्पष्टम्,—

पारयित्वादोकेनापि भुङ्क्तानो नैव दुष्यति ।

अग्नितामग्निता यस्मादप्यो विदद्विरीरिताः ॥

ननु,— तिषीणामेव सर्वासासुपवासव्रतादिषु ।

तिष्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवस्तुर्हमीम् ॥

इति स्कान्दोक्तेश्चिन्त्यन्तप्रतीक्षायां कथं पूर्वाह्णे पारणमिति चेत् सत्यम्,—

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ।

यामचथोर्द्ध्वर्त्तिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ॥

इति स्मृत्यन्तरात् प्रहरचयपर्यन्तं तिथ्यन्तापेक्षा । अन्यथा पूर्वाह्ण एव ॥ व्रतादिस्वित्यत्र आदिशब्देन एकभक्तनकायाचितव्रतानि गृह्यन्ते, इति माधवाचार्याः ॥ इति च साधारणपारणाविधिः । विशेषस्तु कृष्णजयन्त्यादिषु लेख्यः ॥

यद्यपि पारणशब्दः पार तौरसमाप्ताविति धातोरुत्पत्त्येन समाप्तिमात्रवाचकस्तथापि लोकशास्त्रथोरुपवाससमाप्तावेव पङ्कजादिशब्दवत् योगरूढः ॥

अथैकभक्तं निर्णीयते ब्राह्मे वैश्वानरव्रते,—

प्रतिपद्येकभक्ताग्री समाप्ते कपिलाप्रदः ।

इति । तत्र एकभक्तं चिविधम् । स्तनन्तमन्याङ्गमुपवासप्रतिनिधिरूपश्चेति । तत्र वैश्वानरव्रतादिषु स्तनन्तम्,—

पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।

तथा “मध्याह्ने पूजयेत् नृप” इत्यादिविहितगणेशव्रतादाव-
न्याङ्गम् ।

तिथौ चोपवासः सादेकभक्तेऽपि सा तिथिः ।

इति सुमन्तुवाक्यादिविहितमुपवासप्रतिनिधिरूपम् । तच्चान्याङ्गे प्रधानानुबारेण मुख्यत्वात्तद्विज्ञः पूजाविधेर्मध्याह्ने विहितत्वेन कङ्कशैकभक्तसापराकादौ प्राप्यमाणत्वात्तैव मुख्यतासापेक्षा ॥

किञ्च यदा स्तन्यैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकाश-
सम्भवे गौणकाशोऽभ्यनुज्ञायते । तदा किं वाच्यमन्याङ्गे । उपवास-
प्रतिनिधिरूपस्य च उपवासतिथौ कार्यत्वं तस्य गौणोपवासत्वात् ।

“तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः”

इति सुमन्त्रकेश । तच्च मार्कण्डेयपुराणे । “एकभक्तेन नक्त्रेण”
इति वक्ष्यमाणैकादशीप्रतादायुक्तम् ॥ एवञ्च, पारिशेष्यात् स्तन्यै-
कभक्ते मुख्यकाशापेक्षा ॥

तत्कर्मकालसात्त्विकरूपञ्च स्कान्दे,—

दिनार्द्धसमयेऽतौते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्मात् दिवैव हि ॥

देवसोक्तौ तु न्यूनपासत्रयेण तु इति विशेषः । नियमेनेत्यनेन
चविष्यभोजनप्राप्तिः । तन्मुख्यकालस्तु पञ्चधाविभक्ताहर्मधाऋतापर-
भारूपो दिनार्द्धस्योपरि सार्द्धमुत्कर्त्तपरिमितः कालः । दिनार्द्ध-
ऽतौते सति समनन्तरभावितादसमयात् प्राचीनोऽवशिष्टः कालो
गौणः । दिवेत्यभ्यनुज्ञानात् ॥

एवं व्यवस्थिते सति मध्याह्नव्यापिनी तिथिर्याद्या,—

उदये त्वपवासस्य नक्तस्यासंमये तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी याद्या एकभक्तव्रते तिथिः ॥

इति बौधायनोक्तेः । तत्र - निर्णयस्तु विषयस्य षोडशभेदा
उज्ज्ञाः । पूर्वेषुरेव मध्याह्नव्याप्तिः । परेषुरेव तद्वाप्तिः । उभयत्र
तद्वाप्तिः । नोभयत्र तद्वाप्तिः । उभयत्र सान्धेन तदैकदेशव्याप्तिः ।
उभयत्र वैकान्धेन तदैकदेशव्याप्तिश्चेति । तथाचरिततीयमूर्धे चन्द्रेः ।

अन्यदिने मध्याह्नव्याप्तेरभावात् । तृतीये पूर्वविद्धा याज्ञा । मुख्य-
कालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । चतुर्थे पूर्वविद्धेव ।
दिनद्वये मुख्यकालव्याप्तेरभावेऽपि गौणकालव्याप्तिस्मात् । पञ्चमे-
ऽपि पूर्वविद्धेव । मुख्यकालव्याप्तेरभयञ्च मास्येऽपि अधिकगौणकाल-
व्याप्तिप्राप्तेः । षष्ठे तु यदा पूर्वद्युर्मध्याह्नैकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा-
धिक्यात् गौणकालव्याप्तेश्च पूर्वविद्धेव । तस्मिन्नेव षष्ठे यदा परेद्यु-
र्मध्याह्नैकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा परविद्धेव परेद्युर्गौणकालव्याप्यभावे-
ऽपि मुख्याकालव्याप्याधिक्यात् । इत्येकभक्तनिर्णयः ॥

अथ नक्तनिर्णयः ।

भविष्ये,— चतुर्दश्यामथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

योऽङ्गि नित्यं न भुञ्जीत शिवार्चनरतो नरः ॥

तथा,— नक्तं कृष्णचतुर्दश्यां तथा कृष्णाष्टमौषु च ।

हत्वा भोगानिहाप्नोति परञ्च च शिवे रतिम् ॥

एवमादौ नक्तं सिद्धम् । तच्च त्रिविधम्, अन्याङ्गं उपवास-
प्रतिनिधिरूपं स्वतन्त्रञ्चेति । तत्रान्याङ्गे नक्तव्रते दुर्गापूजादौ पूजा-
विधेरङ्गिनोऽनुसारेणाङ्गस्य नक्तभोजनस्य रात्रौ प्रहरोत्तरमपि प्राप्य-
माणत्वाच्च मुख्यकालापेक्षा । उपवासप्रतिनिधिरूपेऽपि तस्मिन्नेव
मुख्यकालापेक्षा । तस्य उपवासदिन एवानुष्ठानात् । तथाच स्कान्दे,—

प्रदोषव्यापिनी याज्ञा सदा नक्तव्रते तिथिः ।

उदयस्या सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः ॥

एवमन्यथापि । तस्मात् स्वतन्त्रनक्तं मुख्यकालो निर्णयः ।

तच्च नक्तशब्दो भोजनपरः । अन्यथा,—

सदोपवासौ भवति यस्तु नक्तं समाचरेत् ।

देवैर्भुक्तान्तु पूर्वाह्ने मध्याह्ने पिष्टभिः सदा ॥

अष्टभिश्चापराह्णे तु सायाह्ने गुह्यकादिभिः ।

सर्ववेलामतिक्रम्य नक्तभुक्तमभोजनम् ॥

त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्यात् भानावस्तं गते सति ।

नक्तं तच्च प्रकुर्वीत इति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति व्यासोक्तौ समाचरेत् प्रकुर्वीतेत्यादेरन्वयो न स्यात् ।

न हि कालः केनचिदिच्छया कर्तुं शक्यते । तन्नक्तस्य काल-
द्वयम्, भविष्ये,—

मुहूर्त्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनोषिणः ।

नचत्रदर्शनान्नक्तमहमन्ये गणाधिप ॥

अस्य कालद्वयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्था । तथाच देवलः,—

नचत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम् ।

यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते ॥

स्मृत्यन्तरे,— नक्तं निशायां कुर्वीत. गृहस्थो विधिसंयुतः ।

यतिश्च विधवा चैव प्रकुर्यात् स दिवाकरम् ॥

सदिवाकरं तु यत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये ।

निशानक्तान्तु तत्प्रोक्तं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥

“त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्यात्” इति रात्रिभोजने कालो व्यासेनोक्तः ।

प्रदोषस्याप्यसम्भवे गृहस्थस्यापि दिवानक्तं ग्राह्यम् । तथाच स्कान्दे,—

प्रदोषव्यापिनी न स्यात् दिवानक्तं विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणां क्षायामतिक्रामति भाष्करे ॥

तत्तत्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायान्ते तु भुजिक्त्रियाम् ॥

सुव्यासक्तव्रतौ नक्तफलं भवति निश्चितम् ।

वत्सः,—प्रदोषव्यापिनी याज्ञा तिथिर्नक्तव्रते सदा ।

एकादशीं विना सर्वाः शुक्ले कृष्णे तथा स्मृताः ॥

तथाच प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यकल्पः । सायंकाक्षव्याप्तिरनुकल्पः । तच्च नक्तं प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यम् । तदेवं नक्ततत्कालौ व्यवस्थितौ ॥ अत्रापि रात्रिर्नक्तो षोढाभेदाः । पूर्वधुरेव प्रदोषव्याप्तिः । परेधुरेव प्रदोषव्याप्तिः । उभयत्र प्रदोषव्याप्तिः । नोभयत्र प्रदोषव्याप्तिः । उभयत्र साम्येन प्रदोषैकदेशव्याप्तिः । उभयत्र वैषम्येन प्रदोषैकदेशव्याप्तिरिति । तच्च नाद्यद्वितीययोः सन्देहः । तृतीये परतिथिरेव,—

यदैव तिथ्योरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।

तच्चोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति जावालिवाक्यात् । उभयत्रापि दिवा रात्रावपि सा तिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः । चतुर्थेऽपि परैव ।

“अतथात्वे परत्र स्यादुभयोऽर्वागस्ततो हि सा ।

इति जावालिवाक्यात्” । प्रदोषे तदभावेऽपि अक्षमयादर्वाक् यतः सा विद्यते ततो याज्ञेत्यर्थः । “अर्वागक्षमयात्” इत्यनेन अक्ष च द्विवाराचिजतत्वेन प्रदोषव्याप्तिवत् सायंकाक्षव्याप्त्यापि निर्दिष्टं

इति ज्ञायते । पञ्चमषष्ठयोरपि परैव । सायंकालस्य गौणस्य
तत्तिथिव्याप्तत्वात् । 'रात्रिनक्तभोजने नाङ्गीचयमुत्तमः कालः,—

प्रदोषोऽस्त्रमयादूर्ध्वं घटिकात्रयमिष्यते ।

इति स्मृतेः । मुहूर्त्तत्रयं मध्यमः कालः,—

त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावसं गते सति ।

इति व्यासोक्तेः । निशीथपर्यन्तो जघन्यः कालः, “नक्तं निशाद्यां
कुर्वीत” इति सामान्येनाभिधानात् ॥

ननु,—सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।

तथा,—सत्वारौमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारं नैद्युनं निद्रां स्वाध्यायञ्च चतुर्थकम् ॥

इति स्मृतेश्च सन्ध्याकाले कथं भोजनमिति चेत्, न । क्रतु-
र्थेन व्रतार्थनक्षत्रदर्शनभोजनविधिना पुरुषार्थस्य सन्ध्याकालनिषेधस्य
बाधात् । यथा पुरुषार्थप्राणिहिंसाप्रतिषेधः क्रतुर्थाग्निष्टोमीयहिंसा-
विधिना बाध्यते ॥

यत्तु सप्तमीभानुवासरादौ सौरनक्तं विहितम् । तच्च पूर्वोक्त-
विपर्यायेन सायंकालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः । प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः ।
तच्च षोडाशभेदे पूर्वस्मिन्नेव परस्मिन्नेव वा सायंकालव्याप्तौ न
सन्देहः । उभयत्र सायंकालव्याप्तौ पूर्वतिथिरेव । उभयत्रापि
तत्तिथेर्विद्यमानत्वात् । नोभयत्र तद्भ्याप्तौ पूर्वतिथिरेव । सायंकाले
तदभावेऽपि प्रदोषकालेऽपि तत्तिथेः सत्त्वात् । उभयत्र साम्येन
वैषम्येन वा तन्नेकदेशव्याप्तौ पूर्वैव । गौणस्य प्रदोषकालस्य तत्ति-
थिव्याप्तत्वात् । सौरनक्तभोजने दिवसस्मान्निममुहूर्त्त उत्तमः ।

“सुहृत्तानं दिनं नक्तम्” इत्युक्तेः । अन्तिमाधो सुहृत्तौ मध्यमः,—
सदिवाकरं यत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकादधे ।

इत्युक्तेः । ततः प्राचीनो जघन्यः,—

चिसुहृत्तं स्पृशेदाङ्गि निशि चैतावती तिथिः ।

तस्यां खौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम् ॥

इति सुमन्तूक्तेः । “आत्मनो द्विगुणं कथायां” इत्यादि अथैव
पर्यवस्यति,—

ये त्वादित्यदिने ब्रह्मक्षत्तं कुर्वन्ति मानवाः ।

ते दिनान्तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्वाचिभोजने ॥

इति भविष्ये रविवासरे राचिनक्तस्य निषेधात् गृहस्थस्यापि
दिवेव भोजनम् । एवं रविसंक्रान्त्यादिव्यपि ज्ञेयम् ॥

माधवाचार्यैस्तु एकस्मिन्नेव दिने एकभक्तनक्तयोः प्रसक्तौ गौण-
कास्तस्याप्यसम्भवपक्षे भार्यापुत्रादिना कर्त्तव्येण नक्तं करणीयमिति
लिखितमनुसन्धेयम् ॥

धवससंपक्षे,— हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारसाधवम् ।

ब्रह्मचर्यमधः श्रय्यां नक्तभोजी षड्वाचरेत् ॥

भविष्ये,— “अग्निकार्यमधःश्रय्याम्” इति पठित्वा अग्निकार्यं
यादृतिभिराव्यहोम इति लक्ष्मीधरः ।

स्नान्ते,— एतानि वर्जयेत् नक्ते अस्नानि सुरमुन्दरि ।

निष्पावा आदंकी मुद्रा माषास्यैव कुलुप्यकाः ॥

मसूरा राजमाषाश्च गोधूमा स्निपुटास्तथा ।

चणका वर्तुलाश्चपि सुमुक्तास्यैवमादया ॥

एतदुपलक्षणम् । नक्ते हविष्यद्रव्यमेव भोज्यमित्यर्थः । स
विचारो हविष्यप्रकरणे लेख्यः ॥ इति नक्तनिर्णयः ॥

अथ अयाचितं निर्णीयते ।

प्राजापत्यकृच्छ्रादौ सप्तमौत्रतादौ च तदिहितम् । तस्य
द्वावर्था । न याचितमयाचितमित्येकः प्रतिषेधरूपः । तथाच
प्राजापत्यकृच्छ्रव्याख्याने गौतमः । अथापरं अहं कश्चन न याचे-
तेति । अतः उपवासवदहोरात्रमेव विषयीकरोति । अत एव
संकल्पोऽप्यस्मिन्नहोरात्रे याचितमन्नं न भोज्य इति वाच्यम् ।
तथा पर्युदासोऽपि । तथा च बृहस्पतिः,—

अहं प्रातः अहं सायं अहमद्यादयाचितम् ।

अहं परञ्च नाग्नीयात् प्राजापत्यञ्चरन् द्विजः ॥

स्वत्यन्तरेऽपि,—

अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिं भवाप्नुयात् ।

इति । दशयासभोजित्वं मितभोजित्वम् । “अयाचिते द्वौ चाष्टौ”
इति चतुर्विंशतिमतोक्तेः । तथाच, याचितादन्यदयाचितमित्यस्या-
प्रथमसंभ्रमस्य परदत्तस्य भोजनं विवक्ष्यते । तदापि पराधीनत्वादेव
कास्त्रविशेषविधानस्याश्रयत्वादहोरात्रमेव विषयीकरोति । स्वयम्भ-
क्षितवस्तुनः इदानीमयाचितत्वेऽपि पूर्वयज्ञसंक्षितत्वाद्याचितमेव ।
तथाच पर्युदासः । यदा निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वाद्याज्ञाप्रसक्तेश्च
परद्रव्यविषयत्वादयाचितशब्दोऽपि परद्रव्यमेव विषयीकरोति । तच्च
भोज्यद्रव्यं परकीयमथल्लोपनीतञ्च । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

अयाचितान्नतं याज्ञमपि दुष्कृतकर्मणः ।

यतिधर्मपूशनाः,—

भिक्षाशनसमुद्योगात् प्राक्तेनापि निमग्नितम् ।

अयाचितं हि तद्गच्छं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥

यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्युदास उभयथापि एकभक्तादि-
वन्न कालो विशेषणीयः । प्रतिषेधेऽनुष्ठेयाभावात् पर्युदासे पराधी-
नत्वाच्च । असति कालविशेषविधौ न कर्मकालव्याप्तिवचनमत्र प्रव-
र्तते । तथा सति कालविशेषविध्यभावात् शुक्लशृङ्गाप्रतिपदादौ
उपवासवत् पूर्वोत्तरविद्धे याज्ञे । एवमयाचिते सर्वतिथिषु उपवास-
वत् निर्णयः इति सुस्थितम् ॥ इत्ययाचितनिर्णयः ॥

अथ दानव्रतकालौ निर्णीयेते ।

भविष्योत्तरे,— प्रतिपत्सु दिजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिम् ।

सौवर्णमरविन्दश्च कारयित्वाष्टपत्रकम् ॥

हत्वा त्रौदुम्बरे पात्रे सुगन्धिघृतपूरिते ।

पुण्यैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

याज्ञे मण्डलव्रते,—

मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिचौ ।

नेवेद्यन्तु पचेन्मौनी षोडशचिगुणानि च ॥

फलानि पिष्टपक्वानि दद्यात् विप्राय षोडश ।

देवाय षोडशेतानि दातव्यानि प्रयत्नतः ॥

भुव्यन्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमास्तथाः ।

एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि । तत्र,—

पौर्वाश्विकासु तिथयो दैवकार्ये फलप्रदाः ।

इति बृहत्याश्वलक्यवाक्ये दैवे पूर्वाश्व्याष्ट्यभिधानात् पूर्वाश्वस्य
पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वात् ।

पञ्चदशेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्रुतः ॥

इति पैठीनसिवचनाच्चोदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ता तिथिर्पाश्चा ।
एकभक्तनक्षत्रात् प्रतिपदोक्तकालविशेषशास्त्राभावात् सामान्यशास्त्रस्य
प्रवृत्तेः । अतएव माधवाचार्याः,—

सोदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्याद्दानं व्रतानि च । इति ।

ननु,— यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

इति देवलादिवाक्यस्य,

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्पाश्चा आह्वादादौ चास्तगामिनी ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य, “आदित्योदयवेलायाम्”
इत्यादिबौधायनोक्तेषु का गतिरिति चेत्, उच्यते । वैश्वानराधि-
करणन्यायेन अवयुत्यानुवादरूपतया तेषां त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिप्रशंसापर-
त्वम् । तत्र षोढा भेदः । उदयकाले पूर्वद्युरेव त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी ।
परेद्युरेव उदयकाले त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी । उभयत्रापि त्रिमुहूर्त्त-
व्यापिनी । नोभयत्र त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी । उभयत्रापि साम्येन वैष-
म्येण वा त्रिमुहूर्त्तैकदेशव्यापिनी चेति । तत्राद्ये खण्डतिथित्वा-

भावात् न सन्देहः। द्वितीये चयगामित्वे त्रिमुहूर्त्तामयुत्तरविद्धां
परित्यज्य पूर्वद्युरेवानुष्ठेयम्। वृद्धिगामित्वे साम्ये च परेद्युरेव।
तथाच उग्रनाः,—

खर्बो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम्।

खर्बदर्पौ परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकौ ॥

तृतीयादिषु चतुर्षु पक्षेषु अस्तमयव्याप्तेः कर्मकालबाहुल्यस्य च
लाभात् पूर्वद्युरेवानुष्ठेयम् ॥

अस्तमयव्याप्तेर्निर्णायकत्वम्, पादो,—

व्रते स्नाने तथा नक्त्रे पितृकार्यं विशेषतः।

यस्यामस्तंगतो भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेत् ॥

तौर्धस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देन संगृहीता इति माधवाचार्याः।

इति दानव्रतकालौ।

अथ व्रतविशेषेषु काला निरूप्यन्ते। तत्र वत्सरादिः प्रतिपत्।

ब्राह्मे,— या शुक्ला चैत्रमासस्य वत्सरादितिथिः स्मृता।

या शुक्ला प्रतिपच्चैत्रमासस्य वत्सरादिसा ॥

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता।

मन्दा संवत्सरादौ तु दर्शविद्धां न कारयेत् ॥

परविद्धा प्रकर्त्तव्या द्विमुहूर्त्ता भवेद्यदि।

मुहूर्त्तमेव कर्त्तव्या प्रतिपद् द्वितीयाश्विती ॥

मुहूर्त्तद्वितीयं चैव मुहूर्त्तं यदि चापरे।

वर्त्तते वासरे यस्मिन् प्रातः सान्द्रतिथिर्भवेत् ॥

कार्तिकशुक्लप्रतिपदि वलिराजोत्सवः । तत्र ब्राह्मे,—

तस्माद्धूतं प्रैकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैरित्यादि ।

स च पूर्वविद्धायां प्रतिपदि कार्यः ।

पाद्मे,— आवणी दुर्गनवमी तथा दुर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रि वल्लेर्दिनम् ॥ इति ।

माधवाचार्यास्तु,— वल्लुखवच्च पूर्वद्युपवासवदाचरेत् ।

इति । उपवासवत् शुक्लप्रतिपदुपवासवदित्यर्थः । एवं च माधवीये व्याख्यातम् । कृष्णप्रतिपदि परविद्धायामुपवासस्य भिद्धान्तितत्वात् ।

अथ द्वितीयाविचारः ।

अथ द्वितीया । सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या,

प्रतिपत् मदितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

ननु,— एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

अथोदश्यथमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ।

इति भृगुसूत्रवचनस्य, युग्मवचनस्य 'च का गतिरिति चेदु-
च्यते । पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एवं परदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एत-
दचनात् परविद्धा ग्राह्या । अत्रानन्तभट्टीये यद्वावस्थापितं तन्न
कस्यापि सङ्गतम् । तथाच माधवाचार्याः,—

पूर्वद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा ॥ इति ।

यमदितीया । 'लैङ्गे । अन्नं दत्वा भगिन्या प्रार्थनीयम्,—

भ्रातृसवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा चेदयजाताहमित्यूह्यम् ।

कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।

या न कुर्यात् विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥

तस्या इति शेषः ।

भारते,— कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः खगट्टे खयम् ॥

तस्यां निजगट्टे राजन् न भोक्तव्यमतो बुधैः ।

यत्नेन भगिनीहस्ताद् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ।

अत्राष्टधा विभक्तदिवसस्य पञ्चमभागो मुख्यः कर्मकालः ।

“भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्” इति विधिसमभिव्याहृतफलश्रुत्या भोजन-
नियमस्य प्राधान्यात् । पञ्चमभागस्य च भोजनकालत्वात् । तिथिद्वये

“द्वितीया प्रतिपद्युता” इत्युक्तेः पूर्वविद्धा याज्ञा, इति अगस्तभट्टीये

यत्निष्ठितं तन्न । तस्या उक्तेः कृष्णपक्षविषयत्वेन निर्णयात् । तथाच

युग्योक्ता परविद्धैव याज्ञा । ज्योतिःशास्त्रे,—

तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भ्रुवम् ।

इति द्वितीयाविचारः ।

अथ तृतीया ।

या चतुर्थीयुता याज्ञा । आपस्तम्बः,—

द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कारयेत्तु यः ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयङ्करम् ॥
द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।
सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

एवं स्कान्देऽपि बहूनि वाक्यानि सन्ति । अत्र त्रिसुहृर्त्तव्यास्यैव
व्यवस्था । वेधशास्त्रे तथैव निर्णयात् ।

कक्षा काष्ठापि वा चैव द्वितीया संप्रदृश्यते ।
सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणसंयुता ॥

इति यत् स्कान्दवचनं, तत् कैमुतिकन्यायेन त्रिसुहृर्त्तं द्रढय-
तीति माधवाचार्याः । परदिने तृतीयाया अभावे एव पूर्वविद्धा
यास्या ।

वशिष्टः,—एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धा च कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥

युग्मवाक्यं रम्भाव्रतविषयत्वेन निर्णयमिति न विरोधः ।

रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तकेः ॥

अक्षयतृतीया ।

भविष्ये,—वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीया चन्द्रमस्य च ।

कलंधौतं तथा धान्यं दृतं त्रापि विशेषतः ॥

तस्यां दत्तं स्वच्छं स्यात् तेनेयमक्षयं स्यता ।

तृतीया चन्दनस्ये^(१)त्युक्तेरच चन्दनदानं शस्तम् ॥

दानान्तु चन्दनस्येह कञ्जो नात्र संग्रहः ।

इति वचनाच्च । कञ्जो ब्रह्मा ।

आग्नेयादिषु उपानच्छजलपाचदानान्युक्तानि,—

या शुक्ता कुरुशार्दूल वैशाखे मासि वै तिथिः ।

तृतीया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥

योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।

स याति पुरुषो वीर लोकान् वै हेममालिनः ॥

करकान् कुम्भान् । वाजसन्तम् । हेममालिनः सूर्यस्य ।

विष्णुधर्मोत्तरे नक्षत्रविशेषे गुणविशेषः,—

अक्षया सा तिथिर्ज्या कृत्तिकाभिर्युता यदि ।

भविष्यति महाभागे विशेषेण फलप्रदा ॥

वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे च या तिथिः ।

तृतीया रोहिणीयुक्ता अक्षया सा प्रकीर्तिता ॥

तथा,— वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तम ।

यद्ददाति नरश्रेष्ठ तत्तदक्षयमश्रुते ॥

विशेषेण तथा दानमक्षतानां महाफलम् ।

ब्राह्मे,— वैशाखे मासि शुक्लायां तृतीयायां जनार्दन ।

यवानुत्पादयामास युगमारब्धवान् कृतम् ॥

ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।

तस्यां कार्य्या यवैर्हीनो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥

(१) सन्दनस्य चेत्युक्तेः ।

यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्दयवान् ।
 पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलासं तुहिनाचलम् ॥
 भगीरथं च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
 स्नानं दानं तपः आर्द्रं जपहोमादि किञ्चन ॥
 अर्द्धया क्रियते यत्तु तदानन्त्याय कल्पते ।
 सिन्धोस्तीरे विशेषेण सर्वमक्षयमश्रुते ॥
 आर्द्रन्तु आर्द्रप्रकरणे लेख्यम् । दानादौ पूर्ववत् परविद्धा ग्राह्या ॥

अथ रम्भातृतीया ।

भविष्योत्तरे,— भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।
 ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा ॥
 तथापरं रम्भाव्रतं तत्रैव,—
 रम्भातृतीयां वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 मार्गशीर्षे तथा मासि तृतीयायां नराधिप ॥
 शुक्लायां प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् । इत्यादि ।
 उपहारसंहारे,— सौभाग्यार्थं पुरा चीर्णं रम्भया राजसत्तम ।
 तेन रम्भातृतीयेयं सर्व्वसौभाग्यदायिनी ॥
 सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या ।
 स्कान्दे,— वृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतकी ।
 कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या समुखी तिथिः ॥
 ब्रह्मवैवर्त्ते,— रम्भाख्यामित्यादि । .

गौरौव्रतम् ।

श्रतानन्दसंपन्ने,— गुडपूपाः प्रदातव्या मासि भाद्रपदे चिते ।

तृतीयायां सर्वदानं वासुदेवस्य प्रीतये ॥

उमां शिवं गणेशञ्च विधिवत् पूजयन्ति ध्याः ।

गौरौवरप्रसादेन परं सौभाग्यमाप्नुयुः ॥

तिथिद्वैधे परदिने व्रतम् । नात्र त्रिमुहूर्त्तवेधोऽपि अपेक्ष्यते ।

तथा च माधवाचार्याः,—

मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरौव्रतं परे ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगः प्रशस्यते ॥

अथ चतुर्थी ।

साच परविद्धा याज्ञा,—

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति बृहद्ब्रह्मिष्ठोक्तेः, युग्मवचनाच्च ।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथौ ॥

इति बृहद्ब्रह्मिष्ठवचनान्तरं व्रतान्तरविषयमित्यवधेयम् ।

मङ्गलवारचतुर्थीर्योगे फलाधिक्यम्,—

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि साक्षया ।

इति भविष्योक्तेः ॥

शिवचतुर्थी ।

ग्रन्थानन्दसंग्रहे,—मासि भाद्रपदे शुक्ला चतुर्थी शिवपूजिता ।

तस्यां स्नानं तथा दानं सुपवासो जपस्तथा ॥

तावत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्यतिनो नृप ।

यतिनो योगिनः शिवस्येति यावत् ।

रौद्रत्वादपराङ्मोऽत्र पूजाकाल इति निबन्धनकृतः । तिथिद्वये परेऽङ्गि व्रतम् ॥

गौरीगणेशचतुर्थी ।

सिङ्गपुराणे,—चतुर्थ्यां तु गणेशस्य गौर्याश्चैव विधानतः ।

पूजां कृत्वा लभेत् सिद्धिं सौभाग्यञ्च नरः कृमात् ॥

इति । सिद्धिसौभाग्यरूपफलविशिष्टकामो यस्यां कस्याश्चित् चतुर्थ्यां गौरीगणेशौ पूजयेत् । पूजाकालव्यवस्था वक्ष्यमाणगणेश-व्रतवत् द्रष्टव्या ॥

विनायकव्रतम् ।

भविष्ये,—विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनन्दन ।

सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे,—विनायकव्रते कार्या सर्वमासेषु षण्मुख ।

चतुर्थीं च जयायुक्ता गणनायसुतोषिणी ॥

प्रातः शुक्लतिथौ स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेच्चप ।

इति कल्पवचनम् ।

चतुर्थीं गणनायस्य मातृविद्धा प्रब्रूयते ।

मध्याह्नव्यापिनी चेत् स्यात् परतश्च परेऽहनि ॥

इति वृहस्पतिवचनाच्च, परदिन एव मध्याह्नव्याप्तौ परदिने
व्रतमन्त्रेषु पक्षेषु पूर्वदिन एव । नात्र सोदयनिसुहृत्तर्जवेधः, मध्याह्नस्य
कर्मकाशलात् । जयायुक्ता तृतीयायुक्ता । मातृविद्धा तृतीयाविद्धा ।
शुक्लतिथैः स्नानं, शुक्लतिथ्यान् शिरसि निक्षिप्येति काशार्दशकारः ।
स्कान्दे,—गजवक्त्रं तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप ।

मासि भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे विशेषतः ॥

यदा चोत्पद्यते भक्तिर्मासि पूज्यो गणाधिपः ।

एकमासं द्विमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ॥

अथवा गणनाथस्य व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।

एवं सति यदा आत्यधिककार्यसिद्धिकामो भवेत्, तदैव
अस्मिन् कस्मिंश्चन मासे शुक्लचतुर्थ्यां गणेशव्रतं कुर्यात् । “यदा
चोत्पद्यते” इति वचनात् । भाद्रमासे यद्भवताम्रं कुर्वन्ति तत्र
विशेषत इति फलाधिक्यात् प्रतीचासह-कार्येभ्येति ज्ञेयम् । अन्यथा
सीतान्धवर्णार्थं हनुमता आचरितस्य व्रतस्य शरत्काले कार्यत्वं
न स्यात् । एवं अमृताक्षरणादावपि ज्ञेयम् । एतदपि एकमास-
पक्षे प्रमाणम् । तथा कार्यगौरवमपेक्ष्य द्विमासं व्याप्य व्रतं द्विवार-
मित्यर्थः । तथा अधिकविघ्नाशङ्कायां षण्मासं व्याप्य व्रतम् । षण्मा-
सैरेव व्रतस्य समाप्तिः । वत्सरपक्षेऽपि द्वादशभिर्मासैर्मसमासपाते
तु षोडशमासैरिति काशशुद्धिप्रकरणे लेख्यम् । आत्यधिक-
कार्यगौरवे द्वादशवर्षपक्षे प्रतिशुक्लचतुर्थिं द्वादशवर्षपर्यन्तं व्रतं
कार्यमिति शाधीयः । अस्मिन् द्वादशवर्षपक्षे यत् प्रतिवत्सरं

भाद्रशुक्लचतुर्थ्यामेकवारमनुतिष्ठन्ति, तदपि अज्ञानविषयितमिति ज्ञेयम् ॥

अथ वर्षाषु भवं वार्षिकं व्रतं दादशेति केचिदर्थापयन्ति, तन्मन्त्रमेव । एकवचनान्तव्रतशब्दस्य द्वादशेत्यनेनान्वयाभावात् । एकमासमित्यस्य एकैकमासमित्यर्थः कुतो भवेत् । एवं द्विमासादिषु ज्ञेयम् । “संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीक्षार्थत्वमिष्यते” इति भाष्यकारोक्त्या यथाकथञ्चित् समाधेयमिति चेत्, वत्सरं तथेत्याहुस्तौ न काचित् गतिरस्तीति सोऽर्थो हेय एव । किञ्च इनुमत्गण्डादीनामेकवारानुष्ठाने फलप्राप्तिरपि विरुद्धा स्यादिति दिक् ॥

व्रतेऽस्मिन् विशेषो, वाराहे,—

शुक्ला चतुर्थी कन्यार्कभौमवारेण संयुता ।

महती तत्र विघ्नेशमर्चिलेष्टं सभेक्षरः ॥

अर्कवारेण भौमवारेणेति वा काष्ठादर्शवचनात् बोध्यम् ॥

इति विनायकव्रतम् ।

अथ तद्दिनकर्त्तव्यानि ।

विनायकं समभ्यर्च्येत्यनन्तरं भविष्ये, “तद्दिने निद्रां मतिं शिवाम्” इत्याद्युक्ता,

विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीम् ।

इति विहितस्य सरस्वतीपूजनस्य तु चंदां राशौ चतुर्थी भवति तस्मान्मेव करणं समाचारमूहम् । अस्यां भाद्रशुक्लचतुर्थी राशौ चन्द्रार्द्रं निषिद्धम् ।

मन्त्राय पादो,—शुक्लपत्रे चतुर्थ्यां तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिप्रासनं कुर्यात् तस्मात् पश्येन्न तं सदा ।

सिंहे भाद्रे मासि ।

मन्त्रो,—वासुदेवोऽभिप्रास्तु निशाकरमरीचिषु ।

स्थितस्तुर्था मद्यापि मनुष्याद्यापते च सः ॥

अतस्तुर्था चन्द्रन्तु प्रमादाद्दीक्ष्य मानवः ।

पठेद्वाचेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥

धात्रीवाक्यं तत्रैव,—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मारोदीस्तव ह्येष स्थमन्मकः ॥

कृष्णोऽपि तद्वाचौ चन्द्रकिरणेषु स्थित इति ।

अभिप्रापमाप, अद्यापि सोऽभिप्रापोऽपवाद इति यावत् मनुष्याय
आपतेदित्यर्थः । अतएवेयं चतुर्थी हरिताक्षिकेति प्रसिद्धा ।
हरेः श्रीकृष्णस्य, ताड़िका अपवाददायिका इति यावत् । इक्ष्वा-
क्यात् । तस्मात् चन्द्रेण निषिद्धम् । प्रमादात् तदीक्षणे सिंहप्रसे-
नमित्यादिमन्त्रं पठेदित्यर्थः । चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनस्य निषेधात् ।
“निषेधः कालमात्रके” इत्युक्तेस्तद्वाचौ तृतीयया पञ्चम्या वा विद्वांसो
तद्वाचिगततृतीयापञ्चम्योश्चन्द्रदर्शनसमाचारः ।

पञ्चाननगते भानौ पञ्चयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितचन्द्रो नेचित्यर्थः कदाचन ॥

इत्यत्र शुद्धमासमकमासाभिप्रायेण पञ्चयोरित्युक्तेर्मलमासेऽपि
चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । अतएव पञ्चाननगते इति बौरमाशक्तिः ।

अतएव,— सीमन्तं प्रेतकृत्यं च नवग्रन्था नवः श्रग्वी ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितञ्च यत् ॥

इति स्मृत्यन्तरान्मलमासेऽपि नैमित्तिकचन्द्रदर्शननिषेधश्च परि-
पासनसमाचारः । उदितग्रन्धोऽत्रार्द्धोदितव्यावृत्तिपरः, स्वरूपव्या-
ख्यानपरो वेति तिथितलकाराः । यत्ने तु पञ्चाननगते भानाविति
वाक्यमवलम्ब्य शुद्धकृष्णपक्षेऽपि चन्द्रदर्शनं निषिद्धमित्यलिखन्, तत्
शुक्लपक्ष इत्यादिपाद्मादिवाक्यविरोधान्नाद्रियत एवासम्भेदे । नाग-
चतुर्थीव्यवस्था नागपञ्चम्यङ्गत्वात् तत्र लेख्या ॥

वरदाचतुर्थी ।

नारदीये,— माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरौमाराधयेद्बुधः ।

चतुर्थी वरदा नाम गौरौ तत्र सुपूजिता ।

अत्र व्रतसामान्यात् सोदयचिमुहूर्त्तव्याप्तिर्मात्रा । तिथिद्वैधे
द्वितीयाविद्धैव । नाच युग्मोक्तेः प्रसरः ।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी ह्रसते यदि ।

जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धां न कारयेत् ॥

इति विशेषस्तुतेः । तथा च माघवाचाचार्याः,—

गौर्याः शुद्धजयाप्यस्तु नागविद्धा निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी ।

सा चोपनासे चतुर्थीयुता ग्राह्या । व्रतेऽपि तथा ।

चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया नतु ।

इति शरीतोक्तेः ।

स्कान्देऽपि,—पञ्चमी तु सदा ग्राह्या चतुर्थीधृतिता विभो ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्ते,—

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद । इति ।

तत् स्कन्दषष्ठ्यां स्कन्दोपासनाय विहितं पञ्चम्युपवासं विषयीकरोति

“स्कन्दोपवासे स्त्रीकार्या पञ्चमी परसंयुता” ।

इति वाक्यशेषात् । तथा च, स्कन्दोपवासपञ्चमीव्यतिरिक्त-
पञ्चमीषु पूर्वविद्वैव ॥

आवणशुक्लपत्रे जायद्गौरीपञ्चमी ।

पुराणे,—पद्मनाभे गते शय्यां सर्वे देवै रनन्तरम् ।

पञ्चम्यामश्रितौ पत्रे समुत्तिष्ठन्ति पद्मगाः ॥

सुप्ते तु देवदेवेशे पञ्चमी व्यालपञ्चमी ।

कुर्यस्तत्र यथाशक्त्वा जायद्गौरीमहोत्सवम् ॥

देवैरिति सहार्थं द्वितीया । अश्रितौ शुक्लपत्रे । श्रितिर्धवस्तमे-
चकाविति कोषात्, शुक्लपत्रे समाचाराच्च । हरिशयनानन्तरं
आवणमास इत्यर्थः । आषाढे शयनविधानात् । तथा आवणशुक्लपत्रे
जायद्गौरी इत्याख्या । इयं पूजा रात्रावाद्विद्यते^(१), जायद्गौरी-
व्यवस्थात् ॥

भाद्रकृष्णपत्रे रक्षापञ्चमी ।

भविष्ये,—तत्र भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अद्रुयान्वितः ।

यस्मात्तस्मिन् नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥

पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पिःपायसगुग्गुलैः ।

तस्य तुष्टिं समाचान्ति पद्मगास्तचकादयः ॥

आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेद् बुधः ॥

इत्थं नागपूजा दिवैव । नागानां नामानि पञ्चम्यां लेख्यानि ।

रक्षाविधानं तु राज्ञो क्रियते । रात्रिपदेन प्रदोष एवात्र ज्ञेयः ।

भविष्ये,— यः आवणे स्वति शीतजले सुरेन्द्र

रक्षाविधानमिदमाचरते मनुजः ।

आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं

पुत्रप्रियादिसहितः समुहज्जनश्च ॥

आवण इति चैत्रशुक्लादिमासाभिप्रायेण ।

रक्षाकरणमन्त्रो यथा,—

घण्टाकर्ण महावीर सर्वव्याधिनिवारण ।

सर्वोपद्रवसंघातविद्रावण हरप्रिय ॥

कण्ठे यस्य महानीलं भूषणं यस्य पद्मगाः ।

तेजांसि तस्य देवस्य रचन्तु मम मन्दिरम् ॥

रक्षुधारणमन्त्रो यथा,—

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महासुरः ।

तेन त्वामपि बध्नामि रक्षामाचर मा चक्ष ॥

यदोभयदिने पञ्चमी रात्रिं स्पृशति । तदा पूर्वदिने रक्षावि-

धानमिति निवन्धनकृतः ॥

अधिपञ्चमी ।

स्यतिष्ठसुचये,—भाद्रे सितेऽपराह्णे तु पञ्चमी यंच तिष्ठति ।

विश्वामित्र ऋषिः स्नानः पूज्यः सन्मानवृद्धये ॥

अपराह्णः कर्मकाष्ठः । तच्च तिथिदैधे पूर्वविद्धैव ग्राह्या ।

षष्ठीयुक्ता पञ्चमी या महर्षेस्तच्च पूजने ।

पतिपुत्रहता नारी सा नारी नरकं व्रजेत् ॥

इति शतानन्दसंग्रहोक्तेः ॥

घोटकपञ्चमी ।

देवीपुराणे,—आश्विनस्यासिते पक्षे पञ्चमी या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां शान्तिं प्रकुर्वीत अश्वानां वृद्धये सदा ॥

इत्यादिना रेवन्मादिपूजाविधिमुक्त्वा^(१),

एवं नमस्कृत्य मुञ्च यः शान्तिं कारयेन्मृगः ।

तस्याश्वाः प्रविवर्द्धन्ते अश्वपूर्णं च मन्दिरम् ॥

इत्युक्तत्वात् नृपस्यावश्यकी पूजा । “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति वाक्यात् सायाह्नव्याप्त्या व्यवस्थेत्यस्मत्पितामहकृतनीतिरत्नाकरे लिखितम् ॥

मागपञ्चमी ।

भविष्ये,—आवणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

द्वारस्थोभयतो लेख्या गोमयेन विषोऽव्ययः ॥

अनन्तो वासुकिश्चैव राजीवो मणिभद्रकः ।

(१) इत्यादिपूजानुक्ता ।

ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥

पूजयेद्विधिवदीर दधिदुर्वाङ्गुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपचारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणेः ॥

ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुचक्षित् ॥

इति । आषाढमासे विहितमपौदं व्रतं कार्तिकमासे कुर्वन्ति ॥

एवं चतुर्षु मासेषु पञ्चम्यां यः प्रपूजयेत् ।

आश्वत्थमात् कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ॥

इति वाक्यान्तरे चातुर्मास्यमध्ये यस्मिन् कस्मिन्नपि मासे
शुक्लपक्षे तद्व्रतोक्तेः ।

पुराणान्तरे,— तिथौ युगाद्भयाद्यां च समुपोथ यथाविधि ।

शङ्खपाखादिनागानां शेषस्य च महात्मनः ॥

पूजा कार्या गन्धपुष्पबीरायाथनपूर्वकम् ।

इति । अन्यनागानां पूजोक्तेति तेषां नागानां विकल्पः । युगा-
द्भया युगसंज्ञका चतुर्थीत्यर्थः । तच्च तिथिद्वये विचारः । तच्चादौ
तदङ्गभूता नागचतुर्थी विचार्यते । तच्च मध्याह्नः कर्मकालः ।

युगं मध्यन्दिने यच्च तत्रोपोथ कृणीश्वरान् ।

बीरेणाथाय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः ॥

विषाणि तेषां नश्यन्ति न च हिंसन्ति पञ्चमाः ।

इति देवलोक्तेः । “पञ्चम्यां पूजयेत्” इत्येतद्वचनात् पञ्चमी-
योगस्य प्राशस्त्यमवचीयत इति । तदङ्गभूता नागचतुर्थी पूर्वेषुरेव
मध्याह्नव्याप्तौ पूर्वेषु । अन्येषु पञ्चसु भेदेषु उत्तरविज्ञेयः । नागपञ्चम्यां

षोडशचिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव याज्ञा । कैश्चित् “द्युगं मध्यन्दिने”
इत्युक्ते नागपञ्चम्यां मध्याह्नः कर्मकाल इति लिखितम् । तत्
प्रमादलिखितमेव । चतुर्थीवचनस्य पञ्चम्यामप्रवृत्तेः । नागपञ्चम्यास्तु
नागचतुर्थ्यधीनत्वेन मध्याह्नव्याप्तेरनियतत्वाच्च ॥

श्रीपञ्चमी ।

धवलसंयमे,—पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः कौन्दौ पूज्या समृद्धये ।

कौन्दौ सरस्वती । तथा,—

सौभाग्यमुत्तमं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ।

श्रीरच सरस्वती । वरदाचतुर्थ्यनन्तरं एतदचनस्योक्तत्वादियं
माघशुक्लपञ्चमीति ज्ञायते ।

यद्यपि गौड़संवत्सरप्रदीपे,—

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।

तस्याः पूर्वाह्ण एवेह कार्यः सरस्वतीसुवः ॥

तथायस्मद्देशप्रतिष्ठैः रात्रावेव सरस्वतीपूजा क्रियते ॥

अथ षष्ठी ।

सा च सप्तमीयता याज्ञा ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अर्मावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराम्बिताः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तैर्युग्मवचनाच्च ।

न हि षष्ठी नागत्रिह्रा कर्मव्या तु कदाचन ।

नागविद्धा तु या षष्ठी कृतपुण्यक्षया भवेत् ॥

सप्तम्या सह कर्त्तव्या महापुण्यफलप्रदा ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तान्ते ऋतेऽपि सप्तमीयुतैव याज्ञा । नागः पञ्चमी ।
पुण्यस्य क्षयो यस्यां सा तथोक्ता । यदि कदाचित्तिथिचक्षयवशादुक्त-

रविद्धा न लभ्यते । तदाऽगत्या पूर्वविद्धा याज्ञा । तदाह वग्निष्ठः,—

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥

—
आरण्यकषष्ठी ।

सत्यः,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यामारण्यकव्रते ।

या विन्ध्यवासिनीं देवीं पूजयेयु र्वनेगताः ॥

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं हि ताः ।

राजमार्त्तण्डे,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञका ।

व्यजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्दषष्ठींमाराधयन्ति च ।

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं हि ताः ॥

स्कन्दषष्ठीमित्युक्तात्यन्तसंयोगे द्वितीयां । तथाचास्याः आरण्य-
कषष्ठी स्कन्दषष्ठी चेति नामद्वयम् । चैत्रकृष्णपक्षे वक्ष्यमाणा तु
स्कन्दषष्ठ्येव । तिथिद्वये पूर्वविद्धा याज्ञा ।

लक्ष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिसप्ततुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्याङ्गित्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति वग्निष्ठोक्तेः ॥

वष्टीदेवीवष्टी ।

यथा भाद्रपद शुक्लायां वष्ट्यां वष्टी प्रयुजिता ।

जीवत्पुषा च सौभाग्यधनधान्यसमन्विता ॥

तस्माद् यत्नेन नार्थ्यस्तां पूजयन्ति सदैव तु ।

अथ वष्टीसाधारण्येन व्यवस्था, विशेषाभावात् ।

प्रावरणवष्टी ।

कौर्म,— या तु मार्गशिरे शुक्ला महावष्टी नराधिप ।

देवदिजसुहृद्भ्यश्च ग्रीतघ्नं तच्च दापयेत् ॥

ग्रीतघ्नश्चेन वस्त्रकाम्यसपटीप्रभृतयः । अथ दानोक्ता सोदय-

चिसुहृन्तः कर्मकास्तः ॥

चैवकृष्णस्कन्दवष्टी ।

चैवमधिकृत्य देवौपुराणे,—

वष्ट्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपकारिका ।

इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

बौद्धेऽपि,—प्रत्यब्दमपि पूजा च वष्ट्यां कार्या शुद्धा च ।

व्यवस्थादृक्ता ॥

अथ सप्तमी ।

या च पूर्वविद्धा याज्ञा । युष्मोक्तेः, सप्तमीतिथिवाच ।

वष्ट्येकादशमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कान्दे उत्तरविद्धायां निषेधाच्च । व्रतेऽपि वष्टीविद्धेव ।

षष्ठी तु सप्तमी यच्च अन्योन्यं तु समाश्रिते ।

पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्मव्या सप्तमी तथा^(१) ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः । यदा पूर्वधुरस्तमयपर्यन्ता षष्ठी, परेषुः
तिथिचयवशादस्तमयादर्वाक् अष्टमी चिमुहूर्त्ता, तदा पूर्वविद्धाया
अस्माभादुत्तरविद्धायाश्च प्रतिषिद्धत्वात् कुचानुष्ठानमिति चेज्जि-
वेधमुक्तञ्चापि उत्तरविद्धायामनुष्ठानम् । “शेषिलोपस्थान्याय्यत्वादु-
त्तरविद्धा गौणकालेन स्त्रीकार्य्या” इति माधवाचार्याः । तथाच
सर्वेषु सप्तमीव्रतेषु “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति पैठीनस्युक्तेः,

सप्तमी नाम सायान्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति स्कान्दोक्तेः सायान्नव्याप्तौ व्यवस्था ॥

कुक्कुटीव्रतम् ।

भविष्ये,—भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां कृत्वास्तये ।

स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा च साम्बकम् ॥

भक्त्या संपूज्य विधिवत् करे बद्धा सुन्दोरकं । इत्यादि ।

अथ सप्तमीसाधारणी व्यवस्था ॥

माघसप्तमी ।

स्मृतिसमुच्चये,—सूर्ययज्ञस्तुत्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अक्षयिणीदशमेत्याद्यां स्नानं तच्च महाफलम् ॥

तत्रैव,—सूर्याय फलगन्धार्कपञ्चरक्तप्रसूनवत् ।

दद्यादुत्थाय तत्रार्चं सप्तधा यदि वा त्रिधा ॥

मात्स्ये,— माघमासस्य सप्तम्यामुद्यत्येव भास्करे ।

विधिवन्तु तिलस्नानं महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,— माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात्तानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि लभेत सूर्यग्रहणतः समा ॥

कोटिभास्करा सप्तम्याः भास्करदेवताकलेन कोटिसप्तमीतु-
ल्येत्यर्थः । स्नानमन्त्रो यथा,—

यद्यद् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरौ हन्तु सप्तमी ॥

अर्घमन्त्रस्तु,— जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तस्थावृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥

सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तदीपप्रदीपक ।

नमस्कारमन्त्रस्तु,—सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधमे ॥

अपाचारभोजनं कुर्वन्तीति छत्यकौमुदीकाराः ।

तद्द्रव्याणि यथा,—

गव्यमस्त्रिजमजश्च तिलमुद्गौ च मागधी ।

तथा,— आमतण्डुलमुद्गाश्च सद्योदधिघृतं^(१) पयः ।

अचाराः कथिता ह्येते अन्ये चाराः प्रकीर्तिताः ॥

दन्तकाष्ठं तथैवापस्त्रिकटु त्रिफला तथा ॥

भोज्यपात्रं तथैवैतदचारं परिचक्षते ।

---

(१) दधिसद्योघृतं ।

सुण्ठीपिप्पलीमरीचानि चिकटु ।

हरीतकौबिभीतक्यामलक्यस्त्रिफला तथा ।

उभयचारुणोदयकालव्याप्तौ पूर्वच स्नानम् ।

चतस्रो घटिकाः प्रातरुणोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाभःसदृशः स्मृतः ॥

त्रियामां रजनीं प्राञ्जल्यक्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।

नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञके ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवाक्येन पूर्वस्नानोदयकालस्य परदिनाङ्गत्वोक्तेः ।

एतच्च सप्तमीस्नानं नित्यप्रातःस्नानं कृत्वा सन्ध्यातः पूर्वं पुन-
र्माघस्नानं कृत्वा सन्ध्यातः पूर्वमेव पुनः कार्यम् । एतद्विचारो
वैशाखमासेऽनुसन्धेयः ।

अत्र कोणार्कच्छेत्रे विशेषफलम् । ब्राह्मे,—

माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां संयतेन्द्रियः ।

कृतोपवासो यस्तत्र गत्वा तु मकरालये ॥

कृतशौचो विशुद्धात्मा स्मरेद्देवं दिवाकरम् ।

सागरे विधिवत् स्नात्वा शर्वर्यन्ते समाहितः ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्यं च द्विजान् ।

उत्तीर्य वाससी धौते निर्मले परिधाय च ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा तीरे तस्य महोदधेः ।

इत्यादि षड्गण्येषु सूर्यपूजार्चादिकमुक्त्वा,

सूर्यगङ्गाभसि स्नात्वा कुशैराभिच्य मूर्द्धनि ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति चिपिष्टपम् ॥

तथा,—योगं विवस्मतः प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

अथ विधिवाक्यानि ब्राह्मे ब्रूव्यानि ॥ .

अथ अष्टमी ।

तत्र कृष्णाष्टमी सप्तमीविद्धा याज्ञा । तथाच निगमे,—

कृष्णपचेऽष्टमी चैव कृष्णपचे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः ।

शुक्लाष्टमी तु नवमीयुता याज्ञा ।

शुक्लपचेऽष्टमी चैव शुक्लपचे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः ।

इति निगमोक्तेः । युग्मवाक्यमपि शुक्लपक्षपरम् । एवं,

नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।

नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नाच संग्रहः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यान्यपि शुक्लाष्टमीपराख्येव ।

तत्र काम्योऽष्टम्युपवासो देवैरुपराणे,—

एकादशी कोटिसहस्रतुल्याऽसिताष्टमी पर्वतराजपुण्याः ।

ततोऽपि शुक्ला शुणिता श्रतेन पराशरव्यासवशिष्ठमुख्यैः ॥

भविष्ये,—शुक्लपक्षे तथाष्टम्यामुपवासपरायणः ।

मासतौकरवीरेण विष्णुपक्षे पूजयेत् ॥

दुर्गेति नाम जप्त्यं .पुरतोऽष्टम्यं नृप ।

सर्वमङ्गलानामेति जप्तव्यं किञ्च भारत ॥

तथा,—चतुर्दश्यां तचाष्टम्यां पञ्चयोः शुक्लकृष्णयोः ।

योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥

यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सचयाजिनाम् ।

तत् फलं सकलं तस्य शिवलोकं स गच्छति ।

सततसचयजनाक्षयपुण्यप्राप्तिः, शिवलोकप्राप्तिश्च फलम् । फाल्-
गुनशुक्लाष्टमीचतुर्दश्याोरारम्भ वर्षं यावत् प्रत्यष्टमीचतुर्दश्यापवा-
स्रतम् ॥

अश्लोकाष्टमी ।

लैङ्गगाद्वयोः,—अश्लोकस्याष्टकलिका ये पिवन्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि शिताष्टम्यां न ते श्लोकमवाप्नुयुः ॥

बुधवारयोगे विशेषः,—

चैत्रे मासि शिते पक्षे वृषलग्ने पुनर्वसौ ।

श्लोतः स्नात्वा बुधाष्टम्यां वाजपेयफलं लभेत् ॥

अश्लोकैरर्चयेदुत्तमश्लोकलिकाः पिवेत् ।

अथं शिवम् । इति नक्षत्रवारयोग्यैर्गै फलाधिक्यम् । तथोरभावे-
ऽपि तिथिमात्रे तत्पानम् ।

मीमे मधौ शुक्लपक्षे अश्लोकाख्या तचाष्टमी ।

पिबेदश्लोकलिकाः स्नात्वा श्लोहितवारिणि ॥

इति स्कान्दोक्तेः । श्लोहितवारिणि ब्रह्मपुषाख्यनदजले ।

काम्यं स्नानमाह विष्णुः,—तदभावे श्लोतोमात्रेऽपि,—

पुनर्वसुबोधोपेतां चैवे मामि श्रिताष्टमीम् ।

स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

इति । जलगण्डूषेऽष्टाशोककलिकाः स्थापयित्वाभिमन्त्रणम् ।

मन्त्रस्तु,—त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।

पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

इमं मन्त्रं पौराणिकत्वात् स्त्रिय शूद्रा अपि पठेयुः । स्त्री-
भिरपि मोहः कर्त्तव्यः प्रकृतावपूर्वत्वादिति । जैमिनिन्यायेन प्रकृ-
तावूहाभावात् । एतत्पानस्य भोजनरूपत्वादष्टधाविभक्तस्याष्टः
पञ्चमभागः कर्मकालः । तत्र तिथिदैधे परविद्भैव ग्राह्या ।
शामान्यशुक्लाष्टमीत्वात् । फलं त्वच मन्त्रलिङ्गात् शोकाभावः ।
ष्वेष्टाव्रतादीनामसद्देशे समाचाराभावात् न तद्व्यवस्थोक्ता ॥

हृष्णजयन्त्यष्टमीव्रतम् ।

तत्स्वरूपं स्कान्दे,—जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।

रोहिणीसहिता हृष्णाष्टमी या आवणाष्टमी ॥

विष्णुधर्मीक्षरे,—रोहिणी च यदा हृष्णपक्षेऽष्टम्यां युधिष्ठिर ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तदकरणे स्कान्दे,—शूद्रास्तेन तु यत्पापं शिवहस्तस्यभोजने ।

तत्पापं लभते कुन्ति जयन्त्यां भोजने कृते ॥

ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोबधे स्त्रीबधेऽपि वा ।

न लोको यदुग्रार्दूल जयन्तीविमुखस्य च ॥

तथा,—न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।

अमल्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥

विष्णुरहस्यविष्णुपुराणयोस्तत्करणे फलम्,—

रोहिण्यामर्द्धरात्रे तु यदा दृष्टाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

भविष्योक्तरे,— जयन्त्यामुपवासञ्च कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्धरिम् ।

तस्य जन्मशतोद्धूतं पापं नाशयतेऽच्युतः ॥

कौमारे यौवने बाल्ये वार्द्धक्ये यदुपार्जितम् ।

तत्पापं नाशयेत् दृष्ट्वा स्तथा तस्यां सुपूजितः ॥

एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ।

वर्षे वर्षे भागवतो मङ्गलो धर्मनन्दन ॥

नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमश्नुते ।

पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमद् गृहम् ॥

शालीक्षुधवसम्पूर्णं मण्डलं सुमनोहरम् ।

तस्मिन् रात्रे प्रभुर्भुङ्क्ते दीर्घायुर्मनसेषितान् ॥

परशक्रभयं नास्ति तस्मिन् रात्रेऽपि पाण्डव ।

पर्जन्यः कामवर्षी स्यादीतिभ्यो न भयं भवेत् ॥

यस्मिन् गृहे पाण्डुपुत्रः स्तिष्ठते देवकीव्रतम् ।

न तत्र मृतनिष्क्रान्तिर्न गर्भपतनं भवेत् ॥

न च व्याधिभयं तत्र भवेदिति मतिर्मम ।

न वैधव्यं न दौर्भाग्यं न तत्र कलहो गृहे ॥

सर्वक्रीणापि यः कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ।

विष्णुस्नेहकमवाप्नोति सोऽपि पार्थ न संशयः ॥

इति प्रत्यवायवीक्षयोः श्रवणात् फलश्रवणाच्च एतद्भ्रतं नित्य-
काम्यम् ।

नित्यं सदा यावदायुर्वीक्षायोगः फलाश्रुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकल्पस्येत्यष्टौ नित्यत्वबोधिकाः ॥

इति संप्रहोत्सादिषु एषां नित्यादिशब्दानामष्टानां मध्ये एक-
स्यायुक्तौ नित्यत्वसिद्धेः । काम्यतया करणे नित्यत्वस्यापि सिद्धिः ।

काम्येन नित्यसिद्धिः स्यात् प्रयोगो नोभयात्मकः ।

इति स्मृतेः । एकस्य त्वभयत्वे, संयोगप्रयत्नमिति जैमिनि
न्यायेन, “अग्निहोत्रं जुहुयात्” “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम”
इत्यादिवदेकप्रयोगादुभयसिद्धिः । किन्तु काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारे,
नित्ये तु अङ्गवैशुष्येऽपि फलमिति । अत्र शूद्रादेरप्यधिकारः, नरो
वेति मनुष्यमात्राधिकारोक्तेः । स्त्रीणां स्फुटोऽधिकारः ।

जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्यं महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः ॥

इति भविष्योक्तेः, सर्वैः श्रैवादिभिः सर्ववर्णैश्च कार्यमिदं
व्रतम् । भविष्योत्तरे तु,—

आवणे बज्रले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ इत्यादि ।

तथा,— वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति महास्त्रीश्च व्यासौ भवति कामने ॥

स्कान्देऽपि,— ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

ते भवन्ति नराः प्राज्ञा व्यासा व्याघ्राश्च कामने ॥

अतौतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं व्रतम् ।

पातनं^(१) नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे ॥

अन्यथापि,— नभःकृष्णाष्टमीप्राप्तौ भुञ्जते ये दिजाधमाः ।

वैलोक्यसम्भवं पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

इत्यादिषु यः केवलाष्टम्युपवासोऽभिहितः । स जयन्त्युपक्रमो-
पसंहारमध्यपठितत्वाद्वैश्वानरद्वादशकपालान्तर्गताष्टादशकपालादिव-
द्वयुत्थानुवादेन जयन्तीव्रतप्ररोचनापर एव । तच्च स्पष्टं ब्राह्मे,—

तथा भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतमे जातः कृष्णोऽसौ देवकौसुतः ॥

इत्याद्युक्ता,— अभिजिह्वायाम नक्षत्रं जयन्तौ नाम शर्वरौ ।

सुहृन्तौ विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

उपोवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न बीदति ।

इति तदन्त एवोपसंहृतम् । एवमाग्नेयपुराणोऽपि,—

कृष्णपक्षे भाद्रपदे अष्टम्यां रोहिणी शुभे ।

उपोषितोऽर्चयेत् कृष्णं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥

इति जयन्तीसुपक्रम्य,—

जम्बाष्टमीव्रतकरः पुत्रवाक् विष्णुलोकभाक् ।

वर्षे वर्षे तु यः कुर्यात् पुत्रार्चौ वेत्ति नो भयम् ।

इत्युपसंहृतम् । न भयं जानातीत्यर्थः । एवं सत्यपि यस्मिन्नब्दे
रोहिणीयोगाभावस्तथापि व्रतमाचरणीयमेव । तिथिनक्षत्रयोगस्त

प्राग्ज्जावगमात्तन्नाभेऽष्टमौमात्रमप्रशस्तं न पापम् । नक्षत्रयोगाभावे
तु प्रतिनिधिवन्तिथिमात्रमाश्रयणीयमेव ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विग्रेषेण्डुसंयुताम् ॥

इति पुराणीकैः समाचाराश्च ।

कृष्णाष्टमौदिने प्राप्ते येन भुक्तं दिजोत्तम ।

वैष्णोक्त्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं दिजोत्तम ॥

इति स्मृत्युक्तेस्तिथिमात्रेऽप्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् प्रतिवर्ष-
विधानाच्च । तथाच, जन्माष्टमौति व्यवहारोऽपि संगच्छते ॥
अथ व्रतस्वरूपं; उपवासजागरणकृष्णापूजाचन्द्रार्चादि । तथाच,
तत्प्रकरणे नारदीये,—

उषोऽथ जन्मचिह्नानि कुर्याज्जागरणं निशि ।

अर्द्धरात्र्युताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

भविष्योत्तरे,— तस्मात्मा पूजयेद्भक्त्या शुद्धः सन्मग्नोपवितः ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

क्षिरस्थं रजतं गावो वासांसि विविधानि च ।

यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ॥

तत्रैव,— चन्द्रोदये अग्राह्याय अर्घं दद्यात् हरिं स्मरन् । इति ।

इह धान्ये, काये सर्वाङ्गोपसंहारेण फलशिद्धेः । चिन्ताम-

नसि समर्थं । असामर्थ्यं तु,—

केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम ।

व्रतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

इत्येव जयन्तीं प्रकृत्य, भविष्ये,—

एकेनैवोपशसेन ह्यतेन कुम्भमन्दन ।

सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संग्रहः ॥

तत्र कर्मकालः, भविष्ये,—

रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धरात्रादधस्योर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ॥

महापुण्यतमः कालो जयन्त्याख्यः प्रकीर्तितः ।

योगीश्वरः,—अर्द्धरात्रादधस्योर्द्धमेकार्द्धघटिकाश्विता ।

रोहिणी चाष्टमी यास्या उपवासव्रतादिषु ॥ इति ।

एका च अर्द्धघटिका च एकार्द्धघटिके, ताभ्यां अश्वितेत्यर्थः ।

एतेन घटिका यास्या, तदसंभवेऽर्द्धघटिकापि ।

ब्राह्मे,—मुहूर्त्तौ विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः । इति ।

एवं मुख्यकालस्य त्रैविध्येऽपि घटिकासम्बन्धश्रीत्यधिकश्रुत-
मभागरूपायाः कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वाच्च व्यवस्थापकत्वम् ।

नायर्द्धघटिकायाः, तत्रापि सन्देहात्^(१) । तथाच पूर्वापरदण्डद्वयो-
पेतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यः कर्मकालः । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

निघतात्मा शशिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

अथ याज्ञतिथिनिर्णयः ।

तत्रादौ जयन्तीसंज्ञका रोहिणीयुताष्टमी शुद्धा विद्धा शुद्धा-
धिका विद्धाधिका चेति चतुर्विधा । तत्र षष्टिदण्डातिशयायां

शुद्धायामष्टम्यां सम्पूर्णयोगार्द्धरात्रयोगाहोरात्रान्तर्यत्किञ्चिन्मुहूर्त-
योगेषु न संदेहः । एवं सप्तमीविद्धायामष्टम्यां संपूर्णरोहिणी-
योगार्द्धरात्रतद्योगाहोरात्रान्तर्यत्किञ्चिन्मुहूर्ततद्योगेष्वपि पूर्वच
व्रतम् । एतेषु षट्षु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावात् । किन्तु
योगतारतम्यात् प्राग्रस्यतारतम्यम् । यत्किञ्चिन्मुहूर्तयोगः प्रग्रस्तः ।
अर्द्धरात्रयोगः प्रग्रस्ततरः । संपूर्णयोगः प्रग्रस्ततमः ।

मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीं ऋचं तां पुण्यां समुपावसेत् ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः, पूर्वेषुः सम्पूर्णाष्टमी परेद्युरपि वर्द्धते
चेत् शुद्धाधिका भवति । सापि पूर्वेषुरेव रोहिणीयुता । परेद्युरेव
तद्युता । उभयत्र तद्युता चेति । तत्राद्यद्वितीययोर्न सन्देहः ।
द्वितीये पूर्वेषुरेव, परदिनार्द्धरात्रेऽष्टम्यभावात् । निशीथे तिथिगण-
नयोगस्य प्रग्रस्ततरत्वात् ।

ननु,— उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

सा भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ॥

अपि वर्षग्रतेनापि लभ्यते वा नवा विभो ।

इति स्कान्दोक्ता परेद्युः किं न स्यादिति चेन्न । तस्याः पूर्वेषुः
नक्षत्रयोगभावपरत्वेऽप्युपपत्तेः । पूर्वेषुः निशीथात्प्राक् सप्तम्या युता
परेद्युः निशीथोर्द्धं तत्पर्यन्तं वा विद्यमाना विद्धाधिका । सापि
त्रिविधा । पूर्वेषुरेव रोहिणीयुता । परेद्युरेव तद्युता । उभयत्र
तद्युता चेति । आद्ये पूर्वेषुरेव,

विना ऋचं न कर्कश्या नवमीसंयुताष्टमी ।

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसंयुताष्टमी ॥ इति
आदित्यपुराणोक्तेः, •

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्राजयान्विते ।

कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्यात्तु पारणम् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । द्वितीये परेद्युः, “सुहृत्तमयहोरात्र
इत्युक्तेः” । उभयत्र रोहिणीयुतायां विद्वाधिकायां चातुर्विध्यम् ।
पूर्वेद्युरेव निशीथे उभयोर्योगः । परेद्युरेव निशीथे तद्युता ।
उभयत्रापि निशीथे तद्युता । उभयत्रापि निशीथे योगाभाव-
श्चेति । आद्ये पूर्वैव,

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इति पाद्मोक्तेः । अन्येषु पक्षेषु परेद्युरेव । तथाच,—पूर्वेद्युरेव
निशीथे नक्षत्रयोगाभावात्पर । तृतीये पूर्वेद्युर्निशीथे रोहिणी-
योगेऽपि परेद्युः सङ्कल्पकालावधिसर्वकाले तिथिनक्षत्रयोगसत्त्वात् ।

सा सर्वाऽपि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । •

चतुर्थपक्षस्तु त्रिविधः । पूर्वेद्युर्निशीथादूर्द्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं
प्रवृत्तं, परेद्युर्निशीथात् प्राक् समाप्तमित्याद्यः प्रकारः । पूर्वेद्युर्नक्षत्रं
महत् परेद्युः स्वल्पं अष्टमी निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्तत्वात् पूर्वेद्युः स्वल्पा,
परेद्युर्महतीति दिनद्वयेऽपि निशीथे योगो नास्तीति द्वितीयः
प्रकारः । पूर्वेद्युरष्टमी महती, परेद्युः स्वल्पा, रोहिणी तु निशी-
थादूर्द्ध्वं प्रवृत्तत्वाद्दृष्ट्या परेद्युर्महती इति तृतीयः प्रकारः । तत्राद्ये

परैव निग्रीययोगाभावेऽपि मङ्गलकालमारभ्य योगस्य सत्त्वात् ।
द्वितीये परैव ।

सप्तमौसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋचं द्विजोत्तम ।

प्राजापत्ये द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि ॥

तदाष्टयामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः परा ।

इति स्कान्दोक्तेः । द्वितीयेऽपि परैव ।

पूर्वविह्वाष्टमौ या तु उदये नवमौदिने ।

मुहूर्त्तमपि मंथुक्ता संपूर्णा चाष्टमौ भवेत् ॥

इति पाद्मोक्तेः । एतेषु जयन्तीभेदेषु यदा कदाचित् बुध-
वारयोगो यदा सोमवारयोगो भवति, तदा चतुर्थ्यां मङ्गलवारवत्,
अमावास्यायां सोमवारवत्, सूर्यग्रहणे रविवारवच्च फलाधिक्यम् ।
तथाच पाद्मे,— प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।

येः कृता श्रावणे मासि अष्टमौ रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अष्टमौ बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा ।

भवेत्तु मुनिगार्हृत् किं कर्तव्यं तत्र कोटिभिः ॥

तथाच,— “उदये चाष्टमौ किञ्चित्” इति स्कान्दोक्तिरपि
एतत्प्रमाणार्थैव । तस्मात् वारयोगे फलश्रुतेर्गुणफलबोधकत्वमिति,
न वारविशेषानुसारेण व्यवस्थेति, माधवाचार्यतथितत्त्वज्ञात्प्रसृतयो-
ऽसङ्गेशबह्वनिबन्धकतस्त ॥

ननु अत्रैव रौत्या रोहिणीगुणफलमस्तु इति चेत्, न ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुद्गर्त्तमपि लभ्येत सैवोपोव्या महाफला ॥ इति स्मृतौ,

वासरे वा निशायां वा यत्र युक्ता तु रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासि सैवोपोव्या सदा तिथिः ॥

इति वशिष्ठोक्तौ च, एवकारश्रुतेः रोहिण्या नियामकत्वेना-
भिधानात् ।

एकादशीशताद्राजस्रधिकं रोहिणीव्रतम् ।

इति अवणाच्चेत्यस्रमतिविस्तरेण ।

अथ रोहिणौरहिताष्टमी विचार्यते, तत्र शुद्धाष्टम्यां न
सन्देहः । विद्धा चतुर्विधा । पूर्वेष्वरेव निशीथव्यापिनी । परेष्वरेव
निशीथव्यापिनी । दिनद्वयेऽपि निशीथव्यापिनी । दिनद्वयेऽपि
निशीथव्याप्तिरहिता चेति । आद्ये पूर्वोपोव्या, परेष्वर्निशीथव्या-
प्तेरभावात् । अन्येषु त्रिषु पक्षेषु परैव, सङ्कल्पकालमारभ्य सर्वकर्म-
कालस्याष्टमीयोगात् ।

अथ जयन्तीपारणे विशेषः ।

तिथिमच्चनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।

इति स्कान्दोक्तेरभयान्ते च पारणं कार्यम् ॥

नन्वेवं सति यदा दिवा तिथिमच्चयोहभयोरन्तो न लभ्येत
तदा कथमिति चेत्, उच्यते ।

तिथिमच्चसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं न तु कर्त्तव्यं यावत्सैकस्य संचयः ॥

इति नारदौथोक्ता एकतरान्तेऽपि पारणम् ॥

ननु पारणं दिवा तत्रापि पूर्वाह्ण इति पूर्वमुक्तम् । यदा तु पूर्वधुरर्द्धरात्रमारभ्य तिथिनक्षत्रयोः प्रवृत्तिः परदिने रात्रिप्रहर-
पर्यन्तं व्याप्तिस्तदा कथमिति चेत्, उच्यते । तदा रात्रावपि
पारणम् ।

तिथ्यक्षयो र्यदा ष्केदो नक्षत्रान्तस्तथापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति प्रतिप्रसवस्त्यतेः । अपिशब्दादिवापूर्वाह्णयोः कैमुतिक-
न्यायेन प्राप्यभाव एव । अत्यन्ताशक्तस्य तु गारुडे ।

जयन्त्यां पूर्वविद्धाया मुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतौ कुर्यात् पारणम् ॥ इति ।

तथाच परेद्युः प्रातः श्रौक्ष्णपूजापूर्वकं व्रतं समाप्य व्रतरूपो-
त्सवान्ते पारणम् । एवं तिथ्यक्षयोद्भयोरन्ते पारणं मुख्यः कल्पः ।
एकतरान्तोऽनुकल्पः । उत्सवान्ते पारणमप्रशस्तमिति बोध्यम् ॥

याः काश्चिन्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः ।

क्षत्रान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम् ॥

इति स्मृतेर्नाच रोहिण्यन्तापेक्षेति चेत्, न ।

अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं कश्चित् ।

अन्यत् पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्वात् तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । विना श्रवणरोहिणीमिति तु नक्षत्रोपवास-
विषयम् । उपद्रवादिवशात् पारणाया असम्भवे अक्षपारणं कार्यम् ।

सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः ।

अङ्गिस्तु पारयित्वाथ नैत्यकान्ते भुजिर्भवेत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

जयन्तीपूजाविधिस्तु, अस्मत्कृते व्रतसारे द्रष्टव्यः । जयन्त्यष्टम्याः
प्रातः श्रीदुर्गादेव्या जन्मोत्सवं कुर्यात् ।

तथा च भविष्योत्तरे, श्रीकृष्णवाक्यम् ।

कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्राचौ प्रभाते नवमीदिने ।

यथा मम तथा कार्यं भगवत्या महोत्सवः ॥ इति ।

अथ नवमीति यदुक्तं तदष्टमीसमाप्त्यनन्तरं नवमीप्रवृत्त्यभि-
प्रायं, न तु नवमौनियमपरम् । अन्यथा, तत्क्षणाद्राचौ प्रभाते
इत्याद्यसङ्गतं स्यात् । अष्टमीप्रकरणे पारणविषये, ब्राह्मे,—

अरुणोदयवेलायां नवम्यां च तथा स्त्रियः ।

इत्यादौ यदुक्तं नवमीपदं, अष्टम्यनन्तरभावितादेवोक्तम् । तथाच,
अष्टम्याः प्रभाते सत्वेऽपि दूर्गाजन्मोत्सवं निःसन्दिग्धमेव समाच-
रन्ति । अतएव नौतिरत्नाकरेऽस्मत्पितामहकृष्ण वृहत्पण्डितमहा-
पात्रैः जन्माष्टम्युत्तरदिनार्द्धरात्रे राजगृहे दुर्गाजन्मोत्सवो यत् क्रियते
तद्भ्रान्तिमूलमिति लिखितम् ॥ इति श्रीकृष्णजयन्त्यष्टमीव्रतम् ॥

अथ दूर्वाष्टमी ।

एतद्व्रतं नित्यं काम्यम् ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां च भारत ।

या न पूजयते दूर्वा.मोहादिह यथाविधि ॥

चौणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ।

तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः ॥

सुखसन्तानजननी भ्रातृमौख्यप्रदा सदा ।

इत्यादि वचनात् । अत्र व्रतसामान्यव्यवस्थया सोदयचिसुद्धर्त्त-
वेधो गृह्यते । तत्र तिथिद्वेधे अस्याः शुक्लपक्षवर्त्तित्येपि पूर्वविद्वैव
ग्राह्या ।

आवणौ दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥ इति

नारदोक्तेः । मासि भाद्रपदे शुक्ला या भवेदष्टमी नृप ।

दूर्वाष्टमीति विज्ञेया पूर्वविद्व्वा प्रशस्यते ॥

तथा,—दूर्वाष्ट्या साष्टमी ज्ञेया नोत्तरा सा विधौयते ।

इत्याद्युक्तेषु । अत्र “काण्डात् काण्डात्” इति मन्त्रेण भविष्य-
वाक्यात् केवलदुर्गापूजां कुर्वन्ति । तस्मिन्नेव भविष्यपुराणे स्त्री-
पुरुषसाधारणेन नानाधामार्थसिद्धये, दुर्गासहितमष्टेष्टपूजनं यत्
लिखितं तत् काम्यम् । एकवर्षसमाप्यं व्रतान्तरं विध्यन्तरेण कार्यम् ।
स विधिस्तत्रैवानुसन्धेयः ।

भाद्रशुक्लाष्टम्यां दुर्गाश्रयणम् । तत्र देवानां सामान्येन श्रयण-
पक्षो राजमार्त्तण्डे,—

वक्रिः स्कन्दपुरन्दरौ गणपतिः श्रीर्द्धर्मराड् भास्करौ

देवः पर्वतपुत्रिका वसुमती तोयाधिपः केशवः ।

ब्रह्मा वायुशिवादयः प्रतिपदारभे तिथौ श्रेते

सोत्तिष्ठन्त्यमुना क्रमेण वरदाः स्त्रे स्त्रे तिथौ पूजिताः ॥

विशेषस्तु तत्र भगवतीपुराणे,—

सर्वदेवोत्थिता तिष्ठेत् दुर्गा लोकहिताय वै ।
 स्वपेद्भाद्रसिताष्टम्यां त्रिपञ्चदिवसात् परम् ॥
 उत्तिष्ठत्यर्चिता देवी षोडशेऽङ्गि न रात्रितः ।
 दिवा स्नापे भवेद्रोगो निशुत्याने जनक्षयः ॥
 दिनक्षयो यदि भवेत् स्वपेद् घृत्नांस्तुर्दश ।
 न वर्द्धयेत् स्नापदिनं तिथिवृद्धौ कदाचन ॥

इति तिथिवृद्धौ षोडशदिने स्नापननिषेधात्, पञ्चदशदिन-
 पर्यन्तं स्नापदिनम् । तथाच, भाद्रशुक्लाष्टमौरात्रिमारभ्य षोडश-
 दिवसे बोधनोक्तेः उत्थाने नैवाष्टमीनियमः । एवं सति तिथिवृद्धौ
 सप्तमीदिने देवौमुत्थाय परदिने दुर्गात्सवारम्भः कार्यः ॥ इति
 दुर्गाग्रयनम् ।

अथ शरत्कालीनदुर्गात्सवारम्भः ।

स च आश्विनशुक्लाष्टमौमारभ्य तत्शुक्लाष्टमौपर्यन्तः । स च
 संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यः काम्यश्च । तथाच देवौपुराणे,—

एवं च यजनं कुर्यात् वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।
 यो न पूजयते सम्यक् चण्डिकां भक्तवत्सलाम् ॥
 भस्मीकृत्यास्य पुण्यानि निर्दहत्यवमानिता ।

एवं वीष्माश्रवणात् अकरणे प्रत्यक्षश्रवणाच्च वक्ष्यमाणानुक्तव्य-
 विधानात् नित्यः । तथाच दुर्गाकल्पे,—

यदा देववंशादस्मिन् मासे पूजा न जायते ।

तदा तु कार्तिकाष्टम्यां कर्म चैतत् प्रकीर्तितम् ॥

कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत् शुक्लाष्टमी भवेत् ।

दिवसे दिवसे पूर्वप्रोक्तं कर्म प्रशस्यते ॥

आश्विने कार्तिके वापि कृष्णाष्टम्यां समारभेत् ।

सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं कर्मदं दुर्लभं स्मृतम् ॥

कर्मदं कुरुते यस्तु समृद्धिस्तस्य जायते ।

वेदविज्ञ भवेत् वर्णी चिवर्गं साधयेत् क्रमात् ॥

कलाप्राप्तिं यशोराज्यपुत्रायुर्द्धनसम्पदः । इति ॥

अनुकल्पविधानं फलश्रवणं च, भविष्योत्तरे,—

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।

गृहे गृहे शक्तिपरै र्यामे ग्रामे वने वने ॥

स्नातैः प्रमुदितैश्चैव ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्विशैः ।

शूद्रैर्भक्तियुतैश्चैरन्यैश्च भुवि मानवैः ॥

स्त्रीभिश्च कुशगार्हूण तद्विधानमिदं शृणु ।

शक्तिपरेर्देवीपरायणेः । स्त्रैः किरातादिभिः । अन्यैरनुजो-

मजातिभिः । देवीपुराणे ब्रह्मवाक्यम्,—

महासिद्धिप्रदं धन्यं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।

सर्वलोकोपकारार्थं विशेषादसिद्धिभिः ॥

कर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु क्षत्रियैर्लोकपालकैः ।

गोधनार्थं तथा वैश्वैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ॥

सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः ।

महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ॥

एतेनास्य व्रतत्वमपि स्पष्टं । अत्र यत्तिथितत्त्वकारैः । .

“चेद्वैविध्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम्” ।

इति श्रीभागवतवाक्यमस्य व्रतत्वप्रतिपादनाय उदाहृतं तत्प्र-
मादष्टतम् ।

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः ।

इति तत्पूर्वार्द्धांशस्य व्रतान्तरत्वात् । तथा, कृष्णाष्टमीमि-
त्यादिवाक्यादस्य षोडशदिनात्मकत्वम् । यत्तु देवीपुराणे,—

पञ्चमेकं तु ये भूपाः पूजयिष्यन्ति चण्डिकाम् ।

न तेषां विप्र राष्ट्रेषु भयं किञ्चिद्भविष्यति ॥

इत्यादि बहूनि फलान्युक्ता,—

चण्डिकापूजनाद् वीर पूजिताः सर्वदेवताः ।

इत्युक्तं पञ्चदशदिनात्मकत्वम्, तत्तिथिचयाधौनम् ।

तत्र मूलाष्टमीविषये, आदित्यपुराणे,—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां या सा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामवश्यं कर्त्तव्या दुर्गापूजा यथाविधि ॥

विश्वरूपनिबन्धे,—

यदाष्टमीं तु सम्प्राप्य अस्त्रं शान्तिं दिवाकरः ।

तत्र दुर्गात्मवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

कुलं पुत्रं धनं राज्यं दीर्घञ्चायुस्तथैव च ।

प्रथमा चाष्टमी पूज्या ये काङ्क्षन्ति सदा शुभम् ॥

आश्वयुज्याष्टमी यत्र पूज्यते नवमीश्रिता ।

दुर्भिक्षं तत्र जानीयाद्दशवर्षाणि पञ्च च ॥

तथा,— सप्तम्यामुदिते सूर्ये परतश्चाष्टमी यदि ।

तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

प्रथमाष्टमी, सूलाष्टमी । तथाचात्र अस्तमयवेधस्य प्रातिस्नि-
/ कत्वात् तिथितत्त्वकारलिखितस्तिथिसामान्यप्रवृत्तसोदयचिमुहूर्त्त-
वेधो न याह्यः । एवं सति, “प्रातरावाहयेत् देवीं प्रातरेव वि-
र्जयेत्” इत्यादिवाक्यं अस्तमयवेधस्य साकल्यापवादकत्वेन प्रातरारभ्य
पूजाकर्मारम्भणीयं, न तु अष्टमी अपेक्षणीयेत्येवं परं बोध्यम् ।

षोडशदिनासामर्थ्ये स्कान्दे, काशीखण्डे,—

नवरात्रं प्रयत्नेन प्रत्यहं सा समर्चिता ।

नाश्रयत्येव विघ्नौघान् सुगतिञ्चैव दास्यति ॥

* भविष्योत्तरे,— आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

शुक्ले, शुक्लपक्षे । नवरात्रकम्, नवरात्रसम्बन्धिपूजादिकं कर्म ।
तत्र विद्वायां प्रतिपदि सायाह्नवेधं गृहीत्वा पूर्वविद्भैव याह्या । सम्पु-
खीतिथिषु सायाह्नवेधस्योक्तत्वात् । माधवाचार्यास्तु, “आश्वयुजे
मासि योऽयं नवरात्रोत्सवः क्रियते तस्य नक्तत्रतत्वात्तत्कालेन
व्यवस्था” इति पञ्चम्यादिनवस्यन्तपञ्चदिनपक्षेऽपि सायाह्नवेध एव,
पञ्चम्याः सम्पुखीतिथित्वात् । एतत्पक्षे प्रमाणमत्रैव लेख्यम् ॥

त्रिदिनपक्षे रुद्रधामलभविष्ययोः,—

त्रिदिनं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

तत्रापि सप्तम्याः सम्पुखीतिथित्वात् सायाह्नवेध एव ॥

यन्तु,— अतौ प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

दाभ्यां चतुरहोभिर्वा ह्रासद्विवशान्तियेः ॥

इति तिथितत्त्वकारैर्भविष्यवाक्यमुदाहृतम्, तत् गौड़देशे
आद्रियते । तत्र सोदयचिमुहूर्त्तबेधस्यैव पूजायामुपवासे च आदृत-
त्वात्, बलिदानस्य दिवानुष्ठानाच्च ।

अस्रद्देशे तु तिथिवृद्धावपि महाष्टमीपरदिन एव महानवम्या
नियतत्वात्, परदिने च पूर्वापरदण्डद्वयोपेतनिशीथे नवम्या
असम्भवाच्च पूर्वदिने महानवमौसमाप्तौ तत्परदिने पूजायाः कुतः
प्राप्तिरिति नाद्रियत एव । अतएव महाष्टमीपद्धतिकारादिभिः
प्राचीनैरपि तदाक्यमनादृतमेव । तस्मात् न चतुरहः पक्षः सम्भवति ।
“चक्षत्रयेऽपि मूलादौ” इति रुद्रयामलभविष्ययोर्नक्षत्रोपजीवनेन
यत् त्रिदिनपूजनमुक्तं तदपि अस्रद्देशे नाद्रियते । नक्षत्रस्य न
व्यवस्थापकत्वमित्युच्यते । द्विदिनपक्षे यथाप्राप्तमहाष्टमीमहा-
नवम्योः । तथाच भविष्यस्कान्दयोः,—

अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च जगन्मातरमभिक्राम् ।

पूजयित्वाश्विने मासि विग्रोको जायते नरः ॥

एकदिनपक्षे तु, यथाप्राप्तमहानवम्यां । तथाच भविष्योत्तरे,—

नवम्यां पूजिता देवी ददत्यन्तं फलम् ।

इत्यादि महानवमीप्रकरणे लेख्यम् ॥

नवरात्रादिपञ्चपक्षेषु, भविष्ये,—

शुक्ले चाश्वयुजे राजन् सोपवाशो भवेन्नरः ।

गौरुजो निष्प्रतिदन्धो निर्दुःखः स भवेत् सदा ॥

यः करोत्युपवासन् नवम्यां विधिवत्सृप ।

एतांस्तु एकभक्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

पञ्चमी च तथा षष्ठी सप्तमी चाष्टमी नृप ।

उपवासपरो भूत्वा पूजयेच्चण्डिकां बुधः ॥

नवरात्रोपवासेन यथाशक्त्वा तथा नृप ।

चिरात्रेण द्विरात्रेण एकरात्रेण वा पुनः ॥

एकभक्तस्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं प्रवर्त्तयेत् ।

अथाचितन्तु सप्तम्यामष्टम्यां च उपोषितः ॥

एतच्च तथा योग्याधिकारिविषयम् । तथास्मिन् व्रते षट् पक्षाः,
तथाचागमे संग्रहः ।

तत्र दिनैः षोडशभिर्नवभिरथो पञ्चभिर्द्विभ्याम् ।

एकेन च यद्विहितं क्रमशः प्रक्षौमि तद्विधानमहम् ॥

अत्र परे न्यूनाः । भक्त्युदये केवलाष्टम्यामपि पूजा ।

यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यां वाथ साधकः ।

पूजयेद्दरदां, देवीं + + + + ॥

इति कालिकापुराणोक्तेः । एतत् सर्वाधिकारिकं व्रतमिति
वाक्येषु स्युटमेव तथा समाचारोऽपि । “शरत्काले महापूजा”
इत्यादिमार्कण्डेयपुराणोक्तेरत्र चण्डौपाठनियमः ।

अथ महाष्टमी ॥

तत्र व्रतोत्पत्तिः कालिकापुराणब्राह्मणयोः,—

अत्राष्टम्यां भद्रकालौ दक्षयज्ञविनाशिनी ।

प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ।

ततोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।

तथा ब्राह्मे तदनन्तरम्,—

उपोषितैर्वस्त्रभूषणमाल्यैः रत्नानुलेपनैः ।

दीपै रत्नैस्तथा भक्ष्यैः फलपुष्पैश्च धान्यकैः ॥

आमिषैर्विविधैः कापि होमै ब्राह्मणतर्पणैः ।

विल्वपत्रैः श्रीफलैश्च चन्दनेन घृतेन च ॥

पशुभिः पालकैर्हृद्यै रात्रिजागरणेन च ।

दुर्गागृहे तु शस्त्राणि^(१) पूजितव्यानि पण्डितैः ॥

मद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ।

रात्रौ च शिल्पिभिस्तानि तानि पूज्यानि सर्वदा ॥

भगवतीपुराणे पूर्वोदाहृतोक्तिभिः स्थापविधिसुक्ताः—

मूलेन प्रतिबोधयेद्भगवतीं चण्डीं प्रचण्डाकृतिम् ।

अष्टम्यामुपवाससंयतधिया कृत्वा नवम्यां वलिम् ॥

नानापाशवमांसमज्जरुधिरै र्भक्ष्या समाराधयेत् ।

नक्षत्रे श्रवणे तिथिञ्च दशमीं सम्प्राप्य सम्प्रेषयेत् ॥

निशायामष्टमीप्रोक्तं दुर्गात्सवं तु कारयेत् ।

अन्यत्र उपवासादौ नवविद्वाष्टमी भवेत् ॥

उत्सवपदेन पूजोपवासयोः सङ्गच्छः ।^१ अन्यत्र दुर्गात्सव्यतिरिक्ते

उपवासादौ । अन्योपवासव्रतेषु युग्मवाक्यस्यैव सोदयत्रिसुहृत्तमादायैव

प्रसरो न महाष्टम्युपवासे इत्यर्थः ।

अष्टम्यां यत्र नवमी तत्र पूजां विसर्जयेत् ।

अष्टमीञ्चेदनुप्राप्य अस्त्रं याति दिवाकरः ॥
 तच्च दुर्गात्सर्वं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ।
 वृथा पशुघ्नतां याति नवमीवासराक्षिते ॥
 अष्टमीनिशि सन्तुष्टा पूजां गृह्णाति पार्वती ।

तथा,— अष्टमी नवमीविद्धा तच्च दुर्गां न पूजयेत् ।
 पूजयेत् क्षेत्रभागी स्यात् यथा वज्रहतो गिरिः ॥
 अष्टमी नवमीयुक्ता ग्रान्तिं कुर्यात् द्विजो यदा ।
 क्षियते क्रियमाणे तु तच्च राजा विनश्यति ॥

गरुड़पुराणे,— पूजनीया शिवा सर्वैरेकधाऽभिन्नपर्वणि ।
 भिक्षे भृपादिभिः पूर्वं परं ग्राह्यं द्विजातिभिः ॥
 पूर्वपर्वणि भुक्त्यर्थं सुक्त्यर्थञ्च परेऽहनि ।
 पशुमांसैर्बलिं कुर्यात् निशि चेन्नृपतेरतः ॥
 पूर्वपर्वे द्विजातीनां परं व्रतवतां सदा ।
 यस्मिन्नहनि यत् कार्यं तस्मिन् तत्करणात् परम् ॥
 फलं स्यात् पित्रदेवानामतः कालं न लभ्येत ।
 सा विद्या सायविद्या चेत् सा भीमा सा शिवा ततः ॥
 अतस्तस्या द्विधा पूजा द्विधा कर्म च धर्मतः ।
 या पूर्वतिथिसंयुक्ता सा तिथिर्ब्रतकर्मसु ॥
 नेष्टां चेद्देवकार्याणि कुतस्तस्यां दिजन्मनाम् ।
 तिथौ पूर्वापरौ प्रेते देवकार्येषु चेत् क्रमात् ॥
 नातो देवो द्विजैः पूज्या विधिज्ञैः पूर्वपर्वणि ।
 द्विजानामुपवासादि राजन्यस्यार्चनं परम् ॥

देवी द्विजातिभिर्नाचं कार्यं प्रेतगतेऽहनि ।

पशुमांसबलिदानं यत्तु तद्राजन्यानां नियतं ब्राह्मणाना-
मनियतम्, सालिक्यादिपूजया चारितार्थात् ।

तथाच स्कान्द-भविष्ययोः,—

पूजा तु त्रिविधा प्रोक्ता सालिक्यादिप्रभेदतः ।

सालिकी जपयन्नाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ॥

राजषी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।

सुरामांसोपहारैश्च जपयन्निर्विना तु या ॥

विना मन्त्रैस्तामषी स्यात् किरातजनसेविता । इति ।

देवीपुराणे,— प्रावृट्काले विशेषेण आश्विनेचाष्टमीषु च ।

महाशब्दो नवम्याञ्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥

अतएव महाष्टमी महानवमीति ख्यातिः ।

ननु महाष्टम्यां किं सोदयचिमुहूर्त्तवेधो यास्तु प्रातिष्विकः
कालोऽस्ति इति चेत्, उच्यते । पूर्वापरदण्डद्वयोपेतमर्द्धरात्रमत्र
कर्मकालः, तत्र देव्युत्पत्तेः । कृष्णजन्माष्टम्यादौ सर्वत्र जन्मकाले
पूजाविधानवदत्रापि बलिदानान्तायाः पूजायाः अर्द्धरात्रे विहितत्वेन
तज्जन्मकालनिर्णयात् ।

बलिदानं ततो विद्यादर्द्धरात्रे न संशयः ।

इति वायुश्लोक्तौ अर्द्धरात्रे बलिदानमुक्तमेव । कृष्णजन्मादिने
अर्द्धरात्रे देव्युत्पत्तिः सिद्धैव । एवञ्च अर्द्धरात्रे दिनद्वयेऽष्टमीसम्बन्धे
पूर्वेषुः पूजादिकं परेद्युरपवाच इति सिद्धम् । एवमष्टाहात्मक
दुर्गाव्रतेऽपि अर्द्धरात्रे दिनद्वये अष्टमीयोगे परत्र व्रतम् ।

आश्विनस्याष्टमी शुक्ला पूर्वविद्वार्चने स्मृता ।

अतोपवासादौ शिष्टैः परविद्वद्वा प्रशस्यते ॥

इति सङ्ग-होक्तेः ॥ यत्तु कैश्चिद्विहितम्,—

नक्तकाले तु सम्प्राप्ते मण्डलं कारयेद्भूतौ ।

इति देवीपुराणोक्तेः प्रदोषः कर्मकाल इति तदतीवायुक्तम् ।

मण्डलकरणदिसम्भारकालो यदि कर्मकालत्वेनात्र ग्राह्यः, तर्हि
कृष्णजन्माष्टम्याम्,—

तत्र स्नात्वा तु पूर्वाह्ने नद्यादौ विमले जले ।

देव्याः सुशोभनं कुर्यात् देवक्याः स्तुतिकाव्यहम् ॥

इति भविष्योत्तरोक्तस्तुतिकाव्यहमण्डनादिकालः पूर्वाह्नः कर्म-
कालः किं न स्यात् ।

ननु दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रेऽष्टम्यभावे कथमिति चेत्, परेद्युरिति
ब्रूमः मुख्यकाले अष्टम्यभावेऽपि सङ्कल्पमारभ्य तिथेः प्रवृत्तत्वात् ।

ननु,—उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति महाष्टम्यामुपवासनिषेधः श्रूयते इति चेत् न । एतद्वा-

क्यस्य पूजाङ्गमहाष्टमीनिमित्तकोपवासविषयत्वात् । तथाच,—

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गकतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इति जैमिनिः ।

देवीपुराणे,— अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यात्तैवेद्यमुत्तमम् ॥

तेनैव विधिमाचक्षन् स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ।

इति यत् मांसपारणमुक्तं तन्मांसमत्स्याग्निनां काम्यव्रतपरं ।
अन्यथा यतिब्रह्मचारिविधवानामपि तत् प्रसज्येत । तस्मात्
कृतमत्स्यवर्जनसङ्ख्यानामपि न मांसमत्स्यपारणम् । अर्थकर्मणो-
मांसादिवर्जनान्मांसादिपारणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन दुर्वलत्वाच्च ।
सधवस्त्रीणां तु मांसभक्षणनिन्दोपलब्धेः सर्वदा मांसभक्षणाभाव-
समाचारात् मत्स्यपारणमेव, नैव मांसपारणम् ॥

अथ महानवमीविचारः ।

अथाष्टमीप्रकरणमध्ये शौकर्याय महानवमी विचार्यते ।

भविष्योत्तरे,—

अष्टम्यां तु नवम्यां तु देवदानवराक्षसैः ।
गन्धर्वैः सुरगैर्यक्षैः पूज्यते किञ्चरैर्नरैः ॥
अन्यैरपि युगादौ तु सृष्टैः पूर्वं प्रपूजिता ।
पूजितेयं पुरा देवसेभ्यः पूर्वतरैरपि ॥
तस्मादित्यं महापुण्या नवमी पापनाग्निनी ।
उपोष्य संप्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः ॥

तथा,— कन्यां गते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमी च या ।

मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

तथा,— पुण्या महानवम्यस्ति तिथीनामुक्तमा तिथिः ।

अनुष्ठेया नरैः सर्वैः प्रजापालैर्विशेषतः ॥

भवानीतुष्टये पार्थ संवत्सरसुखाय वै ।

भूतप्रेतपिश्याभ्यानां प्रीत्यर्थं चोत्सवाय च ॥

तथा,— संतर्जयन्ती ऊङ्कारैर्बिम्बौघान् पातकान् वरान् ।

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम् ॥

सा पुण्या सा पवित्रा च सा सर्वसुखदायिनी ।

तदा तस्यां पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥

तथा,— मन्वन्तरेषु सर्वेषु कल्पेषु कुरुनन्दन ।

तेषु सर्वेषु चैवासीन्नवमीयं सुरार्चिता ॥

प्रसिद्धा नवमी धन्या वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।

भूयो भूयोऽवतारैश्च भवानी पूज्यते सुरैः ॥

अवतीर्णा च सा देवी भुवि दैत्यनिवर्हणी ।

स्वर्गपातालमर्त्येषु करोति स्थितिपालनम् ॥

अग्निहोत्रपरे विप्रे वेदवेदान्तपारगे ।

सुवर्णस्य श्रुते दत्ते कुरुचेत्रे च यत् फलम् ॥

तत् फलं लभते राजन् पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ।

न तद्देशे च दुर्भिक्षं न च दुःखं प्रवर्त्तते ॥

न कश्चिन् स्थियते राजा पूज्यते यत्र चण्डिका ।

ये दुर्गां पूजयन्तीह पूजितं तैर्जगत्त्रयम् ॥

तस्माद्दुर्गार्चनं श्रेष्ठमृषिभिर्गीयते कलौ ।

देवीपुराणे,— मासि चाश्वयुजे वीर शूक्तपत्रे चिशूलिनीम् ।

नवम्यां पूजयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य वै ।

तत् फलं लभते वीर देवीदेवगणैर्हतः ॥

तथा,— महानवम्यां पूजेयं सर्वसिद्धिप्रदायिका ।

सर्वेषु वत्स वर्षेषु तद्गत्या परिकीर्त्तिता ॥

कृत्वाप्नोति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसम्पदः ।

स्कान्दे,— अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य नवम्यां वै वरानने ।

उपवासपरो भूत्वा यस्यां पश्यति भक्तितः ॥

तस्य पापं क्षयं याति तमः सूर्योदये यथा ।

तथा, तत्प्रकरणे, दुर्गां सुदुर्गगहनास्त्रितरन्ति मर्त्याः ॥

भविष्ये,— नक्ताश्याश्वयुजे राजा अष्टम्यां शुक्लपक्षके ।

आश्विने मासि शुक्लायां नवम्यां निशि चण्डिकाम् ॥

पूजनात् शत्रुनाशः स्यात् राष्ट्रं जयति लीलया ।

तथा,— वर्षपद्मसहस्रेषु यत् फलं समुपार्जितम् ।

तस्यां दानं जपो होमः स्नानं चाक्षयमुच्यते ॥

अत्रापि, “नवम्यां विधिवत् बलिः” इति वाक्यात् निशीथः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वये, “आवणीदुर्गनवमी” इति वाक्यात् पूर्वविद्धा याज्ञा ॥

अथ गोष्ठाष्टमी ।

पाप्मे,— शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्यता गोष्ठाष्टमी बुधेः ।

तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः सर्वत्रुर्वत्सपः ॥

तत्र कुर्यात् गवां पूजां गोघासं गोप्रदक्षिणम् ।

गवानुगमनं कार्यं सर्वकामानभौषता ॥

कौर्मै तु, सर्वपापविशुद्धये इति पाठः ॥

मार्गशीर्षकृष्णपक्षे प्रथमाष्टमी ।

तत्रास्मद्देशे प्रथमगर्भोत्पन्नस्यायुर्विष्टब्धार्थं गणपत्यादिशुक्लपूजा-

पूर्विकां वन्दापनां कुर्वन्ति । समाचार एवात्र प्रमाणम् ।
 श्रीशुक्लेश्वरस्ते चतुर्दश्याचामध्ये एकाग्रपुराणे प्रथमाष्टमीयाचाया
 लिखितत्वात् प्रमाणमप्यवासीति वदन्ति । तत्र सोदयचिमुहूर्त्त-
 व्याप्त्या व्यवस्था । तिथिदैधे पूर्वैद्युर्वन्दापना कृष्णाष्टमीत्वात् ।

यत्तु,— मध्याह्नादधिकं किञ्चित् परत्र प्रथमाष्टमी ।

तत्र पूजादिकं कार्यं न्यूना चेत् पूर्ववासरे ॥ इति ।

तदसम्भूलमिति निबन्धकृतः । भद्राष्टमी, अक्षभययोगे लेख्या ।
 भौष्माष्टमी आहूयप्रकरणे लेख्या ॥

अथ नवमी ।

या चोपवासे पूर्वविद्धा याज्ञा, युग्मोक्तेः । अतोऽपि तथा ।

अष्टम्या नवमी विद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः ।

न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या न कदाचन ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः, तथा ब्रह्मोक्तेः । अत एव माधवीये,—

नवमी पूर्वविद्धैव पक्षयो रुभयोरपि ।

इति नवम्याः साधारणनियमाः ॥

अथ रामनवमी ।

तद्भ्रतं नित्यं काम्यं च नरमात्राधिकारिकम् । तथाचागस्त्य-
 संहितायाम्,—

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपात्रेषु पश्यते ॥

अकृत्वा रामनवमीं भ्रतं सर्वभ्रतोत्तमम् ।

भ्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत् ॥

तथा,— तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

तथा,— कुर्याद्रामनवम्यां तु उपोषणमतश्रितः ।

मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥

तस्मात् सर्वात्मना सर्वं कृत्वैव नवमीव्रतम् ।

मुच्यन्ते पातकैः सर्वे यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥

इति केवल्योपवासेनापि नित्यसिद्धिः । काम्ये तु,

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यपहोपमा ।

तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ॥

यत्किञ्चित् कुरुते कर्म तद् भवच्चयकारकम् ।

उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ।

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः सर्वाङ्गोपसंहारः कार्यः ।

तथा,— सूर्यपक्षे कुरुक्षेत्रे महादानैः कृतैर्मुक्तैः ।

यत् फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

अथ मध्याह्नः कर्मकाण्डः । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

मेषं पूषणि संप्राप्ते क्षये कर्कटकाह्वये ।

आविरासीत् स कक्षया कौशल्यायां परः पुमान् ॥

तथा,— चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामस्य पूजनं भवेत् ।

ततो मध्याह्नवेलायां सञ्जातो हि जगत्पतिः ॥

चैत्रे शुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥

शुद्धा, शुक्ला । चैचशुक्लनवम्यां तु इति वाक्यान्तरात् । एते-
नात्र तिथितत्त्वकारैः शुद्धायां च्छादरो न विद्वायामिति यत्
व्याख्यातं तन्निरस्तमेव । वस्तुतस्तु नक्षत्रयोगस्य फलाधिकापादकत्वं
न व्यवस्थापकत्वं । तथा च तत्रैव फलमुक्तम् ।

पुनर्वस्वर्चसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि लभ्यते ।

चैचशुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

मध्याह्ने दिनद्वये नवमीयोगे परविद्वैव ग्राह्या ।

श्रीरामजन्मनवमी संपूर्णा फलदा सदा ।

विद्धा चेत् परविद्वैव कर्त्तव्या तु विशेषतः ॥

दयोर्मध्याह्नयुक्ता चेन्नोपोष्या पूर्वसंयुता ।

परविद्वैव कर्त्तव्या मध्याह्नव्यापिनी यदा ॥

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः, दिनद्वये मध्याह्ने नवमीयोगेऽपि परवि-
द्वैव । सङ्कल्पकालमारभ्य नवमीसत्त्वात्, “नवमी चाष्टमी विद्धा
त्याज्या” इत्युक्तेः । “विद्धा चेत् परविद्वैव” इत्यनेन पूर्वद्युर्मध्याह्ने
योगाभावे परविद्धाया एव प्राप्तेः । तिथितत्त्वकारैस्तु दशमी-
पारणासत्त्वे सर्वैरेवाष्टमीविद्धा नोपोष्येत्युक्तं । वैष्णवानां तु हरि-
भक्तिविलासे सङ्ग्रहकारिका । “नवमी चाष्टमी विद्धा” इत्यादि
लिखिता,

दशम्यां पारणायाश्च निश्चयाज्जवमीक्ष्ये ।

विद्धापि नवमी ग्राह्या वैष्णवैरप्यसंग्रहम् ॥ इति ।

अत्र सालग्रामशिलायां पूजाकरणे फलाधिक्यम् ।

सालग्रामशिलायां तु तुलसीदलकल्पिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ॥

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः । महानवमी तु लिखिता ।

अथ दशमी ।

तत्र शुक्लदशम्यां सोदयचिमुहूर्त्तवेधस्य प्राशस्त्यादेकादशीविद्धा
याद्या । कृष्णदशम्यां तु त्रिमुहूर्त्तात्मकास्तमयवेधस्य प्राशस्त्याक्षव-
मीविद्धा याद्या ।

शुक्लपक्षे तिथिर्गाह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्गाह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति सर्वतिथिसाधारणमार्कण्डेयोक्तेः, एतेन “दशमी चैव
कर्त्तव्या सदुर्गां द्विजसत्तम” इति स्कान्दवाक्यम् । पञ्चमी सप्तमी
चेत्यादिवाक्ये समुखौत्वमपि कृष्णपक्षविषयं ज्ञेयं । एवमन्यान्यपि
परविद्धानिवेधवाक्यानि कृष्णपक्षविषयाण्येव । सदुर्गा नवमीमिश्रा ॥

ननु तिथिषामान्यप्रवृत्तां मार्कण्डेयोक्तिमवलम्ब्य विशेषवा-
क्यानामेषां पक्षद्वयपरता किमिति निरस्यत इति चेत् न ।
पक्षद्वये, पूर्वविद्धास्वीकारे ।

सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वज्ञा परयापि वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मान्तिथिः सा सर्वतोमुखी ॥

इत्यङ्गिरोवाक्ये यथा सम्पूर्णा दशमी दोषरहिता, तथा पूर्ण-
तिथ्या परतिथ्या वा विद्धाप्येति विशिष्य प्रवृत्तस्य परविद्धाभिधा-
नस्यनिरवकाशत्वेन बलवत्त्वात् । अतएव माधवाचार्याः,—

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

दशहरादशमी ।

ज्येष्ठशुक्लदशमीमधिकृत्य श्रीपुरुषोत्तमचेतविषये ब्राह्मे,—

यः तस्यां हस्तिनं कृष्णं पश्येत् भद्रां सुसंयतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥

स्कान्दे,— ज्येष्ठशुक्लस्य दशमी संवत्सरसुखी स्यता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्भर्तिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥

ब्राह्मे,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्मात् दशहरा स्यता ॥

भविष्ये,— ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु भवेत् भौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तर्चसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथाच, केवलदशमी पुण्या, हस्तनक्षत्रयुता पुण्यतरा मङ्गल-
वारहस्तनक्षत्रयुता पुण्यतमेति विवेकः । गङ्गायां तु शङ्खः,—

ज्येष्ठे मासि चितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां ।

विश्वामित्रः,— हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् ।

पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुः पुराः ॥

पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥

विश्वामित्रः,— पाद्व्यमनृतञ्चैव पैशुन्यं वापि सर्वशः ।

असंबद्धप्रज्ञापस्य वाङ्मयं ह्यस्तुर्विधम् ॥

परद्रव्येभ्यभिध्यान् मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च मानसं चिविधं स्यतम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैव विधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं सूतम् ॥

दशपापं हरत्येवं स्तूयसे त्वं सुरासुरैः ।

हर तानि सदा गङ्गे पापानि मञ्जतो मम ॥

विष्णुपादायसम्भूत इति प्रकृतमन्त्रोऽपि पठनीयः, तथा वाल्मी-
क्युक्तेरिति गौडः । तत्र तिथिदैधे शुक्लदशमीत्वात् परविद्धा याज्ञा ।

अपराजितादशमी ॥

शतानन्दसङ्गहे,—

श्रवणेन युता चेत् स्यात् दशमी चापराजिता ।

तत्र नीराजनं कृत्वा यात्रा कार्या जिगीषुणा ॥

अन्यत्र,— आश्विने दशमी शुक्ला श्रवणेन समन्विता ।

विजया दशमी प्रोक्ता सा चैवात्यन्तदुर्लभा ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।

स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥

लसत्सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुल्लिख्यतारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसाधकः ॥

तथाचात्र सायंसन्ध्यासमागम एव मुख्यः कालः ।

मार्त्तण्डस्योदये पुण्या वर्त्तते दशमी तिथिः ।

आश्विने शुक्लपक्षे तु सा भवेज्जयदा नृणाम् ॥

इत्यादिवाक्यादुदयावधि सायङ्कालयापित्वे तिथेः पुण्यत्वं
जयदत्तं चेत्यधिकं ज्ञेयम् । जयवशाद्दिनद्वयेऽपि सायङ्कालासम्भवे
तु विजयनामक एकादशमुद्गर्त्ता याज्ञः ।

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्वराशिषु ।

सायङ्काले शुभा यात्रा दिवा वा त्रिजयचक्षणे ॥

इत्युक्तेः । अत्रैकादशीयुक्ता दशमी ग्रस्ता ।

एकादशीयुतायां च दशम्यामुत्सवादिकम् ।

शुक्लायामाश्विने मासि कुरु त्वं भरतर्षभ ॥

इषस्य दशमीं शुक्तां पूर्वविद्धां परित्यजेत् ।

अवर्णेनापि संयुक्ता मित्युक्तेः । आदिना उपवासादि ।

परेद्युः सायङ्काले दशम्यभावे तु नवमीयुतापि ग्राह्या ।

सायङ्काले यदा न स्यात् दशमी चापरेऽहनि ।

नवमीसंयुता कार्या सर्वदा जयकाङ्क्षिभिः ॥

नवमीशेषसंयुक्तदशम्यां विजयोत्सवम् ।

कुरु राम त्वमित्युक्तं वशिष्ठेन महात्मना ॥

इत्युक्तेः । एवं च,—

आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।

एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥

इति शिवरहस्योक्तिरेतत्परैव । कालस्य नियमात् श्रवणा-

योगे फलाधिक्यं न तदनुसारात् व्यवस्था ।

तिथिनक्षत्रयोर्बोधे द्वयोरेवानुपासनम् ।

योगाभावे तिथिर्वाह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥

इति देवलोक्तेः ।

दशमीं यः समुत्सृज्य प्रस्थानं कुरुते नृपः ।

तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥

इत्युक्तौ केवलदशम्या एव उक्तत्वाच्च । अतएवात्र राशौ यात्रा
आवश्यकौ । यात्रायां तु वाल्मीकिः,—

दुर्गात्सवानन्तरवैष्णवर्चे
तिथौ दशम्यामपराजितायां ।
रामो जिगीषुर्दशदिक्षु वेधं
कृत्वा जगामारिपुरं प्रवीरः ॥

यात्रां समाप्य पुनर्वलिः । “विनिवृत्तस्तु वलिं दद्यात्” इति
वाक्यात् ।

शमौमभ्यर्चयेत् देशयात्रानिर्विघ्नसिद्धये ।

वारशूलादि हिला तु दिक्षु प्रस्थानमाचरेत् ॥

यात्राकरणाशक्तौ तु ज्योतिःशास्त्रे,—

कार्यवशात् स्वयमगमे भूभक्तुः केचिदाचार्याः ।

कृत्रायुधाद्यमिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्युः ॥

तथा खञ्जनादिदर्शनफलं स्थिरलग्ननिषेधादिकं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

अत्र विशेषविधिरस्मत्पितामहकृष्णकृष्णपण्डितमहापात्रकृते नीति-
रत्नाकरे द्रष्टव्यः । श्रीपुरुषोत्तमज्ञे जगन्नाथप्रासादे उदयव्यापि-
दशम्याम्, “दैवे ह्योदयिकी” इति, व्याख्यात् । यात्रेणं दुर्गादेव्या
अपि कार्या । विधिपूजासु अन्ते प्रेषणस्थोक्तेः ।

तथाच, आश्विनकृष्णाष्टमौमारभ्य मन्त्रवरचं हितायाम्,—

अष्टम्यां बोधयेद्देवीं नवम्यां च प्रभावतः ।

ततः प्रभातसमये मुखप्रक्षालनं जलम् ॥

जातीखवङ्गतोयेन चालयेत् मुखमन्ततः ।

दन्तकाष्ठं दशम्यां तु प्रदद्यात् कार्यसिद्धये ॥
 एकादश्यामलक्तञ्च द्वादश्यां नखशोधनम् ।
 त्रयोदश्यां ततो दद्यात् गात्रोद्वर्त्तनकं शुभम् ॥
 चतुर्दश्यां तु देव्यास्तु केशसंयमनं स्मृतम् ।
 अमावास्यायाङ्गन्धं तु गात्रोद्वर्त्तनकं तथा ॥
 प्रतिपत्तु च सिन्दूरं अञ्जनं चापरेऽहनि ।
 तृतीयायां शुभे वस्त्रे चतुर्थ्यां भूषणं शुभम् ॥
 पञ्चम्यां सद्घृतैः स्नानं षष्ठ्यां मद्योपहारकैः ।
 षष्ठम्यां पत्रिकापूजा नानोपकरणैः शुभैः ॥
 अष्टम्यां पूजयेद्देवीं नानोपकरणैः शुभैः ।
 पशुरक्तैः समांसास्रै र्यथाविभवशक्तितः ॥
 नवम्यां वलिदानञ्च विजयार्थी नृपो^(१) नरम् ।
 दशम्यां प्रेषणं कुर्यात् क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

मद्यं मादकं जातौफलादि । षोडशदिनात्मकव्रतपक्षे मलमास-
 पाते सिन्दूरस्त्रैवावृत्तिरित्याचार्याः । एतस्मिन् दिने श्रीपुरुषोत्तम-
 चेन्द्रादौ विष्णुप्रतिमाया अपि यात्रा क्रियते ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

रथमारोय देवेनं सर्वाभरणशोभितम् ।
 सांसिद्धलणधनुर्वाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ॥
 खञ्जीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदधम् ।

राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥

सीताकान्तं, शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।

अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्तये ॥

तत्र मन्त्रः,— शमी शमयते पापं शमी सौहितकण्टका ।

● धरिव्यर्जुनवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥

करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्विघ्नकर्त्तृ त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥

गृह्येत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।

गीतवादिचनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥

कैश्चिद्दृष्टे स्तत्र भाव्यं कैश्चिद्भाष्यञ्च वानरैः ।

कैश्चिद्भाषप्रमुखैर्भाव्यं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।

रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥

आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।

ततो नौराज्यं देवेशं प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ॥

महाप्रसादवस्तादि धारयेद्दैर्णवैः सह ।

सीता दृष्टेति हनुमदाक्षं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ॥

विजयं दानवैः शार्ङ्गं वाससोऽस्मात् शमीतलात् ।

तथा च विष्णुप्रतिमानामपि विजयोत्सवः शास्त्रीयः ।

कुष्माण्डदशमी ।

ग्रामपुराणे,— आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नियतः शुचिः ।

प्रातःस्नानादिकं कर्म कृत्वा पश्चादनन्तरम् ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।

तथा,— शिवं दशरथं तत्र लक्ष्मीदेवीं च पूजयेत् ।

वह्निः कुष्माण्डकुसुमैर्दशाहं दशभिः क्रमात् ॥

पूजयेत् विधिवत्तावत् धावत्क्षणचतुर्थिका ।

तस्यामर्घं शशाङ्काय दत्त्वा न विधवा भवेत् ॥ ●

अथैकादशीविचारः ।

एकादशुपवासो नित्यः काम्यश्च, नित्यत्वापादकानामष्टानामपि
विद्यमानत्वात् । तथा च पूर्वोक्तकारिकाक्रमेण नित्यशब्दादयः ।

उपोष्यैकादशी नित्यं पञ्चथोरुभयोरपि ।

इति गारुडे ।

एकादशी सदोपोष्या पञ्चथोः शुक्लकृष्णयोः ।

इति सनत्कुमारसंहितायाम् ।

उपोष्यैकादशी राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः ।

इति आग्नेये ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदीये ।

परमाषदमापन्नो वर्षे वा समुपस्थिते ।

सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशां न भ्रञ्चीत् पञ्चथोरुभयोरपि ।

इति कात्यायनीये ।

न करोति हि धौ मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

स नरो नरकं याति रौरवं तमसावृतम् ॥
 निष्कृतिर्मद्यप्रस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः ।
 एकादशशक्यकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता ॥
 मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ पातैव नरकं व्रजेत् ।
 एकादशशक्यकामस्तु पितृभिः सह मज्जति ॥

इति सनत्कुमारः ।

एकभक्तेन गक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन न निर्दादशिको भवेत् ॥

इति मार्कण्डेयः ।

इति नित्यादिशब्दाः । कारिकान्तरोक्तानतिक्रमोऽपि ।

तथा च कण्वः,—

एकादशीमुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

एवमन्यान्यपि । तथा च कौर्मस्कान्दयोः,—

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ।

नारदीये,— यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥

तानि पापान्युपाश्राति सम्प्राप्ते हरिवासरे ।

अग्निवर्णायसन्तीह्णं क्षिपन्ति यमकिङ्कराः ।

सुखे तेषां महादेवि भुञ्जते ये हरेर्दिने ॥

नारदीये,— व्याजेनापि कृता राजन् न दर्शयन्ति पातकम् ।

पक्षयोमान् काम्यस्य । तथा च कौर्म,—

यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादशां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपि ॥

नारदोऽपि,— स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा पुष्पपौत्रप्रदायिनी ।

अकरण इवासमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये,—

समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

अस्य भङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

उपवासार्जतिथिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् दशमीवेधो निरूप्यते ।

अरुणोदयवेधः, कलाकाष्ठादिवेधः, पञ्चदशदण्डवेधश्चेति त्रिविधः ।

तत्राद्यवेधो वैष्णवानामेवेति वक्ष्यते । द्वितीय इतरेषां । तृतीयस्तु
नोपवासविषयः । तथा च निगमे,—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतम् ॥ इति ।

नान्नोपवासे पञ्चदशदण्डवेधः नापि त्रिमुहूर्त्तवेधः ।

नारदीये,—सप्तवेधेऽपि विप्रेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् । .

सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्ब इव निर्मलम् ॥

सूत्रान्तरेऽपि,— कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदि^(१) ।

तत्राष्टैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

तथा,— अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥ इति

तथा च श्रौतस्मार्त्तानां सूर्योदयवेधः, यत्रोदये कलाकाष्ठति
वक्ष्यमाणोक्तेषु ।

अथाधिकारिणः ।

भविष्ये,— नित्यमेतद्भ्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् ।

सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेषु चोत्तमम् ॥

नारदीये,— अष्टाब्दादधिकोमर्त्या ह्यपूर्णाशीतिवत्सरः ।

यो भुङ्क्ते मानवः सोऽभृदेकादशां स पापकृत् ॥

तत्र व्यवस्था, कौर्म,—

एकादशां न भुञ्जीत पचथोरुभयोरपि ।

वानप्रस्थोऽथतिथेव शुक्तामेव सदा गृही ॥

भविष्योत्तरे,— एकादशां न भुञ्जीत पचथोरुभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुक्तामेव सदा गृही ॥

अत्र नारी विधवा,

विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने ।

तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भण्डव्या दिने दिने ॥

इति सौरधर्मोक्तेः,

नास्ति स्त्रीणां पृथग्धर्मो न व्रतं नाप्यपोषणम् ।

इति मनूष्या पतिमत्यास्तन्निषेधात् ।

तदनुवृत्तौ,— आयुष्यं हरते पत्युर्नरकश्चैव गच्छति ।

इति विष्णूक्तेश्च । यत्तु एकादशीप्रस्तावे, तत् भर्त्तुजापरम् ।

“भर्त्तुमतौ तथा” इति स्कान्दे उक्तम् । यत्तु रविवारैकादशां

सधवस्त्रीभिः किञ्चिद्भक्षणपूर्वकं व्रतं क्रियते, तत्,—

भानुवारसमोपेता तथा सङ्गान्तिचयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनौ ॥

इति नारदोक्तेः, “सर्वसम्पत्करी तथा” इति सनत्कुमारीयो-
क्तेश्च कान्यतया न दोषावहं, वारव्रतेषु स्त्रीणामधिकाराचारात्,
उपवासनिषेधे अनोदनादिभक्षण्येन निषेधपरिपालनाच्च ।
ब्रह्मवैवर्त्ते,— श्रयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ।

इत्यादौ, “एकादशीषु कृष्णासु” इति वक्ष्यमाणवाक्येष्वपि
उपवासाङ्गनियमनिषेधो नोपवासनिषेधः । “यानि कानि च”
इत्यादि बह्ववाक्येषु भोजनस्य^(१) निषेधात् इति बहवः । प्राची-
नास्तु गृहस्थेतरेषां पक्षद्वयेऽपि व्रतं गृहस्थानां शुक्लास्तेव । श्रय-
नीबोधनीमध्येऽपि “एकादशीषु कृष्णासु” इति निषेधात् पुत्र-
वद्गृहिणां किञ्चित् भक्षणपूर्वकं व्रतमिति ।

तथा च वायवीये,— उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

न दूष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यकल्पनापि तत्रैव,—

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा,

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाण्यम् ।

यत्पक्ष गव्यं यदि वापि वायुः

प्रशस्तमन्नोत्तरमुत्तरं स्यात् ॥

वायुभक्षणस्याप्युपवासानुकल्पत्वम्^(२) ।

तथा च रामायणे,— जलाग्री मारुताहारो निराहारस्तथैव च ।

इति पृथगुक्तेः ।

(१) भोजनस्य सर्वथा निषेधात् ।

(२) नोपवासत्वम् ।

भविष्ये,— दन्तखाद्यं भवेत् यद्वि तदोदनमिति स्मृतम् ।

भक्ष्यं चोद्यं^(१) तथा लेह्यं ओदनं चिः प्रकीर्तितम् ॥

पेयञ्चनोदनं प्रोक्तं + + + + + । इत्यादि ।

स्कान्दे,— अशक्तावुपवासस्य भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

विष्णुरहस्ये,— असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्भूर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥

भगिनीं भ्रातरं वापि व्रतमस्य न लङ्घयेत् ।

भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ॥

स्कान्दे,— नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ।

पुण्यं क्रतुव्रतं प्राञ्ज मुनयः पारदर्शिनः ॥

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंग्रहम् ।

राज्यस्य च चित्तार्थं च एकादश्यामुपोषितः ॥

पुरोधः चित्रियैः सार्द्धं फलं प्राप्नोति निश्चितम् ।

मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ॥

व्रते क्रतुफलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ।

कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संग्रहः ॥

अन्येषां केषाञ्चिदप्यधिकारः पूर्वं लिखितः ।

ननु,— एकादशीषु कृष्णासु रविसङ्क्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात् पुत्रवान् गृह्णी ॥

इति कात्यायनोक्तौ,

सङ्क्रान्त्या कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा^(२) ।

(१) शोष्यम् ।

(२) रविसङ्क्रमणे तथा ।

इति कौर्मोऽपि, शुक्लैकादश्यामपि सङ्गान्यादिपाते उपवासो न कार्य इति चेत्, न । “तन्निमित्तोपवासस्य” इति जैमिन्युक्तेः सङ्गान्यादिनिमित्तोपवासस्य गृहस्य प्रति निषेधात् ।

तथा च तद्व्यक्तम् विष्णुधर्मोत्तरे,—

भृगुभानुदिनोपेता सूर्यसङ्गान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी ॥

प्रत्युत, “सङ्गान्ती रविवारोबा” इत्यादि सनत्कुमारौद्योक्तौ च फलाधिक्यमपि कथितम् ।

कात्यायनः,— उपवासो यदा नित्यः आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं प्रकुर्वीत आत्राय पितृसेवितम् ॥ इति ।

वाराहे,— सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्निरूप्यते^(१) ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

पुलस्त्यः,— एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

अशौचे तु काम्यव्रतेऽपि^(२) पूजादिवर्जं शारीरनियमकरणमिति पूर्वं लिखितम् । अत्र “पूजादिकमशौचान्ते कार्यम्” इति माधवीये ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥

इति मात्स्येकेः ।

(१) न ज्ञप्यते इति ।

(२) काम्यव्रतेऽपि ।

माधवाचार्याः,— शुक्लायामेव नित्योपवासो नैमित्तिककाम्यो-
पवासौ तु कृष्णायामपि कार्यौ । तत्र नैमित्तिकः शयनीबोधिनी
मध्ये ।

काम्यस्तु मात्स्ये,— एकादश्यान्तु कृष्णाया सुपोष्य विधिवन्नरः ।

पुत्रानायुः समृद्धिञ्च सायुज्यञ्च समृच्छति ॥ इत्यादि ।

काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारः । नित्यत्वे तु केवलोपवासेनापि सिद्धिः ।

अथ नित्योपवासौ चेत्सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् ।

वर्जयेन्नातिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः ।

शक्तौ तु कात्यायनः,— शक्तिमांस्तु ततः कुर्यान्नियमं सविशेषणम् ।

अथैकादश्यां द्वैधे निर्णयः ।

यद्योदये कलाकाशमुल्लर्चनमपि दृश्यते ।

सैवैकादश्यपोष्या स्यान्नतु पूर्वा कथञ्चन ॥

दिनद्वयेऽप्युदयसम्बन्धे द्वादशीवृद्धौ सर्वेषामुत्तरैव ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

इति उभयाधिक्ये नारदोक्तेः ।

यत्तु कृत्यकौमुद्याम् “उभयाधिक्ये विधवानामुपवासद्वयं”
लिखितं, तदाचारविरोधात् प्रत्यक्षशास्त्रविरोधात् सर्वस्मृतिकारै-
रनादृतत्वाच्च सर्वथा नाद्रियते ।

द्वादशीचये तु,— संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

द्वादशी च चयोदश्यां नास्ति चेत्तत्कथं भवेत् ॥

उत्तरां तां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही ।

एतेन विधवाप्युत्तरामुपवसेत् यतिसमानधर्मत्वात् निष्कामत्वाच्च । तथा च मार्कण्डेयः,—

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तुत्तरां वसेत् ॥

अतएव गृहस्थानां उत्तरोपवाससमाचारोऽपि निष्कामत्वपचाश्रयणादेव । सकामत्वे तु पूर्वोपवास एव युक्तः ।

तदेतद्वृत्तं विष्णुरहस्ये,—

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

सकामस्तु सदा पूर्वामिति बौधायनो मुनिः ॥

यदा हृदये कियती दशमी, तदुत्तरमेकादशी क्षीणा, परदिने द्वादशी, तदा दशमीविद्वाप्येकादशी याच्या ।

एकादशी दशाविद्धा सकला द्वादशी परे ।

उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिहृत्कालकोऽवतीत् ॥

इति विष्णुधर्मात्तरोक्तेः ।

अथोदशां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिता फला ॥

इति गोभिलोक्तेश्च ।

अथ यः कालादर्थे,—एकादशी यदा ब्रह्मन् दिनचर्यतिथि भवेत् ।

तदा ऐकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इति गोभिलोक्तान्तरम् आसाम्य,

उपोषणन्तु विद्वासां द्वादशीं वा चये सति ।

इति स्त्रकारिकायां विकल्प उक्तः, स नास्मादेशे आद्रियते ।
इति एकादशां चीणाधामप्युपवासव्रतादिकमेव ।
ननु,— कलाद्धेनापि विद्धा स्यात् दशमैकादशी यदि ।
तदाप्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इत्यस्य स्मृत्यन्तरवाक्यस्य कागतिरिति चेत्, उच्यते । तस्य
काम्यद्वादशीव्रतमिन्नत्वेन दशमीनिषेधपरत्वं नत्वेकादशीव्रतनि-
षेधपरत्वम् ।

द्वादशामुपवासन्तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।

वत्स मामेव ते यान्ति मम व्रतपरायणाः ॥

इति काम्यद्वादशीव्रतस्याप्युक्तेः ।

अन्यथा,— एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न विद्यते ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इत्यादि वायुपुराणादिषूक्तदशमीविद्धैकादशुपवासविधायक-
वाक्यानामनवकाशः प्रसज्येत । किञ्च, “कलाद्धेनापि” इत्यादिवा-
क्यानां वैष्णवविषयत्वमिति वक्ष्यते । यदा तदयं एकादशी तदुत्तरं
द्वादशाः चयः, परदिने चयोदशी, तदा गृहस्थस्य,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिर्गेष चयोदशी ।

व्यहस्यृक् तदहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥

इति पाद्मोक्तेः,^(१) स्मृत्यन्तरे उपवासनिषेधात् किञ्चित् भक्षण-
पूर्वकं व्रतम् । तथा कालादर्शधृता स्मृतिः,—

एकादशी दशाविद्धा द्वादशी च चयङ्गता ।

(१) इति पाद्मोक्तेः उपवासनिषेधात् ।

दानं वाप्येकभक्तं वा तदाकुर्यादथाचितम् ॥ इति ।

अतएव,— एकादशौ कलामात्रा द्वादशौ च ज्ञथङ्गता ।

चौणा सा द्वादशौ पुण्या नक्तं तच्च विधीयते ॥

इत्यादि वाक्येषु एक^(१) नक्तविधिरसमर्थस्योपवासासम्भवे
सत्युपगन्तव्यं इति विज्ञानेश्वराः ।

ननु एकादशीचयवदिहदशमीविद्धा किं न ग्राह्या इति चेत्,
न । तद्विशेषवचनाभावात् । विशेषवचनाभावे दशमीविद्धायाः
सर्वथा अनादेयत्वात् ।

तथाच नारदः,— नोपोष्या दशमीविद्धा सदैवैकादशीतिथिः ।

तामुपोष्य नरो जज्ञात् पुण्यं वर्षशतोद्भवम् ॥

दशम्यां यस्तु विद्धायामेकादश्यामुपोषितः ।

तस्यायुः चौयते सत्यं नारदोऽप्यब्रवीद्वचः ॥

दशम्यनुगता यच्च तिथिरेकादशौ भवेत् ।

तस्यापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ इति^(२) ।

एवं ब्राह्मे,— सौतामान्धातंभार्ययोर्दशमीविद्धोपोषणादेवदुःखमि-
त्युक्तम् ।

भविष्ये,— नोपोषितश्च नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितम् ।

(१) एष नक्तविधिः । *

(२) विष्णुधर्मोत्तरे,— द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।

तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥

पुस्तकान्तरे अधिकः पाठः ।

मन्वाद्यां पूर्वविद्धायां क्षुर्यादैश्वर्यमोहितः ॥

एकादशीव्रतविधिरस्मृतकृते व्रतसारे द्रष्टव्यः ।

अथ पारणे विशेषः ।

स्कान्दे,— पारणेऽहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।

त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मानि नारकी ॥

कलादयं चयं वापि द्वादशीं नवतिक्रमेत् ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी भवेत्^(१) ॥

तथा,— स्नानार्चनक्रिया कार्या दानहोमादिसंयुता ।

एतस्मात् कारणात् विप्र प्रत्युषे स्नानमाचरेत् ॥

पिबितर्पणसंयुक्तं स्नानं दृष्ट्वा तु द्वादशीम् ।

महाहानिकरौ श्लेषा द्वादशी सङ्गिता नृणाम् ॥

पुनः स्कान्दे,— कलाद्वौ द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि ।

आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ॥

अत्यन्तासामर्थ्यं देवतः,—

सङ्कटे समस्तप्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।

अङ्गिष्ठ पारणं क्षुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥

यदा कलापि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणम्,—

त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवौफलम् ।

शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

इति नारदीयोक्तेः । पारणं तु नैवेद्यं तुलसीमिश्रं कार्यम् ।

(१). स्मृता ।

हत्वा चैवोपवासन्तु योऽग्राति द्वादशीदिने ।

नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्वाकोटिविनाशनम् ॥

इति स्कान्दोक्तेः । तच्च दशम्यादिदिनत्रये नियमाः—

अङ्गिराः,— सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायम्यातश्च मध्ये ।

उपवासफलप्रेप्सु र्जङ्घाङ्गुक्तिचतुष्टयम्^(१) ॥

देवताः,— दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैयुनवर्जितः ।

एकादशीसुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति काङ्क्षितं चैव सिध्यति ।

शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैयुने ॥

द्युतमत्यम्बपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ।

ब्रह्माण्डे,— कांश्च मांसं सुरां चोद्रेण लोभं वितथभाषणम् ।

व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्त्रप्रमथाञ्चनम् ॥

तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुरहस्ये,— स्मृत्यालोकनगन्धादिस्नादनापरिकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं यासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् ॥

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् ॥

अन्यच्च अन्योपवासे इत्यर्थः । तथा च दशमीद्वादश्याः शाक-
निषेधादिकं पूर्ववत् ।

(१) भक्तचतुष्टयम् ।

ब्रह्माण्डे,— सङ्गान्यां पञ्चदशाञ्च द्वादशां श्राद्धवासरे ।

वस्त्रञ्च पौड्रते नैव चारेणापि न योजयेत् ॥

हरिभक्तिविलासादियन्थानालोक्य सम्प्रति ।

वैष्णवैकादशीभेदा लिख्यन्तेऽमतिविस्तरम् ॥

तच्चादौ वैष्णवलक्षणम्, विष्णुपुराणे,—

न चलति निजवर्णधर्मतो यः

सममतिरात्मसुहृदिपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः

सितमनस न्तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥

स्कान्दे,— परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यजेद्यस्तु तस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥

समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविभुतः ।

विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥

सदीक्षाविधिसन्नासं सयन्त्रं द्वादशाक्षरम् ।

अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मन्त्रं समुपासते ॥

ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्णुर्वचनरतास्तथा ॥

माधवाचार्यास्तु,— वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षाप्राप्तो हि वैष्णवः ।

तच्च नित्यत्वादिविचारः^(१) पूर्ववत् । कलाकाष्ठादिवेधोऽपि
सूर्योदय इवारुणोदयेऽपीति विशेषः ।

विलाससंग्रहकारिका,—

(१) नित्यत्वानित्यत्वविचारः ।

एकादशी च सम्पूर्णा विद्वेति द्विविधा भवेत् ।

विद्वान् तु त्रिविधा तत्र त्र्याव्या विद्वान् च पूर्वथा ॥

वेधचयन्तु पूर्वमुक्तम् । अरुणोदयवेधो गारुडे,—

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोऽयं वैष्णवेन तत्र सैकादशीश्रितम् ॥

तत्प्रमाणं, स्कान्दे,— उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाड़िका अरुणोदयः ।

नाड़िकाः दण्डाः । सा च रात्रेस्त्रिंशत्तमभाग इति हरिभक्ति-
विलासकाराः ।

अत्र ये संपृक्तसन्दिग्धसंयुक्तसङ्कीर्णनामका वेधमहावेधातिवेध-
योगाख्यास्त्वारो वेधास्तेषामुदयात्प्राक्कालीनचतुर्दण्डात्मकारुणो-
दयवेधान्तर्गतत्वात् कैमुतिकन्यायेन वेधकत्वमिति ग्रन्थगौरवभया-
जलिखिताः । एतदन्तरम्, पाप्मे,—

अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।

महीनं ये प्रकुर्वन्ति सावदाभूतगारकाः ॥

संपृक्तादीनामन्ते गारुडे,—

पुत्रपौत्रप्रलब्धार्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र कतुग्रतं पुण्यं चतुर्दश्यान्तु पारणम् ॥

विलाससंग्रहकारिकापि,—

अत एव परित्याज्या समये चारुणोदये ।

दशम्येकादशीविद्वान् वैष्णवेन विशेषतः ॥

षष्ठ्यु कौर्म, अर्द्धरात्रवेध उक्तः । तदपवादो ब्रह्मवैवर्ते,—

अर्द्धरात्रे च केषाञ्चित् दशम्या वेध इत्यते ।

अरण्योदयवेलायां नावकाशो विचारणे ॥
 कपालत्रेध इत्याङ्गराचार्या ये हरिप्रियाः ।
 न तन्मम मतं यस्मान्नियामा राचिरिष्यते ॥
 चियामां रजनीं प्राङ्मुख्याद्यन्तचतुष्टयम् ।
 नाङ्गीनां तदुभे मध्ये दिवसाद्यन्तसंश्रिते ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यात् चियामात्वं । एकादशीचयादौ विशेषः ।

तथा च पितामहः,—

एकादशीदिने क्षीणे उपवासं करोति यः ।
 तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डतोषया ॥
 दिनचये तु सम्प्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।
 दशमीशेषसंयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥ इति ।

कौर्म,— पूर्णाष्टिकादशी त्याज्या^(१) बर्द्धते द्विचयं यदि ।

द्वादश्यां पारणाशामे पूर्वैव परिगृह्यताम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,— एकादशी यदा दृष्ट्वा^(२) द्वादशी च क्षयङ्गता ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

कौर्म,— तिथिदृष्ट्वा तथा ह्रासे सम्प्राप्ते वा दिनचये ।

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु^(३) द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

अथ उन्मिलिन्याद्यष्टविधैकादशः ।

ब्रह्मवैवर्त्त,— उन्मिलिनी वज्रुली च चिस्त्रृणा पञ्चवर्द्धिनी ।

जया च विजयाचैव जयन्ती पपमाग्निनी ॥

(१) पूर्णैकादशमी त्याज्या ।

(२) एकादशी यदा विद्धा दशमी च क्षयङ्गता । (३) सर्वेषु ।

दादशोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा दिज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
 नचत्रयोगाच्च वस्त्रात् पापं प्रशमयन्ति ताः ।
 एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ॥
 द्वादशी च न वर्द्धते कथितोन्मिलिनीति सा ।
 द्वादशेव विवर्द्धते न चैवैकादशी यदा ॥
 वञ्चुलीति भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ।
 अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ॥
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्त्रिंशत् च हरेः प्रिया ।
 कुजराके यदा वृद्धिं प्रयाते पञ्चवर्द्धिनी ॥
 विश्वयैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 पुष्यश्रवणपुष्याद्यरोहिणीसंयुतास्तु ताः ॥
 उपोषिताः समफला द्वादशोऽष्टौ पृथक् पृथक् ।

संग्रहकारिका,—

एतत्भेदाष्टके नन्दां त्यक्त्वा भद्रैव गृह्यते ।

नन्दा, एकादशी । भद्रा, द्वादशी । एतेषु केषुचित् भेदेषु
 कालविशेषेषु फलाधिक्यम् ।

तत्रैव,— शुक्ला वैशाखमासे तु सम्प्राप्ता मधुसूदनी ।

द्वादशी त्रिस्त्रिंशत् नाम पापकोटिचयावहा ॥

धन्याः सर्वे मनुष्यास्ते वैशाखे मधुसूदनी ।

सम्प्राप्ता त्रिस्त्रिंशत् यैस्तु बुधवारेण संयुता ॥

ब्राह्मे तु,— द्वादशां तु सिते पचे ऋचं यदि पुनर्वसु ।

नाम्ना सा तु जया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लदादश्यां प्राजापत्यं प्रजायते ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लदादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

प्राजापत्यं रोहिणी ।

तथा,— यदा तु शुक्लदादश्यां पुष्यं भवति कर्हिचित् ।

तदा सा तु महापुण्या कथिता पापनाशिनी ॥

इत्याद्युक्ता स्नानदानादिषु बहूनि फलान्युक्तानि । पुष्याद्यं, पुनर्व-
सुनक्षत्रम् । पक्षवर्द्धिन्याः स्पष्टलक्षणम्, पादो,—

अमा वा यदि वा पूर्णा सम्पूर्णा जायते यदा ।

भूत्वा च षष्टिघटिका जायते प्रतिपद्दिने ॥ इति ।

अत्र विलाससंग्रहकारिका,—

अथ चक्षुप्रयुक्तानां व्रतकर्त्तव्यता यथा ।

जयादीनां चतसृणां तथा व्यक्तं निरूप्यते ॥

भान्वर्कौदयमारभ्य प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समान्यनानि वा सन्तु ततोऽमीषां व्रतौचित्ये ॥

किं वा सूर्योदयात् पूर्वं प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समानि वा तदाप्येषां व्रताचरणयोग्यता ॥

श्रवणव्यतिरिक्तेषु नक्षत्रेषु खलु चिषु ।

सूर्यास्तमनपर्यन्तं कार्यं द्वादश्यपेक्षणम् ॥

श्रवणे त्वस्तमनतः द्वादश्याञ्च समाप्तताम् ।

गतायामपि तच्चैव व्रतस्योचितता भवेत् ॥

तच्चैव पारणकालनिर्णयः,—

वृद्धौ भतिष्योरधिका तिथिसेत् पारणं ततः ।

भान्ते स्याच्चेत्तिथिर्यूना तिथिमध्ये तु पारणम् ॥

द्वादशमनुवृत्तौ तु वृद्धौ ब्रह्माश्रुतर्चयोः ।

तन्मध्ये पारणं वृद्धौ शेषयोस्तदतिक्रमे ॥

श्रीद्वादशीचतुष्कस्य महतोऽसौ विनिर्णयः ।

नृसिंहपरिचर्यादिग्रन्थं दृष्ट्वा विनिर्मितः ॥

ब्रह्मा, रोहिणी । अश्रुतः श्रवणर्चम् । आद्धेऽपि भेदः ।

पादो,— एकादशान्तु प्राप्तायां मातापित्रो र्मतेऽहनि ।

द्वादशां तत्प्रदातव्यं नोपवासदिने कश्चित् ॥

कात्यायनः,— द्वादशीपूर्वपादौयस्तत्र चेद्धरिवासरः ।

द्वादशाधिक्यतः तिष्ठेत् पारणं तत्र नाचरेत् ॥

एकादशाधिक्यद्वादशाधिक्यभेदौ उन्मिषिनी, वञ्चुषिनी चेति

न पुनर्लिखितौ । उभयाधिक्ये तु भृगुः,—

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

सन्देहे निर्णायकरूपपणम्,—

विष्णुरहस्ये,— अर्चयन्ति सदा विष्णुं मनोवाक्कायकर्मभिः ।

तेषां हि वचनं कार्यं ते हि विष्णुसमा मताः ॥

इति वैष्णवैकादशी निर्णीता । गृहीतदौक्षरपि श्रोत्रवैष्णवैस्तु-

स्मार्त्तमार्गणैव एकादशीं कुर्वन्ति ॥ इति साधारणैकादशी ॥

अथ हरिशयनपार्श्वपरिवर्त्तनोत्पापनकालविचारः ।
 यथा, मास्ये,— श्रेते, विष्णुः सदाषाढे भाद्रवे परिवर्त्तते ।
 कार्तिके प्रतिबुध्यते शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥
 हरेर्दिने, एकादश्याम् ।

नारसिंहे,— पञ्च मासान् हरौ सुप्ते देशे तत्र भयं भवेत् ।
 ब्रह्महा स भवेद्राजा संग्रामे भयमाप्नुयात् ॥
 स्वपेन्नारायणो देवश्चतुर्थे मासि मङ्गलाया^(१) ।
 न वर्द्धयेत्स्नापदिनं तदा लोकः सुखी भवेत् ॥

अतः आषाढशुक्लैकादशीमारभ्य कार्तिकशुक्लैकादश्यन्तमास-
 चतुष्टये हरिशयनम् ।

स्मृत्यन्तरे,— निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
 भविष्योत्तरे,— मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्नापयेन्मधुसूदनम् ।
 तुल्याराग्निगते तस्मिन् पुनस्त्यापयेद्भुवम् ॥
 अधिमासेऽपि पतिते ह्येष एव विधिक्रमः ।
 कार्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां यथाविधि ॥
 ततः समुत्थिते विष्णौ क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तयेत् ।

अथ विशेषमाह वृद्धमिहिरः,—

माधवाद्येषु षट्स्वेकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते कर्कटकेऽप्युतः ॥

इयं द्विराषाढसञ्ज्ञा उत्तरभाविवर्षे हरिस्नापविवेकायोपयुज्यते,
 तथा च वृद्धमिहिरः,—

(१)-संक्षयः !

मेषादिमिथुनास्तेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तथावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥

कर्कटादिचिक्ते मासि यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तथावश्यं कर्कटार्के हरिः स्वपेत् ॥

भौमेकादशी ।

गरुडपुराणे,— माघमासे शुक्लपक्षे पुष्यर्क्षेण युता पुरा ।

एकादशी तथा चैव भौमेन समुपोषिता ॥

अर्क्षयंस्तद्भ्रतं कुर्यात् पितृणामनृणो भवेत् ।

भौमद्वादशी विख्याता प्राणिनां पुष्यवर्द्धिनौ ॥

नक्षत्रेण विनायकेषा ब्रह्महत्यां व्यपोहति^(१) ।

तदनुवृत्तौ मास्ये,—

यद्यष्टभौचतुर्दश्यो द्वादशीषु च भारत ।

अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्नुवन्समुपोषितम् ॥

ततः पुष्यामिमां भौम तिथिं पापप्रणाग्निनीम् ।

उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परम्पदम् ॥

अथ द्वादशी ।

सा चैकादशीयुता राह्या, युग्योक्तेः । उपवासातिरिक्तव्रते तु
छान्दस्यैकादश्युपवासेऽपि,

छान्दे,— द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता विभो ।

यदा कार्यं च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥

नन्वेवं सति “असमाप्ते व्रते पूर्वं” इत्याद्युक्तनिषेधेऽप्येकस्मिन् दिने व्रतद्वयानुष्ठानं प्राप्नोतीति चेत्, न, दैवतैक्यात् दिनद्वयेऽपि व्रताचरणे दोषाभावात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥ इति ।

एतदुक्तिबद्धादेव,

एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्वापवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरमालम्ब्य माधवाचार्यैरुपवासदयासामर्थ्यं यो द्वादश्या-
मेवोपवासो लिखितः, सोऽप्यस्मद्देशस्मार्त्तैर्नाद्रियते ।

द्वादश्यां काम्योपवासो मार्कण्डेयेनोक्तः,—

द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्थो भूय सर्वशः ।

चक्रवर्त्तिलमतुलं सम्प्राप्नोत्यतुलां श्रियम् ॥

चम्यकद्वादशी ।

भविष्ये,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां चम्यकैः शुभैः ।

शुद्धैरभ्यर्च्य गोविन्दं नरः किमनुशोचति ॥

तिथिद्वये पूर्वविद्धा याज्ञाय ।

वामनजन्म ।

नभस्ये शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां अवणोडुनि ।

बलेस्तु बन्धनं कर्तुं मथ्याङ्गे वामनस्त्वभूत् ॥

जयन्ती वामनाख्या सा सैवोपोष्या नरोत्तमैः ।

सर्वपापप्रशमनौ सर्वकामप्रदाचिनौ ॥

एकादशां भवेद्योगो द्वादशाः श्रवणस्य च ।

पूर्वाह्ने वाय मध्याह्ने सा तिथिर्महती स्मृता ॥

श्रवणद्वादशी ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।

महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥

सङ्गमे सरितां पुण्ये सुस्नातस्नातुपोषितः ।

अथत्नादेव चाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥

बुधश्रवणसंयुक्ता सैव च द्वादशी भवेत् ।

अत्यन्तमहती यस्यां सर्वं कृतमयाचयम् ॥

स्वर्गं समासाद्य चिरञ्च भोगान्

भुक्त्वा महेन्द्रोपमदेवतुल्यः ।

मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगो

धनान्वितो धर्मपरो मनस्वी ॥

श्रवणर्चसमायुक्ता द्वादशी यदि लभ्यते ।

उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

“एकादशीम्” इत्यादि “देवताहरिः” इति पूर्वमुक्तम् ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

निषिद्धमपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्याञ्च पारणम् ।

द्वादश्याञ्च निराहारो वामनं पूजयाम्यहम् ॥ इत्यादि ।

वल्गुपुराणे,— यथोक्तं नियमं कुर्यादेकादश्यामुपोषितः ।

दन्तकाष्ठं प्रगृह्णादौ वाग्यतो निधत्तेन्द्रियः ॥

अवणद्वादशीयोगे समुपोष्य जनार्दनम् ।

अर्चयित्वा विधानेन अन्नं भक्षेत्परेऽहनि ॥

मात्स्ये,— रात्रौ च अवणेनेव यदा चैककलां स्पृशेत् ।

सा तिथिः सर्वपुण्या स्यात्तत्कृतञ्चाक्षयं भवेत् ॥

तथा,— दानं दत्वा द्विजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः ।

वियोगे अवणद्वादशीव्यपगमे, इदं शक्तविषयम् ।

अत्र हरिभक्तिविलासकारिका वैष्णवानाम्,—

द्वादशां तु भवेद्योगः अवणस्य दिवैव हि ।

अत्रोपवासः कर्त्तव्यो वैष्णवैः सर्वदापि च ॥

उदयव्यापिनीं कुर्यात् अवणद्वादशीं सदा ।

आचार्याः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चापरे ॥

मुहूर्त्तचित्तयं वापि सङ्गवान्मथापि वा । इति ।

विष्णुधर्मे,— नभस्यशुक्लद्वादशां नृक्षत्रं अवणं यदि ।

तस्यां तीर्थेषु यत्स्नानं तदनन्तफलं लभेत् ॥

देवपूजादिसहस्रगुणितमित्युक्तम् । इयं अवणद्वादशी फाल्गुन-

शैवान्यतरक्षणपक्षेऽपि भवति । तथा च नारदीये,—

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा, द्वादशी अवणान्विता ।

तथोरेवोपवासस्य त्रयोदशां तु पारणम् ॥

अथ विष्णुशृङ्खला ।

मात्स्ये,— द्वादशी अवणर्चञ्च स्पृशेद्द्वादशीं यदि ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः ॥

तस्मिन्मुपोष्य विधिवन्तरः प्रक्षौण्णकस्त्रयः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

पारणे त्वग्रक्तविषये विष्णुधर्मोत्तरे,—

द्वादशीमुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणम् ।

निषिद्धमपि कर्त्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी ॥

अक्रोत्यापणम् ।

तच्च नक्षत्रपक्ष एकः, तिथिपक्षस्त्रयपरः, नक्षत्रपक्षे अवषाद्या
मारभ्य द्विजानक्षत्रविसर्गः, तथाचाष्टदिनसाध्यो नक्षत्रपक्षः,
तथाच हरिवंशे,—

सप्तरात्रे व्यतीते तु भरण्यां विगतोत्सवे ।

जगाम संवृतो मेघैर्वृचसा खर्गमुत्तमम् ॥

भविष्योत्तरे तु द्विजायां विसर्जने यो दोष उक्तः स द्विजा-
नक्षत्रानुरोधेन नवमदिननिषेधार्थः ।

तदारम्भे, ब्रह्माण्डे,—

भाद्रे मासि सिते पक्षे अवषणद्वादशी यदि ।

अक्रमुत्थापयेत्तच्च अवषणे तदियोगतः ॥

नक्षत्रपक्षोऽयं नाद्रियते । तिथिकल्पः पञ्चदिनात्मकः सर्वादृतः ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

द्वादश्यां च शिरःस्नातो नृपतिः प्रयतस्ततः ।

मन्त्रेणोत्थापनं कुर्याच्छक्रकेतोः समाहितः ॥

तथाच,— पञ्चमे दिवसे प्राप्ते अक्रकेतुं विसर्जयेत् ।

भविष्योत्तरे,—एवं यः कुरुते याचां अक्रकेतोर्बुधिष्ठिर ।

पर्जन्यः कामवर्षी स्नात्तस्मिन् देगे न संग्रहः ॥

हरिवंशे शक्रनेशवसंवादे,—

नरास्त्राश्चैव, माश्चैव ध्वजाकारास्तु यष्टिषु ।
महेन्द्रं वायुपेन्द्रञ्च पूजयन्तु महीतले ॥
ये त्वावयोः स्थिरे वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते ।
मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नाख्यनयागमः ॥
भीमदादशौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
द्वादश्यां षट्तिखाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
तिलोदन्तीं तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलोदकी ॥
तिलदाता च भोक्ता च षट्तिखी नावसौदति ।
सकृन्तु षट्तिखी भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
त्रिंशदर्पसहस्राणि खर्गलोके महीयते ।

अस्यां तैलग्रहणे दोषः, पादो,—

उपोथैकादश्यां माघे तैलाभ्यङ्गः कृतस्त्वया ।
द्वादश्यां प्राग्भवे देव तेन व्याघ्रमुखो भवान् ॥
प्राग्भवे पूर्वजन्मनि ।

इयं वराहद्वादशौ ।

बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणे,—

माघे तु शुक्लद्वादश्यां लग्ने कर्कटसंज्ञके ।
आविरासौद्मन्मनासाविवरात् क्रोडुरूपपृष्ठम् ॥

यज्ञमूर्त्तिः स विज्ञेयो देवो नारायणः स्वयम् ।
 पूजाविधिः कल्पतरौ द्रष्टव्यः । इति वराहदादशौ ॥
 अथ त्रयोदशी ।

अत्रापराह्वेधः,—

त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या या भवेदापराह्विकी ।
 इति स्कान्दोक्तेः ।
 षष्ठ्यष्टम्यमावास्या कृष्णा चैव त्रयोदशी ।
 एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥
 पराः सप्तम्यादयः इति निगमोक्तेः । कृष्णा परविद्धा ग्राह्या,
 अत्र कृष्णोपादानात् शुक्ला पूर्वविद्धा ग्राह्या ।
 त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशीसहिता विभो ।
 इति ब्रह्मवेवर्त्त, सामान्योक्तेश्च ।
 यदा तु कृष्णपक्षे परविद्धा न लभ्यते, तदा पूर्वविद्धापि ग्राह्या ।
 एकादशी द्वितीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
 पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥
 इति वशिष्ठोक्तेः ।
 इति त्रयोदश्याः साधारणनियमाः ॥
 कामदेवत्रयोदशी ।
 भविष्ये,— चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् । इत्यादि ।
 दमनो, दमनवृत्तः ।
 एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।
 भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नब्दे कदाचन ॥

धवलसंग्रहे,— मदनस्य चयोदशां मदनं चन्दनात्मकम् ।

कृत्वा संपूज्य यत्नेन वीजयेद्भुजनेन तु ॥

ततः संधूक्षितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥

संधूक्षितः प्राणितः ।

प्रतानन्दसंग्रहे,— कामदेवः चयोदशां पूजनीयो यथाविधि ।

रतिप्रीतिसमायुक्तोऽप्यशोकमणिभूषितः ॥

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा कलसवारिणा ।

परं सौभाग्यमाप्नोति कामांश्चाप्नोति पुष्कलान् ॥

तिथिद्वेधे इयं पूर्वविद्धैव, शुक्लचयोदशीत्वात् ।

कृष्णाष्टमी वृक्षस्तृत्या सावित्रीवटपैदकी ॥

अनङ्गचयोदशी रक्षा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

इति संवर्त्तन्ते । वटशब्देन व्रतं, पैदकी तिथिः अमावास्या ।

तथा च सावित्रीव्रतामावास्या इति कालादर्शं ।

अपरानङ्गचयोदशी, भविष्ये,—“मार्गशीर्षेऽमले पचे” इत्युपक्रम

अनङ्गेन कृता ह्येषा तेनानङ्गचयोदशी ।

अत्रापि पूर्ववद्भवस्या ।

इति अनङ्गचयोदशी ।

अथ चतुर्दशी ।

तत्र शुक्लोत्तरविद्धा याज्ञा,

शुक्ला चतुर्दशी याज्ञा परविद्धा सदीव्रते ।

इति व्यासोक्तोः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

इति निगमोक्तेः ।

कृष्णा तु पूर्वविद्धैव,

कृष्णपचेऽष्टमी चैव कृष्णपचे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

इति आपस्तम्बोक्तेः ।

यत्तु स्कान्दे,— चतुर्दशी च कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या सापराङ्गिकी ॥

इति शिवचतुर्दशीविषयम्, मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तसिङ्गात् ।

माधवाचार्यास्तु “चैत्रश्रावणचतुर्दशौ शुक्लेऽपि रात्रियोगिन्यौ”
याच्चे ।

मधुश्रवणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा रात्रिव्यापिनी याच्चा परा पूर्वाङ्गगामिनी ॥

इति बौधायनोक्तेरित्याहुः ।

परा, मासान्तरवर्त्तिनौ शुक्लचतुर्दशी ।

इति चतुर्दश्याः साधारणनियमाः ।

दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— मधुमासेऽपि संप्राप्ते शुक्लपचे चतुर्दशी ।

प्रोक्ता दमनभञ्जोति सिद्धिदा च महोत्सवा ॥

तथा,— पूजयिष्यन्ति ये मर्त्याः तदङ्गभवपक्षवैः ।

ते यान्ति परमं स्थानं दमनस्य प्रभावतः ॥

इयं शुक्लापि पूर्वविद्धा याच्चा,

सर्वा चतुर्दशी पूज्या युक्ता पूर्णन्दुना सह ।
अपूज्या पूर्णिमायुक्ता मधौ शुक्ला चतुर्दशी ॥

इति वायवीयोक्तेः^(१) ।

लैङ्गे,— अदत्ता दमनं चोर्षं ब्रह्महा पूजने भवेत् ।
तथा,— अदत्ता च सदोद्देशो जायते निश्चितं मुने ।
दत्ता ललाश्वमेधस्य लभते वाञ्छितं फलम् ॥
इति दमनकचतुर्दशी ।

नरसिंहचतुर्दशी ।

शुक्लपक्षे चतुर्दशां मासि माधवसंज्ञके ।
प्रादुर्भूतो नृपञ्चास्यः तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥
अनङ्गेन समायुक्ता न सोपोष्या चतुर्दशी ।
पूर्णायुक्तान्तु तां कुर्यान्नरसिंहस्य तुष्टये ॥
यः करोति नरो मोहात् कामविद्धां चतुर्दशीम् ।
धनापत्यैर्वियुज्येत तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
चतुर्दशी न वर्त्तते सायङ्काले दिनदये ।
परैव वर्त्तते वापि कर्त्तव्या सा तदैव तु ॥
सृष्टोत्परदिने चेत्सा सायङ्काले चतुर्दशी ।
कर्त्तव्या त्वन्यथा पूर्वा नरसिंहप्रिया तिथिः ॥

इत्यादिवाक्यात् परदिने सायङ्काले चतुर्दशीस्पर्शाभाव एव
पूर्वविद्धा ग्राह्या अन्येषु पक्षेषु परविद्धैव ।
इति नृसिंहचतुर्दशी ।

(१) माधवीयोक्तेः ।

अनन्तव्रतचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— ततः शुक्लचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्धरिम् ।

तथा,— सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे शुभे ॥

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति ।

तिथिद्वये पूर्वविद्धा याज्ञा शुक्लचतुर्दशीत्वात् ।

अत्र सर्वत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्त्यैव व्यवस्था^(१) ।

“पूर्वाह्णे वै देवानां” इति श्रुत्या दैवकृत्ये विहितस्य पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वेऽपि “दैवे ह्यौदधिकौ याज्ञा” इति वाक्यात् सोदय-
त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेरेवात्र प्राप्तत्वात् । “त्रिमुहूर्त्ताभावे समाचाराद्
द्विमुहूर्त्तापि याज्ञा” इति माधवीये यल्लिखितम्, तदस्मद्देशाचार-
विरोधान्नाद्रियते ।

मध्याह्ने भोज्यवेलायां षष्ठ्युत्तीर्य सरित्तटे ।

शिला ददर्श सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥

चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक् ।

इति लिङ्गान्मध्याह्नः कर्मकाल इति केचित्, तन्न । प्रमा-
णान्तरसत्वे लिङ्गस्योपोदलकत्वं, नात्र प्रमाणान्तरमस्तीति लिङ्गस्य
दौर्बल्यात् ।

तिथितत्त्वकारा अपि “दैवकृत्ये विहितस्य पूर्वाह्नस्य विध्यसम-

(१) अत्र सर्वतिथिवन्निमुहूर्त्तव्याप्त्यैव व्यवस्था ।

भिव्याहृतार्थवादेन बाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकालत्वबोधकं
तत्” इत्याहुः । तथा च मोदयच्चिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव ग्राह्या ।

इति अनन्तव्रतचतुर्दशी ।

अघोरचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— भाद्रे मासि सिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी ।

तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमथनतः ॥

तिथिद्वेधे पूर्ववत् परविद्धा ग्राह्या ।

इति अघोरचतुर्दशी ।

चित्राक्षचतुर्दशी अलभ्ययोगेषु लेख्या ।

पाषाणचतुर्दशी ।

देवीपुराणे,— वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधयेद्गौरौ नक्तं पाषाणभोजनैः ॥

ऐश्वर्यसौख्यसौभाग्यरूपाणि प्राप्नुयान्नरः ।

पाषाणाकारः पिष्टकः पाषाणशब्देनात्र उक्तः, कर्मकालोऽत्र
नक्तम् । नक्तमिति विधिसमभिव्याहारात् । दिनद्वयेऽपि नक्ते
चतुर्दशीसत्त्वे परेद्युर्व्रतम् शुक्लचतुर्दशीत्वात् । वृश्चिकपदेन मार्ग-
शीर्षो मासः, अन्यथा शुक्लपचनियमो न स्यात् । इति ।

रटन्याख्या चतुर्दशी ।

यमः,— माघे मास्यमिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेलायां स्नातो नावेचते यमम् ॥

उदयवेला अरुणोदयकालः ।

तथा च वाराहे,—

अरुणोदयवेलायामारटन्मपि नित्यशः ।

नियुक्ता विष्णुना सर्वाः कस्य पापं पुनौमहे ॥

यां कांचित्स्मरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यस्युनायां विशेषेण नियतस्मर्पयेत् पुमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

दध्नोदराय दण्डाय प्रेताधिपतये नमः ।

पाशिने चित्रगुप्ताय रौद्रायौदुम्बराय च ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात्क्षींस्त्रीन् जलाञ्जलीन् ।

सम्बत्सरकृतं पापं तत्तृचणादेवनश्यति ॥

अरुणोदयकाले दिनद्वयेऽपि चतुर्दशा व्याप्तौ पूर्वदिनारुणोदय

एव स्नानम्, कृष्णचतुर्दशीत्वात्, माघकृष्णसप्तम्युक्त्यायाच्च ।

तत्र स्नानमन्त्रः ।

माघमासे रटन्मपः कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनौमहे ॥

इति रटन्मपचतुर्दशी ।

शिवरात्रिघ्नतम् ।

तत् नित्यं काम्यं च, तथाचाकरणे प्रत्यवायः,

स्कान्दे,— परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।

न पूजयति भक्त्यैश्वर्यं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ॥

जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ।

वीक्षापि स्कान्दे,—

वर्षे वर्षे महादेवौ नरो नारी पतिव्रता ।

शिवरात्रौ महादेवं भक्त्या कामं प्रपूजयेत् ॥

नित्यनित्यलक्षणं वापि स्कान्दे,—

माघशुक्लचतुर्दश्यां यः शिवं संश्रितव्रतः ।

सुमुचुः पूजयेन्नित्यं स लभेदौषितं फलम् ॥

अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयेत हिमवानपि ।

मेरुमन्दरलङ्काश्च श्रीशैलो विन्ध्य एव च ॥

चलन्त्येते कदाचिद्वै नित्यं हि शिवव्रतम् ॥ इति ।

कामं च फलश्रवणात् । “ईषितं फलं” इति पूर्वं सामान्ये-

नोदाहृतम् ।

पुनः स्कान्दे बह्वि फलान्युक्ता,—

सर्वाङ् भुक्त्वा महाभोगानमृतत्वं प्रजायते । इति ।

अचोपवासः पूजाजागरणं चेति त्रयं प्रधानम् ।

तथाच स्कान्दे,— उपवासप्रभावेन तथाचैवात्र जागरात् ।

शिवरात्रौ तथा शम्भो लिङ्गस्यापि प्रपूजनात् ॥

अक्षय्यान् लभते कामान् शिवसांयुज्यमाप्नुयात् ।

तत् सङ्ख्यखण्डे शैवे च,—

स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः स जागरः ।

अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतीं गतः ॥

आग्रभीत्या विष्ववृत्तारूढो निषादः तदधः स शिवलिङ्गोपरि

विष्वपचपतनात् जागरादुपवासाच्च व्रतफलमवापेति तत्सार्थः ।

“एवं च सति यत् स्कान्दे केवलपूजाः, केवलजागरणम्, केवल-
पूजनम्, चोक्तम्, तत् वैश्वानरविद्यान्यायेन अवयुत्यानुवादकरूपत्वेन
उपपद्यते” इति माधवाचार्याः । आचारादेकादशीवत् केवलपूजा-
षोऽपि दृश्यते,

एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

इति लैङ्गोक्तेः ।

उपवासाशक्तौ तु स्मृतिः,—

अथवा शिवरात्रिं तु पूजाजागरणेनयेत् ।

इत्यथं पञ्चोऽनुकल्पत्वेन ग्राह्यः । नरमात्राधिकारिकमेव व्रतं
द्वादशाब्दात्मकं चतुर्दशाब्दात्मकं वा काम्यं स्यात् इति ईशान-
संहितायामुक्तम्,—

एवमेतत् व्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रतौ ।

द्वादशाब्दिकमेतत्प्रातः चतुर्विंशाब्दिकं तथा ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः ।

शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥

आचाण्डालप्रहृतानां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

स्कान्दे,— ततो रात्रौ च कर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः ।

प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः ॥

शैवे,— कुर्यात् पञ्चाष्टतैः स्नाय यामे यामे ममार्चनम् ।

प्रहरे प्रहरं देवि दद्यादर्घमनुत्तमम् ॥

इत्यादिविधिस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । स विधिः काम्ये त्ववश्यं
कार्यः ।

अथ कालः ।

ईशानसंहितायाम्,—

माघशुक्लचतुर्दशी महादेवो महानिशि ।

शिवलिङ्गतथोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः ॥

तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिप्रते तिथिः ।

अर्द्धरात्रादधसोर्द्धं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥

तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिप्रतं व्रती ।

इति बह्वन्यपराणि वाक्यान्युक्ता “महानिशाम्बिता यत्र तत्र
कुर्यादिदं व्रतम्” इत्युपसंहृतम् । एवं नारदीयसंहितादावपि
निशीथ उक्तः ।

महानिशालक्षणमाह ।

देवस्तः,— महानिशो द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः । इति ।

घटिकात्र दण्डः । इति निशीथः कर्मकालः ।

प्रदोषोऽपि वाचवीये,—

त्रयोदशस्तगे सूर्य्ये चतसृषु च नाडिषु ।

भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिप्रतं चरेत् ॥

सत्यन्तरेऽपि,—प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

तथाच प्रदोषनिशीथयोर्भयोरपि प्राधान्यम् ।

एवं सति तिथिद्वये पूर्व्वेद्युः प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तौ पूर्व्वेद्युरेव व्रतम् ।

तथाच स्कान्दे,— त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्वांशिशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

दिनभुक्तिः अस्तमयसमयः । परेद्युरेवोभयव्याप्तौ परेद्युरेव ।
तथाच कामिने,—

निशादये चतुर्दश्यां पूर्वा त्याज्या परा शुभा ।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिरुभयोर्बाध्यभावश्च न
सम्भवति, यामदयस्य दृष्टिचययोरभावात् । पूर्वेषुनिशीथव्याप्तिः ।
परेद्युः प्रदोषव्याप्तिश्चेत् पूर्वेषुः । “आवणौ दुर्गनवमौ” इत्याद्युक्तेः ।
अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ।
पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

इति पुराणान्तरोक्तेश्च ।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुङ्कुपुक्तां शिवां तिथिम् ॥

इति स्कान्दशैवथोर्दर्शयोगनिषेधाच्च ।

पूर्वेषुः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, निशीथव्याप्तिरपि नास्ति, परेद्युः
प्रदोषमात्रव्याप्तिश्चेत्, परेद्युरेव ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्व्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियहृच्छिवस्य ।

इति वक्ष्यमाणपुराणान्तरोक्तेः^(१) ।

यदा पूर्वेषुः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, परेद्युः चयवशात् प्रदोषव्या-
प्तिरपि नास्ति, तदा पूर्वेषुः उभयव्याप्त्यभावेऽपि निशीथव्याप्तेः
सङ्गावात् जयायोगाच्च ।

(१) वक्ष्यमाणपुराणान्तरोक्तेः ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्राजयाम्बिते । इत्युक्तेः ।
ननु,— चयोदश्यां यदा रात्रौ याममेकं चतुर्दशी ।
उपोष्या सा महापुण्या शम्भुर्वचनमब्रवीत् ॥
इति शैवोक्तेः,

भक्त्या रात्रौ प्रकर्त्तव्यो गीतवाद्यैः प्रजागरः ।
अखिलायां चयोदश्यामन्ते स्याच्चेत्तुर्दशी ॥

इत्युक्तेः ।

पूर्वाक्तवेधकालादन्योऽपि वेधकालोऽस्ति इति चेत् । मैवम् ।
अत्र चतुर्थयामे, अन्ते वा यदा चयोदश्यां चतुर्दशीयोगो ग्राह्यः,
तदा किं वक्तव्यम्, अर्द्धरात्रे चयोदशीयोग इति, अन्ते वेध^(१) उक्तो
न तु भेदाभिप्रायेण । ननु तदाक्यानन्तरं “महतामपि पापाना”
मित्यादिना दर्शयोगनिन्दोपलब्धेः तादृशस्थले एतद् ग्राह्यमिति
चेत् न ।

अर्द्धरात्रयुतां यस्तु माघकृष्णचतुर्दशीम् ।
शिवरात्रिघ्नं कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
सूर्य्यस्ते नवनाडीषु भूतविद्धा चयोदशी ।
शिवरात्रिघ्नं तत्र कुर्यात्प्रजागरणं तथा ॥
भवेद्यत्र चयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।
शिवरात्रिघ्नं कुर्यात् ॥

इत्यादिबहुवाक्येषु अर्द्धरात्रस्य प्रदोषस्य वा कालत्वेन उक्त-
त्वात् । अर्द्धरात्रे प्रदोषे वा चयोदश्यभावेऽपि तद्ग्राह्यत्वे “जया-

प्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्” इत्यादिवज्जवाक्यानामनवकाशत्वेन
बलवत्ताच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

त्रिसृष्ट्यां तु फलाधिक्यं, पुराणे,—

त्रयोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

अन्ते चैव शिनीवाली त्रिसृष्ट्यां शिवमर्चयेत् ॥

वारादियोगे तु स्कान्देग्रानसंहितयोः,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।

भौमो वाथ भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिवयोगस्य योगो हि तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ।

पारणे तु विशेषः ।

यदा पूर्वद्युत्पवासः, तदा चतुर्दश्यामेव पारणं,

तथाच स्कान्दे,—

उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां च पारणम् ।

कृतेः सुकृतस्यैव सभ्यते वायवा न वा ॥

ब्रह्मा स्तुतं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम् ।

सिक्थे सिक्थे फलं तस्य शक्तो वक्तुं न पार्वति ॥

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्तितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥

तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥

एतत्प्रकरण एव शिवपुराणे,—

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद् धामचयसमापने ।

अन्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत् ॥

इत्युक्त्वा पुनः पश्चादुक्तं, “तिथीनामेवसर्वासां” इत्यादि पूर्वव-
दुक्तम् । तथाच यामत्रयमतिक्रम्य चतुर्दशीसत्त्वे पारणफलं न याम-
त्रयमध्ये । तथाच एतयोर्विशेषवाक्ययोरुभयोरपि सावकाशत्वमेव ।

एतेन एतयोः सामान्यविशेषभावं कल्पयित्वा तिथितत्त्वकारैर्य-
त्लिखितं तत् श्रैववाक्यानामकलनकृतमेवेति परास्तमेव । अशक्तस्य
तु उत्सवान्तविधिना पूर्वाह्ने पारणे न फलं, न दोषोऽपि ।
आङ्गाधिकारिणा तु नित्यस्य दर्शआङ्गस्याकरणे प्रत्यवायात्,
तत्कालाविरोधेन यामत्रयोद्धं चतुर्दशीतिथिस्त्राभे तत्पारणं कार्यम् ।
अन्यथा दर्श एव, गुणफलकामनाया नित्याविरोधेन कार्यत्वात् ।
“इदं शिवरात्रिन्नतं वैष्णवैरपि अवश्यं कार्यं” इति हरिभक्ति-
विलासकाराः ।

तथाच पाप्मे व्रतखण्डे,—

सौरो वा वैष्णवो बान्यो देवतान्तरपूजकः ।

न पूजाफलमाप्नोति शिवरात्रिवहिर्मुखः ॥

श्रीभगवदुक्तिः,—

नराः परतरं यान्ति नारायणेपरायणाः ।

न ते तत्र गमिष्यन्ति ये दिषन्ति महेश्वरम् ॥

इत्यादि बह्ववाक्यानि लिखित्वा हरिभक्तिविलासकारैर्य-

वस्थाप्य कारिका कृता,—

शुद्धोपोष्या च सा सर्वे विद्वांस्यश्चेत्तुर्दशी ।

प्रदोषव्यापिनी याङ्गा तत्रार्थाधिक्यमागता ॥

प्रदोषश्च चतुर्गन्धात्मको^(१)ऽभिज्ञजनैर्मतः ।

प्रदोषव्यापिनी साम्येऽप्युपोष्यं प्रथमं दिनम् ॥

नोपोष्या वैष्णवैर्विद्धा सापीति च सतां मतम् ।

यत् उक्तम्,— शिवरात्रिव्रतं भूतं कामविद्धं विवर्जयेत् ।

अतएवोक्तं पराग्ररेण,—

माघाश्रितं भूतदिनं हि राजन्

उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियङ्गुच्छिवस्य ॥

योगस्योक्तोलोगादिना,—

द्विसुहर्त्ता भवेद्योगो वेधो मौहूर्त्तिकः स्मृतः ।

शिवरात्रौ च कर्त्तव्यं नियमेन त्रयं बुधैः ॥

उपवासो महादेव पुजा जागरणं निशि ।

स्कान्दे,— कश्चित् पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥

पुनः शिवकृष्णभेदे बह्वदोषानुक्ता संयहकारिकाप्युक्ता^(२) ।

कार्थ्यं गुणावतारत्वेनैक्याद्रुद्रस्य वैष्णवैः ।

वैष्णवाद्यतया श्रेष्ठ्यात् सदाचाराच्च तद्व्रतम् ॥

यत्,— चतुर्थस्कन्धदृष्ट्या तु नैके वाञ्छन्ति तद्व्रतम् ।

इति कारिकां कृत्वा श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धे भृगुशापे उदा-
हृतम् ।

(१) चतुर्गन्धाधिको ।

(२) संयहकारिका कृता ।

भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ।

पाषण्डिनस्ते भवन्तु सञ्ज्ञास्त्रपरिपन्थिनः ॥

इति, स्त्रस्यास्त्रारस्यादेव “नैकेवाञ्छन्ति” इत्युक्तम् । वयं न वाञ्छाम इति नोक्तम् । तच्चास्त्रारस्त्रवीजं स्त्रिस्थिते । भवव्रतं शिवरात्र्यादिकं इति चेदर्थः स्यात्, तदा भवव्रतकरा इत्येवोक्तं स्यात्, न तु भवव्रतधरा इति । प्रकृतार्थस्तु भवस्य व्रतानि आशान-
वासास्त्रिमासासर्पधारणादिनियमान् ये दधते, तांश्च येऽनुगताः
ते पाषण्डिनोभवन्तु इति ।

अतएव “सञ्ज्ञास्त्रपरिपन्थिनः” इति विशेषणम् । शिव-
रात्रिकरणे सञ्ज्ञास्त्रपरिपालनमेव, न सर्वथा परिपन्थित्वम् ।
अन्यथा शिवरात्रिव्रताकरणे दोषप्रतिपादकानां वैष्णवग्रन्थोक्तानां
वज्रवाक्यानामनवकाश एव स्यात्, इति दिक् । केवलम्,

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्त्रं न पिवेत् क्वचित् ।

निर्मात्र्यं नैव लङ्घेत कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥

इति पाद्मोक्तेः, तथा कार्यम् ।

इति शिवरात्रिनिर्ूपणम् ।

अथ चैचक्षण्यचतुर्दशी ।

प्रतानन्दसंग्रहे,—

चैचक्षण्यचतुर्दश्यां यः स्त्रायाश्चिवसन्निधौ ।

गङ्गायां च विशेषेण न स प्रेतोऽभिषायते ॥

मदनचतुर्दशी तु अस्मद्देशीयप्राचीनाचार्यैरस्त्रीलक्षणस्याति-
निषिद्धत्वात् तद्व्रते तस्यैव प्राधान्याच्चलिखितम् ।

मदनपर्वाकरणदोषवाक्यस्य मदनचयोदशीकरणेनैव चारि-
तार्थ्यमिति, तथाच तत्समाचारो गौड़ानामेव । इति ।

खुह्रीचतुर्दशी ।

राजमार्त्तण्डे,—

धवलितकलसन्त्यस्तरक्तपताका खुह्री भवने ।

चैत्राग्रितभूतदिने पापक्षं दूरतोऽभिधत्ते^(१) ॥

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां पिष्टादिभिः शुक्लीकृतघटे रक्तपताकायुक्तां
खुह्रीग्राखां गृहोपरि स्थापयेत् ।

इति चतुर्दशीप्रकरणम् ।

अथ पञ्चदशी ।

सा च द्विविधा, पौर्णमासी अमावास्या चेति । तत्र “चैत्र-
शुक्लादिका मासा” इत्युक्तेस्तत्रादौ पौर्णमासी निर्णीयते, सा च
उपवासे पूर्वविद्धा ग्राह्या, “चतुर्दश्या च पूर्णिमा” इति युग्मोक्तेः ।
व्रते तु परविद्धा ग्राह्या ।

तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते,—

भूतविद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा सुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

एवं च सति,—

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराम्बिताः ॥

(१) दूरतोऽभिधत्ते ।

इति वृहस्पत्युक्तिं ब्रतपरैवेति ज्ञेयम् ।

असंद्देशीयवङ्गनिबन्धकारैर्लिखितोऽयं प्रकारः ।

यमः,— पचान्ते स्रोतसि स्नायात्तेन नायाति मत्पुरम् । इति ।

स्कान्दे,— पौर्णमासीषु चैत्रासु मासर्चसहितासु च ।

एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दग्गुणं स्मृतम् ॥

वैशाखीं प्रकृत्य यमः,—

गौरान् वा यदि वा कृष्णान् तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।

प्रीयतां धर्मराजेति पिबदेवांसं तर्पयेत् ॥

यावज्जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

अब्दायुतं च सन्तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संग्रयः ॥

देवस्नानं तु यात्राप्रकरणे लेख्यम् । आषाढ्यादिषु दानाकरणे

दोषः । तथा च रामायणे,—

आषाढी कार्तिकी माघी तिथयः पुण्यशुभवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥

तासु दानादौ फलं महाभारते,—

आकामावैषु यत् आङ्गं यच्च दानं यथाविधि ।

उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्मृतम् ॥

आषाढीकार्तिकीमाघीवैशाखीषु च यत् कृतम् ।

तदनन्तफलं प्रोक्तं स्नानदानजपादिकम् ॥

आवणपौर्णमास्यां बलदेवपूजा ।

स्मृत्यन्तरे वक्ष्यमाणसुखरात्रिप्रातर्गवादिपूजासुक्ता आवण्यां

यो विकल्प उक्तः स पचोऽसंद्देशे आद्रियते ।

तथाच,—गावो महिष्यः छागाद्याः पूज्याः शोभास्तदा दिने ।

पूजनं केचिदिच्छन्ति आवण्यां तु गवादीनाम् ॥

तथा,—आवणौ पूर्णिमा यत्र मध्याह्न्यापिनौ यदि ।

उत्थाने बलदेवस्य नन्दाविद्धां तु वर्जयेत् ॥

खर्वा दर्पा तथा हिंसा नन्दायां पौर्णमीयुता ।

उत्थापनं ग्रीरपाणेः कारयेत् पूर्ववासरे ॥

यामद्वयं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां द्वियामकम् ।

पूर्वऽहनि बलेः पूजा पशुवन्दापना तथा ॥

नन्दायुक्तपौर्णमास्यां कृत उत्थापने बलेः ।

तत्र रोगी भवेद्विप्रो गावो नश्यन्त्यनेकधा ॥

पौर्णमास्यां सनन्दायां यत्र चोत्थाप्यते बलः ।

गवां तत्र भवेद्रोगो दुर्भिक्षश्च तदा भवेत् ॥

प्राप्ते,—“आवणौ दुर्गन्वमौ” इत्यादि ।

अत्र मध्याह्न्यस्य कर्मकालत्वं स्पष्टम् । तत्र द्वेधे सर्वेषु पक्षेषु पूर्वदिन एव । नन्दायोगस्य निषिद्धत्वात्, केवलं परदिन एव मध्याह्न्याप्तौ परदिने, कार्यम् । पूर्वद्युः कर्मकाले तद्वाच्यभावात् । तत्र पूजानुष्ठानं तु रौद्रत्वादपराङ्मते केचित् । तन्न । सर्व-देवानां जन्मकाल एव पूजाविधानात् । किन्तु मध्याह्ने पूजाया असम्भवे रौद्रत्वादपराङ्मते करणेऽपि न दोषः ॥

उपाकर्मकालः ।

याजवल्क्यः,—अध्यायानामुपाकर्म आवण्यां अवणौ वा ।

हस्तेनौषधभावे वा पद्भ्यां अवणस्य वा ॥

पौषमासस्य रौहिण्यमष्टकायामथापि वा ।

जज्ञान्ते, कृन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः ॥

अध्यायानामिति वज्रवचनं शाखाभिप्रायम् । तथाच वेद-
वाक्यानामुपाकर्माख्यं संस्कारः । औषधीनां प्रादुर्भावे भाद्रपदे
मामि सिंहार्के इत्यर्थः । तदैव सर्वौषधीनां प्रादुर्भावात् । हस्तयोगे
वा आवणस्य शुक्लपञ्चम्या हस्तयोगे वेत्यर्थः । सूर्यत्यन्तरे,—

उपाकर्म च कर्त्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे ।

हस्तेन शुक्लपञ्चम्या आवण्यां अवणा न चेत् ॥

यदा आवण्यां अवणायोगाभावनिस्ये, तदा तत्पूर्वतो
हस्तशुक्लपञ्चम्या एतदुभयाभावनिस्ये केवलं आवणपूर्णिमायां
कुर्यादित्यर्थः ।

प्रवरस्वामौ,— अध्यायानामुपाकुर्यादिति अवणेन वेति सहाय्यं
तृतीयाविभक्त्येणभूतत्वात् अवणाया योगेऽयोगेऽपि आवणपूर्णिमा-
यामिति मुख्यः कल्प इति । देशोपद्रवाग्रङ्गाणां हस्तपञ्चम्यामिति
वहवः ॥ स्मृतिमहर्षवे तु,—

सैकान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्याः वाजसनेयिभिः ॥

इति पञ्चान्नरम् । उत्सर्गं तु पौषमासस्य रौहिणीयुक्तायां
यस्यां कस्याञ्चिन्निधौ अष्टकायां वा कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः,— आवण्यां प्रौष्ठपद्यां वायुपाकृत्य. यथाविधि ।

युक्तकृन्दांस्वधीबीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

अथ व्यवस्थितो विकल्पः । कृन्दोगम्यतिरिक्तानां आवण्यां,

कन्दोगानां भाद्रपूर्णिमायां “अथ प्रोष्ठपद्यां हस्ते वोपाकरणं, पुष्ये चोत्सर्गः” इति गोभिलोक्तेः । कन्दोगानां गोभिलोक्तेष्वधिकारात् ।

यत्पारस्करसूत्रे “अर्द्धषष्ठानर्द्धसप्तमान् वा”^(१) इति पक्षद्वय-
मुत्सर्गे उक्तम् । तत्रयमाध्ययनानन्तरं बोध्यं इति निबन्धकृतः ।

तत्र कर्मकाणः ।

वृहत्प्रचेताः,— भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्णे एव च ।

बह्वृषपरिशिष्टे,—

पर्वण्यौदधिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृषाः श्रावणे कुर्युर्गृहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

तैत्तिरीयकपदमुपलक्षणम् । शाखान्तराधिकरणन्यायेन कन्दो-
गव्यतिरिक्ताः सर्वे पूर्वाह्णे कुर्युः । कन्दोगास्तु अपराह्णे ।

अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णे ।

पूर्वाह्णे विसर्गः स्यादिति कन्दोगगोचरम् ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

तत्र तिथिद्वये कालादर्शकारिका,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे पौर्णमास्यां परा तिथिः ।

षण्मुहूर्त्तकविद्धा स्यादिति वेधो निरूपितः ॥

परा तिथिः प्रतिपत् ।

षण्मुहूर्त्तकविद्धा द्वादशदण्डविद्धा । उपाकर्मणि, उत्सर्गे, समाप्तौ

च ग्रन्था आदित्यर्थः । “आवष्णी दुर्गमवमी”त्युक्तेरेतद्व्यतिरिक्तपरत्वं,
अत्र विशेषविधानात् । केचित्तु दिनद्वये तथात्वे अवषायोगा-
द्विशेषः । अवषायोगाभावे चये पूर्वा, दृढौ तत्तरा ग्राह्या ।
दिनद्वये कर्मकालव्याप्त्यभावे परत्र करणमिति ॥

किञ्च मासदृढौ प्रजापतिः,—

उपाकर्म च हव्यञ्च कथं दुर्गात्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

वैशाखादिदृढौ तु,—

माधवादित्रिके मासि अधिमासो यदा भवेत् ।

कर्कटे तु हरेः स्वापः पौर्णमास्यामुपाकृतिः ॥

आवष्णादिदृढौ तु,—

आवष्णादित्रिके मासि अधिमासो भवेद्यदि ।

सिंहेऽर्के च हरेः स्वापः आवष्णां स्यादुपाकृतिः ॥

एवञ्च कन्दोगव्यतिरिक्तानाम् । कन्दोगानां तु मलमास एव ।

तथाच श्रतानन्दसंग्रहे,—

उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मन्त्रीस्तुचेऽपि कर्त्तव्याः शेषमन्यद्विर्वर्जयेत् ॥ इति ।

पर्वण्यौदधिके कुर्युः आवष्णां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः अवर्णर्चे तु हस्तर्चे सामवेदिनः ॥ इति ।

नक्षत्रपक्षे,— अवषणं तत्तरं ग्राह्यमुपाकरणकर्मणि ।

इति माधवाचार्यान्तत्रिमुक्तवर्त्तवेधेन व्यवस्था ।

व्यासः,— अवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

धनिष्ठासहितं कुर्यात् अवणं कर्म यद्ववेत् ।

तत्कर्म सफलं कुर्यादुपाकरणसंयुतम् ॥ इति ।

“एतदुपाकर्म गुरोः साग्निकत्वं एव, होमस्य आवश्यकसाध्य-
त्वात्” इति केचित् । तन्न । एतदेव व्रतादेशेन विसर्गस्थिति
व्रतादेशशब्दोक्तेर्वेदारम्भे विसर्गशब्दोक्तेः समावर्त्तने उपाकर्महोम-
स्यातिदेशात् । तस्य सौकिकाम्निषाध्यत्वेन अधिकारसम्पादकत्वस्य
शिङ्खलात् सौकिकाम्निषाध्यत्वात् ।

“यस्तु अनध्ययनभयात् पौषमासे उत्सर्गं न करोति, स
काष्ठातिक्रमप्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जलांश्च आवृणामुत्सर्गपूर्वक-
मुपाकरोति” इति प्रतानन्दसंग्रहे । साधीयानयमेव पक्षः सर्वैः
समाचर्यते ।

इत्युपाकर्मात्सर्गयोः काष्ठः ।

अस्यां पौर्णमास्यां रक्षिकाबन्धनम् ।

भविष्ये,—अनावृतेऽम्बरे पार्थ शादले धरणौतले ।

संप्राप्ते आवणच्छान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ॥

स्नानं कुर्वीत मतिमान् अतिस्मृतिविधानतः ।

ततो देवान् पितृंश्चैव तर्पयेत् परमान्नभा ॥

उपाकर्मदिने चोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणैः साङ्गैर्देवानुद्दिश्य भक्तितः ॥

शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते ।

ततोऽपराहसमये रक्षापट्टोलिकां^(१) शुभाम् ॥
 कारयेद्याचतैः शस्त्रैः सिद्धार्थैर्हर्मभूषिताम् ।
 वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः चोमैर्वा मल्लवर्जिताम् ॥
 विचित्रतन्तुप्रयितां स्थापयेद्वाजनोपरि ।
 कार्या गृहस्य रक्षा गोमयाराधितमुवृत्तमण्डलैः ।
 दुर्वावर्णकसहितैर्भिक्तौ दुरितोपशमनाय ॥
 उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् शुभं पीठम् ।
 तत्रोपविशेद्राजा सामात्यः सपुरोहितः ॥
 समुद्देश्याजनेन सहितो मङ्गलग्रन्थैः समुत्थितैश्चित्रैः ।
 देवदिजातींस्तु वस्त्रै रक्षाभिरर्चयेत् प्रथमम् ।
 तदनु पुरोधा नृपतेः रक्षां बन्धेत् मन्त्रेण ॥
 येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महासुरः ।
 तेन त्वामपि वध्नामि रक्षामाचर माचल ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः ।
 कर्त्तव्या रक्षिका वाचो दिजान् संपूज्य शक्तिः ॥
 अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत् ।
 स सर्वदोषरहितः सुखी संवत्सरं वसेत् ॥
 यः श्रावणे खवति शीतजले नरेन्द्र
 रक्षाविधानमिदमाचरते मनुष्यः ।
 आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं
 पुत्रप्रियादिसहितः समुद्भूजय ॥

(१) रक्षापट्टोलिकां ।

अचापराहः कर्मकालः । तिथिर्द्विधे परदिने, सामान्यविधौ^(१)
तत्प्रकरणात् । एतद्विधिस्तु अस्मत्पितामहकृते नीतिरक्षाकरे
द्रष्टव्यः इति ॥

इन्द्रपौर्णमासी ।

प्रतानन्दसंग्रहे,— पञ्चदशां महेन्द्रञ्च पूजयेत् केशिकौतुकैः ।

गीतवादित्रमातङ्गैर्भूतये भूपतिर्निशि ॥

पञ्चदशां भाद्रपौर्णमास्यां, तत्प्रकरणात् इति ।

कौमुदीपौर्णमासी ।

लेङ्गे,— आश्विने पौर्णमास्यान्तु कुर्याज्जागरणं निशि ।

कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्तक्ष्णीं इन्द्रमेरावते स्थितम् ।

सुगन्धैर्निशि सर्वशमच्चैर्जागरणञ्चरेत् ॥

निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्तीति भाषिणौ ।

तस्मै वरं प्रदास्यामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥

नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ।

बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदग्रनो भवेत् ॥

नारिकेलरसं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि ।

तस्मै ऋद्धिं प्रयच्छामि यो जागर्ति महीतले ॥

विष्णुः,— को जागर्ति वचोऽभिधाय पुरुषं लक्ष्मीस्थजेत् सुप्रकम् ।

शुक्तां पञ्चदशीं निशि स्वयमिषे लोकस्ततो जाग्रयात् ॥

इषे आश्विने मासि ।

भविष्योत्तरे पूजाविधिसूक्ता,—

एवं कृत्वा त्रिधानेन द्यूतक्रीडां समाचरेत् ।

अथैष चतुरङ्गैश्च मुष्टिस्थौल्यादिभिस्तथा ॥

क्रीडयेच्च यथान्यायं युधिष्ठिर परस्परम् ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चैवान्यवर्णकैः ॥

तथा,— ताम्बूलैर्नारिकेलैश्च वस्त्रैश्चैव कपर्दिकैः ।

परस्परञ्च दातव्यं पूज्यदेवं समर्चयेत् ॥

एवं यः कुरुते भक्त्वा तस्य देवो प्रिया भवेत् ।

ददात्यभिमतान् कामान् ऐहिकामुष्मिकान् सदा ॥

अथ “निशि” इति “निशीथ” इति चाभिधानात् रात्रौ पूजादिकं कार्यम् । तच्च तिथिद्वये यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिः तद्दिने कार्यम्, निशानिशीथोभयव्याप्तेः ।

यदा पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तिः, परेद्युरस्तमयादुपरि व्याप्तिः चेत् तदा परेद्युः, प्रातरारभ्य रात्रिषम्भन्नात् प्रधानपूजाकाशानुरोधाच्च ।

यदा पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तिः, परेद्युर्न निशायोगः तदा सुतरां पूर्वद्युः ।

अथःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति जावाङ्मुक्तेः ।

अस्याः कुमारपौर्णमासीति सज्जान्तरं, तच्च कुमारोत्पत्तेः ।

तथाच शिवपुराणे,— अश्वयुक्पौर्णमास्यान्तु विभेद दिवि सत्वरः ।

इत्याद्युक्ता,

अद्यापि दृश्यते लोके कुमारोत्सवपूर्णमा ।

इति कुमारपौर्णमी । °

पुष्यवन्दापना ।

ब्राह्मे,— इदं जगत् पुरा लक्ष्म्या त्यक्तमासीत्ततो हरिः ।

पुरन्दरस्य सोमस्य तथा शुक्रो बृहस्पतिः ॥

पञ्चैते पुष्ययोगेन पौर्णमास्यां तपोवन्नात् ।

अलङ्कृतं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्साहलक्ष्म्यौभिः ॥

तस्मात्सरैः पुष्ययोगे तत्र सौभाग्यवृद्धये ।

तथा,— धनैर्विप्रांश्च मन्तर्य नवैर्वस्त्रैश्च शोभितान् ।

ततः पुष्टिकरं ह्यद्य भोक्तव्यं दृतपायसम् ॥

पुष्ययोगे च कर्त्तव्यं राज्ञा स्नानञ्च सर्वदा ।

“पुष्ययोगेन” इतिवचनात् तिथिमनादृत्य नक्षत्रे पूजावन्दा-
पनादिकं बहवः कुर्वन्ति । राजानः सर्व एव । केचित्तु खगट्टेऽपि
तथा कुर्वन्ति, तत्र कुलाचारः प्रमाणम् । तत्र तिथिपक्षवत्
नक्षत्रपक्षेऽपि । नक्षत्रदेधे,—

उदये त्रिसुहृन्स्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ।

दिनद्वये तथात्वे तु पूर्वं स्यादक्षवत्तरम् ॥

इति माधवौयकारिकया व्यवस्था ॥

° वज्र्युत्सवपौर्णमासी ।

बौद्धे,— वज्र्युत्सवः मिते पक्षे माघे मास्यार्द्राभे निश्चि ।

दादग्नां पञ्चदश्यां वा भवेदङ्गिमहोत्सवः ॥ इति ।

दोलयाचा ।

ब्राह्मे,— नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं चिदग्रार्चितम् ।

फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

शतानन्दसंगे,—

फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु कार्यः फाल्गुमहोत्सवः ।

गोविन्दो दोलयाक्रौडितचार्य्यन्नि गते विधौ ॥

अर्थ्यन्नि उत्तराफाल्गुनौनक्षत्रे ।

तत्र कालः स्फुटो ब्रह्माण्डे, श्रीपुरुषोत्तमवर्णने,—

अप्रभाते निशानाथे अप्रकाशे दिनेश्वरे ।

ततः प्रभोः प्रकर्त्तव्या दोलौ परमसम्पत्ता ॥

इति दोलोत्सवः ।

अथ अमावास्या विचार्य्यते ।

तदर्थो, ब्राह्मे,—

अमा वसेतामृचे तु यदा चन्द्रदिवाकतौ ।

एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततः स्रता ।

अत्र अमाशब्दः सहाय्यं । देवीपुराणे तु,—

अमा नाम रवेरग्निः सूर्य्यलोके प्रतिष्ठिता ।

यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावास्या ततः स्रता ॥ इति,

सा च प्रतिपद्यता याज्ञा,

प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

इति युग्मोक्तेः ।

षष्ठ्यष्टम्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अस्नातानां गतिं यास्ये यदहं नागमे पुनः ॥

इति वाराहोक्तेरच स्नानमावश्यकम् ।

अतएव,— दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापिचोस्तु जीवतोः ।

कुर्वंस्तत्र निराचष्टे पिष्टहन्ति जीवितः ॥

इति कल्पतरौ लिखितो जीवत्पिष्टकस्य स्नाननिषेधो राग-
प्राप्तविषयः । वैधे तु तस्याप्यनिषेधात् ।

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृष्टिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

इत्युक्तेः ।

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापिचोस्तु जीवतोः ।

नवम्याञ्च न चेत्तत्र निमित्तान्तरसम्भवः ॥

इति स्फुटमुक्तत्वाच्च । प्रत्युत फलमाह पैठौनसिः,—

पुत्र्ये च जन्मनचचे ध्यतीपाते च वैधृतौ ।

अमायान्तु नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुक्षम् ॥

इति साधारणनियमः ॥

सावित्रीव्रतम् ।

प्रतानन्दसंपदे,—

ज्येष्ठकृष्णचयोदश्यां चिराचं व्रतमाचरेत् ।

सावित्रीं पूजयेद्देवीं उत्सृज्यमृतप्रभुम् ॥

चिराचोपोषणं तच्च स्त्रीणां नान्यत्र शस्यते ।

कार्यं पत्युरनुज्ञाते वैधव्यं न भवेत् कश्चित् ॥

तिथिद्वैधे सावित्रीव्रतं पूर्वेषुः कार्यम् ।

भूतविद्धा शिनीवासी न तु तत्र व्रतं चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन ॥

इति स्कान्दोक्तेः । “भूतविद्धा न कर्त्तव्या” इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

यदा तु पूर्वेषुः चतुर्दशी अष्टादशदण्डात्मिका भवति । तदा
पूर्वविद्धामपि परित्यज्य परविद्धैव आश्रयणीया ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिम् ।

इति स्कान्दोक्तेः । इति सावित्रीव्रतम् ॥

अथ सप्तपितृकामावास्या ।

भाद्रामावास्या सप्तपितृकामावास्या इत्युच्यते । तदाक्यं आहुं
च आहुप्रकरणे लेख्यम् । तां प्रकृत्य पुराणान्तरे विशेषः ।

दर्शं सवर्णवटकैः पतिमाराधयन्ति याः ।

ताः सर्वाः सुभगा नार्घ्यं पुत्रवत्यो वराङ्गनाः ॥

न वैधव्यं भवेत्तासां पुनर्जन्मसु सप्तसु ।

इति सप्तपितृकामावास्या ।

कार्तिके प्रदीपामावास्या आहुप्रकरणे लेख्या ॥

सुखरात्रिः ।

धवलसंपदे,—

कार्तिके मासि शुक्लादौ तिथौ च कुकुमांशुकैः^(१)

सुखाय सुखरात्रिः स्यात् कायरात्रिसुखाय वै ॥

(१) कुकुमांशुकैः ।

कायसुखेत्युक्तेः कायसुन्दरप्रतिपदित्यस्य नामान्तरं । शुक्ला-
दावित्यमावास्यायाः प्रातरित्यर्थः ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

सुखराचेदधः काले प्रदीपोज्ज्वलितालये ॥

इति स्मृतेः । तुलादित्ये कार्तिके । पुनर्ज्ज्वलसंग्रहे,—

सुशुभैः कुसुमैर्गन्धैर्दधिगोरोचनाफलैः ।

बन्धून् बान्धवबन्धून्श्च पृच्छेत् कुशलं गिरा ॥

पूजयेच्च तथा लक्ष्मीमलक्ष्मीमलनाशिनीम् ।

लक्ष्मीं पञ्चपताकाभिर्द्वजमेकं गृहे न्यसेत् ॥

एतस्यास्यान्द्रमास एव समाचारात् । इति सुखराचिः ।

मार्गशीर्षे दीपावल्यामावास्या ।

तुलास्थे दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ।

दीपदत्ताय कर्त्तव्या दीपचक्रमयापरम् ॥

दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुङ्कुषु च ।

शिनीवालीषु अथवा वत्स कार्यं महाफलम् ॥

एतेन चतुर्दश्यमावास्याप्रतिपदादिषु दीपदानं प्रतिपादि-
तम् । कृष्णपक्ष इत्यनुवृत्तौ भविष्योत्तरे,—

नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताम् ।

ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान्मनोरमान् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।

कूपागारेषु चैत्येषु सभासु च नदीषु च ॥

प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनिष्कुटेषु च ।

पूर्वार्हर्ष्यामुण्डाभैरवायतनेषु च ॥

मन्दुरासु विविक्तासु हस्तिग्रास्तासु चैव हि ।

नरकाय नरकगमनपरिहाराय इत्यर्थः ।

अत्र देवोत्थापनानन्तरामावास्यायाः यत् कार्तिकेकलक्ष्णत्वमुक्तं
तच्चेशुक्तादिमासाभिप्रायेण इति ॥

वकुलामावास्या आङ्गप्रकरणे लेख्या ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमचर्चे द्वादशधात्राकाशाः ।

तत्र संग्रहकारिका,—

मञ्जुस्नानं रथवरगतिः शायनं चायने द्वे ।

पार्श्ववृत्तिः शयपरिहृतिः प्रावृत्तिः पुष्पपूजा ॥

दोलाकेलिर्दमनकमहोऽव्ययपुण्यद्वितीया ।

यात्राः स्कान्दे हरिप्रतिमया द्वादशेति प्रणीताः ॥

स्कान्दे स्नानं श्रीगुण्डिचां चोक्तम् प्रतिमावचनम्,—

मम स्नापं ममोत्थानं मत्पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

मार्गं प्रावरणं चैव पुण्ये स्नानमहोत्सवम् ॥

फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम भूमिप ।

अयने मां समभ्यर्च्य दृष्ट्वा मां प्रणिपत्य च ॥

प्रत्येकमष्टसाहस्रमश्वमेधफलं लभेत् ।

चैत्रे मासि चतुर्दश्यां दमनैर्मम पूजनम् ।

शुक्लपत्रे तु यः पश्येत् सर्वपापक्षयं लभेत् ॥

वैशाखस्य सिते पत्रे द्वितीयाश्वयसंश्रिता ।

तत्र मां लेपयेद्गन्धचन्दनैरतिशोभनैः ॥

प्रोतये मम ये कुर्युस्तवान् मन शान्तान् ।

चतुर्वर्गप्रदा ह्येते प्रत्येकं तु प्रकीर्त्तिताः ॥

पुनस्तत्रैव,—

स्वप्ना वा महती याचा सर्वा मुक्तिप्रदायिका ।

तस्मिन् तस्मिन् दिने दृष्टो भगवान् मुक्तिदोभुवम् ॥

विश्वासहेतोर्मूर्खाणां याचा ह्येताः कृपावता ।

विष्णुना कीर्त्तिता विप्राः पापिनां कल्मषापहाः ॥

आयासजनितं पुण्यं मन्यन्ते ते नराधमाः ।

तत्रादौ स्नानयाचा ।

ब्राह्मे,— मासे ज्येष्ठे तु संग्राप्ते मन्त्रे चन्द्रदैवते ।

पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वकालं हरेर्दिनाः ॥

तथा,— तथा समस्ततीर्थानि पूर्वोक्तानि द्विजोक्तमाः ।

सोदकेः पुष्पमित्रैस्तु स्नापयन्ति पृथक् पृथक् ॥

तथा,— सूर्यस्य उदये स्नानं प्रशंसन्ति महर्षयः ।

उदये इति उदयाव्यवहितपूर्वकाले ।

तथा,— तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पुराणं पुरुषोत्तमम् ।

बलभद्रं सुभद्राञ्च ते धान्ति पदमव्ययम् ॥

एवं बहूनि फलान्युक्ता,

ब्रह्महत्यादिकं पापं प्रणष्टाञ्च न संग्रहः ।

पुरुषोत्तमपुराणे,—

जयस्व राम ह्येषेति सुभद्रेति सकृन्नरः ।

वदन्ति मार्जने काले धान्ति ब्रह्मपदं मम ॥

ब्राह्मे,— दक्षिणामूर्त्तिदर्शनफलम्,—

ज्ञातं पश्यन्ति ये कृष्णं व्रजन्ति दक्षिणामुखम् ।

ब्रह्मचर्यादिभिः पापैर्मुच्यन्ते ते न संग्रयः ॥

प्रासादमध्यप्रवेशानन्तरं वायवीये,—

ततः पञ्चदशाहानि मम स्नानादनन्तरम् ।

सुरूपां वा विरूपां वा न पश्येत्प्रतिमां मम ॥

इत्यादि ।

ज्येष्ठानक्षत्रं विनापीयं यात्रा फलदा । अन्यथा “सर्वकालम्”
इत्यसङ्गतं स्यादत्र वह्नि फलानि विस्तरभयाच्च लिखितानि ।
“दैवे स्त्रौदयिकौ” इति नारदीयोक्ते दैवतोत्सवेषु उदयव्याप्तिरेव-
व्यवस्थापकत्वात् । अत्र तिथिदैधे परदिने स्नानम् । केवलं
दिनद्वयेऽप्युदयसमन्धे पूर्वदिन एव ।

षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे ।

अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं त्रिणा ॥

इति ब्रह्माण्डोक्तः ।

परदिनस्य कर्मानर्हत्वात् । षड्जयन्तीषु अपराजिताकुमारो-
त्सवादिषु केषुचिदपि विशिष्य स्नानविधिरुक्तत्वात् । तद्वतिरिक्त-
सर्वथाचादिकार्येषु श्रीपुरुषोत्तमश्रीभुवनेश्वरचैत्रप्रासादयोः उदयवेध
एव गृह्यते । वक्ष्यमाणायनादिसंक्रान्तिषु यस्मिन्नहोरात्रमध्ये
रविसंक्रमणं, तद्दिन एव यात्रा कार्या । दैवयाचायाः परदिने
स्नानदानत्वाभावाच्च परदिने प्राप्तिशङ्कापि कार्या इति बोध्यम् ।
इति स्नानयात्रा ।

अथ गुण्डिका ।

ब्राह्मे,— गुण्डिकामण्डपं धान्तं ये पश्यन्ति रथे स्थितम् ।

बलं कृष्णं सुभद्राञ्च ते धान्ति भवनं हरेः ॥

ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम् ।

हरिं रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥

तथा गुण्डिकामुपकम्य,—

यस्याः सङ्कीर्त्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते ।

तत्र नानाविधवृक्षफलान्युक्तानि द्रष्टव्यानि । तत्र नानोप-
हारदानञ्च लिखितं सर्वकामप्राप्त्यर्थम् ।

स्कान्दे श्रीजगन्नाथप्रतिमाया इन्द्रशुक्लं प्रति वचनम्,—

आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

इत्याद्युक्ता,

कृत्वाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥ इति ।

सा गुण्डिका । सदाशब्दाद्याचैयं श्रीपुरुषोत्तमश्चेत् अवश्यं
कार्या । नचचं विनापि कार्य्येति गम्यते । अकरणे बहवो दोषा
अप्युक्ता विस्तरभयाञ्च लिखिताः ।

तस्मात्तच्चतयोगः श्रेयान् । न तदनुसारेण व्यवस्थेति सिद्धम् ।
स्कान्दे,— दिनानि नव यास्यामि तथा तस्मादिहागतम् ।

तत्रास्ति ते महाराज सर्वतीर्थमयं सरः ॥

तत्तीरे यत्र दिवसान् स्थास्याम्यनुजिह्वयथा ।

तत्र स्थितं मां पश्यन्तो धान्ति मर्त्या ममालयम् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां भुवनत्रये ।

तानि सर्वाणि सरसि मत्स्यस्त्रिधाद्भजन्ति च ॥

तत्र खाला च विधिवद्दृष्ट्वा मां भक्तिभाविताः ।

जननीजठरे क्लेशं पुनर्नानुभवन्ति हि ॥

नवमेऽङ्गि समाधानं दक्षिणाग्रामुखं तदा ।

ये पश्यन्ति प्रतिपदमश्वमेधकृतोः फलम् ॥

प्राप्य भोगानिन्द्रसमान् भुक्त्वान्ते मां विशन्ति ते ।

तथा,— सप्ताहं यो नरो नारी न सा प्राकृतमानुषौ ॥

सप्ताहमध्ये तच्चैव फलम्,—

दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।

इति श्रीगण्डिका ।

अथ हरिशयनम् ।

स्कान्दे,— आषाढशुक्लद्वादश्यां कुर्यात्स्नापनहोत्सवम् ।

तथा,— ये पश्यन्ति महात्मानः शयनोत्सवमुत्तमम् ।

मातुर्गर्भं न पश्यन्ति कारयन्ति च ये मंहम् ॥

इति हरिशयनम् ।

दक्षिणायनं ।

स्कान्दे,—अतःपरं प्रवक्ष्यामि दक्षिणायनमुत्तमम् ।

संक्रान्ते पूर्वकाले या कक्षा वै विंशतिर्मताः ॥

अयनं पुण्यकालोऽयं पुण्यकर्मसु कर्मिणाम् ॥

तथा,— अयने दक्षिणे तस्मिन्नर्च्यमानं त्रयः पतिम् ।

विहाय सर्वपापानि विष्णुशोकं ब्रजन्ति ते ॥

यत् संक्रान्तेः पूर्वं पुण्यकालत्वमुक्तं तत्सम्भवेऽधिकफलमुक्तं नात्र
तेनैव व्यवस्था, सामान्यतः पुण्यलोकेः ।

इति दक्षिणायनम् ।

अथ पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

स्कान्दे,—अतःपरं प्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।

ग्रथितस्य जगद्भर्तुः परिवर्त्तयितुर्थं गम् ॥

नभस्ये विमले पक्षे सम्याप्ते हरिवासरे ।

सन्ध्याकाले तदा विप्राः कर्म कुर्याद्यथाविधि ॥

तस्मिन् काले च यः पश्येत् स्त्रियादा परमेश्वरम् ।

परिवृत्तिं स नाप्नोति जननीगर्भसङ्कटे ॥

पुनरपि नानाफलान्युक्तानि ।

इति पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

अथ उत्थापनैकादशी ।

स्कान्दे,—कुमारपौर्णमासीसुक्ता,

ततः प्रभाते सङ्कल्प्य कार्त्तिके व्रतमुत्तमम् ।

व्रतेन तेनैव नयेत् यावदेकादशी सिता ॥

तस्यामुत्थापयेद्देवं प्रसुप्तं परमेश्वरम् ।

तथा,—ग्रंथनादुत्थितं देवं ये पश्यन्ति गदाधरम् ।

निद्रां मोहमयीं भित्ता ज्योतिःशान्तिं व्रजन्ति ते ॥

सर्वकामनाप्राप्तादीन्यपि उक्तानि ।

इति उत्थापनम् ।

अथ प्रावरणोत्सवः ।

स्कान्दे,— मार्गशीर्षे, सिते पक्षे षष्ठ्यां प्रावरणोत्सवम् ।

कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥

इत्यादि । तत्पूर्वं पञ्चमीदिनकृत्यमुक्तम् ।

ततोऽरुणोदये काले प्रातः सन्ध्यासमीपतः ।

पुनः प्रपूजयेद्देवं पूर्ववत्सुसमाहितः ॥

इति प्रावरणोत्सवः ।

अथ पुष्याभिषेकः ।

स्कान्दे,— पुष्यर्चणं च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।

पौषे मासि तदा कुर्यात् पुष्यस्नानोत्सवं हरेः ॥

तथा,— पुष्यस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति मुदान्विताः ।

सम्यक्सर्वकामाप्ते ब्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥ इत्यादि ।

अस्य प्रत्यब्दविहितत्वान्नचचाभावे पूर्णिमायामेव करणम् ।

नचचसङ्गावे तु फलाधिक्यं न तु तेन व्यवस्था ।

इति पुष्याभिषेकः ।

उत्तरायणम् ।

ब्राह्मे,— उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्रयने पुरुषोत्तमम् ।

दृष्ट्वा रामञ्च कृष्णञ्च भद्रां भद्रप्रदायिनीम् ॥

त्यक्त्वा सर्वाणि पापानि विष्णुलोकं स गच्छति ।

इति उत्तरायणम् ।

दोलयात्रा ।

ब्राह्मे,—नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।

फाल्गुने मासि भो विप्रा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

दोलायमानं गोविन्दं यः पश्येत् सुसमाहितः ।

ब्रह्महत्यादिपापानां करोति क्षयमात्मनः ॥

इत्युक्त्वा प्रथमे ब्रह्महत्यां, द्वितीये स्त्रीवधं, तृतीये मद्यपानं
नाशयतीत्युक्त्वा दोलाचयदर्शने पञ्चमहापातकक्षय उक्तः ।

ब्रह्माण्डे तु कालः स्फुटः,—

अप्रभाते निशानाथे ह्यप्रकाशे दिनेश्वरे ।

ततः प्रभोः प्रकर्त्तव्या दोलौ परमसम्पत्ता ॥ इति ।

फाल्गुदानन्तु पूर्वमुक्तम् ।

इति दोलायात्रा ।

दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— “चैत्रे मासि चतुर्दश्याम्” इत्यादि लिखितम् ।

तथा,— ततश्चाभ्युदिते सूर्ये देवं दृष्ट्वा पुरःसरम् ।

नयेत् श्रीजगदीशस्य समीपं द्विजसत्तमाः ॥ इत्यादि ।

इति दमनकचतुर्दशी ।

अक्षयतृतीया ।

ब्राह्मे,— यस्तु पश्येत्तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमचैत्रे द्वादशयात्राः ।

अथ श्रीभुवनेश्वरस्य चतुर्दशयात्राकालाः ।

तत्रायं संग्रहः,—

यात्राया प्रथमाष्टमी निगदिता प्रावारषष्ठी तथा ।

पुण्यस्नानमथाज्यकम्बलविधिर्माघे सिता सप्तमी ॥

तद्वत् स्यात् शिवरात्रिका रथगतिः स्याद्दामनं भञ्जनम् ।

पुण्याच्यवृत्तौथिका परशुरामीयाष्टमीशायनम् ॥

उक्ते तत्र पवित्ररोपणयमद्वैतीयके चोत्थितिः ।

चेत्रे श्रीभुवनेश्वरे हि विहिता यात्रा स्वतस्त्रो दश ॥

श्रीवे स्पष्टतयोदिता दशविधास्तत्रादिना संग्रहा—

देकाष्टात् प्रथमाष्टमीप्रभृतयो यात्रा स्वतस्त्रो धृताः ॥

एकाग्रपुराणे,—मार्गशीर्षे शुभे सासे आदौ च प्रथमाष्टमी ।

पौर्णमास्यन्तमासे इयं कृष्णाष्टमी तथैव समाचारात् ॥

शिवपुराणे,— यः पश्येत्लिङ्गराजस्य मार्गे प्रावरणोत्सवम् ।

सर्वात्मवैः स संयुक्तो याति शङ्करमन्दिरम् ॥

एकाग्रपुराणे,— मार्गशुक्लस्य पञ्चम्यां वस्त्रशुद्धिं समाचरेत् ।

इत्याद्यधिवासमुक्त्वा तत् परेषुः ।

पश्येत्तु भुवनेशं यः षष्ठ्यां प्रावरणोत्सवे ।

ब्रह्महत्यादिपापानि तस्य नश्यन्ति नान्यथा ॥

इति तिथिपक्षौ स्फुटौ ।

श्रीवे,— यः पुण्यपौर्णमास्यान्तु लिङ्गं नौराजितं मुने ।

पश्येत् स याति भुवनमिन्द्रस्य त्रिदशार्चितम् ॥

दृष्ट्वा मकरसंक्रान्त्यां लिङ्गं चिभुवनेश्वरम् ।

घृतकम्बलसंयुक्तमग्निलोकमवाप्नुयात् ॥

यः पश्येन्माघसप्तम्यां भास्करेश्वरसन्निधौ ।

प्रतिमां लिङ्गराजस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥

भविष्ये तु,— अरुणोदयकाले तु शक्ता माघस्य सप्तमी ।

इति पञ्चकर्मकालौ स्फुटौ ।

श्रौते,— माघकृष्णचतुर्दश्यां शिवं रात्रौ विलोक्य तत्^(१) ।

शिवसायुज्यमाप्नोति यदि वेदः प्रमाणभाक् ॥

माघकृष्णचतुर्दशी तच्च चैत्रशुक्लादिमासगणनया पूर्णिमान्त-
मासे फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी सिद्धैव ।

श्रौते,— एकाक्षे चैत्रमासे यः पश्येद्रथगतं हरम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानि क्षयित्वा मोक्षमाप्नुयात् ॥

एकाक्षे तन्नामकक्षेत्रे श्रीभुवनेश्वरे ।

एकाक्षपुराणे,— पुरा तुष्टेन च मया राघवाय महामते ।

वरो दत्तस्तदर्थं च यास्तेऽहं रथसंस्थितः ॥

अश्लोकाख्यामिमां यात्रां कुरु त्वं नृपपुङ्गव ।

रथस्थं तच्च मां दृष्ट्वा मम लोकं व्रजेस्वरः ॥

लिङ्गपुराणे तु पञ्चतिथी स्फुटे ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः । इति ।

श्रौते,— तीर्थेश्वरसमीपे यः पश्येद्दमनभञ्जिकाम् ।

महोत्सवान्वितां तण्डुलं पुण्यात्मा शिवं व्रजेत् ॥

एकाक्षपुराणे तु,— चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यात्रां दमनभञ्जिकाम् ।

इति मासपञ्चतिथयः स्फुटाः ।

एकाक्षपुराणे,—

वैशाखस्य द्वतीयायां लिङ्गं चन्दनभूषितम् । इत्यादि ।

(१) शिवरात्रौ विलोक्यते ।

भविष्ये तु पचः स्फुटः,—

या शुक्ता क्षुराद्ग्राह्यं वैशाखे मासि वै तिथिः ।

द्वितीया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥ इति ।

एकाग्रपुराणे,— आषाढशुक्लाष्टम्यान्तु पेशरामस्य सन्निधौ ।

नय मां तच्च यत्नेन शिविकास्थं निश्चोचनम् ॥

श्रैवे,— ग्रयने च चतुर्दश्यां यः पश्येत् कृत्तिवाससम् ।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति नियतं मुनिसत्तम ॥

एकाग्रपुराणे तु,— अथ वक्ष्यामि देवेशि याचां मे ग्रयनोत्तमाम् ।

आषाढस्य च शुक्लायां चतुर्दश्यां समाचरेत् ॥

इति मासपक्षौ स्फुटौ ।

एकाग्रपुराणे,— आवस्थां चैवशुक्लायां चतुर्दश्यामुमापतिम् ।

पविचैरर्चयेद्वाच्यां कुर्वन् दिव्यं महोत्सवम् ॥

श्रैवे,— यमद्वितीयायाचां यः पश्येत्तच्च समाहितः ।

स यमेनार्चितो भूत्वा स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

महाभारते तु,— कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं पूजितः स्वर्गं गच्छेत् स्वयम् ॥

इत्यादिना मासपक्षौ स्फुटौ ॥

श्रैवे,— प्रबोधिनीचतुर्दश्यां दृष्ट्वा चिभुवनेश्वरम् ।

प्रबुद्धः सर्वदेवेशु शिवलोकमवाप्नुयात् ॥

इत्यादिषु च पुण्येषु दिवसेषु च यो नरः ।

पश्येत् चिभुवनेश्वरं स लभेत् परमां गतिम् ॥

एकाग्रपुराणे तु,— कार्तिकस्य श्रिते पक्षे चतुर्दश्यां महेश्वरि ।

शम्भोरुत्थापनं कुर्यात्तथा सह नगेन्द्रजे ॥
इत्यादिना उत्थापने मासपक्षौ स्फुटौ ॥

आसु याचासु तिथिदैधे व्यवस्था श्रीपुरुषोत्तमचेचयाचाप्रकरणे
लिखिता ॥

इति श्रीभुवनेश्वरीयत्तुर्दश्याचातिथयः ।

अथानध्ययनकालाः ।

मनुः,— एतान् नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्च कुर्याणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।

एतौ वर्षाध्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥

विद्युत्स्तनितवर्षासु महोत्कानाञ्च संज्ञवे ।

आकाशिकमनध्यायमेतेषु मनुरग्रवीत् ॥

एतांस्त्वभ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्यदर्शने ॥

निर्याति भूमिचक्षने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने ।

एतानाकाशिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्त्रने ।

संज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥

अग्निःप्रवगते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो ह्यद्यमाने समवाये जनस्य च ॥

उदके मधराणे च विष्णुचक्षुः विमर्जने ।
 उच्छिष्टः आद्भुतश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 अहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोऽस्य सूतके ॥
 यावदेकानुविष्टस्य गन्धो लेपस्य तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥
 शयानः प्रौढपादस्य हत्वा चैवावशक्विकामम् ।
 नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकास्त्राद्यमेव च ॥
 नौहारे वाणशब्दे च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
 अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
 अमावास्या गुरुं हन्ति शिथ्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 ब्रह्माष्टमीपौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥
 पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुरुदिते तथा ।
 श्वखरौद्रे च रुदति पङ्क्तौ च न पठेद्विजः ॥
 नाधीयीत अशानान्ते यामान्ते गोव्रजे तथा ।
 वसिला मैथुनं वासः आद्भुतं प्रतिगृह्य च ॥
 प्राणि वा यदि वाप्राणि यत्किञ्चित् आद्भुतं भवेत् ।
 तदाज्ञाभ्यामनध्यायः प्राण्यास्यो^(१) हि द्विजः स्रुतः ॥
 सौरैरुपश्रुते यामे संभ्रमे वाग्निकारिते ।
 आकाशिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाहुतेषु च ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गं चिराचं लेपणं स्रुतम् ।

अष्टकासु तद्दोराण मूलन्नासु च राशिषु ॥
 नाधीयीताश्चमाकूढो न दृषं न च हस्तिनम् ।
 न नावं न खरं नोष्ठं नेरिणस्थो न चानगः ॥
 न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
 न भुक्तमाचे नाजीर्णे न वमित्वा न सूक्तके ॥
 अतिथिश्चाननुज्ञाप्य माहते चाभिवाति वै ।
 रुधिरे च स्तुते गात्राच्छस्त्रेण च परिचते ॥
 सामध्वनादृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
 वेदस्याधीत्य चैवान्तमारण्यकमधीत्य च ॥

तथा,— पशुमण्डुकमार्जारश्चसर्पनकुलारखुभिः ।

अन्तरे गमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥

दावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिश्चाशुद्धामात्मानश्चाशुचिं दिनः ॥

एतदाख्यानमर्थापनेन सत्यन्तरोक्तविशेषोऽप्युच्यते

रात्रौ कर्णश्रवे (कर्णश्रवणयोग्ये वायौ वाति) दिवा च
 धूलिपटस्रोत्सारणशक्ते वायौ वहति इति, वर्षासु (प्रादुट्काले)
 द्वावनध्यायवित्यर्थः । आकाशिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युर्थावत्
 स एव कालः, तावत्पर्यन्तमनध्यायं विद्यात्, विद्युत्सन्नितवर्षेषु
 युगपत् जातेषु एकदा महोक्तानां सन्निपाते आकाशिकमि-
 त्यादि पूर्ववत् । इतान् विद्युदादीन् यदा होमार्थं प्रकटी-
 कृतान्निकाशेषु (सन्ध्याक्षणेषु) अभ्युदितान् (उत्पन्नान्) जानीयात्
 तदाऽनध्यायं कुर्यात् ।

सन्ध्यासु विद्युदादिसमस्तान्धे, तदा सन्ध्यायानेवानध्याय इत्यर्थः ।
 कल्पतरुकारास्तु, विद्युदादिप्रत्येकदर्शने तदैवानध्याय इति । अनृतौ
 (प्रावृड्भिन्नर्तौ) प्रकटीकृताग्निकाशेषु सन्ध्ययोरित्यर्थः । समा-
 चारात् बहुभेददर्शनमात्रे सत्यनध्यायो, न प्रावृडृतौ । ज्योतिषां
 (चन्द्रसूर्यादीनां) । षट्तौ (प्रावृडृतौ) । अपि शब्दादन्यथापि ।
 प्रादुष्कृतेषु (प्रकटीकृताग्नियु) होमार्थमित्यर्थः । तथाच प्रातः-
 सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्वने, न तु केवलवर्षणे, यदि प्रातः-
 सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्वनः, तदा सज्योतिषावत् सूर्यादय-
 दर्शनं, तावदनध्यायः; दिनमात्रव्याप्येत्यर्थः । यदि सन्ध्यायां,
 तदा रात्रिमात्रव्याप्येत्यर्थः । एवं विद्युत्स्तनितयोर्यवस्था । वर्षणे
 तु यवस्था उच्यते । शेषे (विद्युत्स्तनितवर्षाणां पूर्वोक्तानां शेष-
 वर्षणरूपे) द्वितीये जाते । यथा दिवानध्यायः, तथा रात्रौ
 अहोरात्रमित्यर्थः । रात्रौतस्तु तु “सायं सन्ध्यायां स्तनिते
 रात्रौ अनध्यायः, प्रातःसन्ध्यायान्वहोरात्रमिति” यदुक्तं तत्रा-
 होरात्रपक्षो नाचर्यते । सन्ध्यागर्जनदोषमाह दुर्वासाः ।

सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो वल्लभ ॥

यानि चान्यानि स्मृतिवाक्यानि आचारविरुद्धानि सन्ति
 तानि सर्वाणि विस्तरभयादनुपयोगाच्च न लिखितानि ।
 नैपुण्यमतिशयः । अत्र धर्मातिशयकामाणां यो नित्यमनध्याय
 उक्तः । स न सर्वेषां, काम्यत्वात् । अतएव वशिष्ठः,—“नगरे तु
 काम्यमिति” । मध्यमरात्रे (मुहूर्तचतुष्टयरूपे महानिशायां)

“चतुर्मुहूर्तमिति” गोभिलस्मृतेः । आह्वयभुक् निमग्नणादारभ्य आह्व-
भोजनाहोरात्रं यावत्, न पठेत् । केतनं (निमग्नणं) । हारीतः,—
“आह्वयमनुष्ययज्ञभोजनेऽहोरात्रं” । मनुष्ययज्ञो (अतिथिपूजा) ।
याज्ञवल्करः,— “शिश्वे च गृहमागते” । शंखलिखितौ “नगरचतु-
ष्पथसंक्रमेऽध्वनध्यायः” राजामात्यमहापुरुषस्वर्थाग्रेऽनुकूले मित्रे-
ऽतीते नावभृथयज्ञवाटे । महापुरुषोऽत्र उत्कृष्टगुणशाली । राज्ञः
सूतके पुत्रजन्मादौ, राज्ञोः सूतके (चन्द्रसूर्योपरागे)
याज्ञवल्करः,— अहं प्रेतेऽध्वनाध्यायः शिष्यवद्गुरुवन्धुषु^(१) ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं स्वशाखाश्रोत्रयोस्तथा ॥

अमेध्यशब्दशूद्रान्धशशानपतितान्तिके ।

बोधायनः,—

“स्रजिगद्देशपतिश्रोत्रियेषु अहोरात्रम्” । देशपतिरत्र देशाधि-
कारी ।

श्रोत्रियस्य भिक्षुशास्त्रीयः । राजस्वशास्त्रिनः चिराचोक्तेः ।
प्रौढपादः (आसनाद्यारूढपादः) अवशक्त्यिका जानौ पर्यङ्गवन्ध-
रूपा । वाणशब्दे शरशब्दे इति केचित् । वाणशब्दस्तन्मसहित-
वीणावाचीति साम्प्रदायिकाः । एकमुद्दिश्य अनुविष्टस्य स्पृष्टस्य
कुङ्कुमादेरिति शेषः । गन्धलेपसङ्गावे अहादूर्द्धं अपीत्यर्थः ।
पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यत्र अष्टमीष्वित्यर्थः । ब्रह्माष्टमीति तद्वाख्या-
वाक्यात् अष्टकाश्राद्धदिननिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

यत्तु यमेन,— प्रजापतिं हि तिष्ठन्ति सर्वा विद्यास्तु पर्वसु ।

(१) शिष्यवद्गुरुवन्धुषु ।

तस्मात् धर्मार्थकामार्था नैताः पर्वसु कौर्त्तयेत् ॥

इति काम्यं पर्ववर्जनमुक्तं, तदेदान्तातिरिक्तविद्यापरमिति
साम्प्रदायिकाः ।

चतुर्दशष्टम्यौ पञ्चदशस्य,

पञ्चदशे चतुर्दशोरष्टमीद्वितीये तथा ।

इति श्लोकगौतमोक्तेः ।

पङ्क्तौ (श्वादिपङ्क्तौ) स्थितायाञ्च शब्दात् ।

अग्निपरिमाणमापस्तम्बीये,— अग्निने सर्वत आग्न्याप्राप्ते ।
अग्न्या रथशम्या, सा प्रदेशमात्रा, शम्यास्यादुक्तलक्षणा । तस्याः प्रागः
प्रक्षेपो यावद्दूरे भवति, तावद्दूरं अग्निना सर्वतो मुक्ता
अध्येयमित्यर्थः ।

यमः,— स्नेहातकस्य ह्यायायां शाल्मल्लेर्मधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥

वसित्वा (परिधाय) । प्राणि, गवाश्वादि । अप्राणि, वस्त्र-
हिरण्मादि । यस्मात् ब्राह्मणः प्राणी एवास्त्वं मुखं यस्य तथोक्तः ।
यद्यपि “उत्पातेषु शान्तिस्वस्ययने सत्वा” इति हारीतोक्तेः
शान्तिपर्यन्तमनध्यायः प्राप्नोति, तथाप्यसक्तौ शान्तिकरणाभाव-
निस्यधे उत्पातकालीन एवानध्यायः इति मनोरंभिप्रायः,
“चौरैरुपसृते ग्रामे” इत्यादि पूर्वोक्तानध्यायनिमित्तसमानत्वात् ॥

अनध्यायः चिराच्चलु भूमिकर्म तथैव च ।

इति यमोक्तिः सर्वभूमिकर्मपरा ।

स्वल्पभूकम्बे तु याज्ञवल्करः,—

सम्यग्गर्जितनिर्घातभूकम्बोक्तानिपातने ।

समाप्य वेदं ह्युनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥

ह्युनिग्रमहोरात्रम् गौतमः । आचार्य्यथोः (गुरुशुक्रथोः) परिवेशे (मण्डले) ज्योतिषोः (सूर्याचन्द्रमसोः) अत्र ये केचिदुत्पातभेदाः उक्ताः, ते तु सर्वपदेन मनुना संगृहीताः । अष्टकासु (पौषमाघफाल्गुनमासीयकृष्णाष्टमीषु) पूर्वमष्टमीषु योऽनध्याय उक्तः । सः,—

प्रतिपक्षेग्रमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । इति वाक्यात् ।

परदिने कलामात्रसत्त्वेऽपि परदिने भवति “निषेधः कालमात्रके” इति वाक्यान्तिथिमारभ्य पूर्वदिनेऽपि । अष्टकासु तु यथाप्राप्तश्राद्धदिने इति न पौनरुक्त्यम् । अष्टकासु “चिरात्रं, चिरात्रमन्यामेके” इति गौतमोक्तिद्वयं सप्तम्यादिदिनत्रये प्रवृत्तमपि मनूक्तिविरोधाच्चाद्रियते । ऋत्वन्यासु वसन्ताद्युत्पन्नभवासु । इरिण्यो (मरुदेशस्थः) यानं (शकटादि) भुक्तमात्रे (यावदार्द्रपाणिरिति सत्यन्तरोक्तिरूपे) । हारौतः,—ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे, देवताद्युत्सवे । भोजनोर्द्धञ्चानध्यायः । सूक्तके (अश्वोद्गारे) ।

आभिवाति आभिमुख्येन वायौ वाति इत्यर्थः । शस्त्रहननस्य प्रथगुक्तेः । आरण्यं (तन्नामकदैवतं देशम्) ।

सामध्वनौ कर्मविशेषापवादमाह अङ्गिराः । सामध्वनौ सत्यपि यज्ञेऽधीयौत भूतत्वात् । आपस्तम्बः । “काण्डोपाकरणे सामादकस्य । काण्डसमापने चापिदक्षस्य, काण्डोपक्रमे समापने चानध्यायः ।

यत्काण्डसुपाकुर्वीत यदनुवाकसुपाकुर्वीत । तावत्तदहरधीयीत ।
तथा उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्यां (“पारायणं
धर्मार्थमादित” इति आरभ्य समाप्तिपर्यन्तपठनं) तत् चानध्यायेन
वर्धयित्यर्थः । जय्या (वेदत्रयस्य) निष्कर्षं प्रणवव्याहृतिसावित्र्या-
त्मकसारमित्यर्थः । प्रत्यहमभ्यस्य पश्चात् वेदाध्ययनं कुर्युः । पञ्चवो
(गोमहिषादयः) ।

विश्वामित्रः,— विश्वङ्गमविद्वराहपामान्यभववाचसैः ।

हृतेऽन्तराये पश्चाद्यैरनध्यायः अहं मतः ॥

ग्रामान्यभवाः (मनुजाः रजककर्मकारनटकैवर्त्तादयः) श्लोक-
गौतमः,—

याथाद्यदन्तरे व्याप्तो नैवाधीयेत हांघनम् ।

हायनं (वत्सरम्) ।

गुर्वन्ते वासिनां वेदमध्येदृणाञ्च मध्यतः ।

ग्रन्थश्चपाकगमने नाधीयीतापि वत्सरम् ॥

मानवीये आदौ इमाञ्चित्यमनध्यायानिति यदुक्तं अग्रध्ययनस्य
नित्यत्वं, तत्पक्षधरणादिसमर्थस्यैव । “अन्ते तु द्वावेवेति
अशुद्धभूत्यात्मशौचयोर्यदनध्ययननित्यत्वमुक्तं तदसमर्थस्य ज्ञेय”मिति
निबन्धकृतः ।

याज्ञवल्क्यः,— भूतसन्धिषु शुक्ला च आङ्गकं प्रतिगृह्य च ।

भूतसन्धिः (प्रतिपत्) । महाभारतेऽपि,—

इयं यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयग्रणीकृता ।

प्रतिपत्पाठशीलस्य विधेव तनुतां गता ॥

आपस्तम्बीयेऽष्टम्यादिषु विशेषः,—

उदयेऽस्तमये वापि सुहृत्तत्रयगामि यत् ।

तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥

केचिदाहुः कश्चिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः ।

तावदेव स्नानध्यायो न हि तस्मिन् दिनान्तरे ॥

तद्दिनं तां तिथिं प्रायेत्यर्थः । दिनान्तरे (तिथ्यन्तरे)

निर्णयामृतं, स्मृतिः,—

प्रतिपक्षेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।

दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥

श्लोकभीष्मः,— चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु ।

विषुवायनयोर्द्वन्द्वे शयने बोधने तथा ॥

पक्षादिषु त्रयोदश्यां तस्यामेवोत्तरा तिथिः ।

दर्शस्य चेद्विवेकस्यादनध्यायः श्रुतावपि ॥

राजमार्त्तण्डे,— कोपेचैचाद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते चैत्रावस्थां परेऽपि या ॥

चातुर्मास्ये समाप्ते च या द्वितीया भवेत्तिथिः ।

पराखेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥

चैत्रावस्थौ (चैत्रपौर्णमासौ) । वृद्धगार्ग्यः,—

शुचावूर्जे तपस्ये वा या द्वितीया विधुचये ।

चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

शुचौ (आषाढे) ऊर्ज्यै (कार्तिके) तपस्ये (फाल्गुने)

विधुचये (कृष्णपक्षे) आषाढ्यादिषु पौर्णमासीषु गतास्त्रित्यर्थः ।

मन्वादिद्युगादितिथयः श्राद्धप्रकरणे वाच्याः । विषुवायनेषु
विशेषमाह गार्ग्यः,—

दिवाद्यने क्रमेद्भानुर्द्यदि रात्रौ परापरे ।

नाधीयीताहनि रात्रावेवं विषुवथोरपि ॥

दिवा संक्रमे पूर्वापरयो रात्रोरनध्यायः, रात्रिसंक्रमे पूर्वोत्तर-
दिनयोः त्रयोदश्युत्तरतिथौ चतुर्दश्यामित्यर्थः । दर्शस्य दिवसे
किञ्चिद्दर्शनेऽपि त्रयोदश्यामनध्यायः । अतौ (श्रवणद्वादश्यां)
सत्यतपास्य,—

आभाकाशितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवतीः ।

द्वादश्यः संसृष्टेयुषेत् तत्रानध्ययनं विदुः ॥

वृद्धमतुः,— जननाद्ग्ररात्रं च अवे च समुपस्थिते ।

नाधीयीत द्विजो नित्यं तावदाकाशिकेषु च ॥

महायुरौ द्वादशाहं वेदानध्ययनं व्रजेत् ।

देवीपुराणे,— न सङ्कीर्णं जने कुर्यान्न च तत्स्मरसन्निधौ ।

न श्मश्रुकरकाकारिकृकवाकुसमागमे ॥

श्मश्रुकरो (नापितः) काकारिः (पेचकः) कृकवाकुः (कुक्कुटः)
“सत्वारौमानि कर्माणि” इति नक्तप्रकरणोक्तस्मृतौ सन्ध्यायां
निषेध उक्तः ।

शिवपुराणे,— प्रदोषो हि द्विधा प्रोक्तो रूढिर्लाघणिको मुने ।

अर्द्धास्ति च रवेस्तत्र प्रदोषो मुनिभाषितः ॥

सन्ध्याकाले च पूर्णास्ति गगने तारकामये ।

तथा,— रविस्तर्द्धमाचस्तु प्रदोषो रूढिसंज्ञितः ।

याममेकं चतुर्दशं यामयामार्द्धसप्तमी ॥

यामत्रयं त्रयोदशं प्रदोषो स्नाच्छणिर्मतः ।

इत्याद्युक्ता,— नृत्यभङ्गाग्राहादेवः क्रुद्धो भवति तत्क्षणम् ।

ग्रापं ददाति तस्मै स जाग्रो भव इति प्रभुः ॥

तथा,— प्रदोषे न हरिं पश्येत् पश्येच्च वृषभध्वजम् ।

वृद्धगार्ग्यः,— रात्रौ यामद्वयादर्वाक् सप्तमी स्नात्त्रयोदशी ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

रात्रौ नवसु नाङ्गीषु चतुर्थी यदि दृश्यते ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥

श्रिष्टाः,— रात्रौ यामद्वयादर्वाक् यदि पश्येत्त्रयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

सर्वचापवादमाह मनुः,—

नैत्यकेनाख्यनध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्सूतम् ।

तथा,— वेदोपकरणे चैव स्नाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्ननध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

कौर्म,— अनध्यायं तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्त्रेतानि वर्जयेत् ॥

वेदोपकरणं (वेदातिरिक्तविद्यास्थानं) तेन सर्वविद्या न पठेत्
इति यत् स्नाच्छास्त्रं तच्चैव वेदोपकरणेऽप्यनध्यायो न सर्वचेति
बिभ्रम् ।

इति तिथिषु देवगिरूपणम् ।

अथ पितृकर्मणि तिथिगिरूपणे प्राप्ते आहूय मरणोत्तरमा-

विलास्यमाणस्य तु जन्मोत्तरभावित्वात् जन्मनस्य चतुर्कासाधीनत्वात्
चतुर्प्रभृतिकासा निरूप्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यः,— ब्रह्मचर्यविविदृश्वर्या वर्षास्त्राद्यास्तथो द्विजाः ।

निषेकादिश्रमशान्तान्ताः तेषां वै मन्वतः क्रियाः ॥

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनात् स्यन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सौमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽस्रप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम् ।

दृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्वकः ॥

वीजगर्भसमुद्भवं (शुक्रशोणितसम्बन्धं, गोत्रव्याधिसङ्गान्तिनि-
मित्तं) न तु पतितोत्पन्नत्वादित्यर्थः । चूडान्तानां नित्यत्वेऽपि
एतत् पापशमनं आनुषङ्गिकं फलमित्यर्थः । स्त्रीणां तु विशेषः ।
एताः चूडान्ताः दृष्णीमित्यादि ।

षोडशर्क्षनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु सम्मिश्रेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वष्ठाद्यास्तस्तसु वर्जयेत् ॥

एवं गच्छेत् स्त्रियं चामां मर्षां मूखां च वर्जयेत् ।

स्वस्थ इन्दौ सक्तत् पुषं लक्ष्यं जनयेत् पुमान् ॥

षोडशरात्रिमध्ये आद्यं रात्रिचतुष्टयं वर्ज्यम् । अवशिष्टासु
द्वादशसु पञ्चमसप्तमनवमैकादशत्रयोदशपञ्चदशरूपाः षड्युग्नरात्रयः
त्याज्याः । इति दशरात्रयः त्याज्याः । अवशिष्टासु षट्सु
रात्रिषु यद्यत् पर्व पतति, तद्विहाय सङ्क्रमे, विशिष्टः पुत्रो भवति ।

एकस्यां रात्रौ सङ्गदेव गमनं, न द्विस्त्रिरिति ब्रह्मार्थफलं भवति । मानवीये तु,—षोडशरात्रिषु रात्रिद्वयगमनमेव ब्रह्मार्थफलप्रदमित्युक्तम् । चामां रजस्वलात्रतैरष्ट्यलच्चाहारादिभिराच्य-
वस्त्रामित्यर्थः । मघा इत्यादि गण्डनचचोपलक्षणम् । एवमादिप्रथम-
सङ्गम एवाद्विच्यते । अन्यर्त्तावपि एतत्शुभकालगमने पुत्रोत्पत्ति-
रिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः । गण्डनचचाणि तु ज्योतिः शास्त्रे,—

अश्विनौमघमूलानां तिस्त्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।

अन्ये पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः ॥

स्वस्थ इन्दौ (वलवति चन्द्रे) एतत् चान्यशुभग्रहोपलक्षणम् ।
तथा च ज्योतिःशास्त्रे,—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्तग्रहपास्त्रामिषु ।

तद्द्यूनेष्वशुभोऽस्मिन्नेषु विकुजे क्षिप्त्रे विपापे सुखे ।

सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुष्वायत्रिषष्टान्विते ।

पापे युग्मनिशास्त्रगण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ॥

एवमादिप्रथमसङ्गम एवाद्विच्यते, अन्यर्त्तावपि एतत् शुभकाल-
स्यादिगमनेन पुत्रोत्पत्तिरिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः । अयुग्मरा-
त्रित्यागो नाधर्मकारणं, “किन्तु पुत्रोत्पादनार्थमेव । पर्ववर्जनं तु
अधर्महेतुतया एव इति बोध्यम् । गण्डनचचादिवर्जनं प्रथम-
र्त्तावेव बुधवारवादिवर्जनमपि प्रथमर्त्तावेव । “अभिनवनारीगमनं
न बुधा बुधवासरे कुर्युः” इत्यादिशासनात् । पर्ववर्जनं तु सर्वर्त्त-
वपि, चतुर्दश्यष्टमीवाक्येषु तिथीनामेवोक्तेः ।

प्रथमर्त्ता वारादिदोषे ज्योतिःशास्त्रे,—

पुष्पं दृष्टं निन्दिते भे यदि स्यात्
शान्तिं, कुर्यादङ्गनानां च पूर्वम् ।
तत्संयोगं वक्ष्ये वर्ययेयु
र्यावद्भूयो दृश्यते शस्तभे तत् ॥

नचत्रतिथिवारेषु यत्र पुष्पं च दृश्यति ।
होमं कुर्यात् च गायत्र्या वारदोषे तिथावपि ॥
कुशै राज्यैश्चाष्टशतं दुर्वाभिस्तु तथैव च ।
तिलैराज्येन दुर्वाभिर्होमं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥
नचत्रदोषग्रान्तर्यं प्रत्येकं तु सहस्रकम् ।

अत्र व्यवस्था,—

वारदोषश्चपोहनाथं आज्यमिश्रितानां दुर्वाणां अष्टोत्तरशतं
होमः, तिथिदोषे आज्यानामष्टोत्तरशतं होमः, नचत्रदोषे आज्यमि-
श्रितानां कुशानामष्टोत्तरशतं होमः, लग्नदोषे आज्यमिश्रिततिला-
नामष्टोत्तरशतं होमः, अतिशक्तस्य तु प्रत्येकं सहस्रहोमः, यदा,—

दुर्वातिलाज्ये ऋजुयात्सहस्रं
गायत्रीमन्त्रेण तदुक्तदोषे ॥
दुर्वातिलयोर्होमे हस्तस्य साधनत्वं
आज्यहोमे सुवस्य साधनत्वं ॥ इति ।

समुच्चयहोमस्यासम्भवात् षट्त्रिंशदधिकशतत्रयहोमे प्रत्येकद्रव्य-
सम्बन्धेन सहस्राष्टोत्तरहोमः सिध्यति । 'सहस्रशतहोमादिषु
असम्भवात् अष्टोत्तरत्वं नियमात् ।

ननु द्वन्द्वसमासात् समुच्चयपचः प्राप्नोति इति चेन्न । भिक्षा-

वस्तुद्रव्यं प्रति साहित्यस्योपपन्नत्वात् । ब्रह्माण्डोक्तहोमस्य काम्य-
त्वाच्च सर्वैः क्रियते । निषेककर्मणि वृद्धिआङ्गाभावः “विवाहादिः
कर्मगण” इति वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरि श्रिष्टोक्तेः । एवं च वृद्धि-
आङ्गाभावात् तत्पूर्वविहितानां मातृपूजा वसोह्वारायुध्यमन्त्रजपा-
नामयभावः एतद् वृद्धिआङ्गप्रकरणे लेख्यम् । केचित्तु वृद्धिआङ्गा
भावेऽपि,—

निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आङ्गं पञ्चाङ्गमेव च ॥

इति विष्णुपुराणोक्तकर्माङ्गं आङ्गं कार्यम् । “कर्माङ्गं वृद्धि-
मत् स्मृत” इति स्मृतेर्मातृपूजादिकवृद्धिआङ्गकर्तव्यतापि, इति
वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु नान्दीमुखआङ्गस्य गर्भाधाने विहितप्रतिषिद्धत्वात्
विकल्प एव, इति श्रिष्टब्राह्मणानां गर्भाधाने नान्दीमुखआङ्गा-
भावसमाचारोः नृपादीनां तु तत्करणे समाचारस्य उभयं प्रमाण
मिति, अस्मत्पितामहकृष्ण-वृहत्पण्डितमहापात्रादयः ।

एवं च गृह्यसूत्रभाष्ये,— “मातृपूजापूर्वकं स्त्रयमाभ्युदयिकं
कृत्वा” इति पद्धतौ यस्मिंश्चित् तदपि सङ्गतम् । शूद्राणां गाय-
व्यामधिकाराभावाद् ब्राह्मणद्वारा होमः कार्य इति केचित्, तन्न ।
तथा सति यागादावपि शूद्रस्याधिकारो न निर्वार्यते । किन्तु
वारादिदोषव्यपोहनार्थम् ॥

योगस्य ^(१)होमकरणस्य च धान्यमिन्दोः

ग्रंथञ्च तण्डुलमणी स्थिवारयोश्च ।

ताराकलायलवणान्यथगाञ्चराग्रै

र्दद्यात् द्विजाय कनकं शुचिनाङ्गिकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्ष्ण ।

यदा सर्वत्र हेमदानमाचम,—

सर्वदोषोपशान्त्यर्थं हेमदानन्तु केवलम् ।

इति शास्त्रात् ।

विशेषस्वस्मृतकृते आचारसारे द्रष्टव्यः । मनुः,—

ऋतुकाक्षाभिगामी स्नात् स्नदारनिरतः सदा ।

“अत्र ब्रूते” इति सूत्रेण ब्रतार्थे णिनिप्रत्ययः । अयमृतुकाक्ष-
गमनविधिरपूर्वविधिः । पुत्रोत्पादनम् प्रत्यप्राप्तस्य ऋतुगमनस्य
शास्त्रेण विधानात् । नात्र नियमविधिश्चाङ्गा, पुत्रोत्पादने ऋतु-
गमनस्य पाक्षिकप्राप्तेरभावात् । नापि परिसंख्याविधिः, ऋतु-
गमनस्य पुत्रोत्पादनं प्रति प्राप्तेरभावात् ।

तथाच,— विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्तते ॥

यत्तु नियम इति विज्ञानेश्वरैरुक्तम्, तत् पुत्रोत्पादनस्य
नित्यत्वात् ऋतुगमनमपि नित्यं इत्यभिप्रायेण । तस्मात् सन्ध्या-
वन्दनादिवद्दृष्टुगमनमपि नित्यम् ।

यथा कामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेरनृतावपि गमने न दोषः । अत एव,—

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यस्य गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यस्य सिञ्चति ॥

इति बोधायनोक्तौ अनृतौ यो दोष उक्तः, स ऋतावगला
अनृतुगमने बोध्यः । यद्यपि,—

यः स्वदारानृतुस्त्रातान् स्वस्यः सन्नोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनश्यति ॥

इति देवलोक्तौ, यथा यमादिवाक्यादिषु ब्रह्महत्यादोषादय
सक्ताः । तथापि,—

ऋतुकालाभिगामी स्याद्यदि पुत्रो न जायते ।

इति कौर्मोक्तेरुत्पन्नविद्यमानपुत्रस्य स्त्रीकामनाविरहेऽपि
ऋतावगमनेऽप्यदोषः । चतुर्दशादिषु नक्षत्रेषु च वर्जनं तत्तत्काल
एव, “निषेधः कालमात्रके” इत्युक्तेः । सङ्गान्तिमयस्य त्वतिसूक्ष्म-
त्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् तदवच्छिन्नाहोरात्रमेव विषयः । “अतीते नागते
पुण्ये” इत्यादिविद्यमाणोक्तौ दानविषयत्वम्, न तु स्त्रीतैलमांस-
वर्जनविषयत्वम् । पुण्यं नाम विहितविधिवद्भूतकर्म,^(१) इति निषेधस्य
पुण्यत्वाभावात् । ननु ऋतुदोषहोमप्रायश्चित्ते “गायत्रीहोमः
शूद्रस्य निषिद्ध इत्युक्तेः” तत्कथं स्त्रीशूद्रयोर्वैदिकमग्न्याधिकारः
कथं वा पौराणिकमग्न्याधिकार इति चेन्न ।

मात्स्ये,— न हि वेदेऽधिकारः कस्यित् शूद्रस्य विद्यते ।

पुराणेऽधिकारो मे दर्शितो ब्रह्मणैव हि ॥

इत्युक्तेरधिकारः

एतद्वचनं सङ्करजातिविशेषस्य शूद्रस्येति नात्रोपयुक्तमिति

(१) विहितविधिधर्मे इति ।

शूद्रनीयम् । यच्च प्रतिलोमस्याप्यधिकारः, तच्च सुतरां शूद्रस्येति
कैमुतिकन्यायेन शूद्रविषयत्वसम्भवात् । व्यासोऽपि,—

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ।

अत्र मन्त्रवर्जमिति वैदिकमन्त्रवर्जं इति कल्पतरुकाराः ।
तेषामयमभिप्रायः । “तच्चोदकेषु मन्त्राख्ये” इति जैमिनीयन्यायेन
“वेदभेदे गुप्तवादे” इति लौकिककोषप्रामाण्येन च मन्त्रशब्दस्य
वैदिकमन्त्रपरत्वमेवेति । अतएव पराशरः,—

कपिलाचीरपानेन ब्राह्मणौगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रो गच्छत्यधोगतिम् ॥

ननु पुराणमधिकृत्य भविष्ये,—

अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं चर्चितं विना ।

श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कथञ्चन ॥ इति ।

तथा,— श्रौतं स्मार्त्तञ्च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम ।

तस्मात् शूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

इत्युक्तेः पुराणमन्त्रेष्वपि कथमधिकार इति चेत् न । निषा-
दस्यपत्यधिकारन्यायेन पुराणनिषेधस्य कर्मोपयोगिपौराणिक-
मन्त्रविशेषाध्ययनविषयत्वे मानाभावात् ।*

तस्माद्भयकारादेराधानोपयोगिवैदिकमन्त्रपाठवत् शूद्रस्य कर्मो-
पयोगिपौराणिकमन्त्रपाठोऽधिकारस्याविरोधात् । एकोद्दिष्टश्राद्धा-
नन्तरं वाराहे,—

अयमेव विधिः प्रोक्तो शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥ इति ।

इति यदुक्तं, तथापि उक्तमन्त्रलक्षणानुसारेण वैदिकमन्त्राणा-
मेवाभावः । नतु पौराणिकमन्त्राणामपि गौणत्वेन तेषां मन्त्रप-
दप्रयोगविषयत्वात् । अन्यथा गौर्नास्ति इत्यादौ वाहकादेरभावः
प्रसज्येत । तस्मादमन्त्रत्वप्रसिद्धिर्वैदिकमन्त्राभावकृतैव ।

ननु पौराणिकमन्त्रेऽपि शूद्रस्य नाधिकारः, अध्ययनं विना
प्रयोगस्यानुचितत्वात् । अध्ययनञ्च,—

न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

इति ब्राह्मणस्य शूद्रे ज्ञानोपदेशनिषेधान्न सम्भवतीति चेदु-
च्यते । अत्र मतिशब्दो अध्यात्मविषयकमतिपर एव । शूद्रस्य
ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावस्य दर्शितत्वात् । विदुरादेस्तुल्यस्वभाव-
तोविद्यत्वेन,^(१) इति समाधानम् । तस्मात् शूद्रस्य पौराणिकमन्त्र-
पाठेऽधिकारः । स च नित्यनैमित्तिकेष्वेव कर्मसु, न तु काम्यकर्मसु ।
काम्य^(२)श्रुतीनां लब्धविद्याहिताग्निचैवर्णिकाधिकारिकत्वेनैव अधि-
कार्यन्तराकाङ्क्षाया अभावात् । अतएव रथकारस्याविद्यत्वादुत्तरक्र-
तुषु नाधिकार इति दृष्टार्थं तस्याधानमिति मीमांसकसिद्धान्तः ।
ननु वैदिकमन्त्रसाध्येषु कर्मसु कथमिति चेत् ? उच्यते । “अनु-
मतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र” इति गौतमोक्तेर्वैदिकमन्त्रस्थाने नमः
पदरूपमन्त्रोद्देशनाधिकारः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।

अत्र एवकारादिप्रयोगवत् कारशब्दः प्रयुक्तः । तेन नम
इत्येव मन्त्रः । विज्ञानेश्वरैस्तु “नमस्कारमन्त्रो देवताभ्यः पितृ-

(१) स्तोविद्यत्वेन ।

(२) कामश्रुतीनां ।

भक्ष इत्यादिमन्त्रो नम इति वा” यस्मिंस्त्रितम्, तत्र प्रथम-
पक्षस्य अस्मद्देशे नादरः । देवताभ्य इति मन्त्रस्य वैदिकत्वान्नम
इत्यस्यैवादरः । ननु मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनद्वारा कर्माङ्ग-
त्वात् नमःशब्देन प्रयोगसमवेतस्य कस्यचिदर्थस्य प्रकाशनात् कथं
वा मन्त्रत्वं, केन रूपेण वा कर्माङ्गत्वम्, इति चेदुच्यते । जपा-
दिमन्त्राणां कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वाभावेऽपि अदृष्टद्वारा कर्माङ्गत्व-
वदुपपत्तिः । कर्मसमवेतार्थप्रकाशनं तु नावश्यकं, स्मार्त्तकर्मसु
वाजसनेयिनां पवित्रकरणादेः केनाप्यप्रकाशनात् ।

आहुविवेकशङ्कितु, अमन्त्रस्येति परिभाषेत्यादि यदत्र विचा-
रितं तदङ्गभिर्दूषितमनुसन्धेयम्, शूद्राणामामात्रेणैव वैश्वदेवक-
रणात् ।

लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

इति सम्बर्त्तान्तेर्जल एव होमः कार्यः । उपनयनाभावेन वेदा-
भावात् ब्रह्मयज्ञस्य न करणम् । यदा पौराणिकमन्त्रेण ब्रह्मयज्ञा-
नुष्ठानं, असम्भवे वज्रभिर्नमःपदैर्वा तदनुष्ठानम् । अन्यत् सवे “शूद्रा
वाजसनेयिनः” इत्यापस्तम्बोक्तेर्वाजसनेयिब्राह्मणवदाचरणौघं इति
संक्षेपः । विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः ॥ अत्र केचित्,—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिआहुं च सर्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामात्रवद्बुधः ॥

इति सत्यन्तरोक्तेः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशाङ्गे सपिण्डनम् ।

इति विष्णुक्तेः ।

नमस्कारेण मन्त्रेणेति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

ब्रह्मचरविशामेव मन्त्रवत् स्नानमित्यते ।

तृष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तेः । दर्शानुवृत्तौ शूद्रोऽयमन्त्रवदिति मात्स्योक्तेश्चाविशेषाभिधानात् आर्द्धपञ्चयज्ञनित्यस्नानेषु पौराणिक-मन्त्रोऽपि पठनीयः । एषु मन्त्रमात्रस्यानाकाङ्क्षितत्वात् तत्-पुरोहितब्राह्मणेनापि न पठनीयः । इति चैवर्णिकस्त्रीणामपि ।

यज्ञेषु मन्त्रवत् कर्म पत्नी कुर्याद्यथाविधि ।

तदौर्द्ध्वदेहिने सा हि मन्त्रार्हा धर्मसंस्कृता ॥

इति स्कान्दोक्तेरेतदितरकर्मसु न वैदिकमन्त्रपाठः । तथा च नृसिंहतापनीये,— “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि स्त्रीशूद्रयोर्जानीयात्, स मृतोऽधो गच्छति नेच्छन्तीति” । “नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रै”रिति वचनमपि पूर्ववद्वैदिकमन्त्रपरम् । पौराणिकमन्त्रास्तु तत्तत् कर्मसु स्त्रीभिः पठनीया एव ।

अथ पुंसवनम् ।

पुंसः सवनं स्यन्दनादिति पुमान् सूयतेऽनेनेति पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचालनात् पूर्वमित्यर्थः । तथा च पारस्करः,— मासे द्वितीये तृतीये वा यदृष्टः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते, इति पुंसा पुंनामकपुण्यादिनक्षत्रेण युज्यते यदेत्यर्थः । मासे इति गर्भधारणकालादिति शेषः । एवं सीमन्तोन्नयनेऽपि बोध्यम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मासीति ।

प्रतानन्दसंग्रहे,—

षष्ठेऽष्टमे तथा मासि सीमन्तोन्नयने विधिः ।

कुर्यात्प्रथमगर्भे तु नवमे तु वचः शृणु ॥

इति नवममासोऽप्यत्र विहितः । शंखलिखितौ विशेषमाहृतुः ।

“गर्भस्यन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसव” इति । सीमन्ताकरणे तु सत्यव्रतः,—

स्त्री यदा कृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

हारीतः,— सकृत्सकृत्सुसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्क्रतो भवेत् ॥

पारस्कारोऽपि,— “प्रथमगर्भे षष्ठेऽष्टमे वा, तथाच पुंसवनसौ-
मन्तोन्नयने चेचसंस्कारत्वात् सकृदेव कार्यं, न प्रतिगर्भम्” ।

सकृत् च संस्क्रता नारी सर्वगर्भेषु संस्क्रता ।

इति देवल्लोके ।

कर्काचार्यास्तु गर्भान्तरेष्वनियमं इत्याहुः ।

इति सीमन्तोन्नयनम् ।

अथ जातकर्म ।

“एते जातकर्म च,” आङ्गुपसर्गादिण्-धातोः “क्तः” (आ+
इण्+क्त) एते (आगते गर्भकोषात् कुमारे जाते निर्गते वा)
जातकर्माभिधम् कर्म । अत्र यद्दानादिकं, तत्सर्वमग्नौचप्रकरणे

लेख्यं । तच्च जन्मप्रकारी याज्ञवल्कीयेऽनुसन्धेयम् । गर्भिणीपतेः
चौरादिनिषेधः ।

तथाच स्मृतिः,—

वहनं दहनं चैव वपनं सिन्धुमज्जनम् ।

पर्वतारोहणं चैव न कुर्यात् गर्भिणीपतिः ॥

तथा,— नोदन्वतोऽम्भसि स्नायान्न च श्मश्रादि कर्त्तयेत् ।

अन्तर्वत्याः पतिः कुर्वन्नप्रजो भवति ध्रुवम् ॥

एतद्विहितेतरविषयमित्याचार्याः । यत एतत् प्रकरणे,

आधानपर्वदीक्षासु प्रायश्चित्ते गुरोर्मृतौ ।

सज्जासे यज्ञकाले च सप्तभिर्वपनं स्मृतम् ॥

तथा च अलभ्ययोगादौ समुद्रस्नानम् ।

इति जातकर्म ।

अथ नामकरणाख्यं कर्म ।

“अहन्येकादशे नाम” इतीदमशौचान्तोपलक्षणम् ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति शङ्खवचनात् ।

तस्मात् चक्षविट्शूद्राः स्वाशौचान्तदिनेषु नाम कुर्युरित्यर्थः ।

पारस्करः । “दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम

करोति, द्वाचरं चतुरचरं वा घोषवदाद्यन्तरस्थं दौर्घाभिष्ठानम् ।

कृतं कुर्यान्न तद्वितमयुक्ताचरमाकारान्तं स्त्रियै तद्वितम् । शर्म

ब्राह्मणस्य, वर्म चत्रियस्य, गुप्तेति वैश्यस्य दासेति शूद्रस्य” । इति ।

अस्यार्थः, मातुर्दशम्यां दशमदिने उत्थापनम् । अशौचान्ते

नामकरणं, ब्राह्मणत्रयभोजनं नियतम् । घोषवदचरं आदौ यस्य
नाम्नः तद्घोषवदादि । गघङ्गाः, जङ्गजाः, उढौ णो, दधौ नो, वभौ
मो, यरौ लो, वहौ, घोषवन्तः । अन्तर्मध्ये अन्तं अचरं यस्य तदन्त-
रस्थम् । यरलवा अन्तस्थाः । दौर्घमह्रस्वमभिष्टानं अवसानं यस्य
तत् तथा । कृतं (कृतप्रत्ययान्तम्) । यदा कृतं पूर्वपुरुषेषु विहितं
नाम । तथा च शङ्खः,— “कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्”
इति । कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वेत्यर्थः । स्त्रीनाम्नि विशेषोऽयुक्ताचर-
मित्यादि । ब्राह्मणस्य शर्म (मङ्गलप्रतिपादकं नाम) । क्षत्रियस्य वर्म
(शौर्यप्रतिपादकं नाम) । वैश्यस्य गुप्त्रं (धनवत्तादिप्रतिपादकम्) ।
शूद्रस्य दासेति (प्रियत्वप्रतिपादकम्) । नात्र नाम्नि शर्मादिप्रयोगः,
ब्रह्मचर्यान्नन्तरं शर्मादिप्रयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्राक् षूडाकरणादालः प्रागक्षप्राशनाच्छुचिः ।

कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥

इति दृढुशातातपोक्तेस्तु ब्राह्मणबालकादीनां जन्मावधि न
शर्मादि प्रयोगः ।

मतुरपि,— माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जैगुप्सितम् ॥ इत्यादि ।

तथा,— स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्मृष्टार्थं मनोरमम् ।

माङ्गल्यं दौर्घवर्णान्तमाशौर्वादाभिधानवत् ॥

“दिगिनिशिवगताहे तत् कुलाचारतो वा” इति ज्योति-
र्वचनात् ।

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत् ।

पुष्टे तिथौ मुहूर्त्ते वा मन्त्रे वा गुणान्विते ॥

इति मनूक्तेष्व अन्यदापि नामकरणसमाचारः । तत्र दशम-
दिनपक्षो नाद्रियते, अग्नौचानन्तरमन्यपक्षाणां सम्भवात् इत्यभिज्ञाः ।
कल्पतरुकारास्तु “दशम्यां” इत्यत्र, येषां दशाह्वात् प्राक् शुद्धिः
तेषामित्याहुः ।

इति नामकरणम् ।

अथ वह्निर्निष्क्रमणकर्म ।

“चतुर्थे मासि निष्क्रमः” ।

मनुः,— चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

यत्तु भविष्ये,—

द्वादशे हनिऽराजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

इति “तत् प्राग्भावेदात्” इति^(१) कल्पतरुकाराः । इदं च
वास्तवस्य चन्द्रतारातुक्खे शुभदिने कार्यम् । अत्र दिनस्य अग्नि-
यतचात् चतुर्थमासे यथासम्भवं कार्यत्वात् ।

एवमक्षप्राशनंऽपि बोध्यम् । चूडादिके तु वर्षमध्ये शुभदिने
इति बोध्यम् ।

इति वह्निर्निष्क्रमः ।

अथाक्षप्राशनम् ।

षष्ठेऽक्षप्राशनं मासि । “यत्तु समत्सरेऽक्षप्राशनम्” इति शंख-
लिखितवचनम्, तत् गुणफलविषयं इति कल्पतरुकाराः ।

इत्यक्षप्राशनम् ।

(१) विकल्प इति कल्पतरुकाराः ।

अथ चूड़ाकर्म ।

चूड़ा कार्या यथाकुलम् । मनुः,—

प्रथमेऽब्दे द्वितीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिषोदनात् ।

शङ्खलिखितौ “प्रथमेवर्षे चूड़ाकरणं पञ्चमे वा” ।

पारस्करः,—“यथा मङ्गलं वा सर्वेषां यदा यथाकुलाचारम्” ।

यथामङ्गलमिति, धर्मशास्त्रान्तरविहितकालान्तरस्योपलक्षणम् ।

अतएव कैश्चित् पञ्चमेऽब्दे क्रियते, वज्रभिस्तु उपनयनात् पूर्वं यदा-
कदापि क्रियते ।

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे,—

सूत्रोर्मातरि गर्भिण्यां चूड़ाकर्म न कारयेत्,

प्राक् पञ्चवत्सरादूर्द्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत् ।

चूड़ाकृतौ शिशोर्माता गर्भिणी चेद्यदा भवेत्,

कृते गर्भविपत्तिः स्याद्दम्पत्योर्वा सुतस्य वा ॥

इदं चूड़ादिकं कर्म मकरादिमासषड्के,—

चूड़ा माघादिषड्के लघुचरमृदभे मैत्रहीने मशके,

नानंशे सत्सु केन्द्रेष्वशुभगगनैर्द्विगैर्विष्णुबोधे ।

नोरिक्ताद्यष्टषष्ठान्यतिथिषु न यमाराहयुग्माब्दमासे,

नो जन्मर्दन्दुमासे विधटकुजशनिचलग्रार्कशुद्धौ ॥

इति ज्योतिःशास्त्रात् ।

अत्र माघादिपदं सौरमासपरम् । “सौरौ मासो विवाहादौ”

इत्युक्तेः ॥

इति चूड़ाकर्मकालाः ।

अथोपनयनकालाः ।

विश्वामित्रयाज्ञवल्क्यौ,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विश्वामित्रेके यथाकुलम् ॥

अत्र गर्भपदस्य समासे गुणीभूतत्वेऽपि राज्ञामित्यादिष्वप्यन्वयः,
अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामितिवत् ।

गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विश्वः ।

इति मनूक्तेः ।

नयनमेव नायनं पञ्चादुपोपसर्गः । फलकामनायान्तु मनुः,—

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो वसार्थिनः षष्ठे वैश्वस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥

उपनयनस्य परमावधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

आषोडशाद्वा विंशाच्च चतुर्विंशाच्च वत्सरात्,

ब्रह्मचरविशां काल आर्पनायनिकः परः ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः,

सावित्रीपतिता प्रात्या प्रात्यास्तोमादृते क्रतोः ॥

उक्तकालव्यतिक्रमेऽपि ब्रह्म्यास्तोमनामकक्रतुकरणरूपप्रायश्चित्ता-
नन्तरमेव संस्कार्य एव इत्यर्थः । स्त्रीणान्तु विवाह एव उपनयनम्,—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।

इति मनूक्तेः ।

याज्ञवल्क्यः,— प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तस्यैव षोडशे ॥

तथा,— गुरवे च वरं दत्त्वा स्नायाच्च तदनुज्ञया ।

वेदं ब्रतानि वा पारं नीत्वाप्युभयमेव वा ॥

अविश्रुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ॥

गुरवे वरं (अभिलषितं) अभिलषितदानाशक्तौ तदनुज्ञया
इत्यर्थः ।

पारस्करः,— “चयः स्नातका भवन्ति, विद्यास्नातकः व्रत-
स्नातको विद्याव्रतस्नातकः” । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्त्तते
स विद्यास्नातकः यो व्रतं समाप्य वेदमसमाप्य समावर्त्तते, स व्रत-
स्नातकः । य उभयं समाप्य समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातकः ॥

ननु— अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः ।

इति निषेधेऽपि अस्मद्देशे समावर्त्तनानन्तरं कथं विलम्ब्य विवाह
इति चेत्, सत्यम् ।

“अभावे कन्यकायाः स्नातकं व्रतं चरेत्, अपि वा क्षत्रियायां
पुत्रानुत्पादयौत वैश्यायां वा” इति पैठीनसिवचनात् कलियुग-
निषिद्धेषु “वज्रकालं ब्रह्मचर्यं” इति निषेधोक्तेषु अस्मद्देशसमाचारः
सङ्गच्छत एव । क्षत्रिय वैश्ययोः कलावभावात् न तद्विवाहव्यवहारः ।
शूद्राणां तु यमः,—

शूद्रोऽप्येवन्निधः कार्यो विना मन्त्रेण संकृतः ।

न केनचित्समसृजत् कृन्दसा तं प्रजापतिः ॥

कृन्दसा (वेदेन) न समसृजत् (न समयोजयत्) ।

ब्राह्मणे,— विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

मात्रशब्देन विवाहेतरसंस्कारनिवृत्तिः, तथाच यमब्राह्मणोक्तिभ्यां

शूद्राणां गर्भाधानपुंसवनसौमन्तोऽन्यथाजातकर्मनामधेयवह्निर्निष्क
मणाक्षप्राशनचूडाकरणविवाहाः ॥ इति ॥

अथ विवाहकालाः ।

विष्णुपुराणे,— वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत्त्रिगुणः स्वयं ।

मनुः,— त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां चत्वारं द्वादशवर्षिकीं ।

व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मं सौदति सत्वरः ॥

सत्वरः गृहस्थाश्रमे त्वरायुक्तः सन्नित्यर्थः ।

कश्यपः,— अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

शतानन्दः,— गर्भादष्टमवर्षे तु दशमे द्वादशेऽपि वा ।

कन्यापरिणयः शस्त इति वात्स्यादिसम्मतं ॥

सम्बर्त्तः,— विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधेः ।

गर्भादिति सर्वचान्वयः ॥

अन्यथा,— कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

मृणहत्या पितृस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयं ॥

इत्यादिथमादीनां तु^(१) द्वादशवर्षे विवाहे निन्दावचनमनर्थकं

स्यात् । अतएव जन्मावधिषष्ठमवर्षे गौरीत्वमाह कश्यपः,—

षष्ठवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥

भविष्येऽपि,— षष्ठवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नम्रिका ।

द्वादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

(१) जन्मावधिद्वादशवर्षे ।

सप्तमवर्षस्य गर्भाष्टमत्वादिति कल्पतरुकाराः । तथाच मासद-
याधिकषड्वर्षानन्तरं स्त्रीणां विवाहकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नेव वर्षे
कन्याया गौरीत्वमिति च सिद्धं । एवं च^(१) स्त्रीणां जन्मावधेकादश-
वर्षमभिव्याप्य विवाहकालस्य परमावधिरित्युक्तं भवति ।

विशेषं मनुराह,—

असपिण्डाश्च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

दारकर्मणि (दारत्वजनके विवाहे) मैथुने (मिथुनवाच्यस्त्री-
पुंससाध्य आधानकर्मणि) न केवलं स्त्रीसाध्यपाकादिकर्मणि । अपि
तु उभयसाध्येऽपि सा प्रशस्त्यर्थः । “मिथुनसाध्यधर्मपुत्रोत्पत्तौ”
इति कल्पतरुकाराः ॥

व्यासो विशेषान्तरमाह,—

सगोत्रां मातुरप्येके नेहन्त्युदाहकर्मणि ।

जन्मनाक्षोरविज्ञानादुदहेदविशङ्कितः ॥

तदसम्भवे चाश्ववसकः,—

पञ्चमासप्रमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

मातृतो मातृसन्ताने मातामहादिपिण्डेन सपिण्डामपि पञ्च-
मादूर्ध्वं उदहेत्, पितृसन्ताने पितामहादिपिण्डेन सपिण्डामपि
सप्तमादूर्ध्वं उदहेदित्यर्थः ।

तचाप्यसम्भवे, वशिष्ठः,—

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

“एतदर्वाङ्निषेधार्थं, न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थम्” इति विज्ञानेश्वराः।
 कचपतरौ तु “असमानजातीयकन्याविषयमेतदिति” । “सवर्ण-
 मातामहकुलविषयमेतदिति” मदनपात्रः । विमादसपिण्डेऽपि
 निषेधमाह सुमन्तुः,— पित्रपत्न्यः सर्वा मातरः तद्भातरौ मातुल्लाः ।
 तद्भुजितरश्च भगिन्यः, तदपत्याः भागिनेयाः स्युः, ताः सङ्करकारि-
 ण्यस्तत्सकुल्यां नोदहेदिति । सर्वमिदं सम्भवपरं । अत्यन्तासम्भवे तु
 सुमन्तुः,— “चीनतीत्य मादृतः, पञ्चातीत्यपितृतः” ॥ पैठीनसि-
 रपि “चीन् मादृतः, पञ्च पितृत इति वा” अत्र “समानजातीये
 पञ्च, असमानजातीये चीनिति व्यवस्थितो विकल्पः” इति कचपतरौ
 यद्यप्युक्तं तथापि अस्मद्देशे वृद्धैरत्यन्तासम्भवपरमित्येव लिखितं ।
 वृद्धानां तु, पितृबन्धुमादृतबन्धुलक्षणं यथा, आदिपुरुषस्य सगोत्रत्वे-
 ऽपि पितृसन्तानो भवति । अन्यगोत्रत्वे मादृतसन्तानो भवति” इति ।
 “यत्तुपितृस्वसुः स्वसुः पुत्राः” इत्यादिकात्यायनोक्तिमुदाहृत्य
 तिथितत्त्वकारैः पितृबन्धादिलक्षणं उक्तं । “तत् अग्रौचे क्रिया-
 कर्तुरधिकारे च” अस्मद्देशनिबन्धकारैर्लिखितत्वात् न तल्लक्षणमा-
 द्रियते^(१), तत्र आत्मबन्धोरपि उपात्तत्वात् । काचिदस्मद्देशविरु-
 द्धापि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,—

चतुर्थीमुदहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमीमपि ।

पाराशर्यमते षष्ठीं पञ्चमी न तु पञ्चमीं ॥

पञ्चमः पञ्चमीं कन्यां नोदहेदिति यद्वचः ।

पितृपत्ने निषेधोऽयं मादृतपत्ने न दूषणं ॥

(१) आद्रियते । तत्र आत्मबन्धोरपि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,— ।

कूटस्थगणनायान्तु यस्यां पङ्क्तौ वरस्य तु ।

जनको विद्यमानश्चेत् स पक्षः पितृपक्षकः ॥

जननी विद्यमाना चेत् स पक्षो मातृपक्षकः । इति,

विवाह्येदित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः, “असमानार्धगोत्रजाम्” इति
सूचेरिदं आर्धं प्रवरइत्यर्थः । गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धं ।

आपस्तम्बः,— समानगोत्रप्रवरां कन्यामुद्वोपगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य पिण्डादं ब्राह्मणादेव हीयते ॥

एवं प्रवरैकोऽपि,—

परिणीय सगोत्रां च समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति पार्थक्येन परिगणनात् त्यागस्योपभोगस्य, न तस्याः ।

समानप्रवरां कन्यां गोत्रजामथवापि वा ।

विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ॥

उत्सृज्य तां ततो भार्या मातृवत्परिपालयेत् ।

इति शातातपोक्तेः ।

समानप्रवरस्वरूपमाह बौधायनः,—

एक एव ऋषिर्धावत् प्रवरैश्चनिवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रलभ्यते ऋग्वज्जिरोगणात् ॥

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः । ऋग्वज्जिरोगणेषु विशेषमाह

संग्रहकारः,—

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहं स्त्रिषु द्वयोः ।

ऋग्वज्जिरोगणेष्वेवं वंशेकोऽपि वारयेत् ॥

तथाच पञ्चार्षियाणां ऋषिचयानुवृत्तौ मिथो न विवाहः ।
 त्र्यार्षियाणां ऋषिद्वयानुवृत्तौ न विवाहः । शेषेष्वेकानुवृत्तौ विवाह
 इत्यर्थः,—

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽत्रिगौतमौ ।

वशिष्ठः गौतमोऽगस्तिरेषां येऽप्येनुयायिनः ॥

येषां तुल्यर्षिभूयस्त्वं नोदहन्ति मिथस्मृते ।

एषामष्टानामेकस्यापि येषु प्रवरेष्वनुवर्त्तनं, तेषां मिथो न
 विवाहः । सर्वर्षितुल्यत्वे च विवाहः स्फुट एव ।

कश्यपः,—अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै ।

वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्तु तां ॥

पश्चाद्वरेण यद्वत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः ।

तथा गच्छेयून् दत्तायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥

अनेकेभ्यो धनग्रहणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञाय यत्र वङ्गनां वराणां
 आगमनं, तत्रादिवरः तां कन्यां लभेत, अन्ये तु पूर्वदत्तमूल्यं
 लभेरञ्जित्यर्थः ।

नारदः,—प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं ब्रजेत् ।

चौनूतून् समतिक्रम्य सा चान्यं वरयेद्धरं ॥

प्रतिगृह्य वाग्दत्तां स्वीकृत्येत्यर्थः । कात्यायनः,—

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः साधनं तथा ।

धार्था सा वर्षमेकस्तु देयान्यस्मै विधानतः ॥

यमः,—वाचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।

न च मन्मोपपन्ना सा कन्यका पितुरेव सा ॥

मन्त्रोऽत्र पाणिपाहणिकः ।

मनुः,— कन्यायां दत्तशुस्कायां स्त्रियेत यदि शुस्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥

अथ पुत्रदुहिचोरब्दमध्ये व्रतविवाहविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

नपुंविवाहोर्द्ध्वमृतुत्रयेण विवाहकार्यं दहितुश्च यत्नात् ।

न मण्डनादुपरि मुण्डनं स्यात् तन्मण्डनान्मण्डनमन्वगेव ॥

तथाच पुत्रोपनयनादूर्द्ध्वं दुहित्वविवाहः ।

प्रत्युदाहो नैव कार्योऽप्येकस्मिन् दुहित्वद्वयं ।

न चैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये च कन्यके ॥

नूनं कदाचिदुदाहो नैकधा मुण्डनद्वयं ।

पुत्रीपरिणयादूर्द्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयं ॥

पुंन्यन्तरस्य कुर्वीत नोदाहमिति स्मरयः ।

एतत् विमादकन्याविषयं । अन्यथा स्मृतौ,—

एकोदरप्रसूतानां विवाहो नैकवत्सरे ।

विवाहो नैव कर्त्तव्यो गार्गस्य वचनं यथा ॥

इति एकोदरवैयर्थ्यं स्यात् । असम्भवे तु,—

विवाहश्चैकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।

असंग्रथं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

इत्यादीनामपि वैयर्थ्यं स्यात् । तथा,—

एकोदये करतलपहणं यदि स्या-

देकोदरस्त्रवरयोः कुलमेति नाशं ।

एकाब्दे तु विधवा भवतीति कन्या,

न ह्यन्यथव्यवहितं शुभदं वदन्ति ॥

अधिकोऽत्र एकस्मिन्निवाहे दोषः ॥ इति ।

अथ ज्येष्ठपुत्रदुहितो ज्येष्ठमासे व्रतविवाहादिविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—ज्येष्ठे मासि तथा माघे^(१) चौरं परिणयं व्रतं ।

ज्येष्ठपुत्रदुहितोऽथ यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

रत्नमालायां,—

आद्यगर्भदुहितः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न हि पाणिपीडनं ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

जन्ममासि न च जन्मभे तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।

आद्यगर्भदुहितः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न हि जातु मङ्गलं ॥

अत्र जन्ममासि इत्यादिचिकनिषेधोऽपि ज्येष्ठपर एव ।

अन्यथा,—जन्ममासे च पुत्राद्या धनाद्या जन्मभोदये ।*

जन्मभे च भवेद्दूदा कन्या हि भुवसन्ततिः ॥

जन्मोदये जन्मसु तारकासु

मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा,

व्रते न विप्रोऽध्ययनं विनापि

प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥

इत्याद्युक्तिविरोधः स्यात् ।

पितृज्येष्ठं विना चान्यो ज्येष्ठपुत्रो न दूष्यति ।

मातृतो ज्येष्ठपुत्रश्चैव दोषो वै प्रजायते ॥

असम्भवे तु ज्योतिःशास्त्रे,—

क्षत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् ।

उत्सवेषु च सर्वेषु दिनद्वादशकं त्यजेत् ॥

वृषमासे प्रथमं क्षत्तिकानक्षत्रे द्वादशाहं रवेर्भोगः “सौरौ मासौ विवाहादौ” इत्युक्तत्वात् ॥ ज्येष्ठो (वृषः),—

प्रथमं ज्येष्ठमासस्य माद्वयो वर्जयेद्दिनं ।

शुभकर्मण्यप्रजानामष्टौ च मुनिभागुरिः ॥

दशाहं चैव गार्ग्यश्च द्वादशाहं वृहस्पतिः ।

अजभोगाग्निभं भोगं यावन्मुनिपराशरः ॥

अजोऽत्र मेषमासः तथाच मेषमासान्यदिनपञ्चमेऽपि वर्जनं ।
तावत्प्रभृतिक्षत्तिकाप्रवृत्तेरिति पराशराभिप्रायः ॥

अथाशुद्धिकालेषु कर्मकरणाकरणविचारः ।

तथादांवस्मात्ततःशुद्धिसारकारिकाः लिखित्वा पञ्चात्माचि-
वचनानि लेख्यानि । तथाच,—

कालाख्याशुचिताऽधिमास्य हरिस्त्रापेऽथ याम्यायने,

गुर्वादित्य उदीरितोभयविधे राशैकतारैक्यतः ।

तस्यां सिंहवृहस्पतौ सुरगुरौ वाजे च वृद्धे कवौ,

सन्ध्यास्तंगतवाख्यबार्द्धकवशाक्षष्टे च शुद्धिं ब्रुवे ॥

सुप्ताब्देऽधिकवत्सरे मकरगे जीवेऽपि कालोऽशुचिः ।

तत्रोद्गादिषु सर्वकर्मकरणं देशेषु शिष्टैर्मतं ॥

कालाशुद्धिषु काम्यकर्मकरणं सैवाथ नैमित्तिकं ।

नित्यं कार्यमिह प्रतिप्रसवाङ्मूलं विशेषं ब्रुवे ॥

शिष्टवाक्यं,— गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलीश्वरे ।

याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥

तथा,— वाक्यं वृद्धिं गते जीवे सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

वृद्धिं (वृद्धत्वं) गुर्वादित्यो द्विविधः । एकराशिगतत्वेन एकनक्षत्र-
गतत्वेन चेति । एकनक्षत्रगतत्वं च भिन्नराशिस्थले सतीति बोध्यं ।

तथाच कथ्यते,—

अचैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू

शुक्रोऽस्त्रगः सुरवरैकगुरुश्चसिंहे ।

नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा-

चौरादिकर्मगमनागमनं च धौरैः ॥

नारभ्यत इत्यनेन आरम्भव्रतं कार्यं । अचैकैत्यत्र मन्दिरं राशिः
तथाच वृहस्पतिसूर्यौ एकराशिगतौ यदीत्यर्थः । एतेन वृहस्पतेरस्तं
गमनमप्युक्तं । रविभोग्यनक्षत्रगतत्वसंस्तत्वमिति लक्षणात् । गुर्वादित्य
इत्युक्तौ सर्वधर्मनिषेधः काम्यपरः ॥ अत्र साक्षिवाक्यानि मलमास-
प्रस्तावे लेख्यानि शुक्रनष्टत्वात्तुर्विध्यप्रतिपादकोक्तयो लेख्याः ।
उत्तरसौरे,—

गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनस्यान्द्रोऽधिवत्सरः ।

वर्ष्यानि तत्र यज्ञार्घ्यप्रतिष्ठादीनि नाकिनां ॥

स्युटसंक्रान्तिहीनश्चेत् केऽप्याङ्गरधिमासवत् ।

प्रतानन्दः,— अतिचारगतोजीवो नैति चेत्पूर्वमन्दिरं ।

सुप्तसम्बत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।

इति देवीपुराणोक्तेः, प्रतिष्ठादौ मकरवृहस्यतिरपि वर्ज्यं उक्तः
तच्च क्षुप्तसम्बन्धरे कर्मनिषेधेऽपवादमाह सत्याचार्यः,—

राशिचयं सञ्चरतेऽब्दमध्ये
नायाति पूर्वं यदि क्षुप्तवर्षं ।
जीवो न कर्माणि तदा च
कुर्याद्विहाय गौड़ोड्रविहारदेशान् ।

ज्योतिःशास्त्रे मकरवृहस्यतावय्यपवादः,—

नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्थोत्तरदक्षिणे ।

गण्डुकाः पश्चिमे पारे मकरस्थो न दोषभाक् ॥

एतदधिसम्बन्धरस्याप्युपलक्षणं, अस्मद्देशशिष्टाचारात् । तथा च
क्षुप्तवर्षाधिकवर्षमकरवृहस्यतिषु सर्वकर्मकरणं निःसन्दिग्धमेव ।
सर्वास्त्रपि काष्ठाशुद्धिषु काम्यकर्मणो वर्जनं, न नित्यनैमित्तिकयो-
रिति सामान्यतः । विशेषस्तु तत्र. तत्र लेख्यः ।

अथ मल्लिमासकारिका ।

काम्यारम्भसमापने न मल्लिने मासे तु ह्यष्टादिकं,
प्रारम्भं हि समापयेत्तदपि यत् मासात्कृतं सावनात् ।
आरम्भस्य समापनस्य च यदा मध्येऽधिमासस्तदा-
रम्भं कर्म समाचरेद्य नवे तीर्थामरेष्वे त्यजेत् ॥
रोगावर्षणशान्तिमुख्यकरणाकाशप्रतीक्षासह-
स्यारम्भं च समापनं च मल्लिने काम्यस्य कुर्यादुधः ।
नो सुष्टेत्सकलं तदायगतिकं नित्याग्निहोत्रादिकं
नित्यं सोमसंवादि नो गतियुतं नाधानमप्याचरेत् ॥

जातेष्टिं गतिसंयुतां न हि तदा कुर्यादथोत्सर्जन-
 स्नानादिं षष्ठ्योदितं त्वगतिकं जन्माद्यशौचं चरेत् ।
 पुंसूतिप्रसुखास्रखादनविधिप्राप्तानि कर्माणि षट्,
 प्रैतं सर्वमलभ्ययोगविहितं आद्धादिकं कर्म च ॥
 शुद्धे मासि मलौक्षुचे च तनुयाच्छाद्धं तु दशोदितं,
 दानआद्धविधौ युगादिषु तथा आद्धादि मन्वादिषु ।
 प्रेताब्दोदककुम्भदानमथ नो हि प्रेतपचाष्टका-
 न्वष्टक्यप्रथितानि जातु मलिने आद्धानि कुर्यात्सुधीः ॥
 आद्धे मासि मलेऽधिमासविहितं आद्धं त्रिपचोदितं,
 षष्ठत्वे सति तस्य पूर्णदिवसाधोऽप्यनषाण्मासिकं ।
 शुद्धे मासि मृतस्य मासि मलिनेऽप्याद्यादिकं त्वाचरे,
 दन्त्यद्वार्षिकमाचरेद्धि मलिने नष्टस्य मासे मले ॥
 नव्यस्त्रीगमनं तथा परिणयानन्तर्यभाङ्गूतने-
 न्दोर्वन्दापनमचनूतनगयाआङ्गं विदध्यात्सुधीः ।
 विघ्नेश्वरतमब्दपञ्चविहितं तत्राय संसर्पके,
 क्षौणे मासि विवाहसुख्यरहिताः स्त्रियाः श्रुतेषु क्रियाः ॥
 मासस्याधिक आश्विने यदि भवेत् तत्पूर्वतो वासरा-
 नुष्ठौ चाधिकमासमेव सकलं शुद्धां च शुक्लाष्टमीं ।
 यावद्वाप्य शिवार्चनं विरचयेच्चैकमुख्यपञ्चमो-
 ऽशक्तः शुद्धं द्वादशाचरेन्नवदिनादिष्वेकपञ्चं सुधीः ॥

मलमासस्वरूपं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चात्रो मासो ह्यसक्रान्तो मलमासः प्रकौर्त्तितः ।

गृह्यपरिशिष्टे,—

मलं वदन्ति कालस्य मासकालविदोऽधिकं ।

कालाधिक्यं विष्णुधर्मोत्तरे उक्तं,—

सौरैणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने तु तदा माने दिनषट्कं न पूर्यते ॥

दिनरात्र्यश्च ते राम प्रोक्ताः सम्बत्सरेण षट् ।

सौरसम्बत्सरस्थान्ते मानेन शशिजेन तु ॥

एकादशतिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

वर्षद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥

स चाधिमासकः प्रोक्तः सर्वकर्मसु गर्हितः ।

सौरवर्षस्य पञ्चषष्ठ्यधिकत्रिंशत्दिनात्मकत्वं । चन्द्राब्दस्तु चतुः-

पञ्चाशदधिकत्रिंशत्दिनात्मकत्वमिति एकादशदिनाधिकत्वं ॥ नन्वेवं

सति दिनार्द्धन्यूनोऽधिको मास इति चेत्सत्यं । अतएव सिद्धान्ते,—

दाचिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्येकोऽधिमासकः ॥ इति ।

ननु आधिक्ये सति मासस्य मलत्वं कुत इति चेत्,

तस्य नपुंसकत्वादित्येवेष्ट्य । तथाच, ज्योतिःशास्त्रे,—

असङ्गान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिद्विहितः ।

कलान्तरात्समायाति स नपुंसक इत्येते ॥

नपुंसकत्वं कुत इति चेत्, पुरुषस्य स्वर्यस्य तन्मासेऽभावादि-

त्येवेष्ट्य । तथाच, तत्रैव,—

मासेषु दादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽधिके मासे मण्डलं तपते रवेः ॥

शातातपस्वाह,—

मलौक्षुचेः समाक्रान्तं सूर्यमङ्गान्तिवर्जितं ।

मलौक्षुचं विजानौयात् सर्वकर्मसु गर्हितं ॥

यत्तु काठकगृहे,—

यस्मिन्मासे न मङ्गान्तिः मङ्गान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेत् ।

इति स्फुटमानाश्रितं । द्वात्रिंशद्विरिति मध्यममानाश्रितमिति
न कश्चिदिरोधः ।

लघुहारीतः,—

इन्द्राग्नौ यत्र ह्वयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निशोमौ स्युतौ मध्ये समाप्तौ पितृशोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मलौक्षुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्युतः ॥

तथाच, शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोमासः, संक्रान्तिरहितोऽधिमास
इत्यापद्यते । दर्शान्तमासः संक्रान्तिद्वययुक्तः क्षयमासः । उभयोरपि
मलत्वमित्यर्थः । ननु अधिमासे जातस्य उत्तरवर्षेषु कस्मिन् मासे
स्नानचक्रपूजादि, मृतस्य तु कुत्र आहुतादि अनुष्ठेयमिति चेत्,
उच्यते । तस्य उत्तरमासेऽन्तर्भावात् उत्तरमासे तदनुष्ठेयं ।

तथाच, व्योतिःपितामहः,—

षष्ठ्या तु दिवसै र्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वाह्ने तु परित्यज्य उत्तराह्ने प्रशस्यते ॥

इति ज्योतिःशास्त्रे । तथाच एतद्वाक्यमुपजीव्य माधवाचार्याः,—

चान्द्रोऽधिमासः संक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

इति । अत्र कस्मिंश्चिद्विशेषः सुधीभिरवधेयः ॥

तत्र कंचिन्मासं धृत्वा विचारणीयं । तथाच, भाद्रेमासि अधिमासपाते आदौ मल्लपौर्णमासीपक्षः, तदुत्तरं मल्लदर्शपक्षः, तदुत्तरं शुद्धपौर्णमासीपक्षः । तत्र कस्यचित् जन्म मल्लदर्शपक्षे, कस्यचिज्जन्म शुद्धपौर्णमासीपक्षे, तत्राधिमासस्य शुद्धदर्शान्तमासे-
ऽन्तर्भावे सिद्धे सति मल्लपौर्णमासीपक्षस्य शुद्धपौर्णमासीपक्षेऽन्त-
र्भावः । मल्लदर्शपक्षस्य भाद्रशुद्धदर्शरूपे पौर्णम्यन्तपक्षमाश्रित्य
आश्विनदर्शपक्षतया व्यवह्रियमाणेऽन्तर्भावः । तथाच मल्लमासवर्षे
शुद्धपौर्णमासीपक्षे यस्य जन्म, पश्चात्जातस्यापि तदुत्तरशुद्धवर्षे
त्वादौ स्नानचचपूजा । यस्य मल्लदर्शपक्षे जन्म, तस्याधिजातस्यापि
आश्विनकृष्णपक्षतया व्यवह्रियमाणे कृष्णपक्षे पश्चात् स्नानचचपूजा ।
एवं आद्वादौ बोद्धव्यं । अयमधिमासः चैत्रादिसप्तसु मासेषु
भवति । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चैत्रादर्वाक् नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत् ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

धटकन्यागते सूर्य्ये वृश्चिके वाय धन्वनि ।

मकरे वाय कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥ इति ।

ननु द्विसंक्रान्तमास एवैव मासेषु पततौति चेत्, न ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् ।

दिसंक्रान्तिमासः चयाख्यः कदाचित् ॥

चयः कार्तिकादिचये नान्यदा स्यात् ।

तदा वर्षमध्येऽधिमासदयं स्यात् ॥

इति, कार्तिकादिमासचये चयमासः । चयमासयुक्ते वर्षे चयमासात् पूर्वं दिवेषु मासेषु मध्ये एकोऽधिमासः । चयमासा-
दूर्द्ध्वमपि मासत्रयमध्ये ऽपरोऽधिमासः ।

स च ज्योतिःशास्त्रे,—

दर्शद्वयं मेषमुख्यैकराशिस्थिते तु चैत्रप्रमुखोऽधिमासः ।

दर्शान्त ऊर्ज्वादिकमसि सूर्य्यै राशिद्वयस्थे चयमास उक्तः ॥

ननु यथा एकाधिकमासोपेताब्दस्य त्रयोदशमासात्मकत्वं । तथा
अधिमासद्वयोपेताब्दस्य चतुर्दशमासात्मकत्वं प्राप्तं । न च तद्युक्तं,

त्रयोदशं तु श्रुतिराहमासं चतुर्दशः कापि न चैव बृष्टः ।

इति वचनात्, इति चेत्, नैष दोषः । असंक्रान्तत्वेन अधिक-
प्रसिद्धियुतयोर्द्वयोर्मध्येपूर्वस्याधिकत्वनिषेधात् ।

तथाच जावालिः,—

एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासावधिमासकौ ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलौस्तुचः ॥ इति,

प्राकृतः शुद्धिकर्मार्ह इत्यर्थः । अतएव चयमासपूर्वस्यासंक्रान्त-
मासस्य सम्यक्सर्पति कर्मणे इति संसर्पणामकत्वं । चयमासस्य
कर्मानर्हत्वात् ग्रहस्य पापस्य प्रतिरंहस्यतिनामकत्वं ।

तथाच, विवाहादाविति प्रकृत्य ज्योतिर्ग्रन्थे,—

यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पां हस्यती मासावधिमासस्य निन्दितः ॥

एतद्वचनमुपजीव्य माधवीये,—

त्रयस्त्याज्या विवाहादौ संसर्पां हस्यती उभौ ।

शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्तं मलमासो विविच्यते ॥

इति त्रयोत्तरासंक्रान्तमासस्य मलत्वमेव, “उत्तरस्तु मलौक्षुच” इति वचनात् । नन्वेवं चतुर्दशमासात्मकभावे एकादशात्मकत्व-प्रसक्तिः । तच्च द्वादश मासाः सम्बत्सर इति नित्यवत् श्रुतिविरुद्धं । ननु तर्हि केवलाधिमासस्यै त्रयोदशात्मकमपि तद्विरुद्धमिति चेत् न । क्वचित् त्रयोदशमासाः सम्बत्सर इति श्रुतेः । तथा सति क्षयमासोपेते त्रयोदशमासात्मकेऽपि शब्दे द्वयोरसंक्रान्तयोः परित्यागे सत्यवशिष्टाः संसंक्रान्ता एकादशैव मासा इत्यतो नित्यवच्छ्रुति-विरोध इति चेन्न । द्विसंक्रान्तियुक्तस्य क्षयमासस्य मासद्वयत्वेन गणनात् ।

तथाच स्मृतिः,—

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधै स्थित्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥ इति ।

चाक्षनसंस्काराभावे इदं बोध्यं । “न चलति यदि वै तन्मासयुगं विचिन्त्य” इति वटेश्वरसिद्धान्तोक्तेः ।

इत्थं मलमासे निरूपिते वर्ज्यावर्ज्यान्युच्यन्ते ।

तच्च पैठीनसिः,—

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कौर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्कला इति कौर्त्तिताः ॥

निष्फला इत्युक्तेः काम्यकर्मनिषेधः ।

इत्यादिसर्वकाम्यं तु मलमासे विवर्जयेत् ।

इति सत्यन्तरोक्तेः ।

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मलीक्षुचे ।

इति वृहस्पत्युक्तेर्नित्यनैमित्तिककरणं ।

अधिमासे निपतितेऽप्येष एव विधिक्रमः ।

इति सूतेरारम्भसमाप्तिमध्ये मलमासपातेऽपि पूर्वारम्भकाम्यं कार्यमेव । आरम्भसमापने तु शुद्धकाल एव,—

असूर्या नाम ये मासा न तेषु मम ममताः ।

व्रतानां चैव यज्ञानामारम्भाश्च समाप्तयः ॥ इत्युक्तेः ।

यत्तु काठकट्टे,—

प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् काम्यं कर्म समापितं ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यं न मंशयः । इति ।

तत् सावनमानप्रवृत्तकृष्णान्द्रायणं हि न सत्रादिविषयं ।

मार्गः,—अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचिः स्यान्नष्टभागवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

तथाचापूर्वदेवदर्शनापूर्वतीर्थयात्रे निषिद्धे । मलमासे प्रक्रान्ते द्वित्रैश्चहस्तु गच्छत्सु यदि कश्चिदालो वालपहब्रह्मराक्षसादिना गृह्येत यदि वा रोगवृद्धिर्महिती स्यात्, यदि वा वृष्टिप्रतिबन्धः स्यात्, यदि वा राजद्रोह आपतेत्, यदि वा अभिचारः केनचित् प्रारम्भेत, तत्र मलमामस्य समाप्तिप्रतीक्षायां वासादिवाधादिकं स्यात्, तस्मात्तत्प्रतीकारस्य कर्तुमुचितत्वादात्ययिककार्येषु शुद्ध-

नपेक्षणस्य औत्सर्गिकत्वात् । “अथैव यजेताभिषर्धमाणः” इत्यादि
वर्तमानार्थज्ञानचप्रत्ययान्तशब्दादिभिः समानकालत्वाविशेषाच्च मल-
मासेऽपि तादृशकर्मणामारम्भः समापनं च कार्यमेव । नित्यनैमि-
त्तिकयोरपि यदनन्यगतिकं, तदेव मलमासे कार्यं । सगतिकं
तु न कार्यं । तथाच, काठकगृह्ये,—

मलमासेऽनन्यगतिं कुर्यान्नैमित्तिकौ क्रियां ।

गृह्यपरिशिष्टेऽनन्यगतिकानि यथा,—

अवषट्कार-होमाश्चपर्व चान्द्रायणं तथा ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥

अवषट्कारहोमाग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः ।

काठकगृह्ये,—

सोमयागादिकर्माणि काम्यान्यपि मलीक्षुचे ।

षष्ठीश्चाश्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥

महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्मद्यपि कर्म यत् ।

स्वस्वमासविशेषस्य विहितं वर्जयेन्मले ॥

तथाच वसन्ते विहितस्य सोमयागस्य मलमासे च वर्जनेऽपि
शुद्धमासेऽनुष्ठानसम्भवात् सगतिकत्वं ।

एवमादि सगतिकनित्यानां वर्जनं । षष्ठीष्टिः काठकग्राखादौ
सिद्धा ।

मास्ये,— आधानं यज्ञकर्माणि प्रायश्चित्तकृतानि च ।

न कुर्यान्मलमासेऽपि शुक्लगुर्वारुपस्रवे ॥

संकान्तिरहिते मासे कुर्यादाश्रयणं न वा ।

इति पैठौनसिना विकल्पितत्वादाश्रयणस्य सगतिकागतिकयो-
रुदाहरणं न विरुद्धं । जातेष्टेऽग्नौचेऽवसिते, यथानुष्ठानं, तथा
मल्लमासेऽप्यवसितेऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्सगतिकनैमित्तिकत्वाज्जातेष्टिर्न
कार्या । एवमादिसगतिकनैमित्तिकानां वर्जनं ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्थानं श्राद्धदानजपादिकं ।

कार्याणि मल्लमासे तु नित्यनैमित्तिकं तथा ॥

इति यमवचनादगतिकनैमित्तिकानि ग्रहणस्थानादीनि कार्या-
ण्येव । जन्ममरणार्त्तवाग्नौचादीनां सावनमानप्रवृत्तत्वात्तदाचरणं ।
“सूतकादिपरिच्छेद” इत्यादि तद्वचनमुक्तं ।

स्मृतिसंग्रहे,— नामकर्म च पुंसूतिः सौमन्तोन्नयनं व्रतं ।

मल्लौक्षुचेऽपि कुर्वीत निमित्तं यदि जायते ॥

जातकर्मान्धकर्मणि नवश्राद्धं तथैव च ।

श्राद्धजातकनामानि येन संस्कारसप्रताः ॥

मल्लौक्षुचेऽपि कर्त्तव्या दृष्टीः काम्याश्च वर्जयेत् ॥

गौतमः,— दानकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।

ग्रहणे पुंसवादी च तत्पूर्वस्य परस्य च ॥

नवश्राद्धं तु,—चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमे दशमे तथा ।

यद्वच दीयते जन्तोस्तस्मैवश्राद्धमिष्यते ॥

पुंसवादिपदेन पुंसवनसौमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणवर्हिर्नि-
ष्क्रामणास्त्रप्राशनानां संग्रहः ।

तथाच प्रतानन्दः,—

चूडार्वाकुमङ्गलं कर्म मल्लमासेऽपि कारयेत् ।

तेषां सावनमानेन ऋषिभिः परिकीर्त्तनात् ॥

एवं च,— नामाक्षप्राशनं चौलं विवाहं मौञ्जीवन्धनं ।

निष्कर्म जातकर्मापि काम्यं वृषविषर्जनं ॥

अस्त्रगे च गुरौ शूक्रे वाले वृद्धे मल्लीक्षुचे ।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां चैव कारयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवचने जातकर्मादीनां यो निषेधः स प्रातिस्निक-
कालेषु कदाचिदनुष्ठितानां तेषां कालान्तरेऽनुष्ठानपचे वोद्धव्य-
मिति सर्वं समग्रसमिति वदामः ।

वृहस्पतिः,—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सम्मल्लीक्षुचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

गजच्छायालक्षणं लिखितं । अस्या नैमित्तिकलेपि पुनर्वचनमेवं-
जातीयानां महावैशाखीप्रभृतीनां मल्लीक्षुचे नित्यनिवृत्त्यर्थमिति
केचित्, तन्न ।

रोगे चालभ्ययोगे च बीमन्ते पुंसवे तथा ।

यद्ददाति समुद्दिष्टं पूर्वचापि न दुष्यति ॥

इति मरीचिवचनात् । तथाच वृहस्पतिवचने गजच्छायापदं
अलभ्ययोगोपलक्षणमित्यवगन्तव्यं । अतएव कालादर्शीयसंग्रह-
कारिकायां,—

रोगशान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धव्रतानि च ।

इति मलमासे कर्त्तव्यत्वेनोक्तं । सर्वनित्यकर्मणां मासद्वयेऽपि
कार्यत्वेन उक्तत्वात् मलमासेऽपि दर्शश्राद्धं युगादिश्राद्धदाने च ह्युः ।

काम्यस्यापि मन्वादिश्राद्धस्य,—

मन्वादौ च युगादौ च मासघोरभयोरपि ।

इति मरीचिवचनादुभयचाप्यनुष्ठानं । अथ युगाद्युपादानं दृष्टा-
न्तत्वेन । तथाच मन्वादिश्राद्धं युगादिश्राद्धवदुभयचापि कार्य-
मित्यर्थः ॥

अतएव संप्रहकारः,—

युगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपाक्षिकं ।

मन्वादिकं तैर्धिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥ इति ।

आपरपाक्षिकं (अमावास्याविहितं) । तैर्धिकमिति पूर्वदृष्ट-
तीर्थविषयं ।

मास्येऽपि,— दर्शे चाहरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरं ।

गोभूतिलक्षिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मन्त्रीक्षुचे ॥

एवं सति,— सम्मत्सरातिरेकेण यदि स्यात्तु मन्त्रीक्षुचः ।

तच्च चयोदशे श्राद्धं न कुर्याद्विधुसंक्षये ॥

इति ऋष्यशृङ्गोक्तिः काम्यामावास्याश्राद्धविषया इति मन्तव्यं ।
याज्ञवल्क्यादौ तिथिवारविहितं काम्यं श्राद्धं द्रष्टव्यं ।

अतएव जावालिः,—

नित्यं नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्यान्मन्त्रीक्षुचे ।

तिथिचक्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन ॥ इति ।

कौयुमिः,— अष्टमशुक्लं दद्यादक्षं चापि सुसञ्चितं ।

सम्मत्सरे विष्टुकेऽपि प्रतिमासं च मासिकं ॥

अष्टकाश्राद्धस्य नित्यत्वात् प्रेतपञ्चश्राद्धस्य नित्यकाम्यत्वाच्च

कर्त्तव्यत्वाग्रहायां वचनवशात्तयोः शुद्धमास एवानुष्ठानं, न मले ॥
तथाच “महालयष्टके आहु” इत्यादि काठकट्टवचनं पूर्वमुदाहृतं ।
हारीतोऽपि,—

उपाकर्म तथोत्सर्गं काम्यमुत्सवमष्टकाः ।

मासवृद्धौ परा कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकं ॥

भृगुरपि,— वृद्धिआहुं तथा सोममन्याधेयं महालयं ।

राव्याभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलंघिते ॥

नागरखण्डेऽपि,—

नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥

अत्राषाढीमधिकृत्य सप्तमपञ्चमौ द्रष्टव्यौ । “आषाढ्याः प्रथमः
पक्षः” इति वचनात् ।

अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु ।

इति कात्यादशीयसंग्रहवाक्ये तु महालयशब्देन तीर्थ-
विशेषस्य माघत्रयोदश्यां^(१) वा विवक्षितत्वमिति माधवाचार्याः ।
तस्मादधिमासेऽपि सर्वथा न महालयश्राद्धं, नाप्यष्टकाश्राद्धं, तदनु-
सन्धित्वास्मान्वष्टकाश्राद्धमपि कार्यं । मासिकश्राद्धं मलमासे कार्यं ।
प्रत्यहं प्रेताब्दोदकुम्भदानमपि कार्यं,—

यच्च वा तच्च वा षष्ठे मासि षाण्मासिकं भवेत् ।

क्षैपक्षिकं त्रिपक्षे च पूर्णं स्यात्तदनन्तरं ॥

इति कात्यायनोक्तौ यत्र वा तत्र वा शुद्धे मलौक्षुचेऽपि वा तदनन्तरं षट्चत्वारिंशेऽङ्गीत्यर्थः । इति षट्चत्वारिंशद्विषय एव चैपचित्कश्राद्धस्यानुष्ठानात् मलमासेऽपि चैपचित्कश्राद्धं ॥ घाण्मासिकमत्र जनघाण्मासिकमित्यर्थः । घाण्मासिकान्तःक्रियमाणतया तस्य घाण्मासिकसंज्ञा ।

एकत्वेन तु घाण्मासं यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः सम्बत्सरस्यैव स्यातां घाण्मासिके तदा ॥

इति कात्यायनोक्तिश्च ।

तथाच प्रथमघण्मासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि षष्ठमासपूर्व-
तिथिरेव प्रथमघाण्मासिकस्य काल इति सिद्धान्तितत्वात् न मल-
मासेऽपि जनघाण्मासिकश्राद्धं “यत्र वा तत्र वा” इत्युक्तेः । शुद्ध-
मासमृतस्यापि द्वादशमासस्याधिमासत्वे तत्रैव षपिण्डीकरणं कार्यं ।
हारीतः,— असङ्गन्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

लघुहारीतोऽपि,—

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः ।

कचित्तथोदशेऽपि स्यादाद्यं त्यक्त्वा तु वत्सरं ॥

द्वितीयवर्षादाब्दिकं शुद्धमास एव, न मले ।

तथाच, सत्यव्रतः,—

वर्षं वर्षं तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्भृतेऽहनि ।

मलमासे च कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

किन्तु मलमासमृतस्य कदाचित्तस्यैव मासस्य वर्षाभ्यन्तरे मलत्वे तन्मलमास एव आब्दिकमयनुष्ठेयं । तथाच,—

वर्षे वर्षे तु यत् आहुं मृताहे तन्महीक्षुचे ।

कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामुत्तरं च तु ॥

पैठीनसिरपि,—मलमासमृतानां तु आहुं यत्प्रतिवत्सरं ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन ॥

नूतनस्त्रीगमनं, विवाहोत्तरं चन्द्रवन्दापनाख्यं कर्म च मलमासे-
ऽपि कार्यं ।

तथाच सूर्यनारे,—

धीमन्तं प्रेतकृत्यं च नवग्रह्या नवः शशी ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितं च यत् ॥

नूतनमपि गंधाआहुं तत्र कर्त्तव्यं,

अभिमासे जन्मदिने चास्ते च गुरुशुक्रयोः ।

न त्यक्तव्यं गंधाआहुं सिंहस्थे च दृश्यतौ ॥

इति वायुपुराणोक्तेः ।

गणेशव्रते विचार्यते । स्कान्दे गणेशव्रतं प्रकृत्य,—

एकमासं द्विमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ।

अथवा गणनाथस्य व्रतं द्वादशवार्षिकं ॥

इति एकमाससमाप्यद्विमाससमाप्यर्षणमाससमाप्यवर्षसमाप्यद्वा-
दशवर्षसमाप्येषु पञ्चसु पक्षेषु वर्षसमाप्यव्रतपक्षस्य प्रतिमासं प्रति-
शुक्लचतुर्थीकर्त्तव्यत्वेन विहितत्वात्तद्वर्षमध्ये मलमासपाते चथोदशसु
मासेषु कार्यमेव । “चथोदशमासाः सम्बत्सरः” इति श्रुतेः । चथो-
दशमासात्मकत्वादपि वर्षस्य । ननु “षष्ठा तु दिवसैः” इति वचनेन
तद्भूतं उत्तरमास एव कर्त्तव्यं न पूर्वस्मिन्नपीति चेत्, न ।

तादृशवाक्यानां मलमासस्य उत्तरमासशेषत्वप्रतिपादकत्वमिति माधवाचार्यैरुक्तत्वात् । “काम्यव्रतादिकर्मणां, आरम्भसमाप्तिविषयत्वाच्च” इत्यन्ये । तच्च “असूर्या नाम ये मासाः” इति तत्रैव सिद्धितं । तथा मलमासे आरम्भसमाप्ती एव निषिद्धे । आरम्भसमाप्त्योर्मध्यपातिन्यधिमासेऽप्यारम्भकर्मणोऽनुष्ठानस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

यदि भाद्रमासेऽधिमासः, तदा शुद्धमासे प्रारम्भः, आवणे तु समापनस्य विहितत्वात् । भाद्रमासेऽधिमासपातेऽपि न कश्चित् विरोध इति, तद्वत्तं सम्बत्सरपञ्चमाश्रित्य प्रवृत्तं चेन्नमलमासेऽप्यनुष्ठेयमेवेति सिद्धं । नन्वेवं सति आश्विनमासेऽधिमासपातयेत् दुर्गाग्रदुत्सवः कथं भवेदिति चेत् उच्यते । आरम्भस्य समाप्तिरिति इत्यादि वचनात् षोडशदिनात्मकः शरदुत्सवः कार्यः ।

शार्ङ्गमासात्मकत्वं कथमिति चेत् ? उच्यते । “चैचशुक्लादिकाः मासाः” इति न्यायेन दर्शान्तमासपञ्चे यो भाद्रपदस्य कृष्णपक्षः स एव पौर्णमास्यन्तमासपञ्चे आश्विनकृष्णपक्षः, तच्च आश्विनमासात् पूर्वं कृष्णाष्टम्यादि दर्शान्तं दिनाष्टकं समग्रो मलमासः । शुद्धाश्विनमासशुक्लपक्षाश्चाष्टम्यन्तं दिनाष्टकं एवं मिलित्वा शार्ङ्गमासात्मकत्वं नवदिनादिषु पञ्चसु पक्षेषु अशक्ततया कार्येषु आश्विनशुक्लप्रतिपदि एव समारम्भः कार्यः ।

नवाष्टपक्षाश्चाष्टम्यद्वात्रैकाष्टकाः पञ्चपक्षाः । तेषु पूर्वपूर्वाशक्तः परं परमेकं पक्षमेव कुर्यात् । एतत्पक्षे प्रजापतिः,—

उपाकर्म च इत्थं च कथं दुर्गोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

यथा षोडशाहपत्रे 'अक्षारभ्य महाष्टमीपर्यन्तं' इत्युल्लेखात्
कदाचित्तिथिद्वयौ दिनाधिक्येऽपि न दोषः । तावन्मासाधिक्येऽपि
न काचित्त्वतिरिति सर्वं सुस्थं ।

अथ हरिस्त्रापदक्षिणायनयोः कारिके ।

यद्विष्णौ शयिते व्रतादिगदितं याम्यायने चात्र तत्
कार्यं शरद्वाजपेय इतरत्कर्म प्रतीक्षासहं ।

नारीनूतनसंगमो नवगयाश्राद्धं च गोदावरी,—

स्नानं नूतनचन्द्रवन्दनविधिः सर्वं परं पूर्ववत् ॥

प्राक्पश्चाच्छयनाद्धरेर्वितनुयाद्याम्यायनेकर्कट-

स्येऽर्कं तौलिगतेऽस्त्रिगेऽपि सदनारम्भप्रवेशौ बुधः ।

उदाहं तनुयादसौ च निखिले याम्यायने चागतौ-

न्युपाणां नरसिंहमातृगिरिजादीनां प्रतिष्ठाविधिं ॥

विनायकव्रतादीनां च हरिस्त्रापदक्षिणायनयोरेवोक्तत्वात्तयो-
रपि तेषां करणं । एवं शरद्वाजपेयस्यापि । एवमनन्यगतिकं
प्रतीक्षासहं कर्मापि तत्र कार्यं ।

प्रथमपर्वान्तरं कालविलम्बे वज्रतरदोषस्य वक्ष्यमाणत्वादनयोरपि
नारीनूतनसङ्गमः कार्यः । गयाश्राद्धं प्रेतपक्षफलाधिक्योक्तेरशुद्ध-
कालेऽपि प्रतिप्रसववचनस्योक्तेः कार्यमेव ।

गोदावरीस्नानस्य सिंहदृश्यतावेव विहितत्वात्कार्यं । दम्पत्यो-
नवचन्द्रवन्दापनस्य विवाहानन्तरमेव विहितत्वसमाचाराच्च तदपि
कार्यं । अन्यत्सर्वं मलमासवद्बोध्यं । साक्षिवचनान्यप्युक्तानि । नित्य-
नैमित्तिकसर्वनिषेधस्य हरिशयनदक्षिणायनयोरौत्सर्गिकत्वेऽपि

आवणे भृत्यसामस्य हानिर्भाद्रपदे तथा ।

पत्नीनाग्रस्तयाश्चिने कार्त्तिके स्युर्दुर्नानि च ।

मार्गशीर्षे भवेद्भूतं पौषे तच्छरतो भयं ॥

इत्यादिमात्स्यवचनादयाम्यायनानादरवद्धरिश्रयनस्याप्यनादरेण
आवणकार्त्तिकयोर्गृहहारभप्रवेशप्रसक्तौ “आदित्ये यूपकर्त्तिक्रिय^(१)—
मिथुनघटास्त्रिस्थिते” इति ज्योतिर्वचनेन सौरमानेनैव गृहहारभ-
प्रवेशयोः सिद्धान्तितत्वात् हरिश्रयनात् पूर्वं कर्कटमासे पतिते
तथा हरिश्रयनोत्तरं तुलामासे स्थिते गृहहारभप्रवेशौ कार्यौ ।
न जातु हरिश्रयनमध्ये । एवं च मात्स्यादिवचनस्य सावकाशत्वे
किमिति निषेधोल्लंघनं कार्यमिति सम्प्रदायविदः । वृश्चिकमासस्य
दक्षिणायनान्तर्गतत्वेऽपि मात्स्योक्तवचनेनैव गृहहारभप्रवेशकरणं ।
विवाहविषये ज्योतिःशास्त्रे,—

वात्स्यो वर्षमनोजमिच्छति तथारैभ्योऽयनं चोत्तरम्,
स्त्रीनामानमृतुं विहाय सुनयो माण्डव्यश्रित्या जगुः ।
चैत्रं प्रोक्ष्य पराग्रस्त्वकथयत् पौषं च दौर्भाग्यदम्,
आषाढादिचतुष्टयं न शुभदं कैश्चित्प्रदिष्टं द्विजैः ॥
आषाढे धनधान्यभोगरहिता, नष्टप्रजा आवणे,
वेश्मा भाद्रपदे ऽश्विने च मरणं, भोगार्थिता कार्त्तिके ।
पौषे प्रेमवती विद्योगवञ्जला चैत्रे मदोन्मादिनी,
शेषेऽप्येव विव्राहिता सुतवती नारी समृद्धा भवेत् ॥

(१) यूपकर्त्तिक्रिय इत्यादि ।

स्त्रीनामानं स्त्रीलिङ्गमित्यर्थः । तथाच वर्षाः शरदिति चतु-
दयं, इति कर्कटादिषौरमासचतुष्टयं वक्ष्यं इत्यर्थः ।

आषाढादिबज्जत्रीहावाषाढः कैश्चिद्विद्यते ।

माण्डव्यादिवचो बृद्धा मार्गेशं सन्ध्यापरे ॥

अस्यार्थः । आषाढादिचतुष्टयमित्यत्र आषाढः आदिर्येषां ते
आषाढादयस्तेषां चतुष्टयमित्येतद्गुणसंविज्ञानो बज्जत्रीहिः । तथाच
आवणादिषु न विवाहः कार्यः, आषाढे तु कार्य एवेत्यर्थः । एवं
दक्षिणायनमनादृत्य वृश्चिके विवाहसमाचारः सम्भूतः । “सौरमासो
विवाहादौ” इत्युक्तेराषाढादिशब्दानां मिथुनादिपरत्वमेव । अगति-
कानां सूतकाद्यशौचग्रहणस्नानादिनवस्त्रीसङ्गमेन्दुवन्दापनादीनां
दक्षिणायनमासषट्केऽपि करणं । मातृभैरवादीनां च प्रतिष्ठादि-
वाक्यं अयनप्रकरणे लिखितं ।

अथ गुर्वादित्ये कारिका ।

जीवेऽप्यस्तमितेऽध्वरादिकरणं शस्तं प्रतिष्ठाप्यत-

चौरोद्वाहगृहप्रवेशसदनारम्भा विवर्ज्या हि षट् ।

गुर्वादित्य उग्रान्ति सङ्गकरणादीन्यत्र तारुण्यवान्,

जीवश्चेदुदितोऽथवाप्यतरुणः त्याज्ये विवाहव्रते ॥

प्रतानन्दः,—

गुरावस्तं गते वज्ज्याः प्रतिष्ठोद्वाहमेखलाः ।

गृहहारभ्रमवेशौ च चूडेत्येवं षडेव तु ॥

अग्न्याधेयादिकं सर्वं गुरावस्तं गतेऽपि च ।

कुर्वीततत्त्रिषेधोक्तेरभावादिति निश्चितं ॥

रविस्तराग्निं संत्यज्य उदितः स्याद्युवा गुहः ।
 रविराग्निसमेतोऽपि कदाचिदुदितो युवा ॥
 गुरावयुवति त्याज्यं विवाहं प्राह चाङ्गिराः ।
 अन्ये तु व्रतमुदाहं त्याज्यमाहुर्मनौषिणः ॥
 गुरुणा संयुते सूर्ये शुके चास्तमुपागते ।
 असौम्यदिवसे प्राप्ते व्रतोदाहौ विवर्जयेत् ॥
 वाले नवदिनं प्रोक्तं वृद्धे चैव चतुर्दश ।
 वाल्यं वृद्धिं गते जीवे शुभकर्म विवर्जयेत् ॥

“गुर्वादित्ये गुरुदयेऽपि कार्यं गृहादि इति गम्यते” इति
 निबन्धकृतः ॥

अथ सिंहवृहस्पतौ ।

कुर्यात्सिंहवृहस्पतावपि गयाआहुं च गोदावरी-
 स्नानं पुंसवनादिकाभक्तवस्त्रान्तानि स्वकालेषु चेत् ।
 षट्पाचात्प्रयिकागतिग्रहणकाद्यास्तभ्ययोगांस्तथा
 मयस्त्रीगमनं च सोमयजनाङ्गाधानसोमाध्वरान् ।

अथ शुक्रास्तमये ।

सन्ध्यास्तङ्गतवाग्निवार्द्धकवशाक्षष्टः कविः प्रोच्यते-
 ऽन्याधानाद्यखिलं हि वर्ज्यमुदितं तत्राधिमासे यथा ।
 एकस्त्रेदुदितो युवा दितिसुताचार्यामराचार्ययो-
 रुद्वाहं प्रविहाय सर्वमितरत्कर्त्तव्यमेके जगुः ॥

“न त्याज्यं गयाआहुं सिंहस्थे च वृहस्पतौ” इति गयाआहु
 कार्यं । तत्काल एव गोदावरीस्नानस्य कर्त्तव्यत्वात् सुतरां तत्-

करणं । पुंसवनशीमन्तोष्यनजातकर्मनामकरणनिक्रामणाक्षप्राशनानां संस्कारषट्कर्माणां कालस्य नियतत्वान्नेषां करणं । निषेधवाक्येषु षूडादीनामेवोक्तत्वाच्च, केवलं विहितकालेष्वनुष्ठेयः, उक्तस्य कालान्तरे तत्करणप्रसक्तौ सिंहदृश्यतौ तानि सर्वथानुष्ठेयानि । तच्च तिथिनक्षत्रशुद्धिवत् कालशुद्धेरपि अपेक्षणीयत्वात् ॥

तथाच कालप्रतीक्षासहकर्मणां अगतिकानां प्रेतकृत्याग्रौचादीनां ग्रहणाद्यलभ्ययोगविहितकर्मणां च करणं । दोषातिशयश्रवणास्त्य-स्त्रीगमनमपि कार्यं “न ऋतुं न कालं पृच्छेत्” इति श्रुतेः । सोमयागे अशुद्धकालस्थानिषिद्धत्वात् आचाराच्च सोमः कार्यः । तथाच तदङ्गाधानस्य सुतरां करणं । “यागकरणनिषेधोक्तिस्तु भूतिपुत्राभिचारादिकाम्ययागपरा” इति याज्ञिकाः । तच्च निषेध-वचनानि, श्रौतकः,—

स्नानं तीर्थगतिव्रतचुरमहादानप्रतिष्ठादिकं ।

सिंहस्थे विबुधार्चिते न शुभदं कर्तुं क्षया सूर्यगे ॥

सूर्यगे गुर्वादित्य इत्यर्थः । श्रातातपः,—

माघ एव यदा माघी सिंहे चैव यदा गुरुः ।

व्रतं चौरं तयोद्वाहं गृहकर्म विवर्जयेत् ॥

श्रतानन्दः,—

माघे च माघी यदि पौर्णमासी,

तस्यां विधौ सिंहगते च जीवे ।

नोद्वाहकर्माणि च कामरूपे,

समाचरेद्धान्यादिभिः प्रशस्तम् ॥

माघे न यदि माघी स्यान्महामाघः स उच्यते ।
 यज्ञोदाही न कुर्वीत यावत् सिंहगतो गुरुः ॥
 महामाघीं विनैवाह माण्डव्यः सिङ्गे गुरौ ।
 विवाहवर्जं कर्माणि कुर्यादिति वचः श्रुणु ॥
 श्रुतिवेधव्रतचूडानवयवयज्ञप्रतिष्ठाघाः ।
 रविभवनस्थे जीवे कार्या वर्ज्या विवाहस्तु ॥
 तत्सर्वं दाक्षिणात्यविषयं । अतएव राजमार्त्तण्डे,—
 याचां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं यागसङ्गप्रवेशौ,
 प्रासादोद्यानहर्म्यभवनरभवनारम्भविद्याप्रदानं ।
 मौञ्जीवन्धं प्रतिष्ठां मणिरदकनकाधारणं कुर्वते ये,
 मृत्युस्तेषां हरिज्ये गुरुदिनकरथोरेकराशिस्थयोश्च ॥
 गुरौ हरिस्थे न विवाहमाङ्गहारैतर्गगप्रमुखा मुनीन्द्राः ।
 यदा न माघी मघसंगता स्यात्तदा तु कन्योदहनं वदन्ति ॥
 मघामृत्युं परित्यज्य यदा सिङ्गे गुरुर्भवेत् ।
 विवाहस्तत्र कर्त्तव्यो मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥

कल्पतरौ देवीपुराणे,—

सिंहसंस्थं गुरुं शूद्रकं सर्वारम्भेषु वर्जयेत् ।
 प्रारम्भं न च सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥
 पुचभ्रातृकस्तृचाणि हन्यात्शीघ्रं न संशयः ।
 कारको ब्रज्यते नाशं सन्तानं क्षीयतेऽचिरात् ॥
 देवारामतङ्गाणेषु प्रपोद्यानगृहेषु च ।
 सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥

इत्यादि नानाविद्ववाक्यैः सिंहदृहस्यतौ विवाहोपनयनादि-
कर्मकरणसन्देहे शुर्वादित्य इत्यादिपूर्वोदाहृतोक्तिबलात् देशाचार-
स्त्वावदादौ विचिन्त्य इति सिद्धान्तितत्वात् अपिवा कारणा-
ग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयन्निति जैमिनीयन्यायाच्च विवाहोपनयन-
नवतीर्थयात्रादिकं सर्वथा न कार्यं इति सिद्धान्तः । अस्मद्देशा-
चारस्तु तथैव दृश्यते ॥ राजमार्त्तण्डे,—

भवेत् सन्ध्यागतः पश्चादस्तमेति दिनत्रयं ।

दिनानि पञ्च पूर्वेण सर्वकर्म^(१) विवर्जयेत् ॥

वास्तो दिनचतुष्कं स्याद्दृढः पञ्चाहमिष्यते ।

अहं सन्ध्यागतः शुक्रस्त्रिधाप्येवं विवर्जयेत् ॥

तथाच सन्ध्यास्तमितत्ववास्तवद्वलेषु चतुर्षु शुक्रस्य नष्टत्वं । तत्र
सर्वकर्मवर्जनं । दृहस्यतिः,—

बाले वा यदि वा वृद्धे शुके चास्तमुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनं ॥

मलमासदृष्टान्तोपादानामलमासे यावन्निषिद्धं, तावत् सर्व-
मिह निषिध्यते । सकलकाम्यान्पि वर्ज्याणि । तथा,—

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभर्गवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

तत्र विचारान्तरमाह शतानन्दः,—

शुभभर्गवयोरेको यदि स्यादुदितो युवा ।

विवाहवर्जमन्यानि कुर्यादित्याह चाङ्गिराः ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते,—

रविणासन्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।

अर्वागूर्द्धमधस्तात्स्यात् मौढ्यवार्द्धकग्रैश्च ।

ज्योतिःसागरे,—

तथा मञ्जीश्लुचे मासि सुराचार्येऽतिचारगे ।

वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागौरिताख्यजेत् ॥

शतानन्दसंग्रहे,—

कुजशुक्रबुधार्काणां फलं वक्रातिचारगं ।

शुहस्यतेषु तन्नास्ति पूर्वराशिगतं फलं ॥

तथा,— सत्यं विवाहयज्ञादिविषयं वचनं न तत् ।

किन्तु नष्टहतावाप्तौ मनोरथवचः श्रुणु ॥

यथाचारं गताः सर्वे ग्रहाः स्युः स्वफलप्रदाः ।

नष्टप्राप्तौ तु फलदः पूर्वराशिगतो गुरुः ॥ इति ।

अथ जन्ममरणाद्यशौचविचारः ।

तत्रादावस्मत्कृतशुद्धिचारकारिका लिखित्वा साच्चिवचनानि
लेख्यानि ।

वाङ्मं चाभ्यन्तरं च द्विविधमिति मतं कर्त्तृशौचं तु वाङ्मम् ।

देहे स्थानहिनेऽपीत्युभयविधमिदं ज्ञातिजन्मादिजन्यम् ॥

कास्तृन्नापनोद्यं यदवधि विदितौ जन्ममृत्यु तथाद्यम् ।

शेषाद्यैः सर्ववर्णेष्वपि लगति सतां यच्च कुचाप्यशौचम् ॥

कर्त्तृशौचं द्विविधं, वाङ्माभ्यन्तरभेदात् । तथाच देवज्ञः,—

अशौचं द्विविधं प्रोक्तं वाङ्मं चाभ्यन्तरं तथा । इति ।

आभ्यन्तरं कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तापनोद्यमवलक्षणं ग्रन्थगौरवभया
तस्माच्च विचार्यते । वाङ्मयमपि द्विविधं, शरीरस्य कर्मानर्हत्वरूप-
मेकं । अग्नौचिक्षत्ताग्रयद्रव्यस्यापीति । इदं च वाङ्माग्नौचं जन्म-
मरणादिना जायते, स्त्रीणां ऋतुप्रसवादिना च । तच्च वक्ष्यमाण-
कालविशेषेण ज्ञानेन चापगच्छति ।

कालोऽग्निकर्म मृदायुर्मनोज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥

“वर्षणोजलम्” इति कालो दग्धाद्यादिरिति विज्ञानेश्वराः ।

देवताः,—जनने मरणे नित्यमग्नौचमनुधावति ।

सपिण्डान् पितृवन्धून् यत्र कश्चन तिष्ठति ॥

पितृवन्धवः (समानोदकाः) यत्र कश्चनेति एकगृहे अन्य-
चापि वेत्यर्थः । जननं मरणं च ज्ञातमेवाग्नौचनिमित्तं । तस्मादि-
देशादिवशात् विलम्बेन अवशे तु अवशिष्टदिनैरेव शुद्धिर्भवति ॥

तथाचादित्यपुराणे,—

अपि दाहग्रहीचोश्च सूतके मृतकेऽपि वा ।

अविज्ञानेन दोषः स्यात् आङ्गादिषु कथञ्चन ॥

कौर्म,— देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शादमेव च ।

तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषं समाप्यते ॥

बृहत्सत्तिरपि,—

अन्यदेशमृतं जातं श्रुत्वा पुचक्ष्य जन्म च ।

अनिर्गते दग्धाहे तु शेषाहोर्भिर्विशुध्यति ॥

सापिण्डो तद्दग्धाहं त्रिदिनमपि समानोदकलेऽपि यावत्,

ज्ञानं स्याज्जन्मनाम्नोरपि भवति समानोदकत्वं हि तावत् ।
 तुर्याद्या लेपभाजो जनकप्रभृतयः पिण्डभाजोऽथ पिण्डोत्-
 सृष्टा स्यात् सप्तमश्चेत्यपि भवति सपिण्डत्वमासप्तमं तत् ॥
 जीवः सप्तद्वयान्तास्त्रिगदति पुरुषान् व्याप्य चैकोदकत्व-
 मज्ञाने जन्मनाम्नोरपि भवति तदभ्यन्तरे तन्निवृत्तिः ।
 एवं सत्येव यस्मान्मनुवचनसुराचार्यवाचौ विरुद्धे,
 न स्यातां तत् सुधीशा विदधत सुविचार्यैव जीवस्य पञ्चम् ॥
 बृहस्पतिः,—

दशाहे न सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके ।

चिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥

सपिण्डाश्च मात्स्ये,—

लेपभाजश्चतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषं ॥

मनुः,— सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावश्च जन्मनाम्नोरवेदने ॥

एतद्व्याख्याने मेधातिथिः । “स्वप्रपितामहस्य यः प्रपितामहः
 तदम्बये यावन्तः सप्तमास्ते त्वस्य सपिण्डा” इति ।

समानोदकभावश्च निवर्ततेऽतश्चतुर्दशात् ।

इति बृहस्पतिवचनं ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्यतिः सा न ग्रस्यते ॥

इति स्ववचनविरोधादेवं नादरणीयमिति केचित् । वस्तुतस्तु
 चतुर्दशपुरुषादूर्ध्वं जन्मनामज्ञानेऽपि न समानोदकभावः । चतुर्दश-

पुरुषमध्ये जन्मनाशोरक्षाने मनुवचनस्य सावकाशत्वाद् दृश्यति-
वचनस्य निरवकाशत्वेन बलवत्त्वम् ।

तचास्त्यप्ये सपिण्डसमानोदकयोः पौर्वापर्यविपर्यासो निवन्ध-
सौकर्यार्थः ।

एकाम्नेरप्यनग्नेरपि मरणदिनावध्यग्नौचन्तु साग्ने,
दाहोर्द्धं दैवतसेइहनमपि कृतं सौकिनेनाग्निनास्य ।
नास्त्यचाग्नौचमेतत्तनयकुलभुवां किन्तु दाहो यदास्थः,
अत्रैताग्निना स्यात्तदवधि गदितं पर्णदाहेऽस्य तदत् ॥
अत्रैताग्निमतो दाहात् पूर्वं ज्ञातीनां पुत्रस्य च अग्नौचाभावः ।
अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्षणः ।
शुद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथि ॥

इत्यङ्गिरः स्मृतेः ।

आतुकर्णः,— एकाम्नेर्मरणादूर्द्धमग्नौचं आहमेव च ।

यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ॥
ऊर्द्धं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृताहस्येव तद्भवेत् ।
अधस्तात् कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्दिग्गन्तः ॥

अतएव विद्वानेश्वराः “आहिताग्नौ पितरि देशान्तरमृते पुत्रा-
दीनामर्वाक् संस्कारात् सन्ध्योपासनादीनां कर्मणां लोपो नास्ति”
इति लिखितवन्तः । तथा आहिताग्नेर्देवासौकिकाग्निना दाहेऽपि
पश्चात् अत्रैताग्निना यदास्तिदाहः ततः प्रमृत्येवाग्नौचं, तत्पूर्वमग्नौचं
नास्ति, एवं निर्णीते साग्निने पितरि, मृते पुत्रस्य दाहादूर्द्धं
अग्नौचं, ज्ञातीनां मरणादूर्द्धमिति शुद्धिगुणकारव्यवस्था निरस्यैव ।

अस्थभावे पर्णनरदाहस्य उक्तलाभदाहेऽपि ततःप्रभृत्येवाग्नौचं ।

तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

विदेशस्य मरणे अस्थीन्यभ्यज्य सर्पिषा ।

दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥

अस्थामलाभे पर्णानि शकलान्यूर्णयावृता ।

दाहयेदस्थिसंख्यानि ततःप्रभृति सूतकम् ॥

आवृता परिपाय्या, सूतकं अग्नौचम् ।

दम्पत्योराहिताग्न्योरपि सति तु वितानाग्निनैकस्य दाहे,

पश्चादन्यस्य मृत्यामरणजनिमताप्यग्निना लौकिकेन ।

दाहेऽग्नौचं न दाहावधि भवति परं मृत्युघसावधि स्यात्,—

श्रौताधानस्य मध्ये यदि भवति मृतिर्मृत्युघसावधि स्यात् ।

दम्पत्योः पूर्वमृतस्य श्रौताग्निना दाहे पश्चान्मृतस्य वक्ष्यमाणोक्त्वा

लौकिकारणिज्येनाप्यग्निना दाहे मरणदिनावधेवाग्नौचम् । पश्चा-

मृतस्येति वचने लौकिकाग्निनेत्युक्तेराहिताग्नित्वाभावात् । तथाचा-

दित्यपुराणे,—

आहिताग्न्योस्तु दम्पत्यो र्यस्त्वादौ म्रियते भुवि ।

तस्य देहः सर्पिण्डेस्तु दग्धव्यस्तिभिरग्निभिः ॥

पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

अनाहिताग्ने र्देहस्तु दाह्यो गृह्णाग्निना द्विजैः ॥

तदभावे पश्चात्तैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।

अतैस्तिभिः तथा पश्चात्तरपत्रैर्विधानतः ॥

वेष्टितव्यस्तथा पश्चात्कृष्णभारस्य चर्मणा ।

ऊर्णासूत्रेण मुवेष्ट्य प्रलेप्तवस्तथा यवैः ॥

सपिण्डैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यस्य वृथाग्निना ।

असौ स्नर्गाथ लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्वान्धवैः ॥

वृथाग्निः (लौकिकाग्निः) एवं च सति आहिताग्नेरित्यत्र निष्ठान्ते आहिताग्निपदे साङ्गप्रधानक्रियोपरमप्रतीतेराहिताग्निधर्माः साङ्ग-प्रधानाभिनितृत्त्यन्तरमेव । तथा च संस्कृते कर्मसंस्काराणां तदर्थ-त्वादिति जैमिनिना पञ्चमाध्यायतृतीयपादे ऋप्रत्ययान्तस्य क्रियोप-रमप्रतीतेरेव सिद्धान्तता । एवं च आधानमध्ये यजमानमरणे ना-हिताग्नित्वविधिरिति मरणदिनावधेवाग्रौचम् ।

आग्रौचे कर्मणां नो भवति किल निषेधान्वयो येन कृत्वा,
तस्मिन् सन्ध्यादिके स्यादपि विहितनिषिद्धत्वयोगादिकल्पः ।
किन्तु स्यात् पर्युदासस्तदिदमभिहितं सम्भवत्यत्र यद्यत्,
सन्ध्यादि स्यादुपास्यं भवति हि तदग्रौचाहभिज्ञेऽहःसु ॥

तथाग्रौचे कर्मनिषेधविचारः । तत्र कात्यायनः,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

इत्यादिषु अग्रौचे कर्मणां निषेधः, येन विहितप्रतिषेधे विकल्पः
स्यात् । किन्तु पर्युदासः । यत्सन्ध्यादिकमुपास्यं, तदन्यत्राग्रौच-
दिनेभ्य इति । तथा च विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाग्रौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ इति ।

विभ्रमो (भयं विनाप्याकुलता) अत्र निवन्धकृतः जननमरणा-
गौच एव पर्युदासः सन्ध्याया अकरणत्वप्रतिपादकवह्निश्रव-

णात् । विभ्रमात्तुरभयेषु सति सम्भवे कार्येतैव । असम्भवे त्वकरणे-
ऽपि न दोष इति तात्पर्यम् ।

सन्ध्या स्मार्त्ताग्निहोमः श्रुतिपठनमुखाः पञ्चयज्ञाश्च दाना-
दाने स्मार्त्तं च कर्म त्रिविधमहिमत्कसंक्रमस्नानदाने ।
दर्शग्राह्यादि पितृयं न भवति तु भवेज्जातकर्मापि षष्ठाह-
हाद्युक्तं प्रेतकर्मादशमदिनमथ स्नानमुख्यं ग्रहे च ॥

ग्रहो(ग्रहणं) । अग्रौघे केषाञ्चित् कर्मणां लोप एव, केषाञ्चि-
त्तन्मध्येऽपि करणं । केषाञ्चित्तदनन्तरमेव करणमिति व्यवस्था
क्रियते ।

अत्र जावालिः,—सन्ध्यापञ्चमहायज्ञा नैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये ह्यपयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥ इति ।

ननु सन्ध्याया अग्रौघेऽप्यपरित्यागः, पुस्तस्य आह,—

सन्ध्यामिष्टं चहं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् स्मृतके वापि त्यजन् गच्छेदधोगतिम् ॥

इत्यत्र विरोधाभावः, कथमिति चेत् ? उच्यते, पुस्तस्यवच-
नस्य मानसिकसन्ध्याकरणे तात्पर्यम्, न तु साक्षात्
सन्ध्याकरणे ।

स्मृतके स्मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते दिजः ॥

इति वचनान्तरात्, अञ्जलिप्रक्षेपमाचक्ष्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । नैत्य-
कशब्देन आवश्यककर्तव्यनैमित्तिकानामपि संप्रहः । अगारब्धका-
म्यार्गा तु सर्वत्र सर्वथा निवृत्तिः । तथा च कालिदासचयिनिः,—

“स्मार्त्तं च कर्म विधा त्याज्यं” इति । विधा (नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च) रविसंक्रान्तिस्नानादिकं नैमित्तिकत्वादर्थम् ।

न च नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ।

इति वाक्यस्य प्रामाण्ये सूतिकादिमध्यपतितजातकर्मसञ्चयना-
द्विषयत्वमिति सर्वनिबन्धकतः ।

यमश्रद्धानै,— दानं प्रतिपद्यो होमः स्वाध्यायः पित्रकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमग्नौ च विनिवर्त्तते ॥

तेन दर्शष्टिकादिश्राद्धानां पित्रकर्मत्वाभिवृत्तिः । होमोऽत्र
स्मार्त्तः, श्रौतस्याप्यत्रानुष्ठेयत्वात् । तथा च पारस्करः, “नित्यानि
विनिवर्त्तेरन् वैतानवर्जं” इति ।

मार्कण्डेयः,— षष्ठेऽङ्गि रात्रिथागन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत् ।

रक्षणीया तदा षष्ठी निशां तत्र विशेषतः ॥

जन्मदानां षोडशमाहृणां षष्ठी षष्ठी देवी निशां निशां व्याप्य
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

प्रज्ञापतिः,— एवं प्रेतक्रियायान्तु पूर्वाग्नौ च न बाधकम् ।

स्मृत्यन्तरे,— ग्रहणे श्रावमाणौ च विमुक्तौ सूतकं स्मृतम् ।

एवं ग्रहसूक्तेरपि स्नाननिमित्तत्वम् । अतएव लिङ्गपुराणे,—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतकेऽपि वा ।

अन्वायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥

तद्विहितश्राद्धदानादिकमप्यत्र कार्यम् । तथा च तत्रैव,—

सूतके मृतके चैव न दोषो राज्ञदर्शने ।

तावत्कालं भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

अत्र यत् शुद्धाभिधानं तद्दानश्राद्धार्थमेव, पूर्वेण स्नानस्य प्राप्तेः ।
यत्तु,— सूतके सूतक्रे चैव न दोषो राज्ञदर्शने ।

स्नानमात्रं च कर्त्तव्यं श्राद्धदानविवर्जितम् ॥

इति गौडदेशीयसम्बत्सरधृतवाक्यम् । तत्र मूलं न दृश्यते ।

श्राद्धे चैपचिकैकादशदिनविहिते चाब्दिकं मासिकान्यू,
नाब्दोत्पन्नं सपिण्डीकृतिरपि न भवेदूनषाण्मासिकं च ।

प्रेतसाग्रेस्त्रिपक्षाभिहितमपि भवेद्योजनं नो निरग्रेः,

किन्तु श्राद्धान्यग्नौचव्यपगमदिवसे तान्यवश्यं भवेयुः ॥

योजनं सपिण्डीकरणं ।

स्मृतिः,— मासिकार्थं तु संप्राप्ते कदाचिन्मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं वापि मनीषिणः ॥

मासिकार्थं मासिकाभिधेये कर्मणीत्यर्थः । तथा च एकाद-
शाहश्राद्धस्य जनमासिकसञ्ज्ञात् चैपचिकश्राद्धस्य सार्द्धमासिकत्वात्
जनषाण्मासिकोनसाम्बत्सरिकयोः षाण्मासिकसञ्ज्ञात् सपिण्डीकर-
णस्य द्वादशमासे विहितत्वाच्च एकादशाहचैपचिकोनषाण्मासिकोन-
साम्बत्सरिकसपिण्डीकरणानि मासिकश्राद्धवदग्नौचानन्तरदिवसे
कार्याणीत्यर्थः । अत्र यत् “दर्शं” इति पञ्चान्तरं । तदग्नौचान्त-
दिने विघ्ने सतीति बोध्यम् । “एकादशे नवश्राद्धे” इति वक्ष्यमा-
णोक्तेः एकादशाहश्राद्धप्रस्तावे तस्य जनमासिकसञ्ज्ञत्वं वक्तव्यम् ।
नन्वेवं सति,—

आद्यश्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्त्तुं सात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

(१) प्रेतसाग्रेस्त्रि इत्यादि ।

इति शङ्खवचनस्य का गतिरिति चेदुच्यते, अत्र केचित् विज्ञानेश्वरोल्लिखितमपि तदभिप्रायमुक्तीय द्वादशाहाद्यशौच-
क्षत्रियादिपरतया समादधते । तन्न सम्यगिति प्रतीमः । तथा-
शौचावगम इति विष्णुना सर्वसाधारणेन एकादशाहश्राद्धम-
शौचावगम एवोक्तम् ।

माख्येपि,— तत एकादशाहे तु द्विजानेकादशैव तु ।

क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेद्यतोद्विजान् ॥

इति क्षत्रादीनामशौचान्त एकादशाहकृत्यमुक्तम् । अतएव
कल्पतरुकारैर्मतेऽहनि तु कर्त्तव्यमिति याज्ञवल्कीयवचने एका-
दशाहपदमशौचान्तोपलक्षणमिति व्याख्यातम् ।

रात्रां तु दशमः पिण्डो द्वादशेऽहनि दीयते ।

वैश्यस्य पञ्चदशमे ज्ञेयस्तु दशमस्तथा ॥

शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णे हि दीयते ।

इत्यादि पुराणोक्तौ पूरकपिण्डदानस्य क्षत्रादीनां द्वादशदि-
नादिषूक्तत्वात् पूर्वमुत्तरषोडशाधिकाराभावात् । अतएवात्राभि-
युक्ता आद्यं श्राद्धं अशुद्धोऽपीत्युक्तेः कल्पतरुकारादिभिरना-
दृतत्वेन अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं इत्याहुः । अतएव पर्णदाहादि-
प्रयुक्तव्यहाराशौचादौ अशौचान्तदिन एव एकादशाहश्राद्धसमाचारः
सङ्गच्छते । न त्वेकादशाहपर्यन्तापत्तेरिति कामधेनुकारः । अतएव
आद्यश्राद्धमिति संज्ञा ब्राह्मणस्य सर्ववर्णोत्तमत्वादधिकेन व्यपदेशा-
भवन्तीति न्यायादेकादशोक्तिरिति सिद्धं । यदि आद्यं श्राद्धमिति
शङ्खोक्तेः कालादर्शकारादृतत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकार्यम्, तर्हि तद्देशी-

यानां वैकल्पिकं तदिति बोध्यं नत्वस्य हेतुश्रीयानाम् । एवं निरग्नि-
पुत्रेण साग्निकस्य पितुः त्रिपथे सपिण्डीकरणं कार्यमिति यदक्ष्यते
तदप्यशौचान्न एव कार्यम् । “देये पितृणां श्राद्धे” इत्यृष्यश्रुत्युक्ते
मांसिकार्थं इत्युक्तौ, संग्रहीताश्च ।

असृष्टस्य श्रमोक्ताश्रयनमिव सदा स्नानमन्त्रायमन्त्रम् ।

प्राणाहुत्यः समन्ताः परमिह तदपोशानद्युग्मं समन्त्रम् ॥

सावित्र्याः प्रास्य नीराञ्जलिमिह च परिकस्य सन्धाननिषेधे ।

सूर्यं वन्देत कर्मयदथ भगवतो वन्दनादीनि न ह्युः ॥

स्मृतिः,— सूतके मन्त्रवत्कर्म स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

अपोशानदयं सुक्ता तथाप्राणाहुतीरपि ॥

एवं च प्रातःस्नानं मन्त्ररहितं कार्यम् । विष्णूचपाण्डालादि-
स्य श्रमविहितस्नानस्य श्रौचेऽप्यमन्त्रकलात्सुतरामन्त्रायमन्त्रकलम् ।

ननु,— अस्नाताशौ मलं भुङ्क्ते अजपौ पूयशोणितम् ।

अहुत्वा च क्षमीन् भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

इति जावास्त्रिवचनात् । भोजननिमित्तयोर्जपस्नानयोरशौचे
ऽपि कार्यत्वमिति चेत्, न । नैमित्तिकानामप्यत्र निषिद्धत्वात् ।

अथवा एतद्वाक्यस्याशौचेभरदिनेषु सावकाशत्वेन सर्वकर्मत्याग-
सूतेर्निरवकाशत्वेन वलवत्त्वात् तदाक्यैकदेशोक्तस्मार्त्तहोमदानयो-

रपि कार्यत्वपाताच्च । नन्वत्र नैमित्तिकस्य निषेधे चण्डालाद्यसृष्ट-
स्य श्रमनिमित्तस्नानस्य नैमित्तिकत्वादकरणं प्रसज्येत इति चेत्, न ।

शक्तिविषये न सुद्धर्त्तमप्रयतः स्वादित्यापस्तम्बोक्तेर्निषेधपरिपालन
रूपेण शौचस्य कार्यत्वं न तु नैमित्तिकत्वात् ।

सन्धानिषेधे पैठौनसिः,—“सावित्र्याऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूयं नमः कुर्यात् एतावत् कार्यं” इति । तस्मात् सर्वथा जपो न कार्यः । जपस्य किञ्चित्करणमिति केचिददन्ति, तन्न चार्ह । वाचनिकेऽर्थे शङ्काया अनुचितत्वात् । किञ्च “पूर्वां सन्ध्यां जपंक्षिष्टेत्” इत्यादिना अञ्जलिप्रक्षेपजपयोः सन्ध्यायां प्राधान्या-
त्तन्निषेधस्य निरवकाशत्वं स्यादिति सङ्क्षेपः । बाराहे द्वाविंशदप-
राधमध्ये,—“उच्छिष्टे चैव वा श्रौचे भगवद्वन्दनादिकम्” इति
गणनात् भगवद्वन्दनादिकं न कार्यम् । उच्छिष्टे लेपाद्यश्रौचे ।
अश्रौचे सूतकाद्यश्रौचे ।

शरीरं स्याद्ब्रतोक्तं निखिलनियमनं कार्तिकादिब्रतेषु,
प्रारब्धेऽपि देवापचितिवितरणे किन्तु वान्यैर्विधेये ।
यद्वाघान्तेषु कार्यं यजनवितरणे पञ्चगव्याशनान्ते,
तद्वन्नार्थश्चरेयु रजसि परमुपोष्यादसीयास्तु रात्रीः ॥
लिङ्गपुराणे,—

प्रारब्धे तु ब्रते पश्चादशौचं यदि जायते ।

शरीरनियमः कार्यः पूजादानविवर्जितः ॥

अशौचान्ते ततः स्नात्वा पञ्चगव्यैस्ताशनः ।

देवं पूर्वोक्तविधिना^(१) दक्षिणां दापयेत्तदा ॥

भवेद्भजस्वला नारौ यशेवं ब्रतवामरे ।

भवितव्यं तदाप्येवं शरीरक्लेशयुक्तया ॥

यस्मिन् दिने भवेच्छुद्धा विधिं तस्य समाचरेत् ।

(१) संपूज्य विधिना ।

व्रतस्य राजशार्दूल नैव खण्ड्यतं भवेत् ॥

अङ्गिराः,— प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।

न तेन तद्रतं तासामुपहन्यात्कदाचन ॥

स्वभाव एष नारीणां ज्ञेयो मूत्रपुरीषवत् ।

ततोऽर्थास्त प्रदुष्यन्ति चरेयुरेव तद्रतम् ॥

तथा,— नियमस्या यदा नारी प्रपश्येदन्तरा रजः ।

उपोष्यैव च ता रात्रौः शेषं स्नात्वा व्रतश्चरेत् ॥

गारुडपुराणे तु पञ्चान्तरम्,—

अन्येर्दानादिकं कार्यं कायिकं स्वयमेव तु । इति ।

अतएवैकादशीप्रस्तावे, माधवाचार्याः,—स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः । किन्तु देवार्चनादिरहितं सूतकादाविव उपवास-
मात्रं कार्यमित्यादि ।

देवार्चान्यगोत्रैर्हरिगिरिशशिवाग्निपूजा तु नित्या,

मानसेकादशौ श्रीमधुरिपुयजनं मानसं वायघ्रान्ते ।

आरब्धं पूर्वैरिक्थेभ्रतसुरयजनं स्यादथारब्धजापं,

स्तोत्राद्यं तीर्थयात्राद्यनुदिवसमिह स्यादघान्ते समाप्यम् ॥

देवार्चायां देवप्रतिमायाः पूजेत्यर्थः । व्रतरूपं सुरयजनं श्रुत-
कालौनदुर्गात्सवादि । पूर्वैरिक्थैरशौचात् पूर्वसञ्चितद्रव्यैः । जप
एव जाप्यम् । तीर्थं गङ्गागयादि । यात्रा श्रीगुण्डिचादिदेवोत्सवः ।
अशौचे सर्वकर्मनिषेधेऽपि “नार्चयित्वा तु यो भुङ्क्ते” इत्यादिवि-
शेषवाक्ये विष्णुब्रह्महरदुर्गाणां पूजायाः कार्यत्वशङ्कायां नैमित्तिक-
त्वात् स्नानजपवत् निषिद्धत्वेऽपि,

अथ सूतकिनः पूजां वदाम्यागमचोदिताम् ।

ज्ञात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानसा क्रियया तु वै ॥

वाङ्मक्रियाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

इति यमोक्तिवस्त्रान्मानसौ पूजैव कार्या । पुष्पाञ्जलिचयदानं
अष्टपुष्पिकापूजा कार्येति कैश्चिद्यस्त्रिखितं तन्न चाह । अशक्ति-
विषये तथोर्विधानादशौचे प्रसराभावात् ।

यत्तु राघवभट्टेन,—अपोदेवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् ॥

इति लिखितं तदशौचाभावकत्वात् यतिब्रह्मचार्यादिविषयम् ।
तथा च,— असपिण्डगृहे नौत्वा पूजनौघः सदाशिवः ।

इति वाक्यादसगोचगृहे, पूजा कारयितव्या । सदाशिव इत्युप-
संक्षेपादिष्णादिदेवानामपि । एवं च सति “प्रतिष्ठितार्चा न
त्याज्या यावज्जीवं तदर्चनम्” इति ह्यशौर्षवा ह्यस्य ब्राह्मणान्तर-
द्वारा करणाच्च विरोधः ।

स्कान्दे, चन्द्रशर्मणो वैष्णवार्चाप्रतिज्ञायां,—“मया भक्त्या प्रकर्तव्यं
प्रत्यहं पूजनं तव” इति वाक्यं भगवत्प्रीतिरूपफलकामनया
यावज्जीवकृतसङ्कल्पस्यैवादेयमिति केचित्, वस्तुतस्तु नित्यारम्भायाः
विष्णुपूजायाः सन्ध्यादिनित्यकर्मवत् अशौचेतरदिनविषयत्वमेवेति
सर्वं समञ्जसम् । एकादश्यां तु मानस्येव पूजा,

सूतकेऽपि नरः ज्ञात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्नलुप्यते ॥

सूतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

इति वाराहोक्तेः ।

माधवीये तु पचान्तरमुक्तम् । तथा च एकादशीं प्रकृत्य,
मात्स्ने,— सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥ इति ।

सूतके मृतके चैव त्रिविधशौचं न विद्यते ।

यज्ञे विवाहकाले च देवशागे तथैव च ॥

इति वाक्यात् प्रारब्धशरत्कालीनदुर्गोत्सवादिप्रतेषु नाशौचम् ।
अशौचिद्रव्यस्य पूजानर्हत्वेऽपि तदर्थपूर्वमञ्चितद्रव्यैः पूजा ।

बृहस्पतिः,— विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं न दुष्यति कदाचन ॥

लेङ्गे,— सूतकान्तरकात्पूर्वं धर्मार्थं यत्प्रकल्पितम् ।

द्रव्यं तेन यजेद्विमांस्तथैवोत्पादितैरपि ॥

पैठौनसिः,— विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

विष्णुः,— व्रतयज्ञविवाहेषु आद्धे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

इतीदं सहस्रनामादिस्तवोपलक्षणम् ।

सर्वसङ्कल्पितेऽर्थे च तस्मिन्नाशौचमुच्यते ।

इति यमोक्तेः । तस्माद्दृष्टानां तत्तत्कर्मसु नाशौचम् । किन्तु बह्व-
दिनसाध्यानि प्रारब्धस्तवपाठजपहोमादिकर्माणि कालप्रतीचासहानि
चेत्तर्हि अशौचमध्येऽपि प्रत्यहमनुष्ठायाशौचान्त एव समाध्यानि ।

दुर्भिक्षप्राणरक्षाशमकरणविपत्त्यादिदेशादिभङ्गा-

दिध्वारम्भः समाप्तिः स्तवपठनजपादेर्भवेतां न दोषः ।

पूर्वारम्भे विवाहव्रतमदनजलाधारदेवप्रतिष्ठा-

. दानश्राद्धादिकृच्छ्रादिकमघपतने स्यात्समायं तदापि ॥

नाशौचम् कचिदित्यनुवृत्तौ ब्राह्मे,—

अकालमृत्योः शान्त्यर्थं महादाने च रोगिणाम् ।

दुर्भिक्षप्राणरक्षार्थं कृतयज्ञस्य देहिनः ॥

राष्ट्रभङ्गे स्थितस्याथ पुत्रदारांश्च रक्षतः ।

ग्रहोपतापशान्त्यर्थं क्रियमाणे च कर्मणि ॥

तथोपभर्गात्त्वं देहं रक्षमाणस्य नो भवेत् ।

महादानपदं शान्तिमात्रोपलक्षणम् ।

दक्षः,— स्वस्थकालं त्विदं सर्वम् शौचन्तु परिकौर्त्तितम् ।

आपङ्गतस्य सर्वस्य सूतकेपि न सूतकम् ॥

विष्णुः,— “न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्बृतयोः” देवप्रतिष्ठा-
पदं सर्वप्रतिष्ठोपलक्षणम्, विवाहपदं व्रतादेरुपलक्षणम् ।

याज्ञवल्करः,— अलिङ्गां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्मणि कुर्वताम् ।

सचिव्रतिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविज्ञवे ।

आपद्यपि च कष्टायाम् सद्यःशौचं विधीयते ॥

ब्राह्मे,— निमग्नितेषु विप्रेषु प्रारम्भे आहूकर्मणि ।

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कचित् ॥

कन्दोगपरिशिष्टे,— न दीक्षणात् परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपस्वरन् ।

आदिपदम् प्रारम्भकर्मोपलक्षणम्, तस्मादेतेषाम् प्रारम्भे-

ऽशौचस्याबाधकत्वात् यागवत् समाप्तिरित्यभियुक्ताः ।

हृच्छ्रयन्तङ्गहोमविजभुजिकरणे दाढभोक्तोर्न दोषो
 नित्यासक्तस्य हृच्छ्रादिकविधिषु समारम्भणे नापि दोषः ।
 आरम्भो नाम यज्ञे वरणमुपयमादौ तु नान्दीमुखं स्यात्
 आङ्गादौ पाकसिद्धिर्नतविधिषु च सङ्कल्प उक्तोऽपि सचे ॥

अग्नौचं नो भवेदित्यनुवृत्तौ,

ब्राह्मे,— नित्यं व्रतपरस्यापि हृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

नित्ये हृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

तथाच सन्ततहृच्छ्रचान्द्रायणाद्याचरणग्रीलस्य हृच्छ्राचारभे-
 ऽप्यग्नौचं नास्ति । हृच्छ्रहोमादिषमाप्तौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दाढ-
 भोक्तोश्च नाग्नौचम् ।

विष्णुः,— आरम्भो वरणं यागे सङ्कल्पो व्रतसचयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आङ्गे पाकपरिष्क्रिया ॥

निमग्नणं तु आङ्गेऽपि आरम्भः स्यादिति स्मृतिः ।

व्रतजापयोरिति. पाठान्तरम् । निमग्नणपक्षस्यास्मद्देशे नादर-
 एव । “आङ्गादौ तु पश्चिक्रिया” इत्यादि स्मृत्यन्तरे केवलपाक-
 सिद्धेरेवोक्तत्वात् ।

अग्नौच्यन्नं सपिण्डानृत इतरजना दातुरत्तुर्दयोर्वा-

ज्ञानेऽग्नौयुर्न कामादनवहिततयागुर्यदा'वा समाधाः ।

भुक्ष्यर्द्धेऽपि तु दातुः पतति सति तदस्मान्मुनी सन्त्यजेयु-

र्यागोद्वाहादिमध्ये सति तु यदपरे दद्युरन्नं तदद्युः ॥

मनुः,— उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

यदाश्नमन्ति तेषान्तु दशाहेन विशुध्यति ॥

उभयत्र सूतके मृतके चेत्यर्थः । अपि दाहयद्दौर्बोलेत्यादि
पुराणवाक्यादात्तुरज्ञानेऽज्ञस्यादृष्टत्वेऽपि,

उभाभ्यामपरिज्ञाने सूतकं नैव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥

इति षट्चिंशन्मतवाक्याद्दोषः ।

या तु,— सूतकेऽपि कुलस्याज्ञमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति यमोक्तिः । सा ज्ञातीनां स्ववंशाक्षभुक्तिपरा,

अशौचमथे यत्नेन भोजयेच्च सगोत्रजान् ।

इति ब्राह्मोक्तिः ।

आदित्यपुराणे,—

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।

विष्णुः,—ब्राह्मणानामशौचे यः सकृदेवाज्ञमभ्राति तस्य तावदेवा-
शौचं यावत्तेषामशौचं, अशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् । इति ।

एवं च सकामाशौचाक्षभोजने प्रायश्चित्तोक्तैस्तन्निषिद्धमेव ।

अकामभोजने तु अशौचिसमाशौचाचरणम् ।

आदित्यपुराणे,— भोजनाद्धे तु सम्प्राप्ते विप्रे दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोष्किष्टशेषं त्यक्त्वा समाहितः ॥

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ।

विपद्यत इति जायत इत्यस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा च षट्चिंशन्मते,—

भुञ्जानेषु च विप्रेषु तन्मरा मृतसूतके ।

अन्येहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्युः ॥

पुनः आदित्यपुराणे,—

विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्दद्यात् दाता भोक्तृञ्च न स्पृशेत् ॥

दद्यात् दापयेत् इत्यर्थः । न स्पृशेत् अग्नौचप्रयुक्तदोष इति शेषः ।

विवाहयज्ञयोरिति सर्वोत्सवोपलक्षणम् ।

तथा षट्त्रिंशन्मते,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

प्रेतान्नं सूतिकान्नं यदि परसदने कापि सूते तदास्था-

प्योत्थानं नास्त्रमाद्यं परश्रवपतनेऽप्याश्रयमानिर्हर्तेन ।

उत्थास्रं जन्मतः स्यादहनि तु दशमेऽथाग्निमत्सन्निदाचो-

रामास्रं मृत्युग्नौचेऽस्थिचयनपरतः सूतके त्वादितोऽद्यात् ॥

न भुञ्जीतेत्यनुष्टुप्,

मनुः,— उग्रास्रं सूतिकास्रञ्च पर्याचान्तमनिर्दशम् । इति

पर्याचान्तं आचमनस्थानस्यम् ।

यमः,— प्रेतास्रं सूतिकास्रञ्च द्वादशाहं यवान् पिवेत् ।

इति यमोक्तौ प्रायश्चित्तोक्तेः तदन्नयोरभक्ष्यता ।

प्रेतास्रं प्रेतमुद्दीश्य शुचिनापि दत्तम् ।

सूतिकास्रं सूतिकासुद्दिश्य पक्वम् ।

आपस्तम्बः,—

अनुत्थितायां सूतिकायामन्तःशवेन च ।

अस्यार्थः, अग्नौचानधिकारिणोऽपि यस्य गृहे सूतिका,

तदुत्थानपर्यन्तं तद्गृहे न भोक्तव्यमिति । एवं परगोचे शवे गृहे स्थिते, तावत्कालं न भोक्तव्यं इति । “उत्थानं जन्मतोदशमदिने” इति नामकरणप्रस्तावे पारस्करसूत्रं लिखितम् । ननु अन्तःसूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवदिति पारस्करसूत्रान्तरे एकादशदिने उत्थानपदं प्रयुक्तमिति चेत् ? उच्यते । आउत्थानादित्यत्र आङो ऽभिर्विध्यर्थता । तथा च उत्थानदिनमभिव्याप्याशौचमिति । एकादशदिने अशौचापगम इति न कश्चिद्विरोधः ।

अङ्गिराः,— न दोषस्याग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशौचे त्वस्थिमञ्चयनात्परम् ।

अस्रसचप्रवृत्तानामाममन्नं विगर्हितम् ॥

भुक्त्वा पक्वाक्रमतेषां चिराचं तु व्रती भवेत् ।

अग्निहोत्रिणां सदाशदानशीलानाञ्च सूतकाशौचे पञ्चदिन-
प्रभृत्यामासग्रहणे सूतके आद्यदिनतोऽपि आमासग्रहणे च न
दोषः । पक्वाक्रमणे प्रायश्चित्तम् ।

अग्नीषोमीयपर्यन्तमपि न हि मतं दीक्षितस्याक्रममाश्रम्,

किन्वापद्येव सोमक्रयण इह कृते भोज्यमेवं विपत्तौ ।

यज्ञेऽपेक्ष्यं हि यद्यद्द्रविणमिदमवस्थाप्य वाद्यं तदन्यत्,

चातुःप्राश्ये तु भक्ष्यं न हि निगदितमाधानकर्माङ्गभूते ॥

धौम्यः,— ब्रह्मोदने च सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

ब्रह्मोदनं आधानाङ्गभूतं चातुःप्राश्यं, अत्र च त्वारः कृत्विजः
प्राश्नन्तीति विधिः । सोमोऽग्नीषोमीयपशुपर्यन्तम् । “अग्नीषोमीय-

संख्यायां यजमानस्य गृहे न भोक्तव्यम्” इति श्रुतेः । “क्रीतराजको भोक्ष्यान्नः” इति आचर्यणश्रुतिरापदिषया । क्रीतो राजा सोमो येन स तथोक्तः । आपस्तम्बः,—“यज्ञार्थं वा विनिर्दिष्टे भोक्तव्यम्” । अस्यार्थः, यज्ञार्थम् यावद्द्रव्यमपेक्षितं तावति द्रव्ये पृथक्कृते अवशिष्टाद्दीक्षितस्यान्नं भोक्तव्यमिति एतदप्यापदिषयमेव ।

दुग्धेदध्याज्यतैलाञ्जनफललवणचौद्रमांसेषु मूल-
कादौ काष्ठे च मूलौषधलणसुमनःशस्यशाकेषु पण्डे ।
पक्के सकथौ यवादौ पचनविरहिते तण्डुलादौ न दोषः,
किन्त्वाग्नौचौ न दद्यात् पर उत वितरेदाददीत स्वयं वा ॥

मरीचिः,— लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठलणेष्वेवं दधिमर्षिः पथोऽसु च ॥

तैलौषधाञ्जने चैव पक्वापक्के स्वयङ्गृहे ।

पण्डेषु चैवं सर्वेषु नाग्नौचं मृतसूतके ॥

अत्र पयःपदं दधिसाहचर्यात् दुग्धपरं । पक्कं सकथमोदक-
गुडादि अपक्कं तण्डुलादि ।

स्तृत्यन्तरे,— लवणं सर्षिर्मांसञ्च पुष्पमूलफलानि च ।

काष्ठं शाकं लणं तोयं दधिचीरं घृतं तथा ॥

औषधं तैलमञ्जनं शुष्कमन्नञ्च नित्यशः ।

अग्नौचिनां गृहाद्याह्नं स्वयं शस्यञ्च मूलकम् ॥

एतत् सर्वमग्नौचिगृहगतमपि स्वयं गृह्यमाणं न दोषावहम् ।

अग्नौचिना चेद्दीयेत तर्हि दुष्टमेव । तथा च अग्नौचीतरदीयमान-

मपि न दोषावहम् । अत्र वाक्ये शुष्काक्षपदेन तण्डुलादेर्यहणम्^(१) ।
ननु वाक्यद्वयेऽपि अग्नौचिगृहस्थितजलस्यापि ग्राह्यत्वमिति चेत्, न ।
तस्य त्वत्यन्तासम्भवे त्वयाचितविषयत्वात् ।

अन्यथा,— सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारौ विशेषतः ।

पिवेत्यानीयमज्ञानात् सम्यक् स्नायात् सृशेत वा ॥

पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ।

इत्याद्यङ्गिरःप्रभृतिवाक्यमनर्थकं स्यात् । “भोजनकाले अग्नौ-
चपाते तु अन्यस्य गृहाञ्जलमानीय आचमनीयं” इत्याद्यपि
वर्थं स्यात् ।

विप्रादाग्नौचयुक्तादलनप्रभृतिभिः संस्क्रियाभिर्विशोधम्,

धान्याद्यं ग्राह्यमामं गदितमपि विपत्तौ तु पक्वान्नवर्जम् ।

विप्रैः सत्शुद्रजातेः परमिह तु पणाः कर्षिकास्ताम्रिकाख्या,

ग्राह्या उक्ता अतोऽस्मिन् रजतमपि हिरण्यादिकं ग्राह्यमाहुः ।

अङ्गिराः,— संस्कारैः शुध्यति ह्यामं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।

तस्माद्धान्यं ग्रहीतव्यं मृतिसूतान्तरेष्वपि ॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गौर्धान्यं क्षत्रियात्तथा ।

वैश्वेभ्यः सर्वधान्यानि शुद्रात् ग्राह्याः पणास्तथा ॥

संस्कारैः दलनादिभिः । “एतच्चापद्रुतस्य” इति कल्पतरु-
काराः । ताम्रिकाः कर्षिकाः पणाः, पणानां ग्राह्यलोकेः । रज-
तादौनामपि ग्राह्यत्वमित्यभियुक्ताः ।

पूर्वाग्नौचेऽपि तातः सुतजनुषि विष्णोःकाशमस्यायदृष्ट्वा,

(१) तण्डुलसकृत्वादेर्यहणम् ।

वा नाडीच्छेदनात् प्राक् शुचिरभिषवणात् गोसुवर्णादि दद्यात् ।
 न स्नानं षण्डपुत्र्योर्जनुषि भवति संसर्गजाग्रौचपाते,
 पित्रोस्तद्गृह्यविज्ञैरपि सुतप्रमुखा वैश्वदेवादि कुर्युः ॥

अभिषवणात् स्नानात् ।

प्रजापतिः,—अग्रौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकौ शुद्धिः पूर्वाग्रौचं न बाधकम् ॥

अतएवैतदनापदविषयम् । पारस्करः,—“जातस्य कुमारस्या-
 ष्छिन्नायां नाद्यां मेधाजननायुष्ये करोति” इति जातकर्मा उक्तवान् ।
 शङ्खलिखितौ,— “कुमारप्रसवे नाद्यामश्छिन्नायां गुडतिष्ठ-
 हिरण्यवस्त्रप्रावरणगोधान्यप्रतिपद्येऽप्यदोषः” अपि शब्दात् कुमार-
 प्रसवनिमित्तदत्तद्रव्यान्तरपरिपद्येऽप्यदोषः ।

सुमन्तुः,—सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।

कृत्वा सचेष्टं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणम् ॥

सम्बर्त्तः,—जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेष्टन्तु विधीयते ।

एतदाद्यात् पुत्रमुखदर्शनाभावेऽपि पितुः स्नानम् । कन्योत्-
 पत्तौ तु पितुः स्नानाभावः ।

तथाचाङ्गिराः,—नाग्रौचं विद्यते पुंसः संसर्गश्चेन्न गच्छति ।

रजः स्त्रवति च स्त्रीणां तच्च पुंसि न विद्यते ॥

पुंसः पितुः रजःप्रावस्ये स्त्रीजननात्, यस्या रजः, तस्या
 एवाङ्गाग्रौचम्, न पितुः । जननीस्पर्शने तु पितुरपि स्नानं वक्ष्यति ।
 तथा च, अङ्गाग्रौचापगमार्थं दुहितृजनुषि स्नानाभावः । एवं च
 “स्नानोपस्पर्शनादेव पिता शुद्धः” इति वाक्यस्य, पुंजनविषय-

त्वम् । नपुंसकोत्पत्तावपि भूयसः स्त्रीधर्मस्य दर्शनात् स्नानाभावः ।
तथा, च जैमिनिसूत्रं, “विरोधिधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वं”
इति । अतएव एतत् सर्वं विविच्य कालिदासचयिनिभिरप्युक्तं
“पुत्रीमञ्जनतोऽथ सर्वजननौत्सर्गं दशाहात् शुचिः” इति । पुत्री
(पुत्रवान्) न तु तातादिशब्दः प्रयुक्तः गृहपतेर्वक्ष्यमाणस्वगृहस्थि-
तदुहितप्रसवनिमित्तादिसंसर्गाग्रौचे पुत्रादिद्वारैव वैश्वदेवादिक-
रणम् । सर्वार्थत्वाद्देश्वदेवक्रियादीनामल्लोपः ।

तथाचाङ्गिराः,—अग्रौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तत्र न लुप्यन्ते गृह्याणां न च तद्भवेत् ॥

गृह्याणां गृहभवपुत्रादीनां, गृहद्रव्याणां च इत्यर्थः ।

स्मार्त्ताग्नौ कर्म किञ्चिन्न भवति तु कृतः पौर्णमास्यशुक्ले,-
दारभ्यत्वात् समाप्तो भवति क्लृप्तं तदाग्रौचपातेऽपि दर्शं ।

श्रौताग्रावग्नौचाहुतिमुखमखिलं नित्यकर्माप्यग्रौचे,
स्नानात्तत्कर्मशुद्धैः स्वयमपि कुलजैरन्यगोत्रैश्च कार्यम् ॥

यद्यपि,—अकृतं जावयेत् स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ।

तथा,—कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ग्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥

इति ह्यन्धोगपरिशिष्टे उक्तम् ।

जावालिनपि,—जम्बहानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।

शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोचजेः ॥

इत्युक्तम् । शालाग्निः स्मार्त्ताग्निः केवलशब्दात् पक्षादिपिण्ड-
पितृयज्ञनिषेधः ।

पितृयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इति जातुकर्णवाक्यात् चरुपिण्डयज्ञयोर्विकल्प इति । तथापि,—

सूतके मन्त्रवत् कर्म स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

इति स्मृतेर्न किञ्चित् स्मार्त्ताग्नौ कुर्वन्ति । किन्तु स्मार्त्ताग्ना-
वपि पौर्णमास्यचरौ कृते त्वमावास्यायामग्नौचपाते त्वारब्धत्वात्
समापनमेव ।

पौर्णमास्यादिदर्शान्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।

इत्युक्तेः । औताग्नौ तु पारस्करः,— नित्यानि विनिवर्त्तैरन् वै
तानवर्जम् । वैतानिकानि नित्यान्यत्र दर्शपौर्णमास्याअथणाग्निहोच-
चातुर्मास्यादीनि ।

व्याघ्रपादः,— “औते कर्मणि तत्काष्ठं प्रातः शुद्धिमवाप्नुयात्” ।

अग्नौचमध्येऽपि ऋत्विक् यजमानश्चेत्यर्थः ।

मनुः,— “न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्” । सनाभ्यः
सपिण्डः । तत्कर्म औतेध्वार्त्विजं असगोत्रालाभे कर्म कुर्वाणो
नाशुचिर्भवेदित्यपि शब्दार्थः ।

नित्यः सोमोऽपि तदत् पशुरपरि तयोः पर्वसत्त्वान्न कार्या,—

वन्ते पर्वण्यग्नौचं यदि पतति नवाग्नेष्टिरत्रागते स्यात् ।

नाग्नौचे स्यात्प्रवासो न च भवति निजस्त्यार्त्तवेद्याद्विपत्तौ,

सोऽप्यत्राय प्रवेशो न च भवति भवेत् पर्वपाते तु सोऽपि ॥

निरुद्धपशुवन्धसोमयोर्नित्ययोरपि पर्वान्तरसावकाशत्वात् नाग्नौ-
चेऽनुष्ठानम् । आअथणमयन्तिमपर्वगतमनन्यगतिकत्वात् अन्ते-
कार्थम् ।

सूतके मृतके चैव यस्य भार्या रजस्वला ।

प्रवासे गमने तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

इत्यग्नौचे पत्न्या रजस्यपि प्रवासः निषिद्ध एव । तथाप्यात्याधिके कार्ये शुद्धिविधानादेव विपत्तौ तु प्रवासे कार्ये अग्न्युपस्थापनं कार्यम् । तथा प्रवेशोपस्थापनञ्च पूर्वसन्निधावावश्यकत्वात् कार्यमेव ।

पितृर्मध्ये दशाहं यदि भवति सुतः साग्निको दर्शपाते,

त्याह्नास्मिन् पैत्रयज्ञं सकलमनुचरेच्छ्रौतदर्शोक्तकृत्यम् ।

अस्मिंस्तावत्सपिण्डीकरणमृषिगिरा यन्निषिद्धं विना तत्,-

नो युक्तः पिण्डयज्ञस्तदितरविहितश्रौतलोपः कुतः स्यात् ॥

स्मृतिसंग्रहे,— दशाहाभ्यन्तरे यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वं सर्वदा तस्य यावदाभूतसंभवम् ॥

कार्ष्णाजिनिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुह्वरब्दोपरौतरः ॥

इतरोऽनग्निः ।

जावालिः,— नासपिण्डाग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापौ भवत्यकुर्वन् हि. पितृहं चोपजायते ॥

“असपिण्डी सपिण्डनमकृत्वा” इति कल्पतरुकाराः ।

एवं च दशाहमध्ये दर्शपाते सपिण्डीकरणमात्रस्य निषिद्धत्वात् सपिण्डीकरणं विना च पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानस्य निषिद्धत्वात् तमेव विना श्रौतमन्यद्दर्शकर्म कार्यमित्यभिप्रेयताः । मातुः पिण्ड-पितृयज्ञे प्रवेशाभावेऽपि,

एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वाग्दशाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति वाक्यान्मातुरपि सपिण्डीकरणं कृत्वेव पिण्डपितृयज्ञ-
करणमिति । मातृदशाहमध्येऽप्येवम् । विमातुस्तु स्वकाल एव
सपिण्डनमिति वक्ष्यते ।

साग्निस्त्वेकादशाहे यदि पतति कुह्वाद्दशाहेऽथवान्या-

ग्नौचे कृत्वा सपिण्डीकृतमपि तनुयात् औतदर्शाक्तकृत्यम् ।

यागोऽग्नौचे समाप्यो यदि भवति रजो योषितो यागमध्ये,

तच्छुद्धौ तत्समाप्तिस्त्वधविगमभवे पर्वके जातकेष्टिः ॥

बृहस्पतिः,— द्वादशैकादशे वाङ्मि साग्निः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

ग्रावाग्नौचस्य मध्येऽपि कुर्यादेवाविशङ्कयन् ॥

इति पुत्रस्य साग्निकत्वे द्वादशाहे दर्शपातेऽग्नौचेऽपि द्वादशाहे
सपिण्डीकरणम् । एकादशाहदिने दर्शपाते तु एकादशाह एव ।

अग्नौचानन्तरं दर्शपाते तु अग्नौचापगमदिने सपिण्डनम् । देये
पितृणामित्युक्तेः ।

ब्राह्मे,— गृहीत मधुपर्काश्च यजमानश्च क्षत्विजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तदङ्गृहीतदौचस्य चैविद्यस्य महामखे ।

स्नानं त्ववस्थे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

क्षत्विजां मधुपर्कग्रहणानन्तरं यजमानस्य दौचायाः पश्चात्
पतितमग्नौचं तत्कर्मसमाप्तिपर्यन्तं न भवतीत्यर्थः । तथाचाग्नौचेऽपि
यागसमाप्तौ न दोषः । यागस्य मध्ये पत्नीरजोदर्शने तत् शुद्धावेव

यागसमाप्तिः । 'यस्य पत्नी अनालम्बुका स्यात् तामवरुध्य यजेत'
इति श्रुतेः ।

अनालम्बुका (रजोवती) श्रौतमपि जातेष्ट्यादिकं अग्नौचाप-
गमपतिते आद्ये पर्वणि कार्यं, नाग्नौचमध्ये । तथाच पूर्व-
मीमांसायां चतुर्थ्याध्यायतृतीयपादो न विंशाधिकरणस्य संग्रहकारिका
माधवीये,—

जातकर्मानन्तरं स्यादग्नौचापगतेऽथवा ।

निमित्तसन्निधेरार्यः कर्त्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः ॥

इति । अग्नौचानन्तरकार्या जातेष्टिरग्नौचानन्तरपतिते पर्वण्येव ।
“य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायाम् पौर्णमास्याम्
वा यजेत” इति श्रुतेः । सामान्यतः सर्वासामिष्टीनां पर्वण्येव
विधानात् ।

अङ्गाग्नौचं समये भवति हि, मृतके घ्राण्य तुर्याहमस्मिन्,

खण्डे भागं तृतीयं न तु अनुषि कुले स्नानमस्मिन् वप्तुः ।

मातुः सूत्यन्तमेव स्पृशति यदि पिता तां तदन्तः ससूत्या-

ग्नौचोऽङ्गाग्नौचयुक्ता अपि कुलजनना^(१) द्वादि सर्वाघयोगे ॥

सम्बर्त्तः,— ततः सञ्जयनादूर्द्धमङ्गस्यग्नौ विधीयते ।

ततः पूर्वमङ्गाग्नौचमित्यर्थः ।

अङ्गिराः,— चतुर्थ्येऽहनि कर्त्तव्यः संसर्गो ब्राह्मणस्य तु ।

जेचस्य पञ्चमे ज्ञेयः सप्तमे च तथा विशः ॥

शूद्रस्य दशमेऽप्येवं खण्डाग्नौचं, त्रिभागतः ।

(१) कुलजनना ।

चत्रस्य पञ्चम इत्यादि तु चत्रियादीनां द्वादशाहाद्यशौचपक्षे,
अस्मद्देशे तु सर्ववर्णानां दशाहाशौचपक्षाश्रयणात् चतुर्थेऽह्न्येवास्थि-
चयनमङ्गाशौचं च तावत् ।

देवलः,—अशौचकालात् विज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

सूतके तु सूतिकां विना कुलेऽङ्गाशौचाभावः ।

तथाचाङ्गिराः,—सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो नैव दुष्यति ।

ब्राह्मे तु विशेषः,—

अन्यास्तु मातरस्तदत् तद्गृहं न व्रजन्ति चेत् ।

सपिण्डाश्चैव संस्पृश्याः सन्ति सर्वेऽपि नित्यशः ॥

ग्रङ्खलिखितौ,—“स्नानोपस्पर्शनादेव पिताशुद्धः, नाङ्गौच्छेदनात्
परं दशरात्रपर्यन्तं मातुरप्यङ्गाशौचम्” ।

तथा च हारीतसूत्रं,—“अत ऊर्ध्वमसमालम्बनमादशरात्रा-
दिति” ।

देवलोऽपि,—“माता शुद्धेदशाहेन” । इति ।

यदि पत्न्यां प्रसूतायां नरः सम्पर्कमृच्छति ।

सूतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥

पारस्करः,—“स्पर्शतश्च पितुर्नैतरेषाम्” । इत्यनेन षडङ्गविदपि
ब्राह्मणः पिता सूतिकास्पर्शे दशरात्रपर्यन्तमङ्गाशौचीत्यर्थः । अन्येषां
तु तत्स्पर्शं स्नानमात्रम् ।

तथाचाङ्गिराः,—संस्पर्शं सूतिकायाश्च स्नानमात्रं विधीयते ।

ज्ञातौनामपि द्विचित्रुरादियत्किञ्चिदशौचसन्निपाते त्रयो-
चापगमान्तमङ्गाशौचम् ।

तथा च ब्राह्मे,— सर्वमङ्गलमसंख्यं तच्च स्यात्सूतके सति ।

सूतकमध्ये सूतके नितरां सूतकमध्ये सूतके ।

पिचोर्मुत्यां शरीरं गृहमशुचि भवेद्धर्ममेकं न दैवम्,

पितृ कर्मापि काम्यं परगृहपचनचौद्रमांसाशनं च ।

स्नाध्यायान्याब्दिकाद्युत्सवशुभकरणं चेत्तीर्थादि न स्यात्,

किन्तु स्युर्नित्यनैमित्तिककरणपरप्रेतकृत्यान्यपीह ॥

षण्मासान् स्याद्विमातुर्मरण इदमघं व्याप्य भार्याविनाशे,

चीन् मासान् स्यादग्नौचङ्गदितमपि सुतभ्रातृनाशे चिपचान् ।

तन्मध्ये चेत्सपिण्डीकरणमपि कृतं काम्यकृत्येऽपि वृत्ते,

द्रव्यादानादिरूपेऽधिकृतिरपि मता पूर्णं दृष्टेऽपि तच्च ॥

दानं नित्यव्रताङ्गं ग्रहणमिहिरसङ्गान्निदाने च पैचो,

यज्ञश्चरामनीराशयसुरसदनान्यन्नदानञ्च पूर्णम् ।

इष्टं त्वातिथ्यमुक्तं श्रुतिपठनतपःश्रौतशालाश्रिकार्या,—

नर्वदौदानमुक्तं स्मृतिषु निगदितं वैश्वदेवेऽपि सत्यम् ॥

नोद्वाहे दारसत्वे त्वधिकृतिरितरास्त्रादिभुक्तौ महे नो,

दर्शादौ दीपदाने निपवन इह न प्रेतपक्षे गयायाम् ।

नान्येषां तर्पणेनाब्दिक इव जननीवार्धिके नाधिकार,—

स्नाताब्देऽथास्ति ताताब्दिक इह जननीवर्षमध्येऽधिकारः ॥

इति चतुर्भिः कुलकम् । अन्याब्दिकादि इत्यनेन पितृव्यादि-

तर्पणस्यापि संग्रहः । इतरास्त्रादि इत्यनेन मांसमाचिकयोः संग्रहः ।

महे उत्सवे । दर्शादित्यनेन अष्टकान्वष्टकाद्युगाद्यादीनां संग्रहः ।

निपवनं, निवापः आङ्गमिति यावत् । दीपदाने प्रदीपामावा-

स्त्रायां दीपदाने । गयाधामित्यत्रापि निवपन इत्यन्वयः । अन्येषां
पितृव्यादीनां इवशब्देन यथा पित्रोर्वर्षमध्ये पितृव्यादितर्पणश्राद्धे
न कार्यं, तथा जनकवर्षे जननीवार्षिकमपि न कार्यमित्यर्थः ।
जननीवर्षे तु जनकसांवत्सरिकं कार्यमितीयान् मातृतः पितुर्भेदः
इति सूचनार्थं अथशब्द उपात्तः ।

विश्वामित्रः,— पिता चोपरमेष्ठस्य गृहं तस्याश्चिर्भवेत् ।

पितेति माताप्युपलक्ष्यते । गृहमिति देहोऽपि ।

तथा च देवीपुराणे,—

प्रभृतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याश्चिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पितृवं स्थाद्यावत्पूर्णे न वत्सरः ॥

महागुरुनिपाते च सर्वकर्माणि वर्ज्येत् ॥

महागुरुः मातापितरौ ।

पुनर्विश्वामित्रः,—

स्नानं चैव महादानं स्नाध्यायश्चान्यतर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

स्नानमिति तीर्थस्नानम् । “तीर्थस्नानं महादानं” इत्येतत्
समानम्, यमोक्तेः । स्नाध्यायो वेदपाठः । अन्यतर्पणमिति पितृ-
व्यादिश्राद्धमुपलक्ष्यते ।

शातातपः,— अन्यश्राद्धं परान्नञ्च मधु मांसञ्च मैथुनम् ।

वर्जयेदब्देमेकञ्च महागुरुनिपातने ॥

मधु चौद्रं । मैथुनं विवाहः । यमः,— “माङ्गल्यमुत्सवं काम्यम्”
इति निषेधं प्रकृत्योवाच । इति सामान्यतोऽग्नौचप्रकरणेऽपि “तथैव

काम्यम् यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते” इति व्याघ्रोक्तेः काम्येष्वनधिकारो, न नित्यनैमित्तिकयोः ।

तथा,— अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।

कुर्युः संवत्सरात् पूर्वं नैकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति बृहन्मनूक्तेः ।

पितृव्यादीनां प्रेतकार्याणि “नैकोद्दिष्टं न पार्वणं” इति कुलभेदेन द्विविधमप्याब्धिकं न कार्यम् ।

विमाचादिविषये बृहन्मनुः,—

पित्रोरब्धमग्नौचं स्यात् षण्मासान् मातुरेव च ।

मासत्रयन्तु भार्यायास्तदूर्द्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः ॥

मृताविति शेषः । मातुरिति विमातुः पित्रोरिति पूर्वमुक्तत्वात् ।

कनिष्ठमातुः षण्मासान् मातापित्रोश्च वत्सरम् ।

इति वाक्यान्तरात् अपरुक्त्य, सपिण्डीकरणे कृते काम्येष्वधिकारः । तथा प्रतिग्रहादिष्वपि । तथा च मातृस्थे,—

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेतः पार्वणभाक् भवेत् ।

वृत्तपूर्त्तैष्टियोग्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥

वृत्तं प्रतिग्रहादि इष्टं यागादि गृहस्थो भवेदित्यनेन पुत्रः स्वविवाहं कुर्यात् । गृहस्थपदस्य संगृहीतदार एव मुख्यार्थत्वात् ।

ननु गृहस्थाश्रमविहितकर्मानुष्ठानयोग्यतापरत्वमसु? इति चेत् न ।

लक्षणाप्रसक्तेः मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अर्गङ्गीकारात् । अत्र

पूर्त्तैष्टियोः परिगणनं पूर्वार्थायैः कृतम् ।

तथाचामेयपुराणे,— वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तधर्मं च मुक्तिदम् ॥

तथा,— यद्योपरागे यद्दानं सूर्यसङ्क्रमणेषु च ।

द्वादश्यादौ च यद्दानं पूर्त्तं तदपि नाकदम् ॥

कात्यायनः । अहिताग्नेः पिचर्चनं पिण्डैरेव, तथा ब्राह्मणा-
नपि भोजयेत् पूर्त्तेरिति ।

इष्टञ्जचणं महाभारते,—

एकाग्निहोचवहनं चेतायां यच्च ह्रयते ।

अन्तर्वेद्याञ्च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥

जातुकर्णः,— अग्निहोचं तपः श्रौचं वेदानाञ्चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

द्वादश्यादौत्यादिपदेन जन्माष्टम्यादिप्रताङ्गदानसंग्रहः । एतेन
चेत्ततीर्थादियानादीनां अत्रानुक्तेर्न तत्करणं समाचारश्चैवमेव ।

तथा वचनवलात् भार्यायां विद्यमानायां विवाहान्तरकरणा-
भावः । एवं मातापित्रोर्वर्षं सपिण्डीकरणे कृते पितृव्यादितर्पण-
आद्धादिकं न कार्यम् ।

यमः,— माङ्गल्यमूत्सवं चैव परपाके च भोजनम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

मधु मांसं पराङ्गञ्च मैथुनं चान्यतर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत सपिण्डीकरणे कृते ॥

वृद्धमनुः,— दीपदानं गयाआद्धं आद्धञ्चापरपाचिकम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

मैथुनमत्र विवाहः, विवाहं विना मिथुनत्वासम्भवात् । ननु

“गृहस्थस्य ततो भवेत्” इत्युक्तौ विवाहः कार्यं इत्युक्तम् । अत्र च निषेध इत्युभयोः कथं सङ्गतिरिति चेदुच्यते । विद्यमानपत्नीकेन पत्न्यन्तरस्त्रीकारो न कार्यं इत्युभयोर्न विरोधः । तथा च पूर्वम-विवाहितो मृतपत्नीकश्च विवहेदिति निष्कर्षः । तदेतत् विविच्य “नोद्वाहेदारसत्वे” इत्यस्मात्कारिकायां निविद्धम् । इद्धमनूतौ अपरपाक्षिकमिति अपरपक्षे विहितामावास्याश्राद्धम् । एतदष्ट-कान्वष्टकाद्युगाद्यादीनामुपलक्षणम् । अतएव प्रेतपक्षश्राद्धमपि न कार्यम् तस्य नित्यकाम्यत्वात् । “पितर्युपरते” इति वक्ष्यमाणोक्तेः । मातापितृविषये गृहस्थानुः,—

पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धांश्चिन्तते ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुः श्राद्धादृते समाः ॥

समाः सांवत्सरिकं वर्जयित्वा इत्यर्थः । इदं सन्निहितवाक्येन सम्बध्यते, न पूर्वावाक्येनापि ।

मातर्यपि च वृत्तायां श्राद्धं कुर्वीत पैतृकम् ।

तस्या न वत्सरं कुर्यात् प्रेते पितरि च क्वचित् ॥

इति शङ्खोक्तेः, इति छत्यकौमुदीकारादयः । कुर्यादिति पुनरुपादानात् नञः पूर्वावाक्ये सम्बन्धशङ्कां नास्त्येवेति तन्मतं समी-चीनम् । तस्मात् जनकमरणाब्दे मातृवार्षिकमपि न कार्यम् । मातृमरणाब्दे तु पितृवार्षिकश्राद्धमात्रं कार्यमिति यावेव भेदः । अमावास्यादिनित्यश्राद्धानि उभयोरप्यब्दे न कार्याणीति सिद्धान्तः । अत्र विप्रमिश्रैः “स्यते समाः” इत्युभयत्रापि योजयित्वा अस्मद्देशे निर्विशानं मातृसांवत्सरिकानुष्ठानाद्यसम्बद्ध्यवायाभावादनुसङ्गाधि-

करणन्यायसम्भवादुभयोः संवत्सरे उभयोः सांवत्सरिकं कार्यमिति
यल्लिखितं तच्च विचारसहम् इत्यस्मत्पिदचरणाः ।

तथाहि,—

अनुषङ्गाधिकरणेषु असम्बद्धव्यवायाभावो नानुषङ्गनिमित्तम् ।
किन्तु आकाङ्क्षादिसङ्गाव एव तन्निमित्तमिति विचारितं “पितर्यु-
परते” इति वाक्ये आकाङ्क्षादिविरहाच्चानुषङ्गप्रसङ्गोऽपि । अनेनैवा-
स्वारख्येन “मातर्यपि च” इति वाक्यस्य प्रामाण्ये मातृसांवत्सरिके
विकल्प इति तैरप्युक्तम् । शङ्खस्मृतौ तदाक्यस्थोपालम्भादप्रामाण्य-
शङ्का दूरापास्तैव । यच्चोक्तं विकल्प इति तत्रापि प्रष्टव्यम् । किं
वाक्ययोर्विरोधाद्विकल्प इति कल्पनीयम् ? अथवा स्मृत्याचारयो-
रिति ? तत्र न प्रथमः, उभयोर्वाक्ययोरपि संवत्सरे मातृसांव-
त्सरिकानुष्ठानाभावस्य स्पष्टमभिहितत्वेन विरोधाभावात् तस्माद्
द्वितीयः पक्ष आश्रयणीयः । सोऽप्युक्तः । तथाचारस्य कृत्यकौमु-
द्यादिषु अलिखितत्वेन अनादृतत्वात् । स्मृत्यपेक्षयाद्यन्तरितप्रामाण्ये-
नाचारस्य दुर्बलत्वमिति सिद्धान्ताच्चेत्यलमतिविस्तरेण । विस्तरस्तु
अस्मत्कृते शुद्धिभारे द्रष्टव्यः इति चतुष्कस्य ।

अथ वाङ्माशौचशुद्धिः ।

सर्वे वर्णा अहोभिर्दशभिरिहगतैः सङ्गराक्षानुलोम्यो-
त्पन्नाः शुधन्वयो तेऽभिषवणशुचयः प्रातिलोम्योद्भवाश्चेत् ।
विंशत्या स्त्री श्रेचिः स्यात् सुतजनुषि दिनैस्त्रिंशता स्त्रीप्रसूतौ,
योषित्पुंसोर्यमत्वाज्जनुषि गुंसदृग्भागतस्त्रिंशतैव ॥

यद्यपि,— शुध्येद्बिप्रो दग्धाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्वः पञ्चदशाहेन शुद्धो मासेन शुध्यति ॥

इति मनुनोक्तम् ।

तथापि,—सर्वेषामेव वर्णानां सूतके स्मृतके तथा ।

दशाहाच्छुद्धिरथ वा इति शातातपो ऽब्रवीत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यात् अस्मद्देशे सर्वेषां वर्णानां दशाहाशौचसमा-
चारः । दशाहेन इत्यादौ गतेनेति शेषः । अनुलोमसङ्कराणामपि
दशाहाशौचम् ।

तथा च ब्राह्मे,—शौचाशौचं प्रकुर्वीरन् शुद्धवर्णसङ्कराः ।

इति । प्रतिलोमसङ्कराणान् मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मलापकर्ष-
स्नानमात्रम् । “प्रतिलोमा धर्महीनाः” इति गौतमोक्तेस्त्वेषां
विध्यनधिकारात् । यत्तु,—

एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

व्यहात्केवलवेदज्ञो निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥

तथा,—सम्यक्विनिवृत्तानां न प्रैतं नैव सूतकम् ।

इति पराशरवाक्यं तत्कलौतरयुगविषयम् ।

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलनैः स्यान्मोहकिल्बिषी ॥

इति हारौतौक्तेः । तेन गुणतारतम्यादिनाप्यशौचसङ्कोचो न
कलौ । मरणग्रहणं जन्मनोऽप्युपलक्षणं, विप्रग्रहणं वृत्तादेरपि ।
पेठौनसिः,—“सूतिकां पुत्रवतीं स्नातां विंशतिरात्रेण कारयेत्
मासेन स्त्रीजननीम्” इति पुत्रवतीं, पुरुषजननीमित्यर्थः । मासोऽथ
सावनः, अशौचे तन्मासस्यैवोक्तत्वात् ।

तथा च शङ्खन्यासौ,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

मध्यमगृहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

ननु पुत्रकन्यथोर्यमलतया जनने तु मातुः केन शुद्धिरिति चेत्? अत्र केचित् यमलतया पुत्रकन्यथोर्जनने प्रथमतो यज्जन्म स्त्रियाः पुंसो वा, तज्जननेनैव मातुरग्नौचम् प्रथमतस्तस्यैव प्रवृत्तत्वात्, द्वितीयस्य तन्मान्तरीयकत्वात् तदननुबन्धत्वेन प्रथम-ग्नौचप्रयोजकत्वाभावात् द्वयोरप्येकसंप्रयोगजन्यशुक्रगोणितजन्यत्वेन एकत्वाच्च । तन्मन्दमेवेति अस्मत्पितृचरणाः । तथा,—

गुरुणा लघु बाधेत लघुना नैव तद्गुरुः ।

इति वक्ष्यमाणवृद्धमनुवचनेन लघुनः पुत्रजननाग्नौचस्य गुरुणा स्त्रीजननाग्नौचेन बाधात् मासेनैव मातुः शुद्धिः ।

अथोच्यते,—

न वर्द्धयेद्दघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

इति वचनात् पुत्रजननाग्नौचस्य वलवत्त्वमिति । तदपि मन्दम् । लघुगुरुविचारस्य उच्छेदापत्तेः । “न वर्द्धयेत्” इत्येतस्य तु अग्नौ-चस्य दशाहप्रभातश्रवणे त्रिदिनवृद्धिनिषेधपरत्वमिति वक्ष्यते । तथाच कन्यापुत्रयोर्यमलतया जनने स्त्रीजननेनैव मातुरग्नौचमिति सिद्धान्तः ।

योषित् मासंवृतौ स्याच्छुचिरभिषवणात् स्पर्शने औचक्ये,

तुर्थाहे पञ्चमाहे सप्तविरहवती चेद्रतौ स्मार्त्तकथ्ये ।

षण्मासान् माससंस्मरैरपि गतदिवसैः सर्वथोर्द्धं ससूत्या-

शौचोऽथो सर्वसूतौ दशदिवसपरं श्रौतकृतस्पर्शयोग्या ॥

वशिष्ठः,—“चिराचे रजस्वला शुचिर्भवति” चिराचे गते इति शेषः ।

शङ्खः,— शुद्धा भर्तुस्तुर्थेऽङ्गि न शुद्धा दैवपितृयोः ।

दैवे कर्मणि पित्वे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

भर्तुरपि पादसन्नाहनादित्यापार एव शुद्धा, न स्मार्त्तकर्मणि ।

किन्तु श्रौतकर्मसु शुद्धा । तथाच कात्यायनसूत्रम्,— “पत्न्या उद-
क्याया दौचारूपाणि विहाय इत्युपक्रम्य चिराचान्ते गोमयमिश्रेण
उदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति” इति । पञ्चमेऽहनि तु
स्मार्त्तकर्मसु अभिगमने चाधिकारवतीति सिद्धम् । चतुर्थदिनरात्रौ
अभिगमने चाधिकारोऽस्यायुर्गुणरहितपुत्रोत्पत्तिरूपदोषसहिष्णो-
रिति पूर्वं लिखितम् ।

अत्र यद्यपि केचित्,—

एकाकिन्यो विवाहादौ, देशभङ्गेऽथवापदि ।

उपोषणेन शुध्यन्ति सद्यो नार्यो रजस्वलाः ॥

अत्रिः,— रजस्वला यदा जाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्वाङ्गशुचिलं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरर्वाङ्गिकाहं विंशतेर्द्वाहम् ।

यस्यासु नियमेनाष्टादशदिनमध्ये भूयो रजोदर्शनम्, तस्याः
स्यादेव चिराचाशौचमिति विज्ञानेश्वरा व्यवस्थापयामासुः । तथापि
एकाकिस्त्यादौनामपि तथाचारो न दृश्यत इत्यंस्याभिः तत्किञ्चिन्न
निवृद्धम् । यद्यपि स्मृत्यन्तरे वर्षविशेषे, त्र्यशौचविभिन्नलसुक्तम् ।

सूतौ तु न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ।

इति मनूक्तेः, सर्ववर्णस्त्रीसाधारणोऽयं विधिः ।

द्वितीयमासमारभ्य षण्मासान्तं तु व्यवस्थां ब्राह्मणे,—

षण्मासाभ्यन्तरे यावत् गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।

तदामाससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमग्नौ च तासु विधत्ते ।

तासामिति वक्तव्यत्वात् स्वजात्युक्तमिति लिङ्गाच्च सर्ववर्णस्त्री-
साधारणमिदम् । अत ऊर्ध्वमित्युक्तेः सप्तमादिसप्तमासेषु जातमृतौ
मृतजनेन च सर्वथा मातुः सूतकाग्नौ चमेव । “प्रजातायाश्च दश-
राचाग्नौ चमे” इति कात्यायनसूत्रात् सूतिकाया दशराचादूर्ध्वं
श्रौतेऽधिकारः ।

यन्तु,— ब्राह्मणो जलत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः ।

गतैः शूद्रा च संस्पृष्टा त्रयोदशभिरेव च ॥

इति ब्राह्मणवचनम् । तदनूढापरम् । यदा शूद्राणाम् मासाग्नौ च-
पचाभिप्रायम् ।

दशाहमेवाग्नौ यन्तु सर्वेषामपरे विदुः ।

इति दशराचाग्नौ चपचस्य अस्मद्देशे सर्ववर्णानामादृतत्वात् ।

सूतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुध्यति ।

इति वचनान्तरेण च सर्वस्त्रीणामपि दशराचात्परं स्पर्शयो-
ग्यत्वमेव ।

स्त्रावः स्नान्तुर्यमासावेधिरय कृषितः पात आषष्ठमासम्,

सद्यःश्रौचं कुले स्यात् श्वन्मिदं पितुः स्यादयापप्रसूतिः ।

षष्ठोर्ध्वं मासयुग्मे च पित्रकुलभुवां जातमृत्यां मृतस्योत्-

पत्नौ तिस्रो निशाः स्युः श्रुतिरिति यदि शिशुः पूर्णमचाप्यग्नौचम् ॥

स्मृतिः,— आचतुर्थाङ्गवेत्स्त्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अपप्रसवसंज्ञा स्थात्सप्तमाष्टममासयोः ॥

स्त्रावपातयोः सपिण्डानां सद्यःशौचम् । षण्मासाभ्यन्तरमिति
ब्राह्मणोक्तौ वाक्यशेषे,—

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ।

इत्युक्तेः । गर्भस्त्रावे पितुः स्नानमाचम् । “सप्तमाष्टममासयोस्तु
जाते मृते मृते जाते कुलस्य चिराचम्” इति हारीतोक्तौ जातशब्द-
लिङ्गात् सपिण्डानां चिराचाग्नौचमेव । पितुरप्यनयोर्मासयोस्त्य-
हाग्नौचम् ।

जोवन् जातो यदि प्रेथान मृतो वा यदि जायते ।

सूतकं मातुरेव स्थात् पित्रादीनां चिराचकम् ॥

इति दृष्टव्यमनुवचनात् हारीतोक्तकुलशब्दस्य पित्रादिपरत्वेन
व्याख्यानाच्च । मातुरग्नौचं तु पूर्वश्लोके लिखितम् । सप्तमाष्टममास-
योरपि बालजीवने सपिण्डानां समानोदकानां यथायोग्यं सम्पूर्णा-
ग्नौचं उत्सर्गसिद्धमेव ।

सर्वेषां प्रेतजाते भवति हि नवमासेषु मासेषु पूर्णं,

जातप्रेते तु वप्तुर्जनुरवधि दशाहाघमङ्गाशुचित्वं ।

ज्ञातीनां नाघमाचं यदि तु शिशुमृतिः स्मृतिमद्येऽपि नाङ्गी-
हेदोर्द्धं तच्च ताते जनुरवधि दशाहाघमन्येषु नाघम् ॥

नवमादिमासे मृतजाते, पारस्करः,—

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ।

नवमादिमासजातमृतौ तु कौर्मै,—

जातमाचस्य बालस्य यदि स्थान्मरणं पितुः ।

मातुश्च मृतकं तत् स्यात् पिता तस्यैव एव च ॥

सद्यः श्रौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

तत् मृतकं जननाश्रौचमित्यर्थः । तथाचात्र पित्रोर्जननावधि-
दशरात्रम् । सपिण्डानां सद्य इति वचनात् पितुरप्यङ्गाश्रौचं
दशाहान्तं इत्यस्मद्देशे व्यवस्था सुस्थिरा । अन्यप्रकारा व्यवस्था यथा
वृहस्पचेताः,—

मुहूर्त्तं जौवितो बालो यदि पञ्चलमृच्छति ।

मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यःश्रौचास्तु गोत्रिणः ॥

मुहूर्त्तमपि नाङ्गीच्छेदोपलक्षणम् । या चायन्या व्यवस्था, नाङ्गी-
च्छेदात् पूर्वं बालमरणे पुनर्हारीतः,— “जाते मृते मृते जाते
पुनर्वाद्दशाहं सपिण्डानां” । इदं त्रयमदशमादिमासविषयम् । पुन-
र्हारीतवचनस्य सप्तमाष्टममासयोः व्याहाराश्रौचविषयत्वेन व्याख्यानात् ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रस्थिते तस्य बान्धवैः ।

शावाश्रौचं न कर्त्तव्यं सूत्यश्रौचं विधीयते ॥

इति वृहन्मनुवचनाच्च सपिण्डानां दशाहमेव । जातमाचस्येति
कौर्मवचनात् नाङ्गीच्छेदात् पूर्वमपि सद्यःश्रौचम् । इति व्यवस्था
अस्मद्देशे नाद्रियते । धर्मसन्देहे “स्वस्य च प्रियमात्मनः इति
याज्ञवल्क्येन आत्मतुष्टेर्धर्मं प्रामाण्यस्य सिद्धान्तितत्वात् । “यस्मिन्
देशे य आचारः” इति मनूकेन । यच्च विज्ञानेश्वरैः पञ्चमषष्ठ-
मासयोर्गर्भपाते कुलस्य चिराचं, सप्तमादिषु जातमृते मृतजाते वा

विशेषाद्दशरात्रं, दशरात्रान्तर्वाल्मीकिमरणेऽपि कुलस्य स्मृतिकाग्रौचं
स्मृत्यन्तरसम्वादेन व्यवस्थापितम् तदपि नास्मद्देशे आद्रियते । अथ
“प्रकृतं जातमात्रस्य” इत्यादिवचनात् सर्वत्र जातशब्दानां जातमात्र
परत्वम् तथाच नाङ्गीच्छेदोत्तरं दशाहमध्ये वाल्मीकिमरणे मातापित्रो-
रित्यनुवृत्तौ पारस्करः “अन्तः स्मृतके चेदोत्थानादाग्रौचं स्मृतक-
वत्” इति । अस्यार्थः । आ उत्थानादिति पदद्वयम् । तथा पित्रो-
र्जननावधिदशरात्रावसानपर्यन्तमेव अग्रौचं इत्यर्थः ।

ज्ञातिविषये तु शङ्कः,—

वाल्मीकिमरणे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

सद्यःग्रौचं सपिण्डानां न प्रेतं नैव स्मृतकम् ॥

एकः प्रेतः परस्मैच्छसिति यमजयोस्तददेकोऽत्र जात-

प्रेतोऽन्यः प्रेतजातस्तदिह जनिमनादृत्य मृत्योर्वलितात् ।

सद्यःग्रौचाः सपिण्डा जतुरवधिदशाहं पिताङ्गाशुचिः स्यात्

सद्यः ग्रौचे तु शिष्टाविदधति सकले स्नानमात्रं न चान्यत् ॥

यमलज्जननेऽथेकस्य जीवने अन्यस्यमृतौ, तथैकस्य मृतजननेऽन्यस्य
जातमृतौ जातमात्रस्य “वाल्मीकिमरणे तु” इत्यादिवाक्येभ्यो
जननापेक्षया मृतेर्वलित्यस्त्वस्य न्यक्षमाणत्वाच्च ज्ञातीनां सद्यः
ग्रौचम् । पित्रोर्दशरात्राग्रौचं अङ्गाग्रौचं च । मातुः सम्पूर्णाग्रौच-
मुक्तमेव । अस्मद्देशे “द्विसन्ध्यं सद्य इत्याहुः” इत्युक्तिमनादृत्य
सद्यःग्रौचे स्नानसमाचारः । “सद्यःग्रौचे स्नानमात्रं पाकत्यागो न
विद्यते” इत्यपि शिष्टाः ।

पुत्रे पित्रो रदात्माहुः मृत उदितमहस्तत्तमहं तु व्रतात् प्राक्,

ज्ञातेः सद्योऽहरेकं व्यहसुदितमधोदन्तचूडाग्रतेभ्यः ।
 सर्वेषां पूर्णमूर्द्धं त्वघमपि रदनचौरकर्म व्रतोक्तं,
 काले तेषामभावेऽप्यध उत भवने तत्तदुक्तं ह्यशौचम् ॥

एकादशाहादुत्तराशौचविचारः कौर्म,—

अजातदन्तमरणे पिचोरेकाऽहमिष्यते ।

जातदन्ते चिण्चं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां तु याज्ञवल्क्यः,—

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडाचैत्रिकी मता ।

चिराचमात्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ॥

अत्र दन्तजननादयः कालोपलक्षका इति कल्पतरुकारादयः ।

तथाच दन्तजन्मकाले दन्तानुत्पत्तावपि वालमृतावहरशौचम् ।

एवं चूडाकाले चूडाया अभानेऽपिव्यहाराशौचम् ।

अत एव द्वतीयाब्दे चूडाकरणाभावे अङ्गिराः ।

यद्यप्युक्तचूडोऽपि जातदन्तसंस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येन मशौचं व्यहमाचरेत् ॥ इति ।

एवं उपनयनकाले उपनयनाभावेऽपि सन्पूर्णाशौचमेव ।

तथाच ब्राह्मे,—

अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनुर्द्धरः ।

अमृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः शुद्रस्त्वस्त्वष्टक् ॥

म्रियते यच्च तच्च स्नादशौचं व्यहमेव च ।

द्विजन्मनामयं कालस्त्वयाणां च षडाब्दिकः ॥

पञ्चाब्दिकस्तु शुद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् ।

अत्र हि गर्भाष्टमवर्षे ब्राह्मणादिचवाणां उपनयनधनुर्ग्रहण-
प्रतोदग्रहणकालः । शुद्धस्य षष्ठेऽब्दे वस्त्रग्रहणकालः । ततः पूर्वं
बालमृतौ चिराचम् । तदूर्द्ध्वं बालमृतौ सम्पूर्णाग्रौचं इत्युक्तं भवति ।
एवं चोपनयनस्य कालोपलक्षकत्वमुक्तम् । एवं दन्तजन्मादिषु बोध्यम् ।
यत्तु,— चतुर्थे पञ्चमे मासे दन्तजन्म सुदृश्यते ।

एवं ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमेऽब्दे उपनयनम् । प्रथमेऽब्दे चूडा-
करणं तत्र दन्तजन्माद्युक्ताग्रौचमेव । तथाच जावालिः,—

व्रतचूडादिजानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम् ।

दशाहस्यैव एकाहः शुध्न्यपि हि निर्गुणाः ॥

द्विजानां (दन्तानां) अत्र प्रतीतिपदोपादानादकालेऽपि तद्दर्शने
यथोक्ताग्रौचम् । अन्यथा व्रतचूडादिकेष्वित्युक्तं स्यात् ।

पित्रोः पुत्रीमृतावारदनमहरतः सर्वदोर्द्ध्वं व्यहं स्यात्,

भ्रातुः स्नानं तथाहस्यैवमपि रुदनात् चौरतः प्राक्विवाहात् ।

ज्ञातेः सद्यः चुरात् प्रागहस्यपरि च वाग्दानकाले व्यहं स्यात्,

वाग्दानेऽनुष्ठिते तु व्यहसुभयकुले चेत् विवाहो न पित्ये ॥

कन्याग्रौचे कौर्म,—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमुच्यते ।

दन्तजन्मोर्द्ध्वं स्मृत्यन्तरे,—

अप्रन्तासु च प्रन्तासु संकृतासंस्कृतासु च ।

मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि ॥

कन्यामरणाधिकारे पुनः कौर्म,—

आदन्तात्सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।

आप्रदानात्चिराच्चं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां तु ब्राह्मे,—

आजन्मनस्तु चूडान्तं सद्यःशौचं विधीयते ।

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव च ॥

अतःपरं प्रवृद्धानां चिराच्चमिति निश्चयः ।

वाग्दाने तु कृते तच्च ज्ञेयं चोभयतस्त्यहम् ॥

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव च ।

स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् सूतके मृतके तथा ॥

अस्यार्थः । चूडानन्तरं वाग्दानपर्यन्तं सपिण्डानामेकाहम् ।

वाग्दानकालानन्तरं वाग्दानकर्मानुष्ठानपर्यन्तं अहम् ।

तथाच मनुः,— स्त्रीणामसंस्क्रुतानां तु अष्टाक्षुध्नि बान्धवाः ।

असंस्क्रुतानां अविवाहितानां ।

तथाच विष्णुः,— “स्त्रीणां विवाहः संस्कारः” । इति ।

“अष्टात् शुद्ध्यन्तिवान्धवाः” इत्यनुवृत्तौ, शङ्खोऽपि,— “अनु-
दानां तु कन्यानां” इति । वाग्दानकर्मण्यनुष्ठिते तु विवाहपर्यन्तं

पितृकुले भाविभर्तृकुले अहम् । पितुर्वरस्य चेति पूर्वेणान्वयः ।

उभयत इत्युक्तावपि पितुर्वरस्य चेत्युक्तिः स्पष्टार्था । विवाहानन्तरं

भर्तृकुल एवाशौचं, न पितृकुले । वृहस्पतिः,—

पाण्डिहणिका मन्वाः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण मारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

एवं सप्तपदीकरणानन्तरम्,—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥

इति यमोक्तेः । तत्पूर्वं त्रिरात्रमुभयत्र । यद्यप्यादिपुराणे,—
सापिण्डं स्नात्तु कन्यानामदत्तानां त्रिपूरुषम् ।

इत्युक्तम्,

तथापि मन्वर्थविरोधात् तत्रानादरसमाचारः । ततो दत्ताना-
मिति ब्रह्मवाक्यात् पितृकुले सप्तपञ्चनन्तरं नाग्नौचमित्यर्थः ।
केवलं तदुत्तरमपि पित्रोः ग्रहं वक्ष्यते च ।

षष्ठो मासो रदेषु क्षुरकरण इहाब्दस्तृतीयोऽब्दषट्कात्-
मासदन्दाधिकात्स्यात्पर उपनयने वाक्प्रदाने च कालः ।

अब्देऽतीते द्वितीये दहनमथ पुनः शूद्रजातेरग्नौचे,

भेदोऽयं षष्ठवर्षः परिणयसमयस्तत्तमारभ्य पूर्णम् ॥

ब्राह्मे,— अजातदन्तो वा मासै र्मृतः षड्भिर्गतो वह्निः ।

इति षण्मासस्य दन्तजन्मकालत्वं । “दन्तजन्म सप्तमे मासि”

इति रुद्रधरलिखनं तु वज्रनिबन्धविरोधात् सर्वथा नादेयम् ।

मतुः,— चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे द्वितीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ॥

तत्र “चूडा कार्या यथाकुलं” इति याज्ञवल्क्योक्तेरस्मद्देशे
द्वितीयवर्ष एव चूडाकाञ्च इति सिद्धान्तितम् । यद्यपि,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे त्रैके विशामेके यथा कुलम् ॥

इति याज्ञवल्क्यविश्वामित्रौ । तथापि अग्नौचाधिकारे,

द्विजन्मनामथं काञ्चः स्त्रीणां चैव षडाब्दिकम् ।

पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणां सजात्युक्तमतः परम् ॥

इति ब्राह्मणोक्तौ चैवर्षिकदशाहाशौचपचाश्रयणेन अहाशौचस्य षष्ठवर्षाधिकत्वस्य उक्तत्वात्, गर्भाष्टमपचाश्रयणेन द्विमासाधिकवर्ष-
षड्द्वानन्तरं उपनयनकाल इति सिद्धम् । वाग्दानकालविषये
शुद्धिगुत्सकारैः,—

‘अष्टवर्षा भवेत् गौरी’ ।

गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।

अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा” इत्यादिवाक्यैः वाग्दानं प्रत्यष्टवर्षस्य मुख्य-
कालत्वावगमादित्युक्तम् । पञ्चाननस्तु वाग्दानकालस्य मुनिभि-
रनुक्तत्वात् उपनयनकालस्य वाक्प्रदानकालत्वेन प्रमाणसम्भव
इत्याह । वस्तुतस्तु द्विमासाधिकषड्वर्षानन्तरं विवाहकाल इति
विवाहप्रस्तावे प्रमाणान्युक्तानि । यत्तु शुद्धिगुत्सकता उक्तं, तच्च
हृषिरम् । “अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा” इत्यस्य गर्भाष्टमपरत्वम् । “अ-
ष्टवर्षा भवेद्गौरी” इति वाक्यं तु कन्याया गौरीत्वप्रतिपादकम्,
न तु विवाहकालप्रतिपादकम् । गौरीं वेतिवाक्ये फलातिशय
उक्तः, न तु विवाहकाल इति व्याख्यानात् ।

स्त्रीपुंस्त्वयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।

इति नारदोक्तेः वाग्दानस्य विवाहप्राज्ञास्त्रीनत्वसिद्धेः । सुतरां
मासद्वयाधिकवर्षषड्द्वानन्तरं वाक्प्रदानस्य काल इति सिद्धम् ।

अथ वासुमरणे दाहकालविचारः ।

द्विवर्षमध्ये वासुमरणे निखननम्, याज्ञवल्क्यः,—

ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

मानवीये तु,— जनद्विवर्षकं प्रेतं निदध्युर्वान्मवा वहिः ।

नास्य कार्याऽस्थिसंस्कारो नास्य कार्योदकक्रिया ॥

अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षिपेयस्यहमेवहि । इति ।

“अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा” इत्यनेन दृष्टान्तेनापूर्णद्विवर्षं भूमौ निधाय^(१) और्द्धदेहिकेषु उदासीनैर्भवेत्तथ्यमिति विज्ञानेश्वरादयः ।

अह्राशौचोक्तिसु संवत्सरचूड़ाभिप्राया इति ।

यक्षपक्षतचूडोऽपि जातदन्तस्य संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमग्नौचं अहमाचरेत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं वर्षत्रयोर्द्धं चौलौत्कर्षं ज्ञेयं इति च । एवं “जनद्विवर्षस्य दाहचेपौ पाचिकौ” इति केषाञ्चिन्नखनं न मन्थ-
गित्यवधेयम् । “अद्विवर्षं मातापित्रोरेकराचं चिराचं वा शरीर-
मदग्ध्वा निखनन्ति” इति पारस्करसूत्रे त्वजातदन्ते एकराचं, जा-
तदन्ते चिराचमिति वाग्रब्धौ व्यवस्थावाची । तथाच तृतीया-
द्विवर्षं मरणे चूड़ायां कृतायामकृतायामपि दाह एवेति सिद्धम् ।
शूद्राणां सर्वचाग्रौचे ब्राह्मणसाम्येऽपि षष्ठवर्षस्य विवाहकालत्वं,
तदवधि पूर्णाग्रौचं च इत्येव भेदः । तच्च प्रमाणवाक्यं प्राग्लिखितम् ।

सूतौ सूतिः समा चेत् मृतिरपि मृतके पूर्वजाग्रौचशेषा-

हैः शुद्धिर्दीर्घमाद्यं परमपि लघुनो बाधकं स्यात् सदृक् चेत् ।

दीर्घं चास्यं पुरोजं परमपि मृतकं शोधकं सूतकस्य

त्यक्तीदृक्षां क्रियाकृतमृतपतिवनितासूतिकाः पुत्रवध्वौ ॥

समानजातीयाग्रौचसन्निपाते विष्णुः,— “जननाग्रौचमध्ये यद्य-

परं जननं स्यात्, पूर्वाग्रौचव्यपगमे शुद्धिः” । रात्रिमध्ये द्वाभ्यां, प्रभाते दिनत्रयेण अग्रौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवमेव । तथाच. ज्ञाति मरणमध्ये मृतकान्तरेऽपि पूर्वशेषेण शुद्धिः । “रात्रिशेषो अवशिष्टो यचेति व्युत्पत्त्या रात्रिशेषपदमन्याहोरात्रपरं” इति पञ्चाननः । तस्मिन् द्वाभ्यां प्रभाते दशाहकाले दिनत्रयेण इत्यर्थः । तथाच शङ्खः,— “अथ चेदन्तरा प्रभौयेत जायेत वा अवशिष्टैरेव दिवसेः शुद्धयेदशःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते त्रिभिः” इति । तथाच दशमे ऽहनि तदुषसि च सजातीयनिमित्ताग्रौचश्रवणे द्विचिदिनवृद्ध्या शुद्धिर्यद्यपि स्मृतिषु विहिता, तथापि “नववृद्धयेदघाहानि” इति मननानिषिद्धा । तथाच विहितप्रतिषेधाद् विकल्पः । तदुक्तं भट्टैः,—

अथवान्तर्यदाग्रौचनिमित्तं किञ्चिदापतेत् ।

तच्छेषेण विशुद्धिः स्यात्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥

न. वृद्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

विकल्पे सति यथादेशाचारं व्यवस्था, इत्यस्मद्देशे दशमाह-प्रभातप्रयुक्तद्विचिदिनवृद्धिर्नाद्रियते । तथा देवस्तः,—

परतः परतः शुद्धिरन्नवृद्धौ विधीयते ।

स्यात्चेत् पञ्चतमादहः पूर्वेण्यनुश्रियते ॥

अस्यार्थः । पञ्चतमादहः परतः पञ्चमदिवसानन्तरं सजातीय-याग्रौचवृद्धौ सत्यां परतः परेणाग्रौचेन शुद्धिः । पञ्चदिवसात् पूर्वं सजातीययाग्रौचवृद्धौ, पूर्वेणाग्रौचेन शुद्धिर्विधीयत इति । तथाच ‘पूर्वेण’ इत्येतत्पदमावृत्त्या व्याख्येयमिति । इत्यादीन्यपि

“न वद्धयेदघाहानि” इत्येतेन निषिद्धत्वात् वैकल्पिकानि यथा-
देशाचारं व्यवस्थितानीति नास्मद्देशे विचार्यन्ते ।

अतिज्ञाने दशाष्टे तु चिराचमशुचिर्भवेत् ।

इत्यादिमन्वाद्युक्तमपि अस्मद्देशे समाचाराभावात् न व्यवस्था-
यते । अतएव विज्ञानेश्वरैर्नानादिवसशोधकवाक्यान्मुदाहृत्य “स-
माचाराभावान्न व्यवस्थाप्यते” इत्युक्तम् । अन्तरङ्गगुणवद्भावेन शुद्धि-
विचारो न कलावस्तीत्यप्याहुः । अथ सजातीयविषये उग्रनाः,—

स्वल्पाग्रौचस्य मध्ये तु दीर्घाग्रौचं भवेद्यदि ।

न च पूर्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति ॥

वृश्मनुरपि,— गुरुणा लघु वाधेत लघुना नैव तद्गुरुः ।

अतएव अल्पकालीनमरणाग्रौचस्य दीर्घकालीनसूतकं वाध-
कम् । इति हारलताकृता यदुक्तं तच्चादेयमिति । तयोर्विजा-
तीयत्वात् मृतेर्वस्तीयस्त्वाच्च ।

अङ्गिराः,— अनिर्देशाष्टे मरणे पश्चात् स्थान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तच्चाग्रौचं स्ववन्धुभिः ॥

देवलः,— मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

षट्चिंशन्मते,—

ग्रावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः श्रावशोधिनी ।

बृह्वाचिः,— सूतकात् द्विगुणं श्रावं ग्रावात् द्विगुणमार्त्तवम् ॥

आर्त्तवात् द्विगुणा सूतिस्ततोऽधिग्रावदीहकः ॥

श्रावदाहको दाहादिप्रेतकर्मकर्त्ता पुत्रादन्योऽपीत्यर्थः । पूर्वस्मादु-
त्तरोत्तरमग्रौचं बलवदित्यर्थः । ततोऽपीति पाठे सूतितोऽपीत्यर्थः ।

दृढमनुः,—

ग्रावस्योपरि ग्रावे तु सूतकोपरि सूतके ।

शेषाहोभिर्भवेत् शुद्धिरुदक्यां सूतिकां विना ॥

श्रीरामायणे सीतां प्रति, अनुसूयावाक्यम्,—

नातोविशिष्टं पश्यामि वान्धवं वै कुक्षस्थिताः ।

पतिर्वन्मूर्गतिर्भक्तां दैवतं गुरुरेवसः ॥

तथाच क्रियाकर्त्तारं सूतिकां स्थितमाणपतिकां रजस्वलां च स्त्रियं त्यक्त्वा अन्येषां पूर्वाशौचेन शुद्धिः । पुत्रं प्रति पित्रशौचस्य बलवत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तस्य क्रियाकर्त्तृत्वेऽपि अकर्त्तृत्वेऽपि पित्र-मरणेनैव शुद्धिः । तत्समानधर्मत्वात् तद्गार्ह्याया अपि । तथाच पुत्रवधोरपि पूर्वाशौचशेषेण न शुद्धिरिति स्थूषानिखननन्यायेन उक्तम् । चतुर्भिः कुक्षकम्,—

पित्रोर्मृत्युं दशाहात्यरमपि शृणुयाद्दूरगोऽप्यात्मजसेत्

स्त्रालोपोऽर्वावासास्तदवधि च दशाहान्यशौची नियम्य ।

नित्यं स्त्रालाम् दद्यादथ न यदि कृतं प्रेतपिण्डाद्यतीते ऽप्यन्धे कुर्यादशौचे स्थितवति विदिते शेषघसैर्विशुध्येत् ॥

पित्रोराशौचमाद्यं परमपि सकलाशौचसंग्रोधकं स्यात्

तत्रादौ माहृत्यां पितुरुपरितने नाप्यशौचेन शुद्धिः ।

तातस्यैकादशाहं भवति तदुभयोः सर्वमेकादशाहो-

क्तं कर्माथो तयोः स्त्रस्त्रमृतितितिचिदिनाद्येव कर्मापरं स्यात् ॥

माता ताताचमध्ये यदि भवति मृता तत्समाप्यादशाहा-

क्तं सर्वं कर्म वसुदशदिनपरतः पश्चिणीं वर्द्धयित्वा ।

तत्राद्यचीन् द्वितीयेऽहनि च वितनुयात् सप्तपिण्डानयास्त्राः,
 पित्रोरेकादशाहोदितविधिमपराहे परं स्वस्वमृत्योः ॥
 मध्येऽब्दे चेद्विमातुः मरणनिश्चयं मज्जनं चोपवासः
 पुत्रस्य स्यादग्नौ च दशदिवसमतीते तु वर्षं चिराचम् ।
 पक्षिण्यन्तर्निष्काभित उभयदिने चाहृतं चिसन्ध्यं,
 यावत् सूर्योदयं यन्निशि मृतकरजःसूतयोऽहस्तदेकम् ॥
 पित्राद्यग्नौ च विशेषः ।

पैठीनसिः,—पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।
 श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकौ भवेत् ॥

आग्नेये,—

पितृमाचुपघाते तु आर्द्रवासा ह्युपोषितः ।

अतीतेऽब्दे प्रकुर्वीत प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

अतः पुत्रः पित्रोर्दशाहोत्तरमरणश्रवणे स्नातोदकं कृत्वाऽर्द्रवासाः
 तदवधि दशाहोक्तनियमान् कृत्वा नित्यं स्नानोदके च कृत्वा दशा-
 हमग्नौ चमाचरेत् । वर्षोत्तरमपि मरणश्रवणे तथैव सर्वं कुर्यात् ।
 केनचित् क्रियायामकृतायां तु सर्वं पिण्डादिकं कर्मापि कुर्यात् ।
 दशाहमध्ये श्रवणे तु “प्रोषितश्चेत् प्रेयात् श्रवणप्रभृति कृतोदकाः
 कालविशेषमासीरन्” इति सर्वसाधारण्येन पारस्करोक्तेः । केनचित्
 क्रियायामारब्धायामपि सर्वनियमवान् शेषदिनैः शुभ्येत् । एवं
 पित्रोर्दशान्तरमरणे वर्षोत्तीतेऽपि दशाह्याद्यग्नौ च विधानादृक्ष्यमाण-
 नानानियमविधेस्तु सर्वाग्नौ चापेक्षया पित्रग्नौ च गुरुतरमेव । तस्मात्
 तद्ग्नौ च पूर्वं परमपि सर्वाग्नौ च संग्रोधकमेव ।

अत्रापि विशेषः सूक्त्यन्तरे,—

मातर्येषे प्रमौतायामशुद्धौ स्थिते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात् मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

इति मातरि मृतायां पश्चात् पितृमरणे उत्तरभाविनापि पितृमरणेन एव शुद्धिः । द्वयोरेकादशाहकृत्यं पितुरेकादशाहदिने कार्यम् । “पितृमरणाशौचमध्ये पश्चान्नाहमरणे तु पितुरशौचं समाप्य पश्चात् पक्षिणीं प्रक्षिप्य शुद्धिः, न पूर्वशेषमात्रेण, दशाहानन्तरं पक्षिणीं समाप्य द्वयोरेकादशाहकृत्यं कार्यम्” इति विज्ञानेश्वराः । एतदन्येऽप्यस्मद्देशीया निबन्धकृतः संमेलिरे । अत्र यत् केचित् “पूर्वां वा परतोऽथवैवमनयोर्मातुः पिताशोधकः” । इति कारिकां निबध्य पितृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने मातृवियोगे मातृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने पितृवियोगे चोभयथापि पितृवियोगदिनमारभ्य दशाहोरात्रैः शुद्धिः ।

तथाच महाभारते,—

माता भस्मा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।

भस्मा चर्मपुटिका, एतेन पितृपुत्रयोरेकात्मत्वप्रदर्शनेन मातृरपेक्षया पितुरेव परमान्तरङ्गत्वं सूचितं इति युक्तिमूचुः । तन्न रुचिरम् । “मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीं” इति वाचनिकेऽर्थे न्यायावतारस्यानुचितत्वात् युक्तिविरुद्धत्वाच्च । तथाच माता, भस्मा, इति नाशौचप्रकरणेऽभिहितम् । तथापि पितुराधिक्योक्तिर्यद्यप्यशौचप्रयोजिका च स्यात् । श्रीरामायणे, सूक्तौ, च, “उपाध्यायाद्दश-पिता” इत्याद्युक्ता,

गर्भधारणपोषाभ्यामेभ्यो माता गरीयसी ।

इत्यादिना,

उपाध्यायाद्ग्राचार्या आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ।

इति मानवभविष्यपुराणवाक्येन च वन्दनादौ मातुराधि-
क्यदर्शनेन च मात्राशौचं किमिति वलवत्तरं न स्यात् ।

किञ्च “अन्नरङ्गभावेन शुद्धिविचारो न कलौ” इत्युक्तं
किञ्च पितृदशमेऽहनि पितृकर्मसमाप्तौ स्वल्पावशिष्टायां एव
मातृमरणे मातुर्दशदिनविहितकर्मणां स्वल्पकालेन कर्तुमशक्यत्वेन
पक्षिणौ प्रक्षेपे विनाऽनिर्वाहात् पितृविद्योगमध्ये मातृमरणे पक्षि-
णौ प्रक्षेपो युक्ततमः । सर्वत्राप्यशौचपाते एकादशाहकर्मनुष्ठानस्य
अशौचान्तदिने सिद्धान्तितत्वात् पक्षिण्यनन्तरदिने द्वयोरप्येकादशा-
हकृत्यं कार्यमिति विज्ञानेश्वराभिप्रायः । मासिकादीनि तु स्वस्व-
मरणतिथ्यवधेव कार्याणि । त्रैपक्षिकं स्वमरणदिनवधेव ।

अत्र विमातुर्विशेषो दक्षेणोक्तः,—

पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीते तु चिराचमश्चिभवेत् ॥

इति संवत्सरात् पूर्वं दशरात्रमित्यर्थः । विमातुर्मातृत्वसत्त्वात्
अवणदिने स्नानोपवासवुत्सर्गसिद्धौ ।

अङ्गिराः,— द्विसन्ध्यं सद्य इत्याहुस्त्रिसन्ध्यमहरच्यते ।

एका रात्रिर्दिने द्वे च पक्षिणौत्यभिधीयते ॥

पक्षिण्यां यथा पिण्डव्यवस्था, सा पूर्वपक्षे निवद्धा ।

तत्र स्मृतिः श्रुत्याग्नौचे,—

प्रथमेऽङ्गि त्रयः पिण्डा द्वितीयेऽङ्गि चतुष्टयम् ।

द्वितीयेऽङ्गि त्रयः पिण्डाः पक्षिण्यां प्रथमे त्रयम् ॥

द्वितीयेऽङ्गि च सप्तस्युरिति खण्डाग्रुचौ विधिः ।

सद्यःशौचे स्नानमात्रसमाचारात् पद्येऽस्माभिर्न निवद्धम्,
निसन्ध्यमहरित्युक्तम् । तत्र रात्रौ सूतकादिपाते गणनं कथं स्यात् ?
इत्यपेक्षायां जावालिः,—

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।

पूर्वमेव दिनं याह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥

चतुर्णां प्रमाणानि ।

पत्नी पत्या सहाग्निं प्रविशति यदि वाग्नौचमध्येऽनुगच्छेत्-

भेदेऽप्यत्रोभयत्रोभयमृतदिनयोः पत्याग्नौचेन शुद्धिः ।

आग्नौचे चेदतीतेऽप्यनुगमनमिहाग्नौचमेव चिरात्रम्

विप्रानेवानुगच्छेत्तदितरवनिता अन्वयुः क्षत्रियाद्याः ॥

व्याघ्रपादः,— मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेत् ज्वलनं गता ।

तत्रापि दाहस्तन्त्रेण पृथगस्थिक्रिया भवेत् ॥

नवश्राद्धं सपिण्डान्तं समाप्यं स्यात् सकृद्वधोः ।

अथ मृत्युभेदेऽपि नवश्राद्धानि यद्दिने ॥

भर्त्तर्यत् क्रियते पत्या अपि तत्रैव तत्क्रिया ।

चतुर्थ्यादिश्राद्धं, नवश्राद्धमिति पूर्वमुक्तम् ।

वैशम्पायनः,— एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् पिण्डं च श्राद्धं च ओदनं न पृथक् पृथक् ॥

एकपात्रे अन्नं पक्वा दिधा विभज्य दद्यात् इत्यर्थः ।

• एकचित्तां समारूढौ विधेते दम्पती यदि ।

तन्त्रेण अपणं कृत्वा पृथक् पिण्डं समापयेत् ॥

इति वाक्यान्तरात् । अत्रापि पिण्डपदं पूर्ववाक्यात् आह्वोप-
लक्षकम् ।

एकां चितिं समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति ।

तद्गर्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियां चरेत् ॥

इत्यादिवाक्यैर्मरणदिनभेदेऽपि सपिण्डान्तकृत्यस्य पत्न्या सहोक्तौ
पत्युश्चौचेन शुद्धिः कैमुतिकन्यायसिद्धा । पूर्वद्युः स्वन्त्यावशिष्टायां
रात्रौ भर्तृमृतौ परेद्युर्दाहारभो सङ्गमनेऽपि दिनभेदः सम्भवति ।
एवमग्निप्रवेशं विना पत्न्या दाहाद्यापन्मरणेऽप्यन्नमेकभाण्डे सन्याद्य
पृथक् दद्यात् ।

एकाहे तिथिभेदे तु नवश्राद्धेषु तन्मता ।

श्राद्धानि मासिकादीनि मृततिथ्योर्द्वयोः पृथक् ॥

इति वाक्यात् । सङ्गमनानुगमनयोरेकविधित्वात् दशाहमध्ये-
ऽनुगमने पत्युश्चौचेन शुद्धिः । दशाहोत्तरमनुगमने तु पुत्रादीनां
चिरात्रमग्नौचम् ।

अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डास्त्यहेन तु ।

स्वाम्यग्नौचे व्यतीते तु तस्याः श्राद्धं विधीयते ॥

इति पैठीनसुक्तेः । अन्विताया अनुगमनकक्ष्याः ।

पुनः पैठीनसिः—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मणा ब्रह्मशासनात् ।

इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

पृथक् चित्तिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।

अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं व्यवस्थितः ॥

श्रौताग्नेः पर्णदाहो यदि भवति दशाहान्तरे वा तदूर्द्ध्वं,

ज्ञातौनां चात्मजानां तदवधि तदघं सर्वथैव चिराचम् ।

पर्णा दाहो निरग्नेर्यदि भवति दशाहान्तरे शेषघसैः,

शुद्धिः स्यान्न अहैः स्यात् यदि भवति तदूर्द्ध्वं तदैव अहैः स्यात् ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे “अश्वामलाभे” इति वाक्ये “ततः प्रभृति
सूतकं” इति यदुक्तं, तत् आहिताग्निविषयम् ।

एतत् तु,— यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्द्ध्वं दाहकर्मणः ।

इत्यस्यैवानुवादः । यद्यपि ब्राह्मे आहिताग्नेरित्युपक्रम्य,

“अनाहिताग्नेर्देहसु” इत्युक्त्वा,

एवं पर्णनरं दग्ध्वा चिराचमशुचिर्भवेत् ।

इति साग्निरग्निमाधारण्येन दाहावधि चिराचाग्नौचमुक्तम् ।
तथापि श्रौताग्नेर्दशाहावध्येवाग्नौचमित्युक्तत्वात् दशाहमध्येऽपि पर्ण-
दाहे तदुत्तराग्नौचस्य समानविषयत्वेन बाधकत्वम् । निरग्नेस्तु
दशाहमध्ये पर्णदाहे मरणज्ञानावधिकस्य अग्नौचस्य भिन्नविषयतया
पर्णदाहनिमित्ताग्नौचेन न बाधः । प्रत्युत दौर्घकालीनेन दशरा-
चाग्नौचेन अल्पकालीनस्य पर्णदाहनिमित्तचिराचाग्नौचस्य बाधः ।
ननु निरग्नेरपि पर्णदाहनिमित्तचिराचाग्नौचं दशराचाग्नौचस्य
बाधकमस्त्विति चेन्न । तस्य दशाहोर्द्ध्वपतितपर्णदाहसावकाशत्वेन
भिन्नविषयतया बाधकत्वासम्भवात् ।

साग्रेरेवास्त्रिदाहो भवति चयिनिनः कालिदासा अवोचन्
तत्राग्नौचं अहं स्यादिति निगमविदोऽन्ये दशाहं ब्रुवन्ति ।
ऊढा पुत्री प्रसूते यदि पितृसदने तत्त्रिराचं तु पित्रोः,
तस्या मृत्यां तयोर्वा त्रिदिनमपि मृतौ यत्र कुत्रापि वासे ॥
विदेशस्थेत्यादि पूर्वोदाहृतकाल्यायनोक्तौ “पात्रन्यासादिपूर्व-
वत्” इत्युक्तत्वात् पात्रन्यासार्थमेव पुनर्दाहप्रवृत्तेः । साग्रेरेवास्त्रि-
दाहः त्रिरात्राग्नौचानुवृत्तौ कालिदासचयिनिनः “दग्धेऽस्त्रिपार्ष्णे
नरे” इति । तत्र टीकायाम् “एवं पर्णनरं दग्धेति,” पर्णनर-
दाहे अहाग्नौचविधानात् तत्सन्नियोगशिष्टास्त्रिदाहे अहाग्नौचमेव
इति व्याख्यातं तदन्ये न सहन्ते । पर्णदाहापेक्षया मुख्येऽस्त्रिदाहे
पर्णदाहोक्तस्य त्रिरात्राग्नौचस्य कथमतिदेशः स्यादिति । तस्माद-
स्त्रिदाहे दशाहमेवाग्नौचं । तथाच वशिष्ठः, “आहिताग्निश्चेत् प्रवसन्
म्रियेत, पुनः संस्कारं कृत्वा अत्र द्वाग्नौचं” इति । तत्र पुनः
संस्कारपदोपादानादस्त्रिदाह एव न पर्णदाह इति । पर्णदाहवि-
चारः पूर्वोक्तः ।

कौर्मै,— दत्ता नारी पितृगृहे प्रधाने सूयतेऽथवा ।

म्रियेत वा तदा तस्याः पिता शुद्धेच्छिभिर्दिनैः ॥

प्रधाने संसर्गे, पितेति मातुरुपलक्षणम् । वशिष्ठः “प्रत्ता-
नां तु स्त्रीणां त्रिरात्रमग्नौचं विज्ञायते” इति पित्रोरिति शेषः ।
वृहस्पतिः,—

त्रावाग्नौचं त्रिरात्रं स्यान्महागृहनिपातने ।

दुहितृणां तु विज्ञानां सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

दुहितृपदसमभिव्याहारात् महागुरु पितरौ विज्ञानां
विवाहितानां, तच्च स्मृतं इत्युपादानाभावात् यच्च कुचापि
स्थितौ दुहितृणां पित्रोश्च मृतावन्योऽन्यं ग्रहं, रदोत्पत्त्यनन्तरं
यदाकदाचिद्दुहितृमरणे पित्रोः त्रिरात्राग्नौचस्य उक्तत्वेऽपि पुनरु-
पादानं स्फुटत्वात् “यच्च कुचापि” इत्यस्य प्राप्पर्थश्च ।

सन्धाषी प्रैति चेत्तन्निग्रमयति सुतस्तद्दिने स्नानपूर्वं,

नीरं दलैव सद्यः शुचिरथ यतिनोऽप्यातुरस्याभियुक्ताः ।

मृत्यौ केचित्तथेति ब्रुवत इह परे तन्निरस्यैव पूर्ण-

ग्रौचं दाहादिकृत्यं परमितरगृहस्थाविशेषं वदन्ति ॥

“अग्निजलसंपाददेशान्तरस्य सञ्ज्ञास्य नग्नमहाध्वनिकानामुदक-
दानं कार्यम्” इति सुमन्तुवाक्यात् । “सञ्ज्ञस्ते सद्यःग्रौचं विधी-
यते” इति ब्रह्मवाक्याच्च सञ्ज्ञासिमृतौ पुत्रस्यापि तद्दिने उदक-
दानमाचमम् । अत्रणे सद्यःग्रौचमेव । अनुक्तोऽप्युपासः कार्यः ।
यत्तु वक्ष्यमाणप्रचेन्नोवाक्ये जलदानस्य निषिद्धत्वं तत्प्रथमदिनस्थिति-
रिक्तविषयम् । एवं आतुरसञ्ज्ञासिमरणेऽपि सद्यःग्रौचमिति
केचित् । वस्तुतस्तु सुमन्तुक्तौ सञ्ज्ञासिपदोपादानेऽपि “सञ्ज्ञस्ते सद्यः
ग्रौचं विधीयते” इति वाक्ये सञ्ज्ञस्तपदे च निष्ठान्ते साङ्गप्रधान-
क्रियोपरमप्रतीतेर्दीक्षितनियमे^(१) साङ्गदीक्षाव्यापारोपरमप्रतीतिव-
त्सर्वेति कर्त्तव्यतायुक्तस्य सञ्ज्ञासस्य अपवर्गे सञ्ज्ञस्तत्वं दीक्षितत्ववदिति ।
तदुक्तं पूर्वमीमांसापञ्चमाध्यायद्वतौ यपादे । “परेणावेदनात् दीक्षितः
स्यात् सर्वे दीक्षाभिसम्बन्धादिति” । प्रैषोच्चारणमात्रेण सञ्ज्ञस्तत्वा-

(१) प्रतीतेर्दीक्षोपरमे ।

भावात् सद्यस्ते सद्यःशौचमित्यस्यापवादस्याभावात् दशाहाशौचमेव ।
एवं च सुमन्तौ सद्यासिपदं सद्यस्तपरं । किञ्च आतुरस-
द्याभिर्नो दैवाज्जीवने,

अशौचं परिचरेत् सम्यक् न त्यजेद्दाहकारणात् ।

इति श्रीधरस्वामिवाक्यात् सर्व एव मरणोत्तरसंस्कारा मृह-
स्याविशेषाः ।

सद्यःशौचे हि वर्षीं वज्रभिरभिमतस्योपकुर्वाणको यः,
कैश्चित् सोऽपि व्रतेऽस्मिन् गतवति गदितोऽशौचवान् वा चिराचम् ।
पिबोर्मुत्यां तु दाहादिकमस्त्रिष्वविधिं सोऽपि कुर्वीत किन्तु,
प्रेताश्च नैव खादेष्विजनियमयुतो ज्ञातिपम्पकहीनः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्त्रकं कश्चित् ।

न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादितपसरन् ॥

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्त्तृष्वित् ।

अशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् अहं तु ब्रह्मचारिणाम् ॥

सूतकेऽशौचे स्त्रकं ब्रह्मचर्याश्रमविहितम् ।

मनुरपि,—

आदिष्टौ नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

संप्राप्ते तु दकं कुर्यात् चिराचमशुचिर्भवेत् ॥

आदिष्टं व्रतं अस्यास्तीति आदिष्टौ ब्रह्मचारी ।

थाप्यवश्यकः,—

आचार्यपितृपाथ्याचारिर्हत्यापि व्रतौ व्रतौ ।

सकटाक्षं च नाश्रीयात् च तैः सह संवसेत् ॥

अथ विज्ञानेश्वराः, माता च पिता च पितरौ, एतन्निर्भृत्यापि
अती ब्रह्मचारी अत्येव, न पुनरस्य अतभङ्गः । कटशब्देन अश्रीचं
लक्ष्यते । कटसहितमक्षं सकटाक्षं ब्रह्मचारी नाश्रीयात् नचाश्री-
चिभिः सह संवसेत् एवं वदता याज्ञवल्क्येन आचार्यादिव्यति-
रिक्तप्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो अतभङ्ग इत्युक्तं ।

अतएव वशिष्ठः, “ब्रह्मचारिणः श्रवकर्मणो अताञ्जितृप्तिरन्यत्र
मातापिचोः”, इति विज्ञानेश्वराणामयमभिप्रायः । पिता माचे-
त्येकशेषः । कटशब्दः श्रववाची, तचाश्रीचे लक्षणेति । अस्मद्देशे
आचार्योपाध्यायाश्रीचस्यानादृतत्वात्तद्विषये न किञ्चिन्निवृद्धं “पित-
र्यपि मृते नैषां” इति वाक्यं हि ब्रह्मचारिणः पितृमातृमृतावपि
तदाश्रमविहितकर्मप्रतिपादकम् । न तु पितृमातृप्रेतकर्मनिवार-
कम्, अन्यथा याज्ञवल्क्यवशिष्ठवाक्यविरोधः स्यात् ।

ब्रह्मचारी द्वितिधः,—

द्विविधो ब्रह्मचारी स्यादाद्यो ह्युपकुर्वाणकः ।

द्वितौथो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेव अते स्थितः ॥

इति द्वाभ्याम् ॥

एकाहं स्यात् प्रयाते मरणमनुपनीतासपिण्डेऽथ सद्यः—

श्रीचास्तृचादिशिष्यद्विजनिचयमतौ सूपकारादिकारः ।

अन्यानिर्वाहकार्येष्वपतिषु च निजेष्वेकभूमौपतीष्टो,

वैद्यः सञ्जी च भूपानुचरनृपतयो दासदास्यावमात्यः ।

हारीतः “एकाहमसपिण्डतः” इदमनुपनीतासपिण्डपर-

सद्यःश्रीचे विष्णुः,— नाश्रीचं राज्ञां राजकर्मणि, न व्रतीनां व्रते,
न सन्निपां सचे, स्वकर्मणि च राजाज्ञाकारिणां, न कारुणां
कारकर्मणि ।

प्रचेताः,— कारवः शिल्पिनो वैद्या दासदास्यस्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःश्रीचाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कारवः सूपकारादयः । शिल्पिनो वर्द्धकिञ्चिच्चकारशौचिक-
चेलनिर्णैजकतन्तुवायादयः ।

दासस्त,—अधिकारी तु यो यस्य स दासस्तस्य कीर्त्तितः ।

इति लघुहारीतोकलक्षणः ।

व्यासः,— चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्मात् चिकित्सकः स्वर्गं शुद्धो भवति नित्यशः ॥

पराशरः,— “यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः । वहवो ब्राह्मणाः सम्भूय
यस्य शुद्धिमिच्छन्ति तस्य सद्यःश्रीचमित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,— “यस्य चेच्छन्ति भूमिपः” अतएव, “यस्य चेच्छन्ति
नरेन्द्राः” इति शातातपोक्तौ वज्रत्वमविवक्षितम् । तस्मादेकेनापि
मूर्द्धाभिषिक्तेन यस्य इष्यते, तस्य सद्यःश्रीचम् । पराशरः,— “वैद्या-
ग्न्यास्तथैव च” । अश्रीचेऽपि शिल्पादिकर्मणामन्यानिर्वाहे तैरेव
शिल्पिप्रभृतिभिर्यज्ञपाचादितचणादिकं कारयित्वा तत् कर्म कार्यं,
इति तेषां तत्कर्मसु तात्काजिकी शुद्धिरित्यर्थः । एवं सति श्री-
पुरुषोत्तमवेचे श्रीजगन्नाथादिमूर्त्तिनिर्माणादौ तच्छिल्पिनां अश्री-
चाभावसमाचारः तन्मूल एव ॥

कोपादेः स्वेच्छयाभोविषभृगुपतनोदन्धनैर्वैद्युताग्न्य-

स्त्राम्याद्यैर्दीपिष्टष्टिपचभुजगगोष्टृङ्गिदंद्वादिहिंसैः ।
 राज्ञा विप्रेण नष्टेऽनशनमृतमहापापिनोऽस्त्राभिग्रस्ते,
 सद्यःशौचं तु पूर्णं त्वनवहिततथा दुर्मृतौ स्याच्च वैध्याम् ॥
 कोपादेरिति अपमानादेः संग्रहः । वैध्यां दुर्गतावपि विधि-
 विहिते दुर्मरणेऽपीत्यर्थः ।

पराशरः,—

अपमानादथ क्रोधात् स्नेहात् परिभवात् भयात् ।
 उदध्य म्रियते नारी पुरुषो वा कथञ्चन ॥
 पूयशोणितसंपूर्णं अन्धेतमसि दारुणे ।
 षष्टिसहस्रवर्षाणि^(१) हत्वात्मानं वसेन्नरः ॥

गौतमः,—

प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषोदकोदन्धनपतनैश्चेच्छताम् ।
 शङ्कः,— भृशमन्यनशनाम्नोभिर्मृतानामात्मघातिनाम् ।
 पतितानाञ्च नाशौचं शस्त्रविद्युद्भूतास्तथे ॥
 तथा,— व्यापादयेदथात्मानं स्वयं योऽम्युदकादिषु ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाग्निनायुदकक्रिया ॥

विष्णुपुराणे,—

वाक्ते देशान्तरस्थे च पतिते च मुनौ मृते ।
 सद्यः शौचं तथेच्छातो जलाम्युदन्धनादिषु ॥
 स्मृत्यन्तरे,— खेच्छया मरणे विप्राच्छृङ्गिदंद्भिषरीरूपैः ।
 अन्यान्यज^(१)विषोदन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥

(१) अन्यान्यज ।

(२) षष्टिवर्षसहस्राणि ।

संपूर्णं सर्वगात्राणां विषाद्याकर्षणेऽपि वा ।
 विषाग्निगर्भपातैश्च रोहारोहादिभिरुपा ॥
 येषामेव भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।
 पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ॥
 स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।
 न तेषां क्षानसंस्कारौ न आर्द्रं न सपिण्डता ॥

सद्यःशौचे मनुः,—

डिम्भाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।

आहवे हतस्येति पराङ्मुखहतस्येति बोध्यम् ।

अन्यथा, महाभारते, महता प्रवन्धेन उक्ता उदकादिक्रिया
 व्यर्था स्यात् । इदं सद्यःशौचं क्रोधादिना बुद्धिपूर्वतया यत्र मरण-
 शङ्का, तत्रावस्थितं भवति । प्रमादेन यदा विधिवाक्येन विहित-
 भृगुपातादिना दुर्मरणेऽपि सम्पूर्णाशौचमेव ।

तथाच शङ्काङ्गिरसौ,—

अथ कश्चित् प्रमादेन विधत्तेऽन्युदकादिषु ।

तस्याशौचं विधातव्यं कार्या चास्योदकक्रिया ॥

दुस्त्रिकिकैर्महारोगैः पीडितश्च पुमानपि ।

प्रविशेत् ज्वलनं दीपं करोत्यग्नशमं तथा ॥

तथा,— स्वयं देहविनाशे तु काले प्राप्ते महामतिः ।

उत्तमानामुपाश्लोकान् नात्मघाती भवेन्नरः ॥

यत्तु,— दृढस्यैव क्रियास्तुप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेत् यस्तु भ्रम्वग्न्यनग्नान्मुभिः ॥

तस्य चिराचमागौचं द्वितीये त्वत्सिद्धयः ।

तृतीये त्वदकं दत्वा चतुर्थे आहूमाचरेत् ॥

इति ग्रातातपवाक्यं, तस्य सगुणनिर्गुणत्वविचारस्य कलौतर-
विषयत्वात् कलियुगेतरविषयत्वम् । एवं कालिदासचयिनिभिर्युद्धे
पराङ्मुखतयापि कालान्तरे मृतौ धत्तगहागौचं लिखितं, अन्य-
चापि यद्भवस्थापितं, तत्सर्वं कलौतरविषयमेवेति ज्ञेयम् ॥

नष्टे मातामहे तु श्वशुरगुरुषु वा मातुलेऽगौचमुक्तं,
त्यक्त्वा स्नानोपवासौ विदधति सुधियस्तत्प्रियाणां च नाग्रे ।
नागौची ब्रह्मविद्यात् सकल इह यतिर्नैष्ठिकब्रह्मचारौ,
वानप्रस्थोऽप्यष्टतिर्हरिभजनपरः त्यक्तसद्मापि शूद्रः ॥

यद्यपि स्मृतिषु मातामहश्चश्वशुरगुरुमातुलानां मातामहौश्वश्वगु-
रुपत्नीमातुलौनां श्वश्वपत्निश्चाद्यगौचमुक्तम् । तथापि तदनादृत्य
स्मृत्ये तन्मरणेऽपि वार्त्ताश्रवणेऽपि वा स्नानोपवासावेव समाचर-
न्तीति शिष्टाः । पूर्वं तत्तत्कर्मणां तत्तत्कर्मिषु अगौचाभावमुक्त्वा
इदानीं यतिप्रभृतीनां नैवागौचमित्याह नागौचीत्यादिना ।

यद्यपि,— सतीव्रतिब्रह्मचारिदादब्रह्मविदां तथा ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःगौचं विधीयते ॥

इति याज्ञवल्क्याद्युक्तिषु व्रतिप्रभृतीनामपि सद्यःगौचं साधा-
रण्येनोक्तम् । तथापि,—

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नागौचं कीर्त्तयते सद्भिः—

इत्यादिवाक्यादेकदण्डादिसकलसत्त्वाभिनां नैष्ठिकब्रह्मचारि-

दातृब्रह्मविदां प्रतिग्रहनिवृत्तवानप्रस्थानां च सर्वथा नाशौचम् ।
नाशौचं विद्यते कश्चिदित्यनुवृत्तौ, वानप्रस्थस्य सर्वदा,—

प्रतिग्रहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यत इति

कन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । प्रतिग्रहनिवृत्तत्वं वनस्थानामिति वाक्ये-
ऽप्यन्वेति । तथाच सवृत्तिवानप्रस्थो नाशौचं कुर्यात् । उपकुर्वाण-
कब्रह्मचारिणोऽशौचाभावेऽपि पितृविषयेऽशौचस्योक्तत्वात् नैष्ठिक-
ब्रह्मचारिण एवाशौचाभाव उक्तः । यदि शूद्रोऽपि पुत्रकलत्रादिकं
त्यक्त्वा वैष्णवो भवति तदा तस्यापि यतिवदशौचाभावः ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

इति सर्ववर्णाश्रमसाधारण्येन श्रीभगवदुक्तेरिति वदन्ति । हरि-
पदस्य उपसलक्षणत्वात्, हरादिसर्वदेवैकभक्तानां त्यक्तगृहाणां
नाशौचम् ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः अद्भुतार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां अद्भुतां तामेव विदधास्यहम् ॥

इत्यादिभगवदुक्तेः ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ।

*इति पुराणान्तरोक्तेश्च ॥

दाहे वाहे शवस्थानुगमनकरणे स्नानप्राणायामाश्च

द्राक्ष्यस्पर्शं सजातेरिदमपि रुदिते यावदश्वसितिः स्यात् ।

ऊर्द्धं चाचाममाचान्नवति हि श्रुतिताऽथो न शूद्रस्य विप्रा

दाहं वाहं शवस्थानुगममपि तथा रोदनं जातु कुर्युः ॥

सजातीयशवस्य दहनवहनानुगमने च केवलस्पर्शं च सजाती-

याद्राखिल्यर्गं च अखिसंघस्यावधि^(१) रोदने च ज्ञातिभिन्नानां
निर्हरणाद्यग्नौचापगमाथं स्नानं प्राणायामाश्च ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।

इच्छतां तत्तृचनाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥

संयमात् प्राणायामात्, परेषां ज्ञातीनां ।

अङ्गिराः,—प्रेतसंस्पर्शसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दूष्यति ।

अथ वायग्निदाता च सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥

तत्राग्निदातुः स्नानेन सद्यःशौचं तत्कर्मण्येव नान्यतः ।

बोधायनः,—शवोपसर्गनेऽनभिसन्धिपूर्वं सचेत्सोऽपः स्पृष्ट्वा सद्यः
शुचिर्भवति, अभिसन्धिपूर्वं चिराच्चमृतुमत्याश्च । अभिसन्धिः
धानादिकेच्छा, सचेत्सोऽपः स्पृष्ट्वा स्नात्वेत्यर्थः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रोनिर्घृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति चिराच्चेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥

यद्यक्षमन्ति तेषांश्च दशाहेनैव शुध्यति ।

अनग्रक्षममज्ञैव न चैतस्मिन् गृहे वसेत् ॥

इति मनूक्तिस्तु कस्त्रीतरविषया ।

अनुकम्पेच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेत्तं स्पृष्ट्वाग्निं दृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

इतिवाक्यान्तराच्च नाग्नौचाधिकादर इत्यस्मद्देशीयाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

नारं स्पृष्ट्वास्त्रि सखेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्षते ॥

एतत् सजातीयास्त्रिविषयम् ।

ब्राह्मे,— मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतान्यपि ।

तावत्तद्वान्धवस्तत्र रौति चेद्वान्धवैः सह ॥

ततः स्नात्वा भवेच्छुद्धिस्तत्स्पृष्ट्वाचमनं चरेत् ॥

जड्विमाचमनमिति । यावदस्थिसञ्चयनं न क्रियते, तावद्वान्धवः
उदासीनोऽपि रौति चेदित्यर्थः । सजातीयविषयश्चेतत् । क्षत्रिय-
वैश्ययोः कलियुगेऽभावात्तच्छ्रवस्य विचारो न कृतः । शूद्राणां
वहनदहनादिकं ब्राह्मणैः सर्वथा न कार्यम् ।

ब्राह्मणो न दहेत् शूद्रं मित्रं वाप्यन्यमेव वा ।

मोहाद्गन्धा ततः स्नातः स्पृष्ट्वाग्निं प्राशयेद्दहतम् ॥

उपवासरतः पश्चात्चिरात्रेण विशुध्यति ।

इति प्रायश्चित्तोक्तेः,

ब्राह्मणो नानुगन्तव्यो न तु शूद्रो कथञ्चन ।

• इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

विप्रैर्दग्धाश्च ये शूद्रा गतिं तेषां ब्रजाम्यहम् ।

इति जैमिनीयरामायणे भरतवाक्ये दोषोक्तेस्तत्फलमिति

विस्तरेण ॥

प्रेतस्पर्शा दिवा चेन्निग्निं निग्निं तु दिवा ग्राम उक्तः प्रवेशो

यद्वादाय द्विजाज्ञामतिविपदि पुनः सोऽवधिर्न प्रतीक्ष्यः ।

पुत्राणामाङ्करेके श्रवणमिति परे सर्वेषापिण्डभाजां

केचित् प्रेतावराणां मृतिदशमदिनेऽप्य स्त्रियस्तस्मिन्निहम् ॥

पारस्करः,— “प्रेतस्यग्निं नो ग्रामं न प्रविशेद्युरानक्षत्रदर्शनात्,
रात्रौ चेदादित्यस्य” । प्रेतस्यग्रानुवृत्तौ हारीतः,— “ब्राह्मणानाम-
नुमत्या वा” तथाच यदा ग्रामप्रवेशं विना आत्यन्तिकः कार्यनाश
आपद्यते^(१), स्यग्निं नोऽग्नक्तिर्वा, तदा ब्राह्मणाणां मृहीला पूर्वोक्ता-
वधिसुक्तं च ग्रामप्रवेशेऽप्यदोषः ।

स्त्यग्नरे,—

गङ्गायां भास्करे ज्ञेये मातापित्रोर्गुरुर्मृते ।

मुण्डनं उपवासस्य सर्वतीर्थेष्वथ विधिः ॥

वर्जयित्वा कुरुष्वेचं विशालं विरजां गयां ।

मृते मरणे नैमिषं पुष्करं गयां इति पाठान्तरम् । अत्र
यन्मुण्डनमुक्तं तन्मातापित्रोर्मरणावधिदशमाह एव । उपवासो
मृताह एवेत्यस्मद्देशसमाचारः । पित्रमात्रपश्चात् इति आग्नेयोक्तेः ।
देशविशेषे तु गङ्गायामिति वाक्ये मातापित्रोर्मृतेऽहनि इति पठित्वा
मातृपितृमरणदिनेऽपि चौरं कुर्वन्ति ।

अस्मद्देशे तु,—

आर्द्रवासास्य मन्थिनः शशुषो दशभिर्दिनैः ।

मातापित्रोः क्रियां कुर्यात् ज्ञातिवन्धुसमन्वितः ॥

इति वृहस्पत्युक्तौ शशुषः क्रियां कुर्यादित्यभिधानात् क्रिया-
कर्तुर्दशमदिनात् पूर्वं चौराभावसमाचार इति । क्रियाकर्तुर्वपनम् ।

पारस्करः,—“वपनञ्चातुभाविनां” अनु पञ्चाङ्गावयनीति अनुभाविनः,
प्रेतकृत्नीयांसखेषां तथाच प्रेतव्येष्टानां न वपनमित्यस्याभिप्रायः ।

केचित्तु,— तच्च त्याज्यानि वासांसि केवलमनुष्ठानानि च ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः सर्वसपिण्डानां चौरमिति । पञ्चथेऽपि
स्त्रीणां नैव चौरम् ।

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने प्रेतहृत्ये तु योषिताम् ।

निषिद्धं वपनं केचित् तीर्थेऽपि यथेच्छया ॥

इति स्मृतेः ।

न स्यादाचार्यमातापितृमरणंदिनात् द्वादशाहानधीति,
न स्यात् शिष्ये गुरौ ऋत्विजि च मृतिमति चोणि न स्फुर्दिनानि ।
ग्रामान्तस्थे शवे नाध्ययनमभिहितं नौयमाने च दृष्टे,
स्वग्रामीणे मृते नाशनमतिनिकटग्रामगेऽपि प्रमीते ॥

अनध्यायानुष्ठानौ आपस्तम्बः,— “वैरमरणं गुरुव्यष्टाख्ये व्यहम्
तथा मातरि पितर्याचार्ये च द्वादशाहं” इति । वीरमरणमेव
वैरमरणमिति अध्ययननिवृत्तिरित्यर्थः । गुरुषु प्रेतैस्त्वित्यनुसङ्गः ।
अष्टाख्ये (अष्टकायां) ।

उपनीय वदेद्देदं आचार्यः स उदाहृतः ।

इत्युक्तलक्षणे आचार्ये । “ऋत्विक् यज्ञस्तदुच्यते” इत्युक्तलक्षणे
ऋत्विजि ।

याज्ञवल्क्यः,— व्यहं प्रेतैस्त्वनध्यायः शिष्यैर्लिङ्गुत्पन्नभूषु ।

तथा,— अमेध्यशवश्चूडान्धश्चशानपतिताम्निके ॥

अनध्ययनानुष्ठानौ नारदिहे,— “नौयमानं शवं दृष्टेति” ।

मनुः,— खगामे ग्रामतो वापि सञ्चिच्छे मृतेऽपि वा ।

न भुञ्जीताशनं धौमाना धर्मशोककारणात् ॥

खगामे (खगामीणे) । ग्रामतः सञ्चिच्छे सञ्चिच्छग्रामीणे इत्यर्थः ।

वर्षान् पञ्चोत्तरांशेत् पितरि दश गते नागतिर्नापि वार्त्ता,

त्वन्धेषु द्वादशाब्दान् तदुपरि निखिलं प्रेतकर्मादि कार्यम् ।

जीवंश्चेत् कश्चिदायात्तमपि दृढघटे प्रास्य चोदास्य कार्यम्,

जाताद्यं कर्म नेहाजिनधृतिवपने मेखलादण्डभिन्नाः ॥

इत्येवं संकृतः सोऽप्यक्ष उपवसेत् द्वादशाहं व्यहं वा,

तस्मादागत्य पूर्वां स्त्रियंमपि विवहेत्तदिनाग्रे तथान्याम् ।

शाम्भेरायुश्मतीष्टिस्त्रिभुवति पुरोडाशकोऽष्टाकपाल,

सैन्धवाग्रेथो निरग्नेश्चरिह तु मतः सोऽयमायुश्मताख्यः ॥

प्रास्य दृढकुम्भे क्षिप्या, अचले (पर्वते) जाताद्यं कर्म, जातकर्मादि-

पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

गतस्य न भवेदार्त्ता यस्य द्वादशवार्षिकी ।

प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतवान्धवैः ॥

पिता प्रवसितरे यस्य न च वार्त्ता न चागमः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात् कार्या पिण्डोदकक्रिया ॥

सुतंतुल्या वान्धवाः सुतवान्धवाः इति मध्यपदलोपिचमासः ।

अन्यथा पितेत्यादितदनन्तरवाक्यस्यासंक्षयता स्यात् ।

तथाच जातुकर्णः,—

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशादधात् काला तत् प्रतिरूपकम् ॥

कुर्वाणस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदानीमेव सर्वाणि प्रेतकार्याणि सञ्चरेत् ॥

शरीरेण तु,— प्रोषितस्तु पिता पुत्रैः प्रतीक्ष्यो विंशतिः समाः ।

तीर्णः पञ्चदशाद्यापि पञ्चान्मृतवदाचरेत् ॥

इति विंशतिवर्षपञ्च उक्तः । स पञ्चो नाद्रियते इति ।

विहितक्रियस्य जीवतः तस्य दैवादागमने, वृहन्मनुः,—

जीवन् यदि समागच्छेद् दृतकुम्भे निधोष्य तम् ।

उद्धृत्य स्थापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

द्वादशाहं व्रतं कुर्वाञ्चिराचमयवाच्य तु ।

स्नातोदहेत्ततो भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥

अग्नीनाभाय विधिवद्वात्यसोमेन वा यजेत् ।

तथैवैन्द्राग्निपशूना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥

इष्टिमायुशर्तौ कुर्याद्विष्टितांश्च कर्तुं क्षया ।

इदं साम्नेः । निरग्नेस्तु चक्षरेव स चैन्द्राग्नेयः । तदुक्तं गृह्यप्राच-
क्षिते,—“आहिताग्नेः पुरोडाश एव अनाहिताग्नेस्तदुर्भवति, इति” ।

पुनरुपनयने वर्णाध्यास मनुः,—

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।

न वर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥

तत्र वृहन्मनुकवचनस्यार्थक्रमः कालदर्शकारिकायां स्फुटमुक्तः ।

यदा गच्छेत् पुमान् जीवन् स पैत्र्येऽधिकसंस्क्रमः ।

दृतकुम्भे स्थापयित्वा तमुदास्य शुभे वषे ॥

संस्क्रुतं जातकर्माद्यैरुपनीतं विधानतः ।

दादशाहं चिराचं वा विहितोपोषणं व्रतम् ॥

गिरावागत्य पूर्वां वा तदभावे परां स्त्रियम् ।

ऊढवन्तं च संस्क्रुयात् चरुणायुषतेन च ॥

इति कारिकयोः । इत्यग्नौचकारिका ।

अथ कृतानग्रनादिप्रतिज्ञापूर्वकान्तर्जलस्य देवाप्स्यीवने गृहा-
ग्रमं कर्त्तुंकामत्वे प्रायश्चित्तं अनग्रनमधिकृत्य आग्नेयवाराहयोः,—

कारयेत् त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि वा ।

जातकर्मादिसंस्कारैः संस्क्रुयात् तं तथा पुनः ॥

अनुगमनेऽग्नौचस्य उक्तत्वात् तत्प्रसङ्गादनुगमनं विचार्यते ।

अग्निप्रवेशं प्रकृत्य व्यासः,—

यदि प्रविष्टो नरकं यदा पाग्नैः सुदारुणैः ।

संप्राप्तो यातनाख्यानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥

तिष्ठते विवशो दीनो वेष्टमानः स्वकर्मभिः ।

व्यासपाह्वी यथा व्यासं वस्त्रादुद्धरते विलात् ॥

तद्वद्वर्त्तारमानीय दिवं याति च सा वस्त्रात् ।

अङ्गिराः,— मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेत् ऊताग्रनम् ।

सादन्वतिसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तिष्ठकोन्धोऽर्द्धकोटी च यानि क्षोमानि मानुषे ।

तावन्वद्भानि सा स्वर्गे रमते सोमया सह ॥

व्यासपाह्वीत्यादि ।

तथा,— मातृकं पैतृकं चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।

पुनाति चिकुलं नारी भर्तारं यातुगच्छति ॥

तच्च सा भर्तृपरमा परा परमसाक्षसा ।

क्रीडते पतिना साङ्गं यावदिन्द्राक्षतुर्दश ॥

ब्रह्मज्ञो वा पिढज्ञो वा कृतज्ञो वापि मानवः ।

तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् ॥

साध्वीनामेव नारीणामग्नौ प्रतपनादृते ।

नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तुरि कर्हिषित् ॥

यावन्नाग्नौ दहेत्तदेहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारीं स्त्रीशरीरात् कथञ्चन ॥

साध्वीनामिति सर्ववर्णसाध्वीनामित्यर्थः ।

महाभारते,—

आर्त्तार्त्तं मुदिते दृष्टा प्रोषिते मणिना कृशा ।

मृते क्षियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥

इति सर्ववर्णसाधारण्येन तल्लक्षणोक्तेः । तच्च वाल्मीकिपत्यादिस्त्रीणां नाधिकारः ।

तथाच व्याघ्रपादः,—

न क्षियेत समं भर्त्ता ब्राह्मणी शोकमोहिता ।

प्रब्रध्वागतिमाप्नोति मरणादात्मचातिनी ॥

अन्यत्र,—उपकारं चरेद्भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्तुः शोकवती सती ॥

तथा,—स्त्रीरिणीनाञ्च नारीणां पतितानाञ्च बोधिताम् ।

नास्ति पत्याग्निसन्नेहः पतितौ हि तथा हि तौ ॥

पतिदिद् स्त्रैरिणी नारी नानुगच्छेत् कदाचन ।

वासापत्याश्च गर्भिणीश्च दृष्टुरजसस्तथा ॥

रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां ग्रहे ।

पारस्करः,— वाससंवर्द्धनं त्यक्त्वा वासापत्या न गच्छति ।

रजस्वला सूतिका च रज्जेर्गर्भश्च गर्भिणी ॥

अन्यत्र,— व्रतौयेद्भि उदक्याया मृते भर्तारि वै दिवाः ।

तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम् ॥

तथाच,— “रजस्यतुर्यदिने सहगमनेऽधिकारः” ब्राह्मणस्त्रीणां पतिदेहदाहकाले एकचितावेव सहगमनं नान्यचित्तौ । तच्च “मृता-
नुगमनं नास्ति” इति पैठौनसिवाक्यं लिखितम् ।

पुनस्तदाक्यमपि,—

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।

या स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥

इयक् चितिमिति उग्रनोवाक्यमपि लिखितम् । तथाच, चक्षियादिस्त्रीणामेव पतिदाहानन्तरं यदा कदाचिदपि चिह्नानि गृहीत्वानुगमनमिति सिद्धं ।

तदिधिस्य ब्राह्मे,—

देशान्तरगते तस्मिन् साध्वी तत्पादुकादयम् ।

निधाथोरसि तच्चित्ता प्रविशेत् जातवेदसम् ॥

यत्तु कैषिदुक्तम्,— “स्त्रःकामा प्रेयादिति श्रुतेः”,

अतिप्रवृद्धस्वर्गात्मिकामाया^(१) एव अयमनुगमनोपदेश इति

(१) स्वर्गात्मिकामाया एव ।

पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यात्महननस्य प्रतिषेधादात्महत्याप्रायश्चित्तं
कार्यमित्याशङ्कितं, तच्च, स्त्रीणामनुगमनस्य प्रायश्चित्तत्वात् ।
तथाच प्रायश्चित्तप्रकरणे, गारुडे,—

ब्रह्मघ्नं वा हतघ्नं वा महापातकदूषितम् ।

भर्तारमुद्धरेन्नारौ प्रविष्टा सहपावकम् ॥

एतदेव परं स्त्रीणां प्रायश्चित्तं विदुर्वुधाः ।

प्रचेताः— चितौ परिस्वज्य विचेतनं पतिम्,

प्रयाति या मुञ्चति देहमात्मनः ।

कृत्वा हि पापं शतलक्षमप्यसौ,

पतिं गृहीत्वा परलोकमाप्नुयात् ॥

सत्यनुगमने आत्महत्यादोषाभावः स्फुटमुक्तो ब्राह्मे,—

ऋग्वेदेवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनौ

सहगमननियुक्तमन्त्रलिङ्गादित्यर्थः ।

तेथाच मन्त्रः,—

“इमा नारीरविधवाः सपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु,
अनश्रवो^(१) अनमीवाः सुरदा आरोहन्तु जनयो योनिमग्रे” इति ।
इमाः नारीः नार्यः अविधवाः अर्तृवियोगरहिताः संविशन्तु
संश्रितां किंविशिष्टाः सपत्नीः पतिव्रताः । आञ्जनेन अञ्जनसंविम्बना
सर्पिषा विशिष्टा इति शेषः कृताञ्जनादिप्रसाधना इत्यर्थः । अनश्रवो
अकृतरोदनाः शोकमोहरहिताः संहृष्टा इति यावत् । अनमीवाः
अरोगाः, सुरदाः शोभनाभरणाः । किमर्थमारोहन्तु इत्याशङ्काह

अपेयोनिमुत्तमयोनिं जनयो जनयन्त्यः आरोहन्तु, आरोहण-
मत्रानुयानम् । एवं रजस्वलादित्यतिरिक्तानां सर्वाणां सहमरणे-
ऽधिकारः ।

ननु कार्यकारणयोः सामानाधिकरणस्य शास्त्रसिद्धत्वात् कथं
पत्नीगतानुगमनेन पतिगतदुरितापूर्वस्य चय इति चेन्न । पति-
पत्न्योः सहकर्तृत्वेन अग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिवदुपपत्तेः । आर्त्त-
त्यादिवाक्ये पत्यनुकूलायाः पतिव्रतात्वात् सहमरणे तस्या एवाधि-
कारे सिद्धेऽपि,—

अवमन्ति च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्तानुमरणे काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्त्युत ॥

आदिप्रभृति या साध्वी भर्तुः प्रियपरायणा ।

ऊर्द्धं गच्छति सा नारी भर्तानुमरणे गते^(१) ॥

इति उतशब्दश्रवणात् पत्यवमाननकर्त्यादीनामपि परलोक-
प्राप्तिः पापचयश्चेति तत्साधकत्वेन चारितार्थमिति । पत्यौ मृते या
स्त्रियते सा पतिव्रतेत्यनेन सहगमनस्य नित्यत्वाद्भोगभादिना
पतिव्रताया अपि सहगमनाभावेऽपि ब्रह्मचर्याचरणान्न व्रतचतिः ।

तथाच विष्णुः,— “मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वेति”
स्यत्यन्तरे, सर्वविधवाधर्मानुक्ता,—

एवं धर्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता ।

पतिलोकमवाप्नोति न भवेत् कापि दुःखिता ॥

तथा,— प्रेतकृत्यं समाप्यैव ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

प्रब्रज्यागतिमाप्नोति हरिं स्वामिवदाचरेत् ॥

इत्यग्निप्रवेशविचारः ।

अथैतत् प्रासङ्गिकतया सर्वे दाहभेदा लिख्यन्ते । तच्चादौ सन्निहितत्वाद्ग्निप्रवेशदाहविधिः ।

नारदः,—

अग्निप्रवेशे नारीणां किं कर्त्तव्यं महामुने ।

स्नानमङ्गलसंस्कारभूषणाञ्जनधारणम् ॥

मङ्गलञ्च तथा सूत्रं पादालक्तकमेव च ।

शक्त्वा दानं प्रियोक्तिश्च प्रशंसामलमेव च ॥

नानामङ्गलवाद्यानां श्रवणं गीतकस्य च ।

मङ्गलसंस्कारो नूतनवस्त्रालंकारादिः । दानं ब्राह्मणदीनानाथा-
र्थेभ्यः, प्रियोक्तिः सर्वत्र प्रियभाषणम् । प्रशंसामलं गुणैककीर्त्तनपरम् ।

मृतं पतिं समालिङ्ग्य या वक्त्रिं प्रविविध्यते ।

सा स्नात्वा पूर्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

वैतरणादिदानानि दत्त्वा माथेयकान्यपि ।

नववस्त्रयुगच्छन्ना गन्धमाल्यादिभूषिता ॥

सिन्दूरकज्जलोपेता छताक्तालक्तभूषिता ।

शोकमोहादिरहिता नानावाद्यरवाम्बिता ॥

चिपन्ति पथि स्नाज्जादीन् चितायाः सन्निधिङ्गता ।

तत्र प्रेते चितारूढे पात्रन्यासे तु साग्निके ॥

आसीना प्राङ्मुखी तोयपाचमादाय साक्षतम् ।

अद्यहेत्यादिदेवन्तं वाक्यमुच्चार्य पूर्ववत् ॥

मम सभर्तृकाया ब्रह्महत्यादिनानाविधपापक्षयपूर्वकचतुर्दशे-
न्द्रकालावच्छिन्नविशिष्टस्वर्गप्राप्तये पतिशरीरेण सह अग्निप्रवेश-
महं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य मन्त्रेण प्रार्थयेज्जातवेदसम् ।

त्वमग्निः सर्वभावज्ञ अन्तस्थारौ जगद्गुरुः ॥

कर्मसाक्षी ऊतवहः पावकोऽग्निं प्रधानतः ।

यथाहं स्वं निजं कान्तं मनसा कर्मणा गिरा ॥

अनुरक्ता तथा देव देहि जन्मान्तरे पतिम् ।

“त्वमग्ने रुद्रो असुरो महोदिवस्त्वं शुद्धोमातुं पृथो ईग्निषो-
त्वं वातैरुणैर्याग्निषं गत्यस्त्वं पूषा विदधतः शासिनुज्ञा”^(१) ।

इति प्रार्थ्य चिताग्निं चिः परिक्रम्य प्रदक्षिणम् ।

“इमा नारवैरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु अन-
अवोऽनमीवाः सुरत्ना आरोहन्तु जनयो योनिमये” ।

इन्द्रादथोऽष्टदिक्पालाः साक्षिणः सन्तु कर्मणि ।

इन्द्रियाणि च भूताणि मनो भूतानि पञ्च च ॥

प्रत्यागन्तुमना नाकं प्रविशामि ऊताशनम् ।

सर्वेन्द्रियाणि दह्यामि प्रविशाम्यग्निमगदम् ॥

पत्या सहैव यास्यामि स्वर्लोकां पतिदेवता ।

पतिपावकरूपाय, स्वाहेमं मम विग्रहम् ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य पावकं प्रविशेत् सती ।
 पतिद्विद् खैरिणी नारी नानुगच्छेत् कदाचन ॥
 अथ तस्यां मृतायान्तु पुत्रो मन्त्रमनूहितम् ।
 सकृत् पठित्वा मन्त्रेण^(१) जुहुयादाहुतिं द्वयोः ॥
 तौ पृथक्कृत्य दग्धयौ पृथगस्थिते कृते ।
 अन्यत्सर्ववाक्यानि लिखितानि । इति सहगमनविधिः^(२) ॥

अथ सूतिरजस्रस्त्रयोर्दाहे विशेषः ।

स्नापयित्वा चतुर्थेऽङ्गि मृतामृतमतीं दहेत् ।
 अतिक्रान्ते तु दशमे स्नापयित्वा प्रसूतिकाम् ॥
 दाहेच्छा चेत्तयोर्जाता मध्ये त्र्यहदशाहयोः ।
 तदा तामस्पृशन्नङ्गिः स्नापयित्वा घटे जलम् ॥
 प्रपूर्य पञ्चगव्येन पुण्यगिर्भरभिमन्त्र्य तत् ।
 स्नापयित्वा दहेत् कृच्छ्रं ततः कुर्युः शवस्पृशः ॥
 पुण्यर्चस्तु,— “पावमानीः स्वस्थयनीः सुदुषाश्च उतश्रुतः ।
 षडभिः संभृतरसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥
 पावमानी दिशतु न इमं लोकमथोऽप्यमुम् ।
 कामात् सम्बर्द्धयन्तु वो देवीदैवैः समाहिताः ॥
 येन देवाः पवित्राणा आत्मानं पुनते सदा ।
 तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु माम् ॥
 प्राजापत्यं पविचञ्च शतोद्दामहिरण्मयम् ।
 तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनौमहे ॥

इन्द्रः पुनाति सहसा पुनातु

सोमः स्वस्तवरूपः प्रमीत्या ।

यमो राजा प्रसूनाभिः पुनातु

मा जातवेदा मोजयन्त्या पुनातु ॥

ऋषयस्तमसस्तो^(१)मे सर्वे सर्वजिगीषमाः ।

तपसस्तपसे ग्रीवं पावमानी ऋचोऽब्रवीत् ॥

यन्मे गर्भे वसतः पापमुग्रं

यज्जायमानस्य च किञ्चिदन्यत् ।

जातस्य यच्चापि च वर्द्धतो मे

तत् पावमानीभिरहं पुनामि ॥

यदन्तिकाञ्च^(१) दूरज्ञा भयं विदन्ति मामिह ।

पवमानस्तु सोऽद्य नः पवित्रेण विचर्षणाः ॥

यः पाता स पुनातु नः । यत्ते पवित्रमर्चिष्यमग्ने विततमन्तरा ।

ब्रह्म तेन पुनीहि-नः । यत्ते पवित्रमर्चिर्वदग्ने तेन पुनीहि । ब्रह्म

सर्वैः पुनीहि नः । उभाभ्यां देवसविताः पवित्रेण सर्वेण च^(२) । मा

पुनीहि विश्वतः । त्रिभिर्द्वं देव सर्वतो वशिष्टैः—सोमधामभिः ।

अग्ने ? दक्षैः पुनीहि नः । पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु

मनसा धिया ।

विश्वेदेवा पुनीत मा जातवेदः पुनीहि माम् ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर्हित्वा बन्धमापः ॥

(१) तपसस्तापे ।

(२) यदन्ति यच्च दूरञ्चे ।

(३) सवेन ।

शतं पवित्रा वितता हा^(१) सुनाभिः त्वा देव सविता पुनातु ।
 हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो या स्वग्निः ।
 या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्ता आपः शं^{१७} स्योना भवन्तु ।
 यासां राजा वरुणो जातिमध्ये सत्यानृते अवपश्यं जनानाम् ।
 यासां देवादि विहणन्ति भिचया अन्नरीचे बद्धा निविष्टाः ।
 या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्ता आपः शं^{१७} स्योना भवन्तु ।
 शिवेन वा चक्षुषा पश्यन्त्या शिवया तन्नोपस्पृशन्तु त्वचन्ते । दृत-
 क्षुतः शुचयो याः पावकाः तास्ता आपः शं^{१७} स्योना भवन्तु ।
 आपोहिष्ठेति ऋक्चयम्,—

वस्त्रान्तरवृतं कृत्वा दाहयेदधिपूर्वकम् ।

उदक्यां वा प्रसूतां वा यद्यग्नौचां दहेन्मृताम् ॥

कृच्छ्रमेकं प्रकुर्वीत पञ्चगव्येन शुध्यति ।

दाहकर्त्ता कृच्छ्रैकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

इति सूतकोदक्यादाहविधिः ॥

अथ गर्भिणीदाहविधिः ।

गर्भिण्याञ्च मृतायाञ्च गर्भजीवनशङ्कया ।

विमोच्य गर्भं दग्धव्या निक्षिप्य स्रोतसां परे ॥

मृतगर्भभिन्नकर्त्ता पतिः कृच्छ्रं समाचरेत् ।

अन्यस्तु कृच्छ्रद्वयं कृच्छ्रैकं दाहवाहकाः ॥

निक्षिप्य गर्भं स्रोतसां परे नद्यां परे जनाः ॥

पत्यादिना सगोत्रिणा अग्नौचानन्तरं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् ।

यथाह विष्णुधर्मोत्तरे,—

चतुर्णांमिव वर्णानां गर्भिणीं प्रेततां गताम् ।

दहेत् वहेच्च यस्तस्य कथं शुद्धिर्विधीयते ॥

भर्ता तस्याः पृथक् कृत्वा गर्भस्योत्प्रेषणं स्वयम् ।

वृतेन मधुनाभ्यक्तं शवधर्मेण दाहयेत् ॥

शावाग्नौचेन भूतेन प्राणायामशतेन च ।

उपोष्य पञ्चगव्यञ्च सगर्भाञ्चैव दक्षिणाम् ॥

दत्त्वा ब्राह्मणमुखाय शुध्यते नात्र संशयः ।

गर्भभेदकर्त्ता पतिः कृच्छ्रैकं कृत्वा अन्यश्चेत् कृच्छ्रद्वयं कृत्वा
तद्दिनं उपोष्य अपरदिनप्रभाते प्राणायामशतेन पूतः पञ्चगव्य-
पानानन्तरं तदङ्गदक्षिणां सगर्भां गां दत्त्वा शुद्धो भवति ।

इति गर्भिणीदाहविधिः ।

अथ अनुयनीताविवाहितकन्ययोर्दाहविचारः ।

भूमिसंस्कारवत् स्यात् हिरण्यकलैर्विना ।

असंस्कृतप्रभूतस्य दाहः कार्यो निरग्नवत् ॥

अस्योदकक्रिया कार्य्या दशपिण्डाश्च पूरकाः ।

विना दर्भैर्दशदिनैस्त्रिभिर्वा नास्त्रिसञ्चयः ॥

सद्यःप्रागे सद्य एव दशपिण्डास्त्यहाशुचौ ।

प्रथमेऽङ्गि त्रयः पिण्डा द्वितीयेऽङ्गि चतुष्टयम् ॥

तृतीयेऽङ्गि त्रयः पिण्डाः पक्षिणां प्रथमे त्रयम् ।

द्वितीयेऽहनि सप्त स्युरिति खण्डाशुचौ विधिः ॥

पूर्ववत् कन्यकां दग्ध्वा पिता कृतोदकक्रियाम् ।
 विनास्थि सञ्चितं दद्यात् दशपिण्डान् त्रिभिर्दिनैः ॥
 अद्विवर्षमृतं यामात् वह्निः प्रक्षाल्य वारिणा ।
 यमगार्थां ततो गायन् यमसूक्तमपि स्मरन् ॥
 गन्धमाख्यैरलङ्कृत्य घृताक्षं निखनेद्भुवि ।
 वने हि काष्ठवत्^(१) क्षिप्त्वा न कुर्वीतोदकक्रियाम् ॥
 अपि वा दहनं कार्यं पक्षेऽस्मिन्नुदकक्रियां ।

इत्यसंस्कृतप्रमीतदाहः ।

अत्र पुत्रस्य उपनयनकाले प्राप्तेऽप्युपनयनाभावे एवं प्रेतकृत्य-
 माचर्यते संपूर्णाग्रौचस्य त्रिभिर्वेति यो विकल्प उक्तः, स चूडा-
 काष्ठानन्तरं व्रतकालपर्यन्ताभिप्रायकः, इदानीन्तु शिष्टैरपि
 चूडाकालप्रवेशानन्तरं दाहमात्रं क्रियते न पिण्डादिकम् । एवं
 दुहितुर्विवाहकाले प्राप्ताग्रौचस्य त्रिदिनत्वादेव त्रिभिर्दिनैः पिण्डा-
 दिकं कार्यम् । इत्यसंस्कृतप्रमीतकृत्यम् ॥

अथ पतितप्रेतकृत्यम्

क्षिप्त्वा मध्येन मरणमुद्दिश्य स्वात्मघातिनम् ।
 नीत्वान्यजा वह्निर्धामात् क्षिपेद्युरश्वस्थले ॥
 अनुद्दिश्यात्महन्तारं पतितं ब्राह्म्यकौर्त्तितम् ।
 गङ्गादितीर्थे प्रक्षिप्य तप्तकच्छं समाचरेत् ॥
 कर्त्ता दासीं समाह्वय कुक्षटादक्षवेतनाम् ।
 अशुद्धचटहस्तां चिः प्रब्रूयात् प्रेतदमये ॥

(१) काष्ठवज्जङ्घाव् ।

हे दासि ! गच्छ मूढेन तिलान्वादाय सत्वरम् ।
 प्रपूर्य तिलतोयेन तं घटं दक्षिणामुखीम् ॥
 संकीर्त्य पापिनो नाम विनयस्त्रजलं पदा ।
 इति संप्रेषिता दासौ ब्रह्महन्मुकाभिधा ॥
 तिलोदकं पिवेति द्विरभिधाय घटीजलम् ।
 सतिलं वामपादेन विनयेदशुचिस्थले ॥
 समाप्तेऽब्दे क्रियाकर्त्ता मृताहे ज्ञातिभिः सह ।
 दग्ध्वा पर्णनरं कुर्याद्ग्राहविहितां क्रियाम् ॥
 दशाष्टदत्तरं यावत् स्त्रे स्त्रे काले तु षोडश ।
 आहुतानि कृत्वा कुर्यात् नारायणवस्त्रं ततः ॥
 अब्दमध्ये यदा चैषामौर्द्धदेहिकमिच्छति ।
 तदा मृताहन्तत् कुर्यात् प्रायश्चित्तपुरःसरः ।
 इह चान्द्रायणं तप्तकच्छद्वयसमन्वितम् ॥
 प्रत्यान्वायविधावष्टधेनुदानं प्रकीर्तितम् ।
 दाहेऽस्थ्यां द्विगुणं कार्यं तदा पर्युषिते शवे ॥
 अभावेऽस्थ्यां ^(१)पर्णनरदाहस्येत्तच्चतुर्गुणम् ।
 अन्यजातिहर्त तुष्णीं दग्ध्वा कृत्वोक्तनिष्कृतिम् ॥
 मन्त्रवद्दहनं कुर्यात्तदस्थिषु यथाविधि ।
 साम्निसेत् पतितः प्रेतस्तदग्निमप्सु निक्षिपेत् ।
 पात्राणि दग्ध्वा कुर्वीत प्रागुक्तपतितक्रियाम् ॥
 इति पतितप्रेतकृत्यम् ।

अथ पर्णनरदाहविधिः ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

अश्व्यामलाभे पर्णानि ^(१)सकलान्यूर्णयावृता ।

दाहयेदस्त्रिसंख्यानि ततःप्रसृति सूतकम् ॥

आवृता परिपाय्या । अस्त्रिसंख्या तु षष्ठाधिकं शतत्रयम् ।

तथाचादित्यपुराणे,—

तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।

शतैस्त्रिभिस्तथाषष्ठा शरपत्रैर्विधानतः ॥

वेष्टितव्यस्तथा यत्नात् कृष्णसारस्य चर्मणा ।

ऊर्णासूत्रेण बद्धा तु प्रलेप्तव्यस्तथा यवैः ॥

सपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यस्य तथाग्निना ।

[^(१)तदभावे अश्व्यामलाभे सवृन्तपलाशपत्राणां षष्ठ्युत्तरचिह्नतैः

पुरुषप्रतिनिधिं कुर्यात् ।

तथाच पराशरः,—

आहिताग्निर्दिजः कश्चित् प्रवासे कालोदिते ।

दैशनामह्वानुप्राप्ते तस्याग्निर्वर्त्तते गृहे ॥

प्रेताग्निहोचसंज्ञेयं श्रूयतां मुनिपुङ्गवाः ।

कृष्णाजिनं समास्तीर्य कुशेस्तु पुरुषाकृतिम् ॥

पलाशानां सवृन्तानां विभागं ब्रूहि याज्ञिक ।

(१) शकलानि ।

(२) [ ] बन्धनिमध्यगताः पङ्क्तयः कियति पुस्तके न सन्ति ।

चत्वारिंशद्भवेन्मूर्द्ध्नि घौवायाश्च दशैव च ॥
 उरसि चिंशतं दद्यादुदरे विंशतिस्तथा ।
 वाङ्मोक्षैव शतं दद्यादङ्गुलिषु दशैव तु ॥
 षड्वै वृषणयोर्दद्यादष्टाद्वै मेढ्र एव च ।
 उर्वोक्षैव शतं दद्याच्चिंशतं जानुजङ्घयोः ॥
 पादाङ्गुलिषु दश च यज्ञपात्रं ततोऽन्यसेत् ।
 ऊर्णासूत्रेण बध्ना तु प्रलिप्य च तथा यवैः ॥
 प्रपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यञ्ज तथाग्निना ।]
 असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्वबान्धवैः ॥
 एवं पर्णनरं दग्ध्वा चिराच्चमशुचिर्भवेत् ॥

अथ दाहः साग्निनिरग्निसाधारणः । “गतस्य न भवेद्भार्ता”
 इत्यादिवचनमध्ये तथा निर्णीतत्वात् । एवं पर्णनरं संपाद्य पूर्ववद्ध-
 स्तोदरे^(१) चन्दनादिवस्त्रयज्ञोपवीतमाल्यष्टादि दत्त्वा आच्येन दण-
 मादाय प्रदक्षिणं कृत्वा मुखाग्निमन्त्रेण अपसव्यस्तमग्निं शिरःस्थाने
 निरग्नेर्दद्यात् । चिभिरश्वत्थपत्रैर्दग्धयेण घृताक्तेन अग्निं प्रज्वाल्य
 शिरःस्थाने दद्यात् । एवं दाहे कृते तूष्णीमुदकधारां परितो
 दद्यात् । साग्निकानामन्यत् प्राचासादनादिकं सर्वं वक्ष्यमाणा-
 द्द्विताग्निविधिना कुर्यात् । एतस्मिन्नग्नौ च त्रिदिनाग्नौ च वत्
 पिण्डव्यवस्था;

प्रथमे दिवसे देयास्तथः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्त्रिसञ्चयनं तथा ॥

चौन् प्रदद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्तादिचालनं तथा ।

इति पर्णनरदाहविधिः ।

अथ निरग्निदाहः ।

तत्रादौ गृहाभ्यन्तरमृतस्य विशेषः । यदि गृहाभ्यन्तरे दुर्बलस्य प्राणा गतास्तदा बान्धवेर्गृहात् ग्रीष्मं ब्राह्मणानग्निञ्च पुरस्कृत्य धान्यपिधानमन्नपिधानं नवकपर्दाञ्च गृहीत्वा शवो वह्निर्नैयः । समाचारादर्द्धमार्गे ग्रनैः ग्रनैर्गत्वा अन्नपिधानादिकं प्रक्षेप्तव्यं ततो जलाशये कर्त्तव्यम्,

यच्च देशे जलं नास्ति सरसौ वा न विद्यते ।

नदीनाञ्च कथा कार्या वक्तव्यं वा हिमं हिमम् ॥

तद्गृहस्थितभुक्ताभुक्तसर्वमृन्मयभाण्डानि त्यजेत् । इति विशेषः । दाहार्थं दण्डकाष्ठादीनि सर्वथा शूद्रद्वारा न नेतव्यानि, प्रमादात् शूद्रद्वारा नयने तत्कालं ब्राह्मणेर्नैयम् । “स्नेहाश्रुबान्धवेर्मुक्तं” इत्यादिस्मृतेः, सर्वथा रोदनं कार्यम् । पुत्रादिब्राह्मणद्वारा निर्यासप्रधानवनस्पतिवटप्लक्षोदुम्बराणामन्यतमस्य निर्यासमानीय चन्दना-शुक्कर्पूरमृगमदजातिफलानि पिष्ट्वा मिश्रीकृत्य शवस्य समीपे कृत्वा मृज्जलेन संग्रोधयेत् । ततः स्नात्वा घृततैलाभ्यां स्थापित-निर्यासगन्धसहिताभ्यां शवमभ्यज्य जलसमीपं नयेत् ।

तच्च कुशानास्तौर्यं दक्षिणग्रिरसं समाचारादुत्तरग्रिरसं वा उत्तानदेहं स्थापयित्वा,

ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिक्तोचयाः ।

कुश्चेचक्षु गङ्गा च यमुना च सरिदरा ॥

कौशिकी चन्द्रभागा च सर्वपापप्रणाशिनौ ।

भद्रा च काशी सरजूर्णण्डकी पद्मगा तथा ॥

भैरवश्च वराहश्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ॥

इति पठित्वा मनसा तानि तीर्थानि ध्यात्वा गन्धमात्यैरलङ्कृत्य
नासिकादयश्चक्षुर्दयकर्णद्वयेषु सप्तच्छिद्रेषु^(१) सप्तहिरण्यशलाका^(२)नि-
क्षिप्त्वा वस्त्रेणाच्छाद्य कोलाहलावाद्यं^(३) सन्पाद्य आमपात्रेणाशमा-
दाय अग्निपुरःसरं प्रेतमनुगम्यार्द्धपथेऽर्द्धमुत्सृज्य अग्निशानं गत्वा
पुत्रादिः अग्निशाने आसीनो दक्षिणमुखः सयं जाम्बाकुक्ष्य
रेखाकरणावनेजनकुशास्तरणपिण्डदानप्रत्यवनेजनजलाञ्जलीन् नाम-
गोत्राभ्यां कुर्यात् । ततः क्रियाकर्त्ता स्नात्वा ब्राह्मणद्वारा दारुसञ्चयं
सन्पाद्य समे भूमिप्रदेशे बज्रजटणे दुर्वादिकमुत्पाद्य गोमयेनोपलिप्ते
प्राचीनावीती दक्षिणमुखः सयं जाम्बाच्च कुशगोमयकुशोदकपात्र-
(१)न्यासादिपरिसमूहनादीन् पञ्चभूषणस्कारान् सकृत् कृत्वा अग्निमुप-
समाधायाग्नेर्दक्षिणभागे चन्दनादिसुगन्धिकाष्टेन चितां रचयित्वा
समाचाराञ्चतुर्भिः सह शवं गृह्णीत्वा वारचयमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य
नामोच्चार्य वारचयमार्ह्यं चिताग्नां कुशानास्तीर्थं उत्तानं दक्षिण-
शिरसमुत्तरशिरसं वा निपात्य ज्वलमानमग्निं कृत्वा,

ॐ कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वायजानता ।

मृत्युकास्तेवशं प्राप्य नरं पञ्चलमागतम् ॥

(१) हिरण्यशकलम् ।

(२) कोलाहलावाद्यम् ।

(३) •पात्राच्छासाद्य ।

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमायुतम् ।

दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु स्वाहा ॥

इत्युक्त्वा श्रीभ्रममग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ज्वलमानमग्निं गिरःस्थाने
आसीनो दद्यात् । श्रवसम्बन्धपरिधानोत्तरीयव्यतिरिक्तं वस्त्रं
खट्वादिस्थितं एकदेशं वा अग्नानवासिभ्यश्चाण्डालेभ्यो दद्यात् ।
साधु दग्ध्वा ज्वलत्काष्ठचयदग्धव्यस्य श्रवस्य किञ्चिदवशिष्टमवस्थाय
दाहकैः सह प्रादेशप्रमाणानि सप्तकाष्ठानि गृहीत्वा चितायां सप्त-
प्रदक्षिणानि कृत्वा प्रत्येकं तानि प्रक्षिप्य कुठारेणोष्णकोपरि सप्त-
प्रहारान् कृत्वा “क्रत्यादाय तुभ्यं नमः” इति सप्तकृतः पठित्वा
सव्यमावृत्य पुत्रादिदाहकाश्च सर्वे चितां पश्यन्तः पङ्क्तिक्रमेण,—

अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशून् ।

वैवस्वतो न हृष्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

इति यमगाथां यमसूक्तञ्च पठन्तो बालानघतः कृत्वा जला-
शयानां गच्छेयुः ।

इति निरग्निदाहः ।

अथ केवलस्मार्त्ताग्निमहाहः ।

शालाग्नौ चरुमसगोत्रेण अपथित्वा शालाग्निं स्मार्त्तपात्राणि चरुं
च पृथक् शवं च शकटे संस्थाप्य “अपेतः, इत्यध्यायं जपन् दक्षिणां
दिशं गच्छन्^(१) अर्द्धपथे चरोरर्द्धं दत्वा अग्नाने शेषं पिण्डं दद्यात् ।
परिसमूहनादिसंस्कृतभूमौ वस्त्रं निधाय चितां विरचय्य पूर्व्ववत्
शवं स्नानादिभिः संस्कृत्य,

(१) गच्छेत् ।

चित्तौ प्राग्धीवमजिनमास्तीर्योत्तरलोमकं ।
 तच्च प्राक्शिरसं प्रेतं निधाद्योत्तानशायिनं ॥
 हिरण्यग्रकलान्यस्य मुखे नासिकयोर्दृशोः ।
 कर्णयोश्च विनिक्षिप्य सद्यतामुरसि क्लृप्तं ॥
 क्लृप्तं नासिकयोः साध्यं चमसं शिरसोऽन्तिकं ।
 पार्श्वयोः सूर्गमकले^(१) मुष्कयोररणिद्वयं ॥
 दक्षिणे च करे वज्रमूर्ध्वोर्मध्ये उल्लूखलं ।
 ऊर्वक्षौ मुखलं चात्र मन्त्रं चापि विनिक्षिपेत् ॥
 मृगशयान्यस्य निक्षिप्य असिं दद्याद्द्विजातये ।

चित्तिमध्ये सादयित्वा दक्षिणामुखः सव्यं जाम्बाय्य दृताक्षां
 कुशमुष्टिं,

अस्मात् त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायते पुनः ।

“असौ स्वर्गाय लोकाय स्नाहा” इत्युक्त्वा जुहुयात् । शेषं च
 पूर्ववत् स्नानाग्निहन्द्वागपत्न्यास्तु निरग्नेरिव “हत्वा तु दुष्कृतं
 कर्म” इत्यनेन वराहपुराणोक्तमन्त्रेण दाहः ॥

इति स्नानाग्निमहाहः ।

अथ साग्निकदाहः ।

तच्च विशेषः । सायमाहुत्यां ऊतायां प्रातराहुतेः प्राक्
 यजमानमृतिशङ्कायां तदैव प्रातराहुतिर्दिद्या । तस्य होमस्य
 सायमादिप्रातरपर्वगत्वेन एककर्मणोऽवशिष्टत्वात् । जीवेत चेद्यज-
 मानः पुन नंप्रातर्होमं कुर्यात् । अग्निहोचमध्ये हविर्घृहणादि

प्रागासादानाचेक्षणशङ्का, तदा हविषो गार्हपत्ये दाहः । आसना-
दूर्द्धं वेदाहवनीये दाहः । आरब्धपदार्थे चेन्मृतिस्तदा स पदार्थः
समाप्यः । एवं कृते पौर्णमास्यां दर्शात् पूर्वं मरणशङ्का तदैव पिण्ड-
पितृयज्ञरहितां दर्शष्टिं कुर्यात् । पौर्णमास्यादिदर्शान्तत्वादिष्टेः ।
इयमन्त्येष्टिरित्युच्यते, एवं प्रारब्धचातुर्मास्यस्य सुनासिरीथानं
समापनं, यदि साङ्गप्रधानं कर्तुमसमर्थस्तदा चतुर्गृहीतेनाज्येन
पुरोऽनुवाक्ययाज्याभ्यां प्रधानयागाः कार्याः, नायनयोः करण-
पक्ष्यानादृतत्वात्, तदैककरणविचारो न लिख्यते, एकस्यैव
समाचारात् । दुर्बलस्य यजमानस्य गार्हपत्यपुरस्तात् स्थापनमुचित-
मपि नानाशङ्कया न क्रियते तथा कल्प्यते । मरणानन्तरं पुत्रः
ज्ञात्वा प्राचीनावीतौ दक्षिणमुखः सक्तृ सक्तृ परिसमूहनादि-
पञ्चभूषंस्कारान् कृत्वा आहवनीयदक्षिणाग्नीं उद्धृत्य ग्रंथनर्या-
धाय्येषु करौषचूर्णशाल्मलीद्वलषणादिगर्भास्तिष्ठो उवा अधि-
श्रित्य तावत् संतापयेत्, यावत्तास्त्रग्निस्तपयेत् ।

आवसथ्ये अन्यगोत्रेण चरुमधिअयेत् । ततो मृतदेहं पूर्ववत्
संस्थाप्य नववस्त्रं परिधाय यज्ञोपवीतं दत्वा अलङ्कारैरलङ्कृत्य
सुगन्धिद्रव्यैरुपलिप्य शकटे निवेश्य सन्तापजनिनीन् उवास्थान् पृथक्
असन्तापजौ पाचस्थौ सभ्योपासनाग्नीं पृषदाज्यमाज्यं कुशांस्तिलान्
सर्वाणि च औतस्मार्त्तयज्ञपात्राणि सप्त हिरण्यशकलानि नापि
चुरकाष्ठादिसर्वमुपयुक्तं शकटे तस्मिन्नादाय चरुं तु असगोत्रेण
ग्राहयित्वा तं शकटं दक्षिणां नयन्तः ।

सपिण्डाः,—अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशुं ।

वैवस्वतो न हृष्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

यमाय त्वाङ्गिरस्यते^(१) पिबमते खाद्या ।

इति च । अप्रेताध्यायं ऋग्वेदप्रसिद्धं यमसूक्तं च पठन्तोऽनु-
गच्छेयुः । अग्नीनां यथा निर्वापो न भवेत्तथा रक्षेयुः । यदि
नद्यादौ मृतिः, तदा प्रागुक्तेन विधिना शकटेन दाहदेशं प्रति
नयेयुः । ततः आवसथ्याग्निं चरोरर्द्धमार्गं अन्नं दद्यात् ततो नद्या-
दिसमौपे शुचौ हणवज्जले उद्धृतचीरिणि सतीषधिकदुर्वासुग्जा-
श्वगन्धाष्ट्रिपणीसावपणीविशाखाङ्गुणिकाध्यण्डातके देशे पञ्चभू-
संस्कारं कृत्वा गार्हपत्यं संख्याय ततः अष्टप्रक्रमे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं
आहवनीयं दक्षिणाग्निं तृतीये दक्षिणाग्निं स्थापयेत् । सभ्यावसथ्य-
योरैशान्यां निधानं । तथा च साय्वायनः^(२)—“सभ्यावसथ्यावाहिताग्ने-
र्दहनकर्म न प्रयज्येत” ।

इति, चितादेशात् प्रागुदिच्यां दिग्नि पञ्च प्रक्रमानातिक्रम्योत्-
सृजतीति । ततो नर्यशांस्यान्तरा काष्ठानुचितिं कृत्वा प्रेतस्य केश-
श्रृङ्गनखच्छेदनं कृत्वा दृच्छ्यातोद्धरणेन तं विपूरिषं कृत्वा प्रचास्य
सर्पिषान्तरभ्यञ्ज्य पुरीषकेशादीनि निखनेत् । ततस्तं पूर्ववस्त्रव-
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य प्राग्धीवं कृष्णाजिनमास्तीर्यास्मिन् प्रेतं प्राक्-
शिरसमुत्तानं निवेशयेत् । ततः सप्त हिरण्यशकलानि^(३) मुख-
नाभिकाद्वयदृग्द्वयकर्णद्वयेषु निक्षिप्य मृतदेहे औतानि यज्ञ-
पात्राणि उत्तानानि कृत्वा सादयेत् ।

(१) व्याङ्गिरस्यते ।

(२) साय्वायनः ।

(३) शलाकाः ।

तद्यथा,—

वृत्तपूर्णां जुह्वं दक्षिणकरे, करस्थपुष्करामनुवाङ्गदण्डां रिक्ता-
सुप^(१) हतं वामकरे । उरसि प्रत्यङ्गदण्डां भुवां । वामनासिकायाः^(२)
प्रत्यङ्गदण्डं वैकङ्कतं सुवं । कर्णयोः प्रत्यङ्गदण्डे प्राग्नित्र^(३) हरणे ।
शिरसि प्रणीतां । स्तनै^(४) दिधा कृत्वा पार्श्वयोः । उदरे प्रषदाज्य-
पूर्णां प्रत्यङ्गदण्डामिलापात्रौ । शिश्रे शम्यां वृषणयोररणी । वज्रा-
ग्निहोत्रहरणीखादिरसुवाणां आङ्गत्यर्थं स्थापनं ।

अवशिष्टानां दारवपात्राणां उर्वोर्मध्ये सादनं मृन्मयाश्ममय-
पात्राणां कपालानां च अशुं निक्षेपः । अयोमयानां ब्राह्मणाय दानं,
स्मार्त्तपात्राणामपि स्मार्त्ताग्निमत इवासादनं, दाहस्तु तेनाग्निनैव ।
ततो दक्षिणतोऽग्निभिरादीपनं चितायाः । तत आज्यस्थालीं कुशाः
सुवं सुक् आज्यमिति एतानुपकल्प्य आज्यस्थाल्यामाज्यं निरुध्य
गार्हपत्ये अधिश्रित्य खादिरसुवाग्निहोत्रहवणौ संवृज्याज्यमुदास्य
कुशैरुत्पूयावेक्ष्य^(५) सुवेण सकृद्गृहीत्वाऽग्निहोत्रहवणुपरि समिधं दत्त्वा
वज्रोपग्रह आहवनीये समिधं दत्त्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती
सम्यं जान्वाथ्य प्रेतमुखसंलग्ने वज्रावाङ्गतिं जुहुयात् ।

तद्यथा,—

अस्मालमित्यस्य मन्त्रस्य । आदित्य ऋषिः । गायत्र्या निरुक्ति-
मन्त्रः । अग्निर्देवता । अस्मालमधिजातोऽसि इति मन्त्रेण होम
इति । इदमग्नये इति त्यागः ।

(१) उपभृतं ।

(२) वामनासिकायां ।

(३) प्राग्नित्र ।

(४) स्तनैः ।

(५) च ।

अस्मात्त्वम्

अस्मात्त्वमन्वेणासाविति प्रथमाज्ञा पत्न्या अपि स्त्रीस्त्रीज्ञानूहेनैव होमः । शवं वृद्धौ कृत्वा प्रागयं वज्रदक्षिणहस्ते । प्रत्यग्दण्डामग्नि-
होत्रहवर्णौ मुखे प्रत्यग्दण्डं खादिरस्रुवं दक्षिणनासायां ।

एवमेषोऽग्निमान् यज्ञपाधा^(१)युधसमन्वितः ।

शोकानन्दानतिक्रम्य परं ब्रह्म स विन्दति ॥

एवं आहिताग्निजीवद्वर्तृका पत्नी यदि म्रियेत, तदा क्षौर-
रहितः सर्वो विधिः कार्यः । आहिताग्न्योर्दम्पत्योरेकस्यादौ मरणे
अपरस्मारण्यन्तरं निर्माय पात्रैर्दाहः कार्यः ।

किन्तु पत्न्या आदौ मरणे पुमान् पत्यन्तरं उदाह्याग्निहोत्रं
यदि कुर्वन्ति स पात्रकदाहः पूर्वत् स्यात्^(२) ।

अथ दाहकाले अग्न्युपशमे दाहविधिः ।

यदि वज्रिर्विनश्येत दक्षमानेऽग्निहोत्रिणि ।

दग्धाविभिष्टारणिकवज्रिणा तं पुनर्दहेत् ॥

सकलारणिनाग्रे तु शवशेषं जले क्षिपेत् ॥^(३)

अथ विदेशमृतसाग्निशवस्था^(४)नयनाशक्तौ तत्रैव महं^(५) कृत्वा
अस्त्रि आनीय पुनः सर्पाचकतयाऽस्थिदाहः कार्यः ।

तथा च पराशरः,—

शवस्थानयनाशक्तौ तदस्थौनि समाहरेत् ।

(१) शा ।

(२) इत्याहिताग्निदाहः ।

(३) इत्यग्न्युपशमविधिः ।

(४) अथ विदेशमृतसाग्निकदाहः ।

(५) दाहं ।

अग्निभूमौ चेतोग्नीन् विद्धत्य रचयेच्चिताम् ॥

आस्तौर्यं कृष्णमजिनं तदस्थौनि पुमाकृतिम् ।

निर्मायाज्येन चाभ्यज्य सादयेदुन्नयेत् पुनः ॥

यज्ञपात्राणि विन्यस्य दहेदाहुतिपूर्वकम् ।

अेषं सर्वं सामिकदाहे उक्तम् ।

इत्यग्निदाहः ॥

स च सामिकस्यैवेति पूर्वमुक्तम् ।

अथोत्सनाग्निदाहः । उच्छन्नाग्निर्द्विविधः । सारणिपात्रको-
ररण्यादिरहितश्चेति, तत्र सपात्रपक्षो मरणानन्तरं प्रतः प्राचीना-
वीती दक्षिणमुखो पञ्चभूसंस्कारान् पूर्ववत्कृत्वा तत्र पूर्वारणीं
स्थापयित्वा अग्निं मन्योयात् ।

तत्र मन्त्रः,—

“येऽस्याग्नये जुहुतो मा१७१ सकामाः संकल्पयन्ते यजमान मा१७२
संजायन्तु ते हविषे सादनाय स्वर्गलोकं प्रेतमिमं नयन्तु” इति ।

मथित्वा तूष्णीं गार्हपत्यं संस्थाप्य आहवनीयदक्षिणाग्न्योः
पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं तूष्णीं विहरणम् । तत आज्यस्थाली, कुम्भाः,
स्रुवः, सुक्, एका समित्, आज्यं चेत्यासाद्यं स्थाप्यां तदभावे शरा-
वादिपात्रे आज्यं निरूप्य गार्हपत्ये अधिश्रित्य कुशैः स्रुवस्रुक्-
संमार्जनं आज्यश्रोतृपवनावेक्षणं च कृत्वा स्रुचि द्विधा घृताहुतिं कृत्वा
आहवनीये प्रजापतिं ध्यात्वा स्वाहेति स्रुचा जुहुयात् । ततो
गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु शुष्ककरीषचूर्णतृणषणादिगर्भास्तिष्ठः
सखा अधिश्रित्य यावत्तास्त्रिस्तपद्येत तावत् सन्नापयेत् । ततः

संस्कारपूर्वकं स्मार्त्ताग्निं मथित्वाऽग्निं संपाद्य स्थापयित्वा तेनाग्निना असगोत्रेण चरुं संपादयेत् । ततो मृतदेहं संस्थाप्य गन्धादिना संस्क्रुत्य नववस्त्रं परिधाय शकटे निवेश्य तान् सन्तापजानघ्नौन्, सर्वयज्ञपात्राणि कुशतिलादिसप्तस्वर्णशकलानि^(१) च स्थापयित्वा दाहदेशं नयेत् । असगोत्रः स्मार्त्ताग्निं पक्वचरुं गृहीत्वा पुरतो गच्छेत् श्रमनात् प्राक् ।

अहरहर्नैयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न दृश्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

“यमाय त्वाङ्गिरस्यते पिबमते स्वाहा” इत्यादि पूर्ववत् पठित्वा,—

सर्वे अनुगच्छेयुः । तस्माच्चरोः पथाद्धपथाक्षदानं प्रकृतवत् ।

भूंसंस्कारपूर्वकं चितिं कृत्वा प्राक्शिरसं दक्षिणादिपूर्वकं प्रकृतवत् स्थापयित्वा मुखनासादयचतुर्दयकर्णद्वयेषु स्वर्णशकलानि दत्वा अरण्यादिस्थापनपूर्वकं पात्रदानं प्रकृतवत् कुर्यात् । दक्षिणतोऽग्निभिरादीपनं चितायां अग्नीनां तत्र स्थापनम् । आज्यं पूर्णाङ्गतिवत् संस्क्रुत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा अपसथो दक्षिणामुखो वाग्यतः सव्यं जान्वाद्य । अस्मात्त्वमित्यस्य मन्त्रस्य, आदित्य ऋषिः, गायत्र्या निरुक्तिष्कन्दः, अग्निर्देवता, होमे विनियोगः ।

अस्मात्त्वमधिजातोऽसि यदयं जायतां पुनः ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा । इति मन्त्रेण दक्षिणदेशे जुहुयात् “इदमग्रेथे” इति त्यागः । अन्यत् सर्वं प्रकृतवत् ।

अरण्यादिरहितत्वपक्षे तु नवीनारण्यद्वयं सुवसुचौ च संपाद्य
तेनाग्निना पूर्ववत् सर्वं कुर्यात् । इति विशेषः ।

इत्युत्तनाग्निदाहः ।

अथ पुष्करेषु दाहः,—

भद्रातिथौ पापवारे त्रिपादर्चं यदा मृतिः ।
तदा चितौ शवारोपे कृते कुर्यादिमं विधिम् ॥
कुशैः प्रतिकृतिं कृत्वा मृतौ चित्रविप्रयोः ।
वैश्यस्य पिष्टैः शूद्रस्य गोमयेनाकृतिं तथा ॥
संयोज्य मधुदध्याज्यैः शवेन सह दाहयेत् ।
त्रिपुष्करे द्वे संयुक्ते दहेदेकादिपुष्करे ॥

इति पुष्करदाहः ।

एतत्शान्तिरेकादशाहे वक्ष्यते ।

अथ क्रियाकर्तृर्विचारः ।

मनु मरीचौ,—

मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः ।
बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः ॥
सर्वेषान्तु मतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

लघुहारीतः,— सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि कश्चित् ॥

मरीचिः,— नवश्राद्धं सपिण्डञ्च श्राद्धान्यपि च षोडश ।

एकेनैव च कर्त्तव्यं संविभक्तधनेष्वपि ॥

एतेन सर्वपुत्राणां विभक्तानामविभक्तानाञ्च मध्ये ज्येष्ठेनैव कार्यम् । दैवात्तदभावेऽन्यपुत्रस्याधिकारः ।

तत्रापि विशेषः,—

दादशविधेषु पुत्रेषु विद्यमानेषु औरसः कनिष्ठोऽपि कुर्यात् । औरसपुत्रिकापुत्रश्चेन्नजगूढजकानीनपौनर्भवदत्तकीतकृतकस्वयंदत्त-सहोदापविद्वान् दादश पुत्रानुक्ता “पिण्डहरस्यैषां पूर्वाभावे परः परः” इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

दैवात् पुत्राभावे, आग्नेयहारीत स्मृत्योः,—

असगोचोऽप्यसंवद्धः प्रेताग्निं प्रददाति यः ।

उदकं पिण्डदानञ्च स दशाहं समापयेत् ॥

ब्राह्मे,— असगोचः सगोचो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥

विष्णुपुराणेऽधिकारिणः,—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तददा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाहेन नृप जायते ॥

तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपक्षस्य पिण्डेन संवद्धो योजनेन च ॥

कुलद्वयेऽपि जोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।

संघातान्तर्गतैर्वापि कार्या प्रेतस्य सत्क्रिया ॥

उत्सन्नवन्धुरिच्छब्दा कारयेदवनीपतिः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तरक्रियाः ॥

चित्रकाराः क्रिया द्योतास्तेषां भेदान् शृणुस्व मे ।

आदाहाब्दार्थायुधादित्यर्थाद्यन्ताश्च याः क्रियाः ॥

ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ।

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ॥

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ताः नृपोत्तराः ।

पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसल्लिख्येस्तथा ॥

तत्सङ्ख्यानन्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ।

पूर्वा क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ॥

दौहित्रैर्वा नृपश्रेष्ठ कार्यस्तत्तनयैस्तथा ।

अत्र कल्पतरुकाराः, मातृपक्षस्य पिण्डेन संवद्धो मातृसपिण्डः ।

मातृपक्षस्य जलेन संवद्धो मातृसमानोदकः । उत्सन्ना बन्धवो यस्य

स तथा, तस्य रिक्थाङ्गनात् तस्य क्रिया, अन्तो मरणं तत्र भवाः ।

मासि मास्येति एकादशाहादिसपिण्डीकरणान्तपूर्वक्रियोपलक्षणम् ।

तत्र च पितृमातृसपिण्डाः पूर्वक्रियामेव कुर्युर्नोत्तराः । मध्यम-

क्रियायां ह्येतेषामनियमः । उत्तरक्रियायान्तु पुत्रा वा भ्रातृ-

सन्तितिपर्यन्ताः । दौहित्रैस्तत्तनयैरिति पुत्रिकापुत्रविषयम् ।

तत अपुत्रविमातृत्रिविधक्रियायां स्वमातृकर्मणि द्वे सपत्नीपुत्र-

स्याधिकारः ।

बङ्गीनामेकपत्नीनां यद्येका पुत्रिणौ भवेत् ।

सर्वास्तेनैव पुत्रेण प्राह पुत्रवती मनुः ॥

इति मनुक्तेः । सर्वाभावे संचातान्तर्गतानां राजनियुक्तानां येषां

केषाञ्चिदप्यधिकारः ।

गृहः करोति शिष्याणां पिण्डनिर्वपणं सदा ।

हत्वा तु पैदकं ग्रीचं खजातिविहितं च यत् ॥
 भ्रातृभ्राता खयं चक्रे तद्भाय्यां चेष विद्यते ।
 तस्य भ्रातुः सुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥
 दत्तानामप्यदत्तानां कन्यानां कुर्वतेऽपि वा^(१) ।
 चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः ॥
 मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
 तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥
 जामातुः श्वशुराश्चकुस्तेषां तेऽपि च संयताः ।
 मित्राणां तदपत्यानां ओज्जियाणां गुरोस्तथा ॥
 भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ।
 आढ्यं कार्यन्तु प्रथमं स्नात्वा हत्वा जलक्रियाम् ॥
 रात्रि मृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।
 मन्त्रं वा तदग्रीचन्तु चिला^(२) पश्चात् करोति सः ॥
 ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
 कामाक्षोभाङ्गयान्मोहात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥
 पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय चचविट्शूद्रयोनयः ।
 स तादृग्भ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥
 स्वमाता कुर्वते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते ।
 मात्ये,— भ्राता वा भ्रातृपुत्रश्च भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
 दौहित्रश्चैव शिष्यश्च षड्भेते पिण्डदाः कृताः ॥
 श्वशुरः,— पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।

एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोचाश्चैव बान्धवाः ॥

एतदत्यन्तासम्भवविषयम् ।

सम्भवे तु हन्द्ोगपरिशिष्टे,—

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि आङ्गमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृयज्ञाङ्गतिं पाणौ जुहुयामन्मन्त्रपूर्वकम् ॥

न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथायज्ञः ।

न जायायाः पतिः कुर्यादपुत्राया अपि कश्चित् ॥

मार्कण्डेये,— सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ॥

सजातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

तथा स्त्रीणामप्येवमेवैतदिति । सर्वाभावे स्त्रिय इति पत्नी-
व्यतिरिक्ताविरुद्धादिस्त्रीविषयम् । भ्रातृभ्रातृति वाक्ये अर्वांगिव
पत्न्यधिकारदर्शनात् । स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पितृव्या-
दीनां पुरुषाणां एकादशाहादि, तादृशेन सम्बन्धेन स्त्रीणामपि
कार्यमिति । आचारस्तु सगोचादिसङ्गावे पत्नी नैव करोति,
“सर्वाभावे” इति मार्कण्डेयोक्तेः । स्त्रीणामपि यत्रमन्त्रवत्-
कुर्यादिति विधिस्तत्र मन्त्रपाठे दोषाभस्य इति और्द्धदैहिके
मन्त्रवत् पाठोऽप्यविरुद्ध इति पूर्वं नोर्णीतम् । परन्तु केषाञ्चि-
च्छ्रूणां गृहे विवाहितस्त्रीणां आङ्गादिकर्तृत्वमाचारो दृश्यते,
सोऽपि युक्तः ।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः ।

तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥

इति ब्राह्मोक्तेः । ऋष्यशृङ्गोक्तौ बान्धवा इति वज्रवचनोक्ते-
स्त्रिविधा अयधिकारणः ।

ते च हन्द्ोगपरिशिष्टे,—

आत्ममातुः खसुः पुत्रा आत्मपितुः खसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितुः खसुः पुत्रा पितृमातृखसुः सुताः ।

पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृबान्धवाः ॥

मातुर्मातुः खसुः पुत्रा मातुः पितुः खसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

शूनः पुच्छः,— प्रथमेऽहनि यद्व्यं तदेव स्यात् दशाहिकम् ।

पुत्रान्तराभावेऽनुपनीतस्यापि पुत्रस्य तृतीयाब्दकृतचूडस्य
दशहान्तकर्मसु मन्त्रपाठपूर्वकमधिकारः ।

तथा च मनुः,— न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म यावन्मौञ्जीनिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥

ब्रह्म वेदः स्वधानिनयनं प्रेतकर्म ।

सुमन्तुः,— अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रतत् पौष्टमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्यात्तु त्रिवत्सरः ॥

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि आद्धमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृयज्ञाज्जतिं पाणौ जुहुयान् मन्त्रपूर्वकम् ॥

एवं तृतीयाब्दकृतचूडस्य मन्त्रवदौर्द्धदैहिककरणे सिद्धे कृत-
पञ्चमाब्दचूडस्य कैमुतिकन्यायेन सिद्धोऽधिकारः ।

यत्तु,— कृतचूडसु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥

इति व्याघ्रवाक्यम् । तत्प्रथमाब्दकृतचूडविषयमिति काणा-
दर्शकाराः ।

अथ दशाहाभ्यन्तरकार्यविचारः ।

वशिष्ठः,— गृहाण, प्रव्रजित्वापप्रस्तरे अहमनश्रन्तः आसीरन् ।
क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तरन् । अप्रस्तारः अशौचिनां शयनासनार्थ-
स्तृणमयः प्रस्तारः ।

अतः चितिशयनविधिः खट्वादिनिषेधपरः ।

वृहस्पतिः,— अधःशय्यासनां दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अचारलवणास्त्राः सुर्लभक्रीडासनास्तथा ॥

प्रथमेऽङ्गि तुरीये च पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।

नवमे वाससां त्यागो नखलोन्नां तथाऽन्तिमे ॥

गौतमः,— “ब्रह्मचारिणः सर्वे” ।

विष्णुपुराणे,— शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते ।

तस्यास्त्रिसङ्ख्यादूर्द्ध्वं संयोगो न तु योषिताम् ॥

मार्कण्डेय पुराणे,—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनन्तु यत् ।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यश्चाश्रन्ति स्वबान्धवाः ॥

पुनर्गौतमः,—

“मांसं न भक्षयेयुराप्रदानात्” अन्यत्र सर्वेण मार्जयेयुर्न मांसं
भक्षयेयुराप्रदानात् ।

आग्नेये,— सङ्कल्प्य बन्धवः प्रेतमपसवेन तां चितिम् ।

परिक्रम्य ततः स्नानं कुर्युः सर्वे सवाससः ॥

प्रेताय च ततो दधुस्त्रींस्त्रीन् चैवोदकाञ्जलीन् ।

द्वार्थश्रमनि पदं दत्वा प्रविशेयस्ततो गृहम् ॥

अक्षताञ्जलिपेदकौ निम्नपत्रं विदक्ष वा ।

इत्युक्त्वा पुत्रस्याधिककार्यमुक्तम् ।

पृथक् शयीत भूमौ च क्रीतलम्बासनो भवेत् ।

याज्ञवल्क्येनापि,— क्रीतलम्बासनाद्युक्ता,—

पितृयज्ञकृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ।

इति पुत्रेणेति शेषः । सङ्कल्प्य दाहं कृत्वा तथा च पुत्राणां
तद्विष्मक्रियाकर्तृणां वा सर्वे नियमाः । स्नानोदकदानमांसानशन-
परास्नानशनान्येव सपिण्डानामिति समाचारः ।

विष्णुः,— सर्वपापविशुद्ध्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ।

तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पथस्तथा ॥

दशमदिनपर्यन्तम् । अन्यत्र,—

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशदिनम् ।

ब्राह्मे,— अग्रौचमथ्ये यत्नेन भोजयेच्च स्वगोचरान् ।

अशक्तौ मरौचिः,— प्रथमेऽह्नि तुरीये तु पञ्चमे नवमेऽपि वा ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥

ब्राह्मे,— समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

यामादहिस्ततो गत्वा प्रेतसृष्टे च वाससी ॥

अन्यनामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ।

केशशश्वनस्नानान्तु यत्प्राज्यं तज्जहात्यपि ॥

इत्यादिविधिः । प्रेतक्रियाकालसृष्टे प्रेतसृष्टे । यत्थाज्यमित्य-
नेन वचः कचशिखोपस्थरोक्षां न वपनम् । नखानामयभागकर्त्तनं
एव । प्रथमदिने क्रियाया अनारम्भे चतुर्थादिदिनेषु अस्त्रिसंख्य-
नस्योक्तत्वान्तदन्यतमदिने क्रियारम्भः ।

प्रथमेऽङ्गि तुरीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्त्रिसंख्यनं कार्यं द्विजैस्तद्गोत्रजैर्गृहे ॥

संवत्सरे वा कर्त्तव्यं यावत्तत्र प्रदीयते ।

इति संवत्तोक्तेः । अत एव वर्षमध्ये यदा कदापि प्राप्ते दश-
माहे सुतरां क्रियाकरणसमाचारः ।

सन्यासिनां दाहाद्यभावः ।

ब्राह्मे,— चयाणामाश्रमाणाञ्च कुर्यादाहादिकां क्रियाम् ।

यतेः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

महाभारते,— न दग्धव्यो न दग्धव्यो विदुरोऽयं कदाचन ।

ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो न विद्यते ॥

किञ्चिदिति दाहादिसपिण्डान्तविषयमिति कल्पतरुकाराः ।

प्रचेताः,— एकोदिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्यात् पार्वणादन्यत् प्रेतभूतीय भिच्चवे ॥

कुर्यादेकादशाहेऽस्य पार्वणं न सपिण्डनम् ।

एकोदिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डगृहणादिह ॥

सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ।

एकदण्डिसन्यासिनां न आह्नम् ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च ततो देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इत्युक्तेः,— एवमुक्तासु पूर्वमध्यमोत्तररूपासु तिसृषु क्रियासु एकेन क्रियमाणास्वपि ये केचित् पुत्रनियमा उक्तास्ते सर्वे सर्वेषां कार्या एव । फलसंस्काराणां फलसामानाधिकरणनियमात् । एकेनापि कृतया क्रियया सर्वेषां पृथक् पृथक् फलप्राप्तेः । अन्यथा तेषां प्रत्यवायपरिहाराभावात् । सर्वेषां अधिकारित्वेन सम्बन्धात् । यन्तु “सर्वेषान्तु मतं कृत्वा” इत्यादि । ज्येष्ठस्य कर्त्तृश्रेष्ठे नियमः । अतएव तस्य यावदुक्तमाभिः^(१) ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वादिति न्याये फलिसंस्कारावचनेन व्यवस्थापिताः^(२) ते सर्वेषामपि फलित्वादावर्त्तन्त इत्युक्तम् । तथा च फलिसंस्कारजनकानां नियमानामकृतौ अन्येषां किञ्चित्संस्कारहानौ फलतारतम्यमेव स्यादिति । एवं यजमानस्याशक्तौ यद्यनेन केनचिच्छाद्वादिकं क्रियेत, तदा यजमानस्यैव पूर्वदिनोक्ततद्दिनविहितसर्वनियमकरणं, न तु कर्त्तुः, अन्यस्य कर्त्तुः फलित्वाभावात् । ननु यजमानस्याशक्तौ अन्याङ्गवदन्योऽपि नियमान् कुर्यादिति चेत् न । फलिसंस्काराणामन्यकृतानां यजमानयो^(३) योग्यतापादकत्वात् । तथा चोक्तं षष्ठाध्याये, फलिसंस्कारास्त्वन्येन क्रियमाणा^(४) यजमानस्य योग्यतां जनयन्ति इति” । ननु सचे कथं षट्त्विजां फलिसंस्कारा इति चेत्, उच्यते । तत्र फलिसंस्कारा न तेषां योग्यतासम्पादनाय, किन्तु संस्काराणां कर्त्तृसप्तदशतासम्पादनायेति दिक् ।

(१) यावदुक्त आशीः ।

(२) व्यवस्थापिताः ।

(३) योग्यतानापादकत्वात् ।

(४) न ।

अथ गङ्गायामस्थिप्रक्षेपविचारः ।

विष्णुः,— “वतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्युस्तेषाञ्च गङ्गाभसि प्रक्षेपः ।”

यामदस्थिमनुष्यस्य गङ्गाभसि च तिष्ठति ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकेऽधितिष्ठति ॥

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।

गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥

यमः,— गङ्गातोयेषु यस्यास्थि वर्तते शुभकर्मणः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्नृणां लोकात्कथञ्चन ॥

आदित्यपुराणे^(१), तच्चयनाधिकारिणः,—

अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां

नयन्ति गङ्गाभसि ये कदाचित् ।

सङ्गावकस्यापि दयाभिभूता-

स्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥

कुलद्वयं वायथ वर्जयित्वा

मातापिचोर्जन्मभूम्याश्रयञ्च ।

अस्थीनि चान्यस्य नरो वरुञ्च

भाग्यचयं लभते दुष्कृतं च ॥

सङ्गावकस्य शुद्धभावस्य अतिसुहृद् इति यावत् ।

जन्मभूम्याश्रयं चेत्यनेनापि प्राथिकत्वात् सुहृदेवोच्यत इति नारा-
यणभाष्ये ।

तथा,— मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।

(१) आदिपुराणे ।

अस्थीन्यन्यकुलोत्पत्त्य नौत्वा चान्द्रायणाच्छुचिः ॥
 तत्स्थानात् सकलैर्नौत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले ।
 कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः ॥
 तत्स्थानात् अस्त्रिमञ्चयनात् ।

तत्प्रक्षेपविधिरादिपुराणे,—

स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा
 द्विरण्ममध्वाज्यतिलैश्च योज्य^(१) ।
 ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय
 पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ॥
 नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं समे प्रीत इति क्षिपेच्च ।
 उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं
 स दक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात् ।
 एवं ह्यते प्रेतपुरे स्थितस्य
 स्वर्गे गतिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या ॥

अर्थः,— गङ्गायां स्नात्वा ततोऽस्थीनि पञ्चगव्येन सिक्त्वा काश्चन-
 मध्वाज्यतिलैः संयोज्य मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणामुखो “नमोऽस्तु
 धर्मायति” वदन् जलं प्रविश्य “समे प्रीतो भवतु” इति जले
 क्षिपेत् । ततः उत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा वृत्ताध्ययनसमयाय ब्राह्मणाय
 दक्षिणां किञ्चिद्दद्यात्, इति ।

अथ आद्धकास्तो निरूप्यते ।

तत्रादौ आद्धस्तुतिः ।

यमः,— ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सज्जताग्रान् ।

सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥

दत्त्वानेन विधानेन सभन्ते चतुरो वरान् ।

धनमन्नं सुतानायुर्ददते पितरो भूवि ॥

आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कान्तिं पुष्टिं वलं तथा ।

पशून् सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात् ॥

अन्यत्र,— रतिशक्तिर्वरा कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता ।

दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यमेव च ॥

आद्वपुष्यमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ।

हारीतः,— स सर्वकामसंयुक्तो ह्यमृतत्वं च विन्दति ।

य एवं वेत्ति मतिमान् तस्य आद्वफलं भवेत् ॥

उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ ।

अकरणे दोषं तु स एवाह,—

न च श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र आद्वं विवर्जितम् ।

अपि मूलैः फलैर्वापि तथा ह्युदकतर्पणैः ॥

अविद्यमाने कुर्वीत नैव आद्वं विवर्जयेत् ।

आद्वस्वरूपं मनुः,—

विप्रस्त्रीकारपर्यन्तस्यागो द्रव्यस्य यः पितॄन् ।

उद्दिश्य मुख्यं आद्वं तत्तदङ्गमितरं स्मृतम् ॥

अतएवापस्तम्बः,— तथैतन्मनुः^(१), आद्वशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजा-

पतिः निःश्रेयसार्थं, तत्र पितरो देवताः ब्राह्मणास्त्राहवनीयार्थं

मासि मासि कार्योऽपरपक्षः । स्यादपराधः श्रेयानिति । आहुमिति शब्दो वाचको यस्य तत् तथा । ब्राह्मणास्त्राहवनीयार्थ इति त्यक्तव्य^(१)द्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वेनेत्यर्थः । तथा च पितृभुद्भिश्च द्रव्यात्यागो विप्रस्त्रीकारपर्यन्तः आहुमिति सञ्चणं । विष्टरब्राह्मणकआहुऽपि पश्चात् ब्राह्मणस्त्रीकारासञ्चणसमन्वयः ।

दैविकआहुऽपि,—

वसुवद्रादितिमुताः पितरः आहुदेवताः । इति स्मृतेः,

एते वै पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।

इति मन्त्रशिङ्गाच्च, देवानां पितृलोकसम्बन्धेन पितृत्वात् यमायमादीनां पितृत्वासञ्चणसङ्गतिः । आहुानुकल्पहिरण्यदाने तु यथोक्तसञ्चणसत्वात् सम्यगेव सञ्चणसङ्गतिः ।

एतेन आहुस्य दानत्वं सिद्धमिति । गङ्गातौरेऽन्यपुण्यस्थानेषु च प्रतिग्रहस्य निषिद्धत्वाच्छ्राद्धनिमन्त्रणम् तेषु न स्त्रीकार्यम् । ननु गयाश्राद्धादौ केवलपिण्डदाने खखलध्वंसपरस्त्रलापत्तिफलकत्यागरूपस्य दानस्याभावात् कथं दानतेति चेत्, उच्यते । परस्त्रलापत्तिर्न दानपदार्थान्तर्गता, प्रतिग्रहस्य वृत्त्यर्थत्वात् प्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावात् । न चैवं प्रौढिदत्तादिस्त्रीकार इव मन्त्रादिनियमो न स्यादिति वाच्यं । भोजनादौ दिङ्मुखादिनियमश्चेवादृष्टार्थत्वात् । किञ्च, यदि परस्त्रलापत्तेर्दानपदार्थान्तर्गतत्वं स्यात्तर्हि विवाहप्रकरणे “पिता प्रत्तामादाय” इति पारस्करसूत्रे प्रत्तामित्यनेन प्रतिग्रहसिद्धेरादायेति व्यर्थं स्यात् । किञ्च,—

मनसा पाचमुद्दिश्य ततो भूमौ जलं क्षिपेत् ।

, विद्यते सागरस्थान्तस्तथान्तो न हि विद्यते ॥

इत्युक्त्यागमाच्च दानत्वं न स्यात्, इति प्राञ्चः । वस्तुतः प्रति-
गृहस्थाङ्गत्वादङ्गनां प्रधानदेशकालान्वयित्वात् दानकाले प्रतिगृहे
समग्रफलं प्रतिगृहाकरणे तु अङ्गवैगुण्यं । वचनात्तु परोक्षदानस्थले
काम्यकर्मण्यङ्गवैगुण्ये फलमिति निष्कर्षः । मैथिलास्तु यागदान-
होमविलक्षणं उत्सर्गाभिधमपि त्यागमाहुः । पुष्करिण्युत्सर्गादौ
आब्रह्मक्षत्रपर्व्यन्तानां स्त्रीकाराभावेन दानत्वाभावात् । अथमेव
न्यायः परोक्षदानस्थले इति । तत्सिद्धं आहुस्य दानत्वम् । तथा,—

आहुं नामादनौयस्य द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन अहुया त्याग इति
वदद्भिर्विज्ञानेश्वरैरपि दानत्वमुक्तम् । तथा,—

पितृभ्यो ददातीति प्रत्यक्षश्रुतावपि दानत्वम् । नन्वत्र पितृणां
प्रतिगृहीतत्वाभावात् ब्राह्मणस्य प्रतिगृहीतत्वेऽपि दानविधौ
उद्देश्यत्वाभावादुद्देश्यत्वे सति प्रतीतिहीतुरेव सम्यदानत्वात् सम्यदान-
रहिते ददात्यर्थः, कथं सङ्गच्छते इति चेत् उच्यते । उद्देश्यत्वं च
तत्त्वेदमिति ज्ञानविषयत्वं तच्च ब्राह्मणस्यास्ति ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ।

दिगुणांस्तु कुशान् कृत्वा उग्रन्तस्त्रितृषा पितृन् ॥ '

आवाङ्म तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तादावावाहनेन प्रतिमाया^(१) देवतात्ववत्
ब्राह्मणस्यापि पितृत्वादुद्देश्यलोपपत्तेः^(२); अन्यथा प्रोक्षेत्यादिब्राह्मण-

(१) प्रतिमायां ।

(२) उद्देश्यलोपपत्तिः ।

नुज्ञादिकमसंज्ञतं स्यात् । “पितृभ्यो रोचतां, यथासुखं वाग्धृता-
जुषध्व”मित्याद्ययसङ्गतं स्यात् । अतएव “(१)अमुकसगोचैतत्तुभ्यमन्नं
स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराणोक्तौ पितृगोत्रोच्चारणमेव, न तु
निमन्त्रितब्राह्मणस्य । ननु “पितृन् यजते”(२) इति श्रुतेः आहुस्य
यागत्वमिति चेत्, न । तत्र यजतेर्दानार्थत्वपक्षाश्रयणात् ।
दानार्थत्वे तु पितृनिति द्वितीयाविभक्तिरनुपपन्नेति चेन्न ।
पितृनुद्दिश्य यजते(३) इति व्याख्यानस्याङ्गीकरणात् । “त्यागो द्रव्यस्य
यः पितृन्” उद्दिश्येति मनुक्तिरेवात्र प्रमाणं । एतेन यजत इति
वचनमवस्यस्य आहुस्य त्यागत्वं यागदानोभयरूपत्वं चेति युक्तिजालं
वितत्य वदन्तो निरस्ता एव । तत्र ब्राह्मणभोजनं प्रधानं, उत
पिण्डदानं आहोस्वित् उभयम् ।

यदा पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्याग एव, इति सन्देहे । “विप्रस्त्री-
कारपर्यन्तः” इत्युक्तेर्ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं, पिण्डदानमिति
च केचित् । अन्ये तु पङ्क्तिपावननिमन्त्रणापाङ्कभोजनदोषामद्रव्यक-
आहुदर्शनआहुतिकप्रतिग्रहानध्यायादिदर्शनात् ब्राह्मणभोजनं प्रधान-
मिति । कर्काचार्यास्तु,— गयाआहुभौषपिण्डदाने शान्तनुहस्तो-
त्यानदर्शनकेवलपिण्डदानविधिर्भः पिण्डदानं प्रधानमिति ।

नारायणभट्टप्रभृतयस्तु “उभयं प्रधानं” इति ।

तथा च,— अग्नौ ऊतेन देवस्थाः पितृस्था द्विजतर्पणैः ।

नरकस्थाश्च तप्यन्ति पिण्डैर्देवैस्त्रिभिर्भूवि ॥

(१) अमुकामुकगोचैतत्तुभ्यमन्नम् ।

(२) यजेत ।

(३) यजेतेति ।

इति ब्राह्मणभोजनपिण्डदानयोः समकचतया फलश्रवणं ।
नन्वेवं सति अग्नौकरणस्यापि प्राधान्यमिति चेत्, अस्तु नाम,
नैतावताऽनयोः प्राधान्यहानिरिति । ननु मघादौ पिण्डाभावात्
कथं श्राद्धफलसिद्धिरिति चेत्, उच्यते, असोमयाजिनः साक्षाद्य-
विरहेऽपि प्रधानसिद्धिवत् फलसिद्धिः । वस्तुतस्तु पितृनुद्दिश्य
द्रव्यत्याग एव प्रधानं, स च गयाश्राद्धादिविहितकेवलपिण्डदानेऽ-
प्यस्ति “विप्रस्त्रीकारपर्यन्तः” इति मनूक्तिस्तु दानरूपे श्राद्धे
प्रतिपद्यत्याङ्गत्वेनार्थप्राप्तत्वादेव विप्रस्त्रीकारांगेऽनुवाद एव । अन्यथा
“त्यागोद्रव्यस्य यः पितृन्” उद्दिश्येति व्यर्थं स्यात् । तत्र अमुक^(१)म-
गोत्रैतदित्यादिब्राह्मोक्तिः प्रमाणम् ।

ननु पिण्डदानसहितश्राद्धे कृत्स्नस्य पाकस्य आदावेव पित्रुद्देशेन
त्यक्तत्वात् कथं पिण्डदानमिति चेत्, उच्यते । वपाप्रचारश्च-
द्याद्यङ्गप्रचारविप्रकर्षवन्तावत्कालव्यापी प्रधानपदार्थः पिण्डदानं ।
उत्पत्तिविधावेकलश्रवणात् सोमवत् वा एक एवाभ्यस्यते । यदा-
पशुपुरोडाशवत् देवतास्मारकत्वेन तत्सन्निपातिसंस्कारविशेषोऽङ्गं
पिण्डदानम् । ब्राह्मणभोजनकाल एव कृत्स्नपाकस्य पित्रुद्देशेन त्यक्त-
त्वेऽपि पिण्डदानकाले पुनः स्त्रीकरणं स्निष्टकृददविरुद्धमिति सर्वं
समञ्जसम् ।

अथ श्राद्धकालाः ।

याज्ञवल्क्यः,— अमावस्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिविधुवत्सूर्यसंक्रमः ॥

(१) अमुकामुक्तगोत्रैतकुभ्यमन्न० ।

अतिपातो गजच्छाया ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

आर्द्धं प्रतिरुचिष्वैव आर्द्धकाशा प्रकीर्णिताः ।

सूर्याचन्द्रमयोः संक्रान्तिसाम्यं अतीपात इति लक्ष्मीधरः ।
योगविशेष इत्यर्थः । अस्य पारिभाषिकं लक्षणम् अलभ्ययोग-
प्रकरणे लेख्यम् । गजच्छायालक्षणं तु महालयआर्द्धप्रकरणे लेख्यम् ।
आर्द्धं प्रतिरुचिरित्यस्यार्थः आर्द्धं कार्यमिति यदा रुचिर्जायते
तदैव आर्द्धकाश इत्यर्थः ।

अथ आर्द्धशब्दार्थः ।

मरौचिः,— प्रेतं पितृंश्च निर्दिश्य त्याज्यं यन्निघमात्मनः ।

अर्द्धया दीयते यद्यत्तत् आर्द्धं परिकीर्णितम् ॥

वृहस्पतिरपि,— संस्मृतं भोजनार्हंश्च पयोदधिघृताश्वितम् ।

अर्द्धया दीयते यस्माच्छ्रार्द्धं तेन निगद्यते ॥

तच्च आर्द्धं नित्यनेमिक्तिकाम्यभेदेन त्रिविधम् । तच्च प्रति-
दिनआर्द्धामावस्थाष्टकाम्बुष्टकायुगादिआर्द्धानि नित्यानि । तच्च
प्रमाणं वक्ष्यते ।

नैमित्तिकानि काम्यान्यथाह गालवः—

प्रेतआर्द्धं सपिण्डान्तं संक्रान्तिग्रहणेषु च ।

संवत्सरोदकुम्भश्च वृद्धिआर्द्धं निमित्ततः ॥

तथा,— तिथ्यादिषु च यच्छ्रार्द्धं मन्वादिषु युगादिषु ।

अलभ्येषु च योगेषु तत्काम्यं समुदाहृतम् ॥

युगादीनां नित्यकाम्यत्वादत्रापि ग्रहणमविरुद्धम् । तिथ्यादि-
ध्विति तिथिवारनक्षत्रयोगकरणेष्वित्यर्थः । तानि च वक्ष्यन्ते ।

विश्वामित्रः, आङ्गानि दादशेत्याह—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिआङ्गं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यं^(१) शुद्ध्यर्थमष्टमं ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

याचास्त्रेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं पुनः ॥

विवृतश्चैतत् भविष्ये,—

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कौर्त्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनान्तदशक्ताबुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यं अयुग्मानाग्रयेद्विज्ञान् ॥

कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थमिद्विज्ञेयम् ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥

वृद्धौ यत् क्रियते आङ्गं वृद्धिआङ्गं तदुच्यते ।

सर्वं प्रदक्षिणं काव्यं पूर्वाङ्गे तृपवीतिना ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पित्रपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यामेतद्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।

नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।

क्रियते पर्वणि यत्तु तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥

(१) द्वाः ।

गोष्ठ्यां यत्क्रियते आहुं गोष्ठीआहुं तदुच्यते ।
 बहूनां विदुषां सम्यक्सुखार्थं पितृवृत्तये ॥
 क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।
 शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥
 निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।
 ज्ञेयं पुंसवने चैव आहुं कर्माङ्गमेव च ॥
 देवानुद्दिष्य तु आहुं यत्तद्देविकमुच्यते ।
 हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्पुनः ॥
 गच्छन् देशान्तरं यत्तु आहुं कुर्यात्तु सर्पिषा ।
 याचार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेगे च न संशयः ॥
 शरीरोपचये आहुमर्थोपचय एव च ।
 पुद्ध्यर्थमेतत् विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥

उपवीतिनेत्यन्तं वृद्धिआहुं योज्यम् । वृद्धिः पुत्रजन्मादि । शेषं
 स्यादित्यन्तं सपिण्डने योज्यम् । अपिकारेण स्त्रियाः सपिण्डनं
 कार्यं, एकोद्दिष्टपदेन वार्षिकं स्त्रियाः कार्यमित्यर्थः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः,—

एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ।

अमावास्यामत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स तेनामावास्यां प्रायेति
 व्याख्या । क्रियते वेत्यत्र पर्वपदेन संक्रान्ताद्यष्टकान्वष्टकादिपरि-
 ग्रहः । गोष्ठीआहुं कर्त्तृसमुदायः, सम्यक्सुखार्थं आहुसामग्रीसम्यदा
 यत्सुखं तदर्थं बहूनां विदुषां केनापि निमित्तेन युगपत्तीर्थआहुं
 कर्त्तव्ये देशकालादिवशात् पृथक्पाकाद्यसम्भवे सम्भूय आहुसामग्री-

सम्पादनेन यत् श्राद्धं तद्गोष्ठौश्राद्धमित्यर्थः । निषेककाल इत्यादि
 श्रौतस्मार्त्तकर्मोपचक्षणम् । एतच्च कर्माङ्गश्राद्धं वृद्धिश्राद्धवत्कार्यम् ।
 “कर्माङ्गं वृद्धिस्तत्” इति पारस्करसूचात् । कर्माङ्गसंज्ञाकरणं
 अकरणे कर्मवैगुण्यद्योतनार्थम् । दैविकं तु नित्यश्राद्धवत् । तदनु-
 वृत्तौ “नित्यश्राद्धवत् कुर्यादिति” पारस्करोक्तेः । गच्छन्नित्यादि-
 तीर्थयात्रार्थं देशान्तरगमनसमये, यात्रां समाप्यागमनानन्तरं
 गृहप्रवेशे चेत्यर्थः । सर्पिषा सर्पिःप्राधान्येन यात्राङ्गश्राद्धमित्यर्थः ।
 शरीरेत्यत्र शरीरोपचयहेतौ रसायनादौ कर्त्तव्ये इत्यर्थः । एतत्-
 वचनक्रमेण श्राद्धकाला विचार्यन्ते । तत्राष्टधाविभक्तस्य दिवसस्य
 पञ्चमो भागो नित्यश्राद्धकालः ।

तथा च दत्तः,—

पञ्चमे च तथाभागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कौटानां चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषमुक् भवेत् ।

यथार्हतो यथायोग्यम्,

संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम् । यद्यपि नित्यश्राद्धे
 “अग्निलैः पाणिनेवार्घः” इत्यादिविधिरस्ति, तथापि अणुद्रुतेत्या-
 द्युक्ताशक्तपक्षमेवाश्रित्य अन्नादिकं स्थापयित्वा कुशमर्चितजलेन वा
 उत्सर्गमाचरतु नान्यत् किञ्चित् ।

तथा च कृन्दोगपरिशिष्टे,—

अप्येकमाश्रयेत् विप्रं पितृयज्ञार्थमिद्वये ।

अद्यैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमयापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्यो^(१) यथाविधि ।

पितृभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिजः ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निवपेदपः^(२) ॥

अन्नोत्सर्गार्थमन्ते जलं क्षिपेदित्यर्थः । तथा च सनकाद्यन्नदान-
मपि नित्यश्राद्धाङ्गं ।

तच्च व्यक्तं स्मृत्यन्तरे,—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यान्ननुष्यैः सह गीयते ।

कुलविशेषे एतन्नित्यश्राद्धं एकस्मिन्नेव पत्रे षट्पुरुषात्मकतया
कुर्वन्ति । केचित् पित्रादीनां एकपत्रं मातामहादीनां एकपत्रं कुर्व-
न्ति । अस्मदादिकुलेषु पृथक् पृथक् पत्रद्वयं, षाट्पुरुषिकं चान्य-
दिति पत्रत्रयं^(१) कुर्वन्ति । अत्र कर्तुर्मांसाश्रिते मत्स्यमांसादिकं
देयम् ।

देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ।

इति नित्यश्राद्धाभिप्रायेण मनुनाभ्यनुज्ञातत्वात् । एवं च,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि मांसतर्जमदैवतम् ॥

इति वाक्यं वानप्रस्थविषयम् । काम्यमांसवर्जनसङ्कल्पकर्तृविषयं
वेति ज्ञेयम् । अस्मदादिकुलेषु तु एतदुभयवाक्यानुरोधेन त्रैपुरु-

(१) अन्य० ।

(२) निनयेत् ।

(३) पत्रत्रयात्मक० ।

षिकपत्रयोर्नेव मांसदानम् । घाट्पुरुषिकपत्रे एव मांसदानमिति
समाचारः समीचीनः ।

मांसमन्त्रं तथा आहुं गृहे यक्षोपसाधितम् ।

इत्युक्तेश्च । एतन्नित्यआहुं अपुत्रभाटपितृव्यादीनां एकपुरुषा-
त्मकं कार्यम् । भ्रात्रादीनामुत्तरक्रियास्तपि कर्त्तव्योक्तेः ।

केचित्तु जीवत्पितृकस्यापि साग्निकत्वे,—

न जीवत्पितृकः आहुं कुर्यादग्निमृते द्विजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साग्निकः ।

इति सुमन्त्रोक्तैर्वैकल्पिकमिति तन्न ।

“न जीवन्तमतिदद्यात्”

इति प्रत्यक्षश्रुतेः ।

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुस्मृतिविरोधात् । तथा च जीवत्पितृकस्य साग्निकत्वे-
ऽपि पक्षान्तमेव वैश्वदेवं नित्यआहुभावावस्थेति समाचारः समीचीनः
नित्यआहुवैश्वदेवादिकं तु पितृपुत्रभ्रात्रादीनामविभक्तानामेकेन
करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेषद्विजार्चनम् ।

एकं भवेत् विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥ इत्युक्तेः ।

यद्यपि,—

एवं सह वसेयुर्वा पृथक् वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथक् हि बद्धंते धर्मस्तस्मात् धर्म्याः पृथक् क्रियाः ॥

इति ब्रह्मसूक्तप्राप्त्यादिफलार्थं पुनः काम्यतया पृथक् पृथक्

करणं अविभक्तानां मनुनोक्तं । तथापि तथाचारः कदापि न दृश्यते । तथापि,—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

इति गौतमोक्ते मातामहादिश्राद्धस्य पितृश्राद्धाधीनत्वेन अविभक्तसपत्नीभाट्टणामपि एकेन नित्यश्राद्धे कृते अन्येन स्वमातामहाद्यर्थं पुनः पचान्तरं न क्रियते । एवममावास्यादिश्राद्धेष्वपि पृथक्करणसमाचाराभावः ।

ब्रह्मचारौ भवेच्छ्राद्धे मुक्ता श्राद्धं तु नैमित्तिकम् ।

इत्युक्तेर्नित्यश्राद्धे श्राद्धदिनविहितश्राद्धनियमाभावः । गृह-स्वामिनोऽनुपनीतत्वे तु नित्यश्राद्धस्यास्य पञ्चयज्ञान्तर्गतत्वात् करणाभावः । पारस्करसूत्रे समावर्त्तनमुक्त्वा,— “अथातः पञ्चयज्ञा इति” समावर्त्तनानन्तरमेव पञ्चयज्ञेष्वधिकारोक्तेः ।

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन निवर्त्तरन् ।

इति षष्ठे च जैमिनीयसूत्राच्च,—

स्मृतीनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्तरन्निति तस्यार्थः । अविभक्तानां प्रावासे गृहान्तरावस्थाने पृथक्पाके सत्यपि न पृथक्वैश्वदेवकरणम् ।

• लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवस्य कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति शातातपाद्युक्तौ पञ्चसूनादोषस्यैव वैश्वदेवनिमित्तत्वमिति एकेन यत्र कुत्रापि तत्करणे^(१) दोषनिवृत्तेरुत्पन्नत्वात् । एतेन

पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वमाशङ्क्य पृथक्पाके यद्वैश्वदेवान्तरकरणं
तन्निरस्तम् । पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वात् श्रुतेः ।

अथ क्रमप्राप्तनैमित्तिकश्राद्धस्य कालविचारः ।

श्राद्धकालनिगमोक्तकारिका याः स्वदेशवृधतोषकारिकाः ।

अन्यदेशमततापकालिकास्तास्तनोऽमुदितयुक्तिकालिकाः ।

तथा च,—

मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्ध्वं मुहूर्त्तात् दशमादधः ।

एकोद्दिष्टस्य कालोऽयं मुहूर्त्तात् दशमात् परम् ॥

मुहूर्त्तचित्तयं कालं अमावास्यास्य सप्तमात् ।

परतः पञ्च मुहूर्त्ताः पार्वणस्येतरस्य तु ॥

पूर्वाह्ने प्रथमादूर्द्ध्वं यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

तदाभ्युदयिकश्राद्धकालत्वेनावधारितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य कालश्चेन्न लभ्येत दिनद्वये ।

मुहूर्त्तं दशमादावप्येकोद्दिष्टं तदा भवेत् ॥

पार्वणस्य तु मुहूर्त्ताः पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

तेषां परेऽष्टमाच्छस्ता अष्टमस्तदसम्भवे ॥

दिनद्वयेऽपि लभ्येत कालश्चेत् प्रथमादरः ।

पूर्वं वा मुख्यचोदना लोकवत् प्राह जैमिनिः ॥

तचादौ नैमित्तिकस्य वार्षिकश्राद्धस्यावश्यकत्वं भविष्ये,—

मृतेऽहनि पितुर्यस्य न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ।

मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥

नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ।

तथा,— पण्डिता ज्ञानिनो वापि मूर्खा योषित एव वा ॥

मृताहं समतिक्रम्य चण्डालाः सप्तजन्मसु ।

शतानन्दसंगहे,—

आह्वानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं साम्बत्सरं स्मृतम् ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत अकुर्वन्नरकं व्रजेत् ॥

फलं चाह हरिहरसमुच्चये,—

ग्रहणानां सहस्रेषु अमावास्याशतेषु च ।

ततोऽन्यतरं याति यस्तु कुर्यान्मृतेऽहनि ।

तच्च द्विविधम्,—

एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति ।

यमः,— सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः ।

मातापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥

अत्र भविष्योक्तिरप्युक्ता । यमद्गमिः,—

आपाद्य सहपिण्डत्वमौरभो विधिवत्सुतः ।

कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः चयेऽहनि ।

पार्वणविधिनेत्यर्थः । एवं याज्ञवल्क्येन एकोद्दिष्टमुक्तं । मनुना पार्वणमुक्तम् । एवं च उभयोर्यवज्ञौहिषवत् विकल्पः । ननु यवब्रौहि-
विकल्पे निन्दोक्तिर्नास्ति ।

इह तु,— ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं यः समाचरेत् ।

स देवपितृहा स स्थान्मातृभ्रातृविनाशकः ॥

मृताहं पार्वणं कुर्वन्मधोऽधो याति मानवः ।

संप्रत्येवमुक्तौ भावः प्रेतेषु तु ततो भवेत् ॥

इति मात्स्योक्तौ निन्दोक्तेः, कथं विकल्प इति चेत्, उच्यते ।
न हि निन्दाऽनिन्द्यं निन्दितं प्रवर्त्तते । अपि तर्हि स्तुत्यं स्तोतु-
मिति न्यायेन उदितानुदितहोमवद्विकल्पोऽस्तु । अतएव कल्प-
तरुकारैस्तुल्यवस्तुवादिकल्प इत्येवोक्तम् । कर्काचार्यैरपि देशकुला-
चारव्यवस्थेत्युक्तम् ।

कल्पतरौ श्रौरसत्तेजज्जपुचसाम्यनग्रीनां याऽच व्यवस्था उक्ता,
साऽस्मद्देशे नैवाद्रियते, विज्ञानेश्वरैरपि नादृता । एवं देशकुला-
चारव्यवस्थया उभयोर्विकल्प इति ।

यच्च यच्च प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।

पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

इति मात्स्येऽपि प्रतिप्रसवोक्तेरेकोद्दिष्टकुलेऽपि साम्निपुत्रेण
मृताहं आहुं पार्वणविधिनैव कार्यम् । तथा चिदण्डिन्यासिनो-
मृताहं आहुं पार्वणमेव ।

आपस्तम्बः,—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत सन्यासिनां च सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणआहुं न कर्त्तव्यं सुतेन वै ।

चिदण्डयज्ञादेव प्रेतत्वं नैव गच्छति ॥

तत्पत्नीनामपि मृताहं आहुम् । तथा प्रेतपञ्चामावाख्योर्मुताह-
आहुं प्राप्ते पार्वणमेवेति वक्ष्यते । अथ पार्वणि कुलेऽप्येकोद्दिष्टविधिः ।

आपस्तम्बः,—अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ इति ।

तथा च आङ्गार्याणामपि पुत्रपितृव्यादीनां तत्पत्नीनामपि मृताहश्राद्धम् सर्वकुलेष्वपि एकोद्दिष्टमेव । तथा साग्निकानग्निकैः सर्वैरपि आमावास्याप्रेतपक्षयोरपि तन्मृताहे एकोद्दिष्टमेव कार्यम् ।

अनयोर्लक्षणम् ।

कण्वः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रकीर्तितम् ।

चौनुद्दिश्य तु यत्तद्वि पार्वणं मुनयो विदुः ॥ इति ।

अतएव पर्वण्यमावास्यायां भवं पार्वणमिति, यौगिकार्थस्य मृताहश्राद्धौ अभावेऽपि पारिभाषिकपार्वणत्वं त्रिपुरुषोद्देशेन विहितत्वादमावास्यासाम्येन प्रवृत्तम् । एवं काम्यश्राद्धेष्वपि ज्ञेयम् ।

अथ मृताहस्वरूपम् ।

व्यासः,— मासपक्षतिथिसृष्टे यो यस्मिन् च्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं चयाहं तस्य तद्विदुः ॥ इति ।

अथैकोद्दिष्टश्राद्धकालः ।

व्यासः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं देवहीनं विधीयते ।

एकोद्दिष्टन्तु तत्प्रोक्तं मध्याह्ने तत्प्रकीर्तितम् ॥

कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ इति ।

तथा च पूर्वोक्तपञ्चदशधा विभक्तस्य दिवसस्य गन्धर्वकुतपरोहिणसंज्ञकानां सप्तमाष्टमनवममुद्घर्त्तनानामेकोद्दिष्टकालत्वेन प्रतीतावपि,—

आरभ्य कुतपे आढ्यं कुर्यादारोहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

रोहिणं लङ्घयेद्यस्तु ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

इति श्लोकगौतमोक्तेः कुतपरोहिणावेव कर्मकालत्वेन व्यवस्थितौ ।

अत एव,— मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्धं मुहूर्त्ताद्दशमादधः ।

इति शिष्टाः ।

कुतपलक्षणं वायवीये,—

दिवसस्थाष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमन्त्रयम् ॥

इति । तथा च तन्मुहूर्त्तद्वयव्यापिनी तिथिरेकोद्दिष्टे ग्राह्येव ।

तत्र षोढाभेदे सति पूर्वद्युरेव तज्ज्ञाप्तौ न सन्देहः । परेद्युरेव

तज्ज्ञाप्तौ परेद्युरेव । उभयत्र तज्ज्ञाप्तौ उभयत्र तज्ज्ञाप्यभावे वा

पूर्वेद्युरेव ।

तत्र हारीतः,—

अपराह्नः पितॄणान्तु यापराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्ये च न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

वृहन्ननुः,—यस्यामस्तं रविर्धाति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्नः स्वयंभुवा ॥

वौधायनः,—उदिते दैवतं भानौ पितृञ्चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्त्तं चिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यक्रव्ययोः ॥

इत्याद्यपराह्णसायाह्नास्तमयव्याप्तिविषयसामान्यवचनबलात् ।

तथा उभयव्याप्तिपक्षे मनुरपि,—

इथाङ्गव्यापिनी चेत् स्थान्मृताहे तु ^(१)यथा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या निमुक्तता भवेद्यदि ॥

उभयदिने साम्येनैकदेशव्याप्तौ तिथेः साम्ये च दृढौ च पर-
दिने आह्वम् । तिथेः क्षये तु पूर्वधुः आह्वं, पूर्वोदाहृतस्त्वादि-
वचनात् । तदचनस्य दैवपित्रसाधारण्येन निर्णीतत्वात् । उभयदिने
वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ यद्दिने महती व्याप्तिः, तद्दिने एव आह्वम् ।
महत्वेन निर्णयः पार्वणश्राद्धे वक्तव्यः ॥

इति एकोद्दिष्टश्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ पार्वणश्राद्धकालः ।

तच्च यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये “अपराङ्गः पितृणान्तु” इति
हारीतोक्तिः, “यस्यामस्तं रविर्याति” इति दृष्टान्तनूतिः “उदिते
दैवतं भानाविति” बोधायनोक्तयः साधारण्येन पूर्वमुक्ताः “अप-
राङ्गः पितृणां” इति श्रुतिश्च ^(१) ।

दृष्टगौतमः,— मथाङ्गव्यापिनी या सात्यैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् । इति,
अपराङ्गव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥ इति ।

तथा चापराङ्ग एव पार्वणश्राद्धकालः । अपराङ्गस्तु पञ्चदशधा-
विभक्तस्य दिवसस्य दशमैकादशद्वादशात्मकः चतुर्थो भागः ।
ननु मनुना तु,—

तथा श्राद्धस्य पूर्वाङ्गादपराङ्गो विशिष्यते ।

इति दिवसापराङ्गमेवापराङ्गत्वेनोक्तम् इति चेत्, उच्यते ।

कदाचित् कार्यवशात् पार्वणश्राद्धस्य सहस्रा कार्यत्वे सति दिवसा-
परभाग एव कार्यत्वं न पूर्वभाग इत्यत्रैव तात्पर्यम्, तद्वचनस्येति
बोध्यम् । यच्च,—

अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तचाष्टमो मुहूर्त्ता यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

अष्टमे भास्करो यस्मान्मन्दीभवति सर्वदा ।

तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विशिष्यते ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्तथाभवनमिष्यते ॥

इति मात्स्योक्तौ यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये कुतपस्य प्रारम्भकाल-
मुक्ता नवमादिमुहूर्त्तानां श्राद्धकाललमुक्तम् । तेन मध्याह्नसम्बन्धि-
नमपि नवममुहूर्त्तमादायैवामावासेतरपार्वणश्राद्धकालो निर्णयः ।

अत एव अस्मद्देशीयशिष्टाः,—

पार्वणस्य^(१) तु मुहूर्त्ताः पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

तेषां परेऽष्टमाह्ना अष्टमस्तदसम्भवे ॥ इति ।

तथा च सति अमावासेतरपार्वणेऽधिकं नवममुहूर्त्तस्य प्रवेशो
न प्रकृतापराह्णस्य हानिः । किञ्च, सप्तमात् परतः इति यदस्म-
द्देशीयशिष्टैः प्रागुक्तं तदप्यष्टममुहूर्त्तस्यारम्भाभिप्रायमित्यवग्रेहम् ।
तच्च षोढा भेदा उच्येयाः । तच्च पूर्वद्युरेव तादृशापराह्णव्याप्तौ
पूर्वद्युरेव । परेद्युरेव तद्व्याप्तौ परेद्युरेव श्राद्धम् । दिनद्वयेऽप्यपराह्ण-
व्याप्तौ पूर्वद्युरेव । “मुख्यं वा पूर्वचोदनेति” जैमिनीयन्यायात्,

(१) पार्वणस्य मुहूर्त्तास्तु पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

यथाहव्यापिनीत्यादि मनूक्तेषु । दिनद्वयेऽपीति संग्रहकौ स्फुटत्वाच्च ।

यदा दिनद्वयेऽप्यपराक्ते व्याप्यभावस्तदा पूर्वद्युरेव ।

तत्र मनुः,— “यस्यामस्तं रविर्यातीत्यादिना” ।

शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि,—

प्रायः प्रातरुपोऽस्या हि तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पिबद्दृष्ट्यर्थं पैत्र^(१)ञ्चोक्तं महर्षिभिः ॥

मूलं तिथिमूलम् । “पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः काल-
कोविदैः” । इति नारदीयोक्तेः ।

व्यासः,— अङ्ग्यस्तमनवेलायां कलामात्रापि या तिथिः ।

सैव प्रत्याब्दिके आद्धे नेतरा पुण्यहानिदा ॥

नारदीये,— पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी कृता ।

पित्येऽस्तमनवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

इति साकल्यमपि प्रतिपादितम् ।

गोभिलः,— सायाह्नव्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहृता ।

शिवरहस्यब्रह्मवैवर्त्तनारदीयसौरपुराणेषु,—

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च^(२) पितुः साम्बत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ननु अपराह्नव्याप्यभावे परेद्युः कुतपकाले सत्त्वात्तद्दिन एवास्तु
इति चेन्न, पूर्वद्युस्तिथिमूलत्वास्तमयव्याप्तिरूपगुणद्वयसङ्गावात्, कुतप-
त्यारम्भकालत्वेनोपादानात् व्यवस्थापकत्वाभावाच्च । यदा दिनद्वये
वैषम्येणैकदेशव्याप्तिस्तदा यद्दिने महती व्याप्तिस्तद्दिन एव आद्धम् ।

दिपराह्व्यापिनी चेदाब्दिकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विद्धां प्रशंसन्ति महर्षयः ॥

इति मरीच्युक्तेः ।

दिनद्वयेऽप्यपराह्व्यैकदेशव्याप्तौ साम्येन एकदेशव्याप्तिश्चेत् तत्र तिथेः साम्ये बृह्मै च परेद्युः आह्मं, तस्मिन्नेव पक्षे तिथेः क्षये पूर्वद्युः आह्मं खर्वदर्पादिवाक्यात् ।

एतेन,— अपराह्व्यद्वयव्यापिन्यतीतस्य तु या तिथिः ।

क्षये पूर्वा तु कर्त्तव्या बृह्मै कार्या तथोत्तरा ॥

इति, बौधायनोक्तिरेतत्समानार्थिकैव । अतीतस्य मृतस्थेत्यर्थः ।

अत्र यत्साम्ये किञ्चिन्नोक्तम्, तद्बृह्मपक्षोक्तेखेनैव चारितार्थादिति बोध्यम् ।

ननु,— तिथ्यादौ तु भवेद्यावान् ह्यमो बृह्मिः परेऽहनि ।

तावान् ग्राह्यः स पूर्वद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्म्मणि ॥

इति स्मृतिमुपजीव्य उत्तरतिथिगतबृह्मिचयप्रक्षेपेण कृतस्य प्रेक्षावच्छिखामणिमाधवाचार्यनिर्णयस्य किमित्यनादरः कृत इति चेत्, उच्यते ।

अस्याः स्मृतेर्मूलाभावेऽपि स्वदेशाचारोपपद्येनैव माधवाचार्यै-
स्तादृशो निर्णयः कृतः । कल्पतरुप्रसूतिभिस्तथाऽस्मदेशीयेः
प्राचीनैरन्यग्रिष्टैरपि स्वदेशाचारविरुद्धः स निर्णयो न कृत इति
अस्माभिरपि नादृतः । ननु अस्मदेशेऽपि कैश्चिन्नवीनैर्महतां
माधवाचार्याणां निर्णयः कथं न स्वीकार्य इत्याग्रहः क्रियत इति
चेत् । न किञ्चिदेतत् । यदि माधवाचार्य्यवस्था सर्वत्रैवादरणीया,

तर्हि वक्ष्यमाणाभावात्त्याश्राद्धेऽपराङ्गकासीनो दर्श आब्धिकवन्मत
इति पञ्चधाविभागपक्षमाहुत्य तत्कृतां व्यवस्थामनाहुत्य त्रिधा-
विभागपक्षः किमिति तैरप्याद्रियेत ।

अथ तैर्वक्तव्यम्,—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति भनूत्तेरमावास्यायां स्त्रदेशाचार एव गृह्यत इति । तर्हि
स्त्रदेशाचारोपपृम्भेनैव तद्व्यवस्था नादरणीयेव । तस्मादस्त्रदेशसमा-
चारविरुद्धा माधवाचार्यव्यवस्थास्त्रदेशीयैः आह्वविषये नाद्रियत एव ।
इत्यमावास्येतरपार्वणश्राद्धकास्त्रनिर्णयः पार्वणिभिः सामन्तरिके
थोच्यः । विप्रवशादपराङ्गासम्भवे सायाङ्गेऽपि सर्वपार्वणश्राद्धकरणे-
ऽप्यदोषः ।

तथा च व्यासः,— स्त्रकालातिक्रमे कुर्व्याद्रात्रेः पूर्वं यथाविधि ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

विधिज्ञः श्राद्धयोपेतः सम्यक्पात्रनियोजकः ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

श्रेयः श्राद्धकरणोक्तफलम् ।

अतएव सायाङ्गस्य गौणकालत्वमिति न कश्चिद्विरोधः । तथा
दिवारम्भस्य तस्य रात्रौ समापनेऽप्यदोषः । “न च नक्तवच्छ्राद्धं
कुर्वीत आरम्भे चाङ्गि वा भोजनमासमापनादिति आपस्तम्बोक्तेः ।”
यत्तु स्कान्दे,— उपसन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन ।

स काश्च आसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

इति । तत् सति सम्भवे तत्र नादरणौषमित्येव परम् ।

किन्तु,—

रात्रौ आङ्गं न कुर्वीत रात्रौ कौर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्योर्भयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥

इति मनुस्मृत्या रात्र्यादिषु आङ्गारम्भः सर्वथा न ^(१)कार्यः । अत्रा-
सम्भवपक्षा ये उक्तास्ते काम्यश्राद्धेषु^१ नादेयाः । आवश्यककर्माणामेव
गौणकालाभ्यनुज्ञानात् ।

तथा च मण्डनाचार्याः,—

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि तत्कार्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

इति । एतादृशो मुख्यसदृशः । तथा यत्र यत्र दिनद्वयापराङ्ग-
व्याप्तौ पूर्वेषुः आङ्गं निर्णीतम् । तत्र केनचिन्निमित्तेन पूर्वद्वुरकरणे
परेद्युरप्यनुष्ठेयम् । अङ्गलोपादरमङ्गवैगुण्यसहनमिति तिथिशेष-
करणपक्षोऽयं काम्यनित्योभयसाधारणः ।

तथाच, काम्यव्रतप्रसङ्गे माधवाचार्याः,—

मुख्यतिथ्यन्तराद्ये तु तिथिशेषोऽपि गृह्यते^(२) ।

इति । यत्तु माधवाचार्यैराब्दिकपरित्यागे प्रत्यवायवाङ्ग-
स्यादसम्भवे रात्रावपि तदारम्भः कार्यः इत्युक्तं तदस्मद्देशेयैः
कदाचित्^(३) नाचर्यते ।

अस्मर्गं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।^१

इति याज्ञवल्क्योक्तेः, “रात्रेः पूर्वं यथाविधि । रात्रेरन्यत्र

(१) लोकार्थः ।

(२) गृह्यता० ।

(३) कदाचिदपि ।

कुर्वाणः" इत्यादि मनुष्यादेश्च । ननु तर्हि आब्दिकलोपः प्रसज्येत
इति चेत्, न । आङ्गविघ्ने कालस्य विहितत्वात् ।

तथाच मरौचिः,—

आङ्गविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादशान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति सर्वविघ्नोद्देशेनोक्त्वा पुनर्द्रव्याद्यसम्पत्तौ, स एव,—

आङ्गविघ्ने समुत्पन्नेऽविज्ञाते च मृतेऽहनि ।

कुर्वादन्नेन कृष्णायामेकादशां विधुचये ॥

विधुचये दर्शं । एतत्कृष्णैकादश्यामसम्भवे “दर्शं वापि मनी-
षिणः”, इति स्मृत्यन्तरात् ।

कार्ष्णाजिनिर्यक्तमाह,—

आपन्नोऽप्याब्दिकं नैव कुर्वादामेन कर्हिचित् ।

अन्नेन तदमायान्तु कृष्णे वा हरिवासरे ॥

हरिवासर एकादशी । तथा भार्यायां रजस्वलायामपि
आब्दिकं पक्वान्नेनैव कार्यं, नामेन न हेन्ना वापि ।

तथा च लोपाचिः,—

पुष्पवत्स्त्रपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्वाद्देन्ना वामेन न कश्चित् ॥

शरीतोऽपि,—आङ्गविघ्ने दिजातौनामामआङ्गं प्रकीर्त्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं माससम्बत्सरादृते ॥

मासं मासिकं सम्बत्सरमाब्दिकं इत्यर्थः । एवमन्यान्यपि
हेमामआङ्गविधायकवचनानि आब्दिकेतरपराख्येव ।

ननु,— आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्रला ।

पञ्चमेऽहनि तत्कार्यं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनि ॥

इत्युक्तेः का गतिरिति चेत्, उच्यते,

अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते पत्युराब्दिके ।

रजस्रला भवेत् सा तु कुर्यात्पञ्चमेऽहनि ॥

इति श्लोकगौतमोक्तिसमानार्थमेवेति बोध्यम् । केवलं चन्द्र-
सूर्यापरागदिने आब्दिकपाते आमेन हेन्ना वा तच्छ्राद्धं कार्यम् ।

तथाच गोभिलः,—

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ।

अन्तेनासम्भवे हेन्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥

दर्शे रविग्रहणे तत्पूर्वयामचतुष्के पाकाभावादन्नासम्भवा-
दामेन हेन्ना वा आद्धकरणं, मुक्तनन्तरं आद्धकालसम्भवे पक्वाग्नेनैव
तत्करणं स्वतः सिद्धमेव इत्यभिप्रायः । चन्द्रग्रहणे तु ग्रहणात् पूर्वं
पौर्णमास्यां कदाचित् आद्धकालसम्भवे पक्वाग्नेनैव, कदाचिदसम्भवे तु
तथापि हेन्नामेन वाब्दिकआद्धम् ।

तथा च बौधायनः,—

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवृत्ते पुत्रजन्मनि ।

हेमआद्धं संग्रहे च द्विजः शुद्धः सदाचरेत् ॥ इति ।

शातातपोऽपि,—

आपद्यन्मौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमआद्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि ॥

एवमादिवाक्यानि विश्वनाथमिश्रादिभिरप्येव लिखितानि एवं

यस्तास्त्रिमिते चन्द्रे यावत् स्यान्नोदयस्तत्र नाश्रीयादित्यशननिषेधाद्-
चापि ब्राह्मणासम्भवेन हेन्नामेन वा कुर्यादिति स्यष्टमुक्तम् । आह्ना-
नन्तरं प्रतिपत्तिकर्माणः स्वभोजनस्यायभावादित्यलमतिविस्तरेण ।

आमादिलक्षणमाह वशिष्ठः,—

शस्थं चेन्नगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।

आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम् ॥

अश्रौचेन विघ्ने तु अश्रौचगतदिन एवाब्दिकम् ।

तथा च षष्ठ्यष्टङ्गः,—

आब्दिके चैव संप्राप्ते अश्रौचं जायते यदि ।

अश्रौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आहुं प्रदीयते ॥

तथा— शुचिभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन ॥

अश्रौचानन्तरदिनेऽपि विघ्ने तदुत्तरदर्शे आब्दिककरणम् ।

तदाह गोभिलाः,—

देये प्रत्याब्दिके आहुं त्वन्तरा मृतसूतके ।

अश्रौचानन्तरं कुर्यात् तन्मासेन्दुचयेऽपि वा ॥

इन्दुचयेऽभावास्थायाम् । देयेऽवश्यकर्त्तव्ये । अश्रौचान्तर्दिने

मलमासप्राप्ते तु मलमासानन्तरभाविदर्शे एवाब्दिकम् ।

मलमासमृतानान्तु आहुं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन ॥

इति पैठीनस्युक्तेर्यो यस्मिन्मलमासे मृतः कालान्तरे तस्मिन्नेव

मलमासे सति तस्यैव तत्र आहुमिति । मलमासप्रकरणे सम्यग्वि-

चारितत्वात् । शूद्रेण तु अब्धिकमपि आमेनैव हेनैव वा कार्यं,
न सर्व्वथा पक्वाग्नेन ।

तथा च गालवः,—

तीर्थेऽग्निग्रावापदि च देशभङ्गे रजस्यपि ।

हेमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात् सदैव हि ॥

ग्रातातपादिवचनमयुक्तम् । शूद्रः सदैव हीत्युक्तेः सुतरां
शूद्रस्य दर्शादिश्राद्धं वक्ष्यमाणप्रेतश्राद्धानि च हेन्नामेन वा ।
हेमामयोर्विकल्पो ग्रीहियववत् समवल्लः ।

ननु,— आमश्राद्धन्तु पूर्व्वार्कं एकोदिष्टन्तु मध्यमे ।

पार्व्वणश्चापराक्ते तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

इति ग्रातातपोक्तेरपराक्कं वाधित्वा पूर्व्वार्क एव आमश्राद्धं
विहितमिति चेन्न । एवमादिवाक्यानां कल्पतरुप्रभृतिष्वनादृतत्वे-
नानुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यात्, इति वहवः । वस्तुतस्तु प्रायश्चित्त-
दानादौ आमद्रव्यकवैष्णवश्राद्धविषयत्वेनास्य वाक्यस्योपपत्तिः । दानस्य
दैवत्वेन पूर्व्वार्क एव कर्त्तव्यत्वे तदङ्गस्य श्राद्धस्य सुतरां तत्र विधा-
नात् । अन्यत्राप्येवमूह्यम् । एवञ्च सति कालादर्गं महता प्रबन्धे-
नास्मिन् विषये यत्निश्चितं तत्सर्व्वं निरस्तमेव । तथा च आमश्राद्धं
यत्र यत्र प्रसक्तं स्यात् तत्र तत्रापराक्कादिकाल एव कार्य्यं न सर्व्वथा
पूर्व्वार्के । शूद्रस्य तु सुतरामपराक्कादावेव । हेमश्राद्धन्तु प्रत्येकं
पितृनुद्दिश्य हिरण्योत्सर्गमात्रम् । तत्रैतिकर्त्तव्यतायाः कैरप्य-
लिखनात् ।

इत्यामश्राद्धनिरूपणम् ।

अथाज्ञातमृताहादिनिर्णयः ।

प्रवासमृतस्य मासाद्यज्ञाने वृहस्पतिः,—

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा ह्याषाढके मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

न ज्ञायते मृताहस्येत् प्रोषिते संस्थिते सति ।

मासस्येदथ विज्ञातस्तद्दर्शं च तथाब्धिकम् ॥

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानमासदिवसौ याज्ञौ पूर्वोक्तया दिशा ॥

भविष्ये,— दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

पूर्वोक्तया दिशेति मृताहाद्यज्ञाने यथा व्यवस्था तथाचापी-
त्यर्थः । तेन प्रस्थानमासदिनज्ञाने तद्ग्रहणं । प्रस्थानमासमात्रज्ञाने
तन्मासौयदर्शस्य ग्रहणम् । प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने आषाढाद्यन्यतम-
मासेषु तस्यास्तित्थेर्ग्रहणम् । मरणमासमरणदिनप्रस्थानमासप्रस्थान-
दिनानां सर्वेषामज्ञाने तु अवर्णदिने तदसम्भवे अवर्णमाससम्बन्धिदर्शं
आह्वम् । तदाह प्रचेताः,—“अपरिज्ञाते मृतेऽमावास्यायां अवर्ण-
दिवसे वेति” । मृते मृताहे ।

नैमित्तिकआद्धे मघायोगेऽपि ^(१)पिण्डदानम्,—

मृते नैमित्तिकं काम्यं आद्धं यस्तु मघेऽहनि ।

दद्यान्तज्ज्येष्ठपुत्रस्य नाग्रः स्यादिति निश्चितम् ॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेः, आद्धपदमत्र पिण्डदानपरम् ।

(१) मघायोगे पिण्डदानं ।

स्यते नैमित्तिकं काम्यं आहुं यस्तु मघेऽहनि ।

दद्यात् पिण्डञ्च तस्यैव ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

इति स्मृत्यन्तरात् । इति नैमित्तिकत्वेन लक्षितस्याब्दिकस्य एकोदिष्टपार्वणभेदेन कालौ निरूपितौ । अयमापराक्रिकआहु-
कालोऽमावास्याव्यतिरिक्तसर्वपार्वणआहुषु ज्ञेयः । सपिण्डीकरणान्त-
प्रेतआहुतानां वृद्धिआहुस्य नैमित्तिकत्वेऽपि प्रथगुपादानाञ्चात्र
तल्लिखितम् ।

अथ काम्यआहुकालाः ।

विष्णुः,—आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो
जन्मर्चमभ्युदयश्च,—

एतांसु आहुकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेषु यदुक्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

विषुवती, मेघतुलासंक्रान्ती, अयनद्वयं, मकरकर्कटसंक्रान्ती,
रविसंक्रान्तिपदेनैतासां^(१) प्राप्तावपि पुनर्ग्रहणं फलातिशयार्थम् ।
इदं संक्रान्तिआहुं यद्दिने दानं भवेत्तदिन एव, आहुस्य दानत्व-
निर्णयात् ।

अथ रव्यादिवारेषु वृहस्पतिः,—

आरोग्यञ्चैव सौभाग्यं शत्रूणाञ्चापराजयः ।

सर्वान् कामान् प्रियां विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् ॥

सूर्यादिषु वारेष्वेतच्छ्राद्धकृत्समभते फलम् ।

ववादिकरणेष्वेवं आहुहस्तसमभते क्षणम्^(२) ॥

(१) रविसंक्रान्तिपदेनैव तासां । (२) क्षणं ।

तथा प्रतिपत्प्रभृतिषु याज्ञवल्क्यः,—

कन्याः कन्यावेदिनश्च पशुद्रव्यं सुतानपि ।

धूतं हविश्च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरौप्ये सकूप्यके ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति आद्धदः सदा ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र प्रदीयते ॥

कन्यावेदिनो, जामातृन्, पशवोऽजादयस्तद्रूपं द्रव्यं, धूतं, धूत-
जयमित्यर्थः । हविर्वाणिज्ये तयोर्लाभौ । द्विशफाः, गवादयः ।

एकशफाः, अश्वादयः । ब्रह्मवर्चस्विनः ।

वृत्ताध्ययनसम्पत्तिरित्यते ब्रह्मवर्चसम् ।

इत्युक्ततेजोयुक्तान् । सकूप्ये, ताम्रघीसकादिसहिते, स्वर्णरूप्ये ।

कामान् काम्यन्ते ये ते कामा इति व्युत्पत्त्या स्वर्गपुत्रपश्वादीन्
एतानि चतुर्दशफलानि ह्यणपचप्रतिपदादिष्विति विज्ञानेश्वराः ।

“ह्यणः पितृषु विशिष्यते” इति स्मृतेरिति तेषामभिप्रायः । चतु-
र्दशीनिषेधविचारो महालये लेख्यः ।

अथ कृतिकादिनचन्द्रेषु याज्ञवल्क्यः,—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च ग्रौथ्यं चेन्नं वलं तथा ।

पुत्रान् श्रेष्ठ्यश्च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥

प्रवृत्तचक्रताश्चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ।

अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥

धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कूप्यज्जामयजाविकम् ।

अशानायुश्च विधिवद्यो वा आहुं प्रयच्छति ॥

कृत्तिकादिभरणन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ।

आस्तिकः अह्वानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥

स्वर्गो निरतिशयसुखं, तेजः आत्मशक्त्यतिशयः, शौर्यं निर्भय-
त्वम्, चेन्नं ब्रौह्मादिफलवत्, वलं शरीरदारुणं, श्रेष्ठं ज्ञातिषु, ज्ञाति-
श्रेष्ठ्यमिति पूर्वाक्तेः । सौभाग्यं, जनप्रियत्वम्, सुख्यता अगणितं,
प्रवृत्तचक्रता प्रवृत्तं चक्रं मण्डलं येन स तथोक्तस्य भावस्तत्ता
अप्रतिहताज्ञेत्यर्थः । परमागतिः ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।

अथ योगेषु मरीचिः,—

कृत्तिकादिषु चक्षुषु आहुं यत्फलमौरितम् ।

विष्कुम्भादिषु योगेषु तदेव फलमौरितम् ॥ इति ।

ववादिकरणे आहुंफलं रथादिवारवत्, तत्रैवोक्तम् ।

अथ मन्वादिश्राद्धान्यपि काम्यानि, भविष्यमास्त्ययोः,—

अश्वयुक्-शुक्लनवमी कार्त्तिकी द्वादशी शिता^(१) ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी शिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

आवणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।

कार्त्तिकी फाल्गुनी ज्यैष्ठ्ये चैत्रे पञ्चदशमैति च ॥

मन्वन्तरादथ्यैता दत्तस्याचयहेतवः ।

अथ द्वादशी सितेति श्रितशब्दस्तृतीयायामप्यनेति । द्वादशी सितेति दशम्यामिति । तथा चामावास्याष्टमीव्यतिरिक्ताद्याः तिथयः शुक्लाः, पुनः पुनस्तथाशब्दोपादानात् । यस्त्वच अश्वयुक्शुक्लनवमी-त्यादिदृढगर्गेऽस्तौ तिथिभेद उक्तः, स सङ्कल्पान्तरविषयः ।

मन्वादिषु फलं मात्स्ये,—

कृतं आर्द्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

शायनादिद्विसाहस्रं पितृणां हस्तिमादरात्^(१) ॥

भारते,— या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।

स्वात्वा ऊत्वा च दत्ता च ज्ञानान्नफलं लभेत् ॥

काम्येषु युगादीनां ग्रहणेषुपि तत्र आर्द्धानां नित्यत्वमपीति उभयात्मकत्वात् विचारो नित्यप्रकरणे लेख्यः । तथा वक्ष्यमाणेषु अर्द्धोदयाद्यलभ्ययोगेषु ।

तथा,— आकामावेषु यच्छार्द्धं यच्चदानं यथाविधि ।

उपवासादिकं यच्च तदनन्नफलं स्मृतम् ॥

इत्यादीनि बह्विनि काम्यआर्द्धानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि, विस्तरमथाद्य स्तिष्यन्ते ।

अथ दृष्टिआर्द्धं, तच्च नैमित्तिकम् ।

नैमित्तिकमतो वक्ष्ये आर्द्धमभ्युदयात्मकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तेः । तच्चावश्यकम् ।

तथाच भरद्वाजः,—

दृष्टिआर्द्धमकृत्वा यो दृष्टिकर्म समाचरेत् ।

वृद्धिर्नो वर्द्धते तस्य स्वयञ्च नरकं व्रजेत् ॥

भारतेऽपि,—

अष्टका ये चाभ्युदयास्तौर्यद्यान्नोपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मासिकार्याद् भुवः स्मृतः ॥ इति ।

मासिकार्याद्दर्शश्राद्धादित्यर्थः । एतान्यावश्यकानौत्तर्यः । वृद्धिः
पुत्रजन्मादिशुभं तच्च श्राद्धमिति कन्दोगपरिशिष्टविष्णुपुराणा-
द्युक्तश्रौतस्मार्त्तवृत्तिविषयम् ।

तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

पूजयन्ति अभ्युदयसाधनेन प्रीणयन्तीति पूजाफलोक्तेः ।

पूजास्थानतदुपकरणानि तत्रैवाह,—

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वालतपुष्पेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥

तच्च प्रतिमादिपत्रे स्फटिकादिनिर्मितत्वं, शुभ्रपदोक्तेः । समा-
चारस्तु अक्षतपूज्यपक्ष एव । तथा,—

कुचलघ्नां वसोद्वारां सप्तवारान् वृतेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तच्च समाश्रितम् ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥

तथा,— असङ्ख्यानं कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धकर्म च ॥

एतदेव तच्च विवृणोति,—

आधानहोमयोस्त्रैव वैश्वदेवे तथैव च ।

वस्त्रिकर्मणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्येवं मनौषिणः ।

एकमेव भवेत् आहुमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

अतएव सोमयागे तु पुनः पुनः प्रयोगे मातृपूजादिकं भवत्येव ।

नवयज्ञोऽत्र आग्रहायणापरनामिका नवाक्षेष्टिः ।

कर्मादिभित्तिस्थापवादस्तत्रैव,—

नाष्टकासु भवेत्तद्वाहुं न आहुं आहुमिष्यते ।

न सोध्यन्ती जातकर्म प्रोषिता गतकर्मसु ॥

सोध्यन्ती आसन्नप्रसवायाः सुखप्रसवार्थं विहितहोमः ।

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रूष यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहुं नादौ कर्मणः कर्मणा स्यात् ॥

प्रदोषे आहुमेकं स्योक्तो निष्कालप्रवेशयोः, ।

न आहुं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥

हस्ताभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकन्तु कारयेत् ।

वृहत्पञ्चदशपञ्चस्रस्यथं परिविष्ट^(१)तोः ॥

सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः आहुं न विद्यते ।

न दशाग्रन्थिनैकेन विषमदृष्टकर्मणि ॥

कमिदष्टचिकित्सायां न वै शेषेषु विद्यते ।

मातृपूजायामपि^(१) गणकर्मण्यपवादस्तत्रैव,—

गणशः क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सक्तम् ।

सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

ब्राह्मे,— कर्मण्यथाभ्युदयिके माङ्गल्यवति शोभने ॥

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य वा ।

पितृज्जान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

विष्णुपुराणे,—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेशनः ।

नामकर्मणि वालानां चूडाकर्मादिकं तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिसुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥

चूडादिकं इत्यादिशब्दस्य संस्कारमात्रोपलक्षणत्वादहिर्निष्क्रम-
णाक्षप्राशनादिष्वपि वृद्धिश्राद्धं ।

तथा,—

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलावन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥ —

इत्यत्र यज्ञशब्दोपादानात् महादानादावपि वृद्धिश्राद्धं कार्यम् ।

एवञ्च,— नानिद्वा तु पितृन् आद्धे कर्म वैदिकमाचरेत् ।

इति शातातपोक्तौ वैदिककर्मपदेन सामान्यविधिः स्पष्टः, संद्विष्येत विशेषत इति न्यायात्, ।

पुरोडाशं चतुर्द्धा करोति, आग्नेयं चतुर्द्धा करोति, इति उप-
संहारवच्छन्दोगपरिशिष्टादिगणितवैदिककर्मपरं बोध्यम् । ननु
छन्दोगपरिशिष्टादौ “तथातो गोभिलोक्ताना” मित्यभिधानात्,

गोभिलोक्तगृह्यमात्रे वृद्धिआद्धं विधीयते ।

इति आद्धादिष्वपि तदुक्तेः । प्रसङ्गात्त्रिविधो न गृह्यान्तरकर्म-
णीति चेन्न, शाखान्तराधिकरणन्यायेन गृह्यान्तरकर्मण्यपि आद्ध-
विधिनिषेधप्रवृत्तेः ।

केवलं तु,—

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विदद्विस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति तदुक्तेः । षड्भ्यः पितृभ्यः इत्यादीनां गृह्यान्तरकर्मणि न
प्रवृत्तिः । तदुपरिष्ठात् स्पष्टं भविष्यति । एवं यथाश्रुतार्थावस्थितौ
यानि कर्माणि विधिवशेनार्थवशेन वा एकस्मिन् दिने क्रियन्ते ।
आधानं होमस्य, यद्वोक्तव्यं क्रियमाणं जातकर्मादि, तत्र प्रतिकर्म-
माहूतपूजादिनान्दीमुखआह्वान्तकर्मणामारम्भाचारः^(१) संगच्छत एव ।
अत एवोक्तव्यैकदिनक्रियमाणेषु कर्मसु तत्र न्यायेन सङ्गतकरणमिति
यत्प्राचीनैरपि कैश्चिद्विहितं तत् कैरपि नाद्रियते ।

तत्र कर्तृनिरूपणम्,—

(१) आहव्याचारः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्धृत्तात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्कृमात् ॥ इति ।

आ उद्धृत्तादित्यत्राङोऽभिविध्यर्थता, कन्यापुत्रविवाहेष्विति विष्णुपुराणोक्तेः । तथाच विवाहमभिव्याप्येत्यर्थः ।

तत्र,—नान्दीश्राद्धविधिं कुर्यादाद्ये, पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं सुतः कुर्यात् स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति स्मृतेः ।

सुतसंस्कारकर्मस्वित्युक्तेश्च पुत्रस्य संस्काररूपप्रथमविवाह एव पिता कुर्यात् । द्वितीयादिविवाहेषु पुत्रः स्वयमेव, जीवत्पितृक-
श्राद्धविशेषाधिकारप्रतिपादकवक्ष्यमाणहारीतोक्तेः । पितरि जीव-
त्यपि पितामहादीनां नान्दीश्राद्धं कुर्यादिति सिद्धं । एवं पुत्र-
मातामहादीनां द्वितीयादिविवाहे नान्दीमुखश्राद्धमिति च सिद्धं ।
तत्र परिशिष्टं वाक्यं वक्ष्यते । एवं सति स्वपितृभ्य इत्यत्र स्वशब्देन
सुतमातामहादिव्यावृत्तिः तस्य पितुरभावे तत्कृमात् संस्कार्यपुत्र-
दुहित्रादिकृमात् संस्कार्यपित्रादिभ्यो मात्रादिभ्योऽपि दद्या-
दित्यर्थः । अतएव,

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इति लघुहारीतोक्तेर्भात्रादेः कन्याप्रदले उपनयनकर्तृत्वे वा
विवाहोपनयनाद्यर्थं संस्कार्यकन्यापुत्रादिपितृमातृसम्प्लिङ्गीकरणं कृत्वा
संस्कार्यपित्रादिभ्यो दद्यादाभ्युदयिकश्राद्धमिति गम्यते । तस्मात्
पितृरूपमे संस्कार्यपित्रादिभ्य एवाभ्युदयिकं श्राद्धं दद्यादिति सिद्धं ।
वाचवीथे,—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक् आङ्गमन्यत्र पतिना सह ॥

गौतमश्रातातपौ,—

मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं कृतम् ॥

त्रिष्वप्येतेषु युग्मांसु भोजयेत् ब्राह्मणान् शुचिः ।

तथाच, नवपुरुषात्मकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । एवं सति षड्भ्यः
पितृभ्य इत्युक्तिश्चान्दोग्यविषयैवेति ज्ञेयं ।

न योषिभ्यः पृथग् दद्यादवसानदिमादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्रेभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्यता ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तान्तरेण तत्स्त्रीणां साम्प्रतिकश्राद्धं
विना श्राद्धान्तराभावात् । अत्र पितृपितामहप्रपितामहानां ना-
न्दीमुखनामकता । तथाच, कात्यायनसूत्रम्,— “नान्दीमुखाः पितरः
पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तां इति न स्वधां प्रयुञ्जीत युग्मा-
नाशये” इति । अत्र पितर इत्यादीनामुपलक्षणत्वान्मातृवर्गस्य
मातामहवर्गस्य च नान्दीमुखनामकत्वम् । “अथ नान्दीमुखेभ्यश्च
मातृभ्यः श्राद्धमुत्तमं” इति मात्स्योक्तेः, “नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः
पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्ध-
प्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां” इति गोभिलसूत्रञ्च ।

यत्तु, ब्राह्मणाख्ययोः,—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोऽप्यश्रुमुखाश्चैते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दीसमृद्धिरिति भण्यते ॥

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ये स्युर्नान्दीमुखास्त्विति ।

प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु माङ्गलीया यतस्तु ते ।

इति यत् वृद्धपितामहादीनां नान्दीमुखलसुक्तम् । तत्पित्रा-
दिषु चिषु जीवत्सु वृद्धप्रपितामहादित्रयाणां आभ्युदयिकश्राद्धं
कार्यमित्येवं परं ज्ञेयमिति कल्पतरुकाराः । मातृपूजावसोद्धारायुष्य-
मन्त्रजपनान्दीमुखश्राद्धानां परस्परसमन्वलेन नान्दीमुखश्राद्धस्या-
वश्यकत्वात्, इति नान्दीमुखश्राद्धस्य मातृपूजापूर्वकत्वं ह्यन्दोगप-
रिशिष्टादौ व्यक्तमेव । अतएवात्र विप्रमिश्रैः पित्रादित्रिके जीवति न
नान्दीमुखश्राद्धं केवलं मातृपूजामात्रं कार्यमिति यस्मिंश्चित् तद्विरा-
पास्तं । चिषु जीवत्सु विष्णुना पार्वणनिषेधात् विकृतिलाघे वृद्धि-
श्राद्धस्येति नारायणभाष्ये यस्मिंश्चित् तदपि न रुचिरं ब्राह्म्यादि-
वाक्यस्य विशेषविधिलेन कल्पतरुकारव्याख्यानादाचारविरोधाच्च ।
एवं मात्रादित्रये जीवति उपरितनपुरुषत्रयस्य श्राद्धं । एवं माता-
महादित्रिकस्यापि । एवं च तत्र कस्यचिन्मरणे उपरितनपुरुषं प्रवेश्य
श्राद्धं कार्यम् । तद्विविधे, “पूर्वाङ्गः कालः” इति यदुक्तं, तत्र प्रथम-
सुहृत्तदूर्ध्वं सुहृत्तचतुष्टयत्वमिति ज्ञेयम् । तच्छ्राद्धकालः श्वातात-
पीये, “प्रातर्वृद्धिनिमित्तकः” इति पूर्वसुक्तः ।

मात्स्ये,— उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोदाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥

ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवांस्तथैव च ।

अत्र यद्यपि शातातपाद्युक्तविधिरस्ति । तथापि अग्रक्तौ पिण्ड-
दानहिरण्यदानब्राह्मणभोजनोत्सर्गाणां उक्तत्वात्, अष्टब्राह्मणभोज-
नोत्सर्गाणां उक्तत्वाच्च अष्टब्राह्मणभोजनोत्सर्गमाचरन्ति शिष्टाः ।
आभ्युदयिकश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेऽपि सत्यो नान्दीमुखे वसुरिति
वक्ष्यमाणवाक्यात्सत्यवसुसंज्ञयोर्विश्वेदेवत्वं । अष्टब्राह्मणभोजनं कुत
इति चेत्, उच्यते । त्रिष्वप्येतेष्वित्युक्तेरेकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ
चौस्त्रीन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमिति आश्रयान्नसूत्रे द्वौ द्वाविति
आभ्युदयिकश्राद्धविषयमिति कल्पतरुव्याख्यानादष्टपार्वणादावयुग्म-
ब्राह्मणनियमादिति स्मृत्यन्तरात् पार्वणे श्राद्धे काम्ये आभ्युदयिके
इत्यभिधानाच्च । मात्रादिचिकस्य पित्रादिचिकस्य मातामहादि-
चिकस्य च श्राद्धस्थानेषु प्रत्येकं भोजनद्वयं भोजनद्वयं भोजनद्वय-
मिति भोजनषट्कं विश्वेदेवानां स्थाने भोजनद्वयमिति अष्टभोज-
नानि सिद्धानि । सम्भवे उक्तविधिना करणं समीचीनम् । नात्र
तिथिद्वैधविचारावकाशः वृद्धिदिन एव तद्विधानात् ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने ।

दानान्येतानि शस्त्रानि निग्नि देवास्तथे तथा ॥

इति भविष्योक्ते रात्रौ विवाहे वृद्धिश्राद्धं प्राप्तमपि दिवैव
समाचरन्ति । भविष्यद्विवाहस्य दिवसस्य निमित्तत्वाद्वाचिप्रसङ्गा-
भावात्, प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति कालविधानात् रात्रौ श्राद्धस्य
निषेधत्वाच्च । इदं वृद्धिश्राद्धं यत्कामार्थं क्रियते तत्र दैवादिप्रपाते

पुनर्धस्मिन् दिने विवाहादिकर्मकरणं, तद्दिने तदङ्गानां माह-
पूजावसोर्धारायुज्यमन्त्रजपवृद्धिआङ्गानां पुनः करणम् ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

इति कन्दोगपरिशिष्टोक्तेः ।

अथ सपिण्डीकरणविचारप्राप्तौ तस्यैकादशाह्यादिआङ्गपूर्व-
कलात् एकादशाह्यादिआङ्गान्युच्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यवृद्धशातातपौ,—

मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च^(१) वत्सरम् ।

प्रतिसम्बत्सरश्चैवमाद्यैमेकादशेऽहनि ॥

अत्राहःशब्दस्य तिथिपरत्वेनैव मृततिथौ मासिकान्याब्दिकं
च । आद्यआङ्गं तु एकादशाह एव, तत्र सावनमासोक्तेः^(२) । अत-
एव त्रैपक्षिके च न तिथिर्देधविचारावकाशः ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणश्चैव आङ्गान्येवन्तु षोडश ॥

अत्र षाण्मासिके जनषाण्मासिको न वार्षिके ।

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः सम्बत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

इति तदुक्तेः । षण्मासद्वयान्तक्रियमाणतया षाण्मासिक इति
नारायणभाष्ये । षाण्मासिकयोः त्रिदिनन्यूनत्वात् वाक्यान्तरोक्तद्वि-
दिनत्वपक्षौ नाद्रियेते ।

(१) प्रतिमासं तु ।

(२) सावनमासोक्तेः ।

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं षण्मासिकं तथा ।

त्रैपच्चिकाब्दिके चेति आद्धान्येतानि षोडश ॥

इति जातुकर्ण्येन,—

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्याच्छाद्धानि षोडश ।

इति पैठौनसिना,—

आद्धानि षोडश कृत्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति गोभिलेनापि त्रैपच्चिकं प्रवेश्य सपिण्डीकरणं त्यक्त्वा
षोडशआद्धानि उक्तानि । यत्तु,—

द्वादशाहे त्रिपचे वा षण्मासे मासिकाब्दिके ।

आद्धानि षोडशैतानि संस्कृतानि^(१) मनौषिभिः ॥

इति व्यासोक्तौ द्वादशाहोपादानं तदेकादशाहे देवादाद्यप्रतै-
कोद्दिष्टआद्भकरणे बोध्यम् ।

एकादशेऽङ्गि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भारत ।

द्वादशे वाङ्गि कुर्वीत अनिन्द्ये तथवाहनि ॥”

इति कौर्मोक्तेः । यच्च,—

जनषण्मासिकं षष्ठे मास्याद्ये चोनमासिकम् ।

त्रैपच्चिकं त्रिपचे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथा ॥

इति गालवोक्तौ जनमासिकोपादानं तदेकादशाहस्य द्वाद-
शाहस्य वा नामान्तरम् ।

मरणोत् द्वादशाहे स्यान्मासूने चोनमासिकम् ।

इति गोभिलोक्तेः । एतत् कालादर्शानुसन्धेयम् । अन्यैव दिशा अन्यान्यपि वाक्यानि समाधेयानि ।

सपिण्डीकरणादर्वाक् यानि आङ्गानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानि च ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् स तान्यपि ॥

इति पैठीनस्युक्तेः सपिण्डीकरणश्राद्धपूर्वश्राद्धानां पूर्वोक्तै-
कोद्दिष्टकालवत् कालव्यवस्था । साग्रेस्तु तद्वाहावधेयं त्रिपञ्चानं
सर्वकर्म कार्यम् ।

तथा च जातकर्णः,—

ऊर्ध्वं त्रिपञ्चात् यच्छ्राद्धं मृताह्नयेव तद्भवेत् ।

अधस्तत्कारयेद्धीमान्^(१) आहिताग्नेर्दिजकनः ॥

कुन्दोगपरिशिष्टेऽपि,—

आंशुमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि । इति ।

अभिः,— प्रेतार्थं सूतकाले तु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

आद्यश्राद्धनिमित्तेन चैकमेकादशेऽहनि ॥

सत्यव्रतः,— एकादशेऽह्नि प्रातरुत्थाय प्रेतार्थमेकादशब्राह्मणानामभ्य-
मध्याह्ने नानाभक्ष्यरसपानाद्यैः भोजयित्वा विधिवत् पिण्डदानं । यथा
अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र पाठक्रमोदर्थक्रमोवस्तत्पर-
इति न्यायात् यवागुपाकानन्तरमग्निहोत्रहोमः तद्वदत्रापि श्राद्धा-
नन्तरं दानं दत्त्वा दशदानपात्राणां भोजनमित्यर्थः । श्रीरामायणे

(१) कारयेद्वाहादाहितार्थम् ।

आह्वानन्तरमेव नानादानानि प्रतिपादितानि । तत्रादौ नग्राह्या-
दनम् ।

प्रेतस्थाह्वादनार्थन्तु प्रथमं वाससी शुभे ।

दत्तान्यानि च देयानि प्रेतकालोचितानि च ॥

इति पैठीनस्युक्तेः । शुभे नवे । ततो मृतशय्यादानं भविष्यो-
त्तरविधिना । विस्तरभयात् स न लिखितः ।

स्मृतिः,— गोभूहिरण्यवासांसि दीपमन्त्रं जलं तिलाः ।

शय्या प्रपानकं चैवं प्रेतदानानि वै दश ॥

भविष्योत्तरविष्णुधर्मोत्तरयोः,—

वस्त्रयानाश्चगोभूमौशय्याह्वासनानि च ।

प्रेतकाले प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

आग्नेये,— आसनं तैजसं पाचं क्षवणं गन्धचन्दनम् ।

धूपं दीपञ्च ताम्बूलं लोहं रूप्यञ्च रत्नकम् ॥

ग्रीष्मादिनानाद्रव्याणि दत्त्वा स्यात् भुक्तिमुक्तिभाक् ।

अन्यानि काष्ठपादुकादीनि स्कान्दादिषूक्तानि पद्धत्यनुसारेण
देयानि । तानि विस्तरभयात् लिखितानि । यदि दैवान्मरण-
दिने मृताश्चपञ्चकस्य दानाभावः, तदा सर्वेषामादौ तत्पञ्चकदानं ।
एकादशाह्वाह्ममपि त्रिदण्डिसन्यासिनः पार्वणसेवेति प्राक्-
लिखितम् ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

यमः,— एकादशाहे प्रेतस्य यस्य सोत्सृज्यते वृषः ।

मुच्यते प्रेतलोकात् स स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥

वङ्गिपुराणे,— ये प्रतभावमापन्ना ये चान्ये आद्भवर्जिताः ।

वृषोत्सर्गेण ते सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥

तदकरणे प्रत्यवायोऽन्यत्र,—

एकादशाहे प्रेतस्य यदि नोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः आद्भवतैरपि ॥

श्रुतिरपि,— न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थं वा जलाञ्जलिम् ।

न प्रयच्छति यः पुत्रः पितरुच्चार एव सः ॥

एकादशाहे दैवादकरणे, आग्नेये,—

एकादशाहे प्रेतस्य यदि नोत्सृज्यते वृषः ।

मुच्यते प्रेतभावात्स षण्मासेऽप्यादिकादिषु ॥

तत्राप्यसामर्थ्यं, भविष्योत्तरे,—

कार्त्तिक्यामथवा माघ्यामथने वा युधिष्ठिर ।

चैत्र्यामथ हतीयायां वैशाखां द्वादशेऽङ्गि वा ॥

अत्र द्वादशाहोक्तिः ।

द्वादशाहे वृषोत्सर्गः कर्त्तव्यः क्षत्रियेण तु ।

इति वाक्यात् क्षत्रियविषय एवेति चेत्, न । द्वादशाहे क्षत्रियाग्नौचस्य सत्त्वात् । तर्हि तदचनस्य का गतिरिति चेत् ।

तस्य प्रामाण्ये क्षत्रियस्य दशाहाग्नौचपचाश्रयणादिति समाधेयम् ।

विष्णुस्मृतौ तु आश्रययुज्यां वा इत्युक्तम् ।

पुनर्थमः,—

एष्टव्या वहवः पुत्रास्तत्रैकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वायुमेधेन नीलं वा वृषसुतं व्रजेत् ॥

सोहितो यस्य वर्णेन शिरः पुष्कस्तु पाण्डुरः ।

ताम्रः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥

श्वेतः खुरविषाणाभ्यां इत्यधिकं दृश्यतिराह ।

मात्स्यविष्णुधर्मोत्तरयोः,—

चरणस्य मुखं पुच्छं श्वेतानि यस्य गोपतेः ।

सुखाचारसवर्णस्तु स नीलो वृष उच्यते ॥

नीलवृषाभावे अन्येऽपि वृषा देयाः । वङ्गपुराणे,—“भाग्य-
सौख्यप्रदः शुक्लः” इत्यादिना सर्ववर्णानामुक्तत्वात् । विधवायाः
स्त्रियो मरणे वृषोत्सर्गः, न जीवत्पतिकायाः ।

यदि पुत्रवती नारौ म्रियेत पत्युरग्रतः ।

वृषं नैवोत्सृजेत्तस्या यावन्तिष्ठति तत्पतिः ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

अत्र पूर्वाङ्गादिकालस्यानुक्तावपि सौकर्यार्थमादावुत्सृज्य आङ्गं
कुर्वन्ति । इति ।

अथ पुष्करविचारः ।

वराहसंहितायाम्,—

पुनर्वसूत्तराषाढाक्षत्तिकोत्तरफाल्गुनी ।

पूर्वभाद्रविशाखे च षडेते च्चपुष्कराः ॥

द्वितिया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

शनिर्भौमो रविर्यत्र तिथिवाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

शनिर्वा यदि वा दृष्टिर्भयं रोगोऽथवा भवेत् ।

मृतोऽपि निर्गुणो वापि श्रवो येषु गृहेषु च ॥

त्रिपुष्करे चीन् गृह्णाति श्वो दाभ्यां दयं तथा ।
एकेन तु भवेद्रोगी^(१) ह्यर्थहानिं च निर्दिशेत् ॥
तस्मात् वारंश्च ऋचश्च तिथिं यत्नेन सचयेत् ।

राजमार्तण्डे,—

त्रिगुणा स्यात्त्रिभि र्योगो दाभ्याश्च द्विगुणी भवेत् ।
एकेनैव भवेद्द्वानी रोगश्चैव प्रजायते ॥

तथा,— त्रिपुष्करन्तु यद्वृत्तं सर्वत्र त्रिगुणी भवेत् ।

शोको वा जायते तत्र त्रिगुणस्य न संशयः ॥

अत्र शान्तिर्वराहपुराणयुक्तविधिना कार्या इति । तद्दिनेऽसम्भवे
शीघ्रं शुभदिने कार्या ।

द्वादशाहे ब्राह्मणभोजनं कुर्वन्ति । एकादशाहोक्तभोजनस्य
तद्दिने प्रेतश्राद्धशेषस्य रात्रिपर्यन्तं सत्त्वेन करणसम्भवात् ।

अग्नौ जुला ततो विप्रान् भोजयेदपरेऽहनि ।

इति पैठीनस्युक्तेः । अपरेऽहनि द्वादशाहे इति निबन्धकृतः ।

अथ मासिकनिर्णयः ।

मासिकानां प्रतिमासकर्त्तव्यत्वं प्रागुक्तं ।

तत्र करणाशक्तौ मरीचिः,—

मुख्यं आह्वं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्याद्देकाहे द्वादशापि वा ॥

मासि मासि इति मुख्यः पक्षः । अपर्याप्तावर्षभवे मासदयान-
न्तरं आह्वद्वयं । तत्राप्यशक्तौ द्वादशभिर्दिनैर्द्वादश आह्वानि । तद-

(१) भवेद्रोगी ।

सम्भवे एकस्मिन्पि दिने द्वादशश्राद्धानीत्यर्थः । एवं च मासिकाप-
कर्षं तन्मध्ये तदन्तर्काशकर्तव्यत्वेन चैपचिकोन्षाण्मासिकोन्साब्-
त्सरिकसपिण्डीकरणपकर्षः सिध्यति ।

अथ मासिकेषु साग्निकैकाग्रिनिराग्नौनां व्यवस्था । प्रथममासिकं
साग्रेर्दाहावधेव । ऊर्द्धं त्रिपचादिति पूर्वोक्तेः । निरग्निवदेकाग्रेरपि
मरणावधि ।

एकाग्रेर्मरणादूर्द्धमग्नौचं श्राद्धमेव च ।

यस्य तु त्रयमग्नौनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ॥

इति जातुकर्षोक्तेः । द्वितीयमासिकादिकं तु साग्रेरपि मृत-
तिथिष्वेव । चैपचिके तु नैव मृततिथ्यादरः । षट्चत्वारिंशद्दिन एव
तस्यानुष्ठानम् ।

तथाच कार्ष्णाजिनिः,—

जनान्यनेषु मासेषु बर्द्धमाने^(१) समेऽपि वा ।

चैपचिकं त्रिपचे स्थान्मृताहे लितराणि तु ॥

भविष्ये,— चैपचिकं भवेद्वृत्ते त्रिपचे तदनन्तरम् ।

वृत्ते प्रवृत्ते ।

कात्यायनोऽपि,—

यत्र वा तत्र वा मासि षष्ठे षाण्मासिकं भवेत् ।

चैपचिकं त्रिपचे च पूर्णं स्थातदनन्तरम् ॥

यत्र वा तत्र वा इति शब्दे मसिनेऽपि वा तदनन्तरं षट्चत्वा-
रिंशदङ्गीत्यर्थः ।

अथ षाण्मासिकम् । तत्पूर्वदिने जनषाण्मासिकम् ।

तत्र पैठौनसिः,—

षाण्मासिकाब्दिके आद्धे स्थातां पूर्वद्युरेव हि ।

एकाहेन तु इति वचनमप्युक्तम् । अतएव प्रथमषण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते तु, अधिमासं गृहीत्वैव षष्ठमासपूर्वतिथावेव जनषाण्मासिकं कार्यम्, यत्र वा तत्र वा इति पूर्वाक्तेः ।

अथ द्वितीयषाण्मासिकम् ।

तस्य जनसाम्बत्सरिकमिति नामान्तरम् ।

पूर्वद्युराब्दिकं आद्धं परेद्युः पुनराब्दिकम् ।

इति शङ्खोक्तेः । एतत्षण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते सति त्रयोदशमासिकपूर्वतिथावेव जनसाम्बत्सरिकम् । “द्वादशमासाः सम्बत्सरः कचिन्नयोदशमासाः सम्बत्सरः” इति श्रुतेः ।

ननु अब्दमध्ये अधिमासपाते तत्र सर्वकर्मनिषेधात् तत्र भाषिकं आद्धं न कार्यं, किं वा कुत्र वा कार्यं, इति सन्देहे, गमस्तिः,— एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तत्रैमेत्तिकमुच्यते ।

तत् कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्ये च धर्मतः ॥

पूर्वमासे मलौक्युचे ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

सम्बत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकम् ।

तदा त्रयोदशे मासि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी ॥

भरद्वाजः,— अधिमासे तु यच्छ्राद्धं कुर्यात्तदधिमासिकम् । इति

अधिमासविहितं आद्धं अधिमास एव कार्यम् ।

मरौचिरपि,—

प्रतिमासं मृताहे च यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।

मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

द्वादशमासे अधिमासपाते द्वादशमासमृताहपूर्वदिने जनसाम-
न्तरिकं कार्यम्, तस्य सपिण्डनपूर्वदिने विधानात्, सपिण्डनस्य च
मलमासेऽपि विधानात् । तद्वाक्यं सपिण्डीकरणप्रस्तावे वाच्यम् ।

मासिकादीनां दैवादकरणे ऋष्यशृङ्गः,—

मासिकाब्दे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् कुर्यादन्तरितं तदा ॥

कण्डोऽपि,— नवश्राद्धं मासिकञ्च यद्यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तरमासतन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥

अन्तरितं अकृतं सातन्त्र्यात् समानतन्त्रत्वात् अकृतमासिकं
उत्तरमासिकञ्च उत्तरमासमृताहे कार्यमित्यर्थः ।

अन्यत्र,—एकादशे नवश्राद्धे षण्मासे मासिकेऽपि वा ।

आब्दिके च त्रिपचे च श्राद्धेऽतीते कथञ्चन ॥

कुर्यात्तत्क्रमशो दर्शं यदा कार्यवशाद्बुधः ।

एकदैव समस्तं तत् सपिण्डीकरणान्तकम् ॥

समारभ्य विधानेन पक्षाग्नेन समापनम् ।

अग्रौचेन विघ्ने तु अग्रौचानन्तरदिन एव कार्यं, इत्यग्रौच-
प्रस्ताव उक्तम् । प्रेतश्राद्धानां मध्ये एकस्य भ्रमादकरणे पश्चात्करण-
मेव । समकक्षाणां षोडशश्राद्धानां एकतमाकरणे षोडशानाम-
पूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वस्य दर्शापूर्ववदसिद्धेः ।

न च, यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा ।

पतितापतिता वापि एकोदिष्टविधानतः ॥

इति जावाव्युक्तः ।

तथा,— व्युत्क्रमात् प्रेतश्राद्धानि चो नरो धर्ममोहितः ।

ददाति नरकं याति पिहभिः सह शाश्वतम् ॥

इति देवलोक्तेषु, क्रमरूपाङ्गसिद्धौ कथमपूर्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । सर्वशक्त्यधिकरणे नित्यकर्मण्यङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानस्य सिद्धान्तत्वात् ।

तथाच ह्यन्दोगपरिशिष्टे, सर्वकर्मसु दैवादित्यथाक्रियायां तस्मिन् कर्मणि सत्येव सुकरत्वे यत्कार्यं तदाह,—

(१) प्रवृत्तिमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतः तदन्यथा जातं^(२) तत एव समापयेत् ॥

अन्यथाकृतैः तत्प्रयोगमध्ये त्वज्ञाने यत्कार्यं तत्तत्रैव,—

समाप्ते यदि जानीयात्तथैतदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यात् नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

नावृत्तिः न साङ्गप्रधानावृत्तिः । दैवात् प्रधानकर्मणो ह्यतौ, अङ्गस्याकृतौ च यत्कर्त्तव्यं, तत्तत्रैव,—

प्रधानस्याक्रिया यच्च साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

तदैश्वर्यसमाधानार्थं विष्णुस्मरणम् । तथाच योगौ याज्ञवल्क्यः,—

अज्ञानात् यदि वा मोहात् प्रच्यवेदध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

तथाच क्रमरूपाङ्गसिद्धये विष्णुस्मरणं कार्यम् ।

ननु,— सपिण्डीकरणे वृत्ते पृथक्त्वेनोपपद्यते ।

पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः कुर्यात्^(१) सपिण्डनम् ॥

इति हारौतोक्त्या सपिण्डभानन्तरं पतितमासिककरणे पुनः
सपिण्डनप्रसङ्ग^(२) इति चेत्, न । एतदाक्यस्य प्राप्तपितृलोकप्रेतशा-
स्त्रोक्तं घनपूर्वकपृथक्करणपरत्वात् ।

तथाच,—प्रेतानामिह सर्वेषां ये च मन्त्रैर्निर्भोजिताः ।

कृतार्थास्ते हि सम्भृताः सपिण्डीकरणे कृते ॥

प्रेतभावात् विनिस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥

• विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ।

इति शातातपोक्त्या पितृत्वप्राप्त्यनन्तरं सपिण्डीकरणं निषिद्धं
मासिके पतिते षोडशश्राद्धासम्पत्त्या पितृलोकप्राप्त्यसिद्धौ पृथक्कर-
णेऽपि न दोषः ।

नन्वेवं सति,— यस्य सम्भ्रसरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यस्य का गतिरिति चेदुच्यते । मासिकं मासि
मासि ब्राह्मणभोजनं न तु श्राद्धमित्यर्थः ।

तथाच भरद्वाजः,—

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य सम्बत्सरात् भवेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेन्नो वा प्रतिभासन्तु वत्सरम् ॥ इति ।

नोवेति आहुनिषेधः, इति निबन्धकृतः । अत्र वाग्न्यब्दे एवकारार्थः । पित्रमरणान्दे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारोऽग्नौ च प्रस्तावे लिखितः ।

अथ सपिण्डीकरणविचारः ।

पाद्मे,— असपिण्डीकृतः प्रेतः क्षुत्तृषापरिपौडितः ।

आर्त्तो दुःखान्यवाप्नोति यातनां निरयेष्वपि ॥

ततः पितृत्वमापन्नः सर्वभोगसमन्वितः ।

अग्निव्यात्तादिमध्यस्थः प्राप्नोत्यमृतमुत्तमम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

कृते सपिण्डीकरणे नरः सम्बत्सरात् परम् ।

प्रेतदेहं समुत्सृज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥

अथ सपिण्डीकरणकालाः ।

शातातपः,—

सम्बत्सरे तु वेज्ञेयं सपिण्डीकरणं त्विह ।

सपिण्डीकरणान्ता च ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥

सपिण्डीकरणआहुं देवपूर्वं नियोजयेत् । इति । .

तथाच, सपिण्डीकरणआहुस्य पार्वण्यमिति अमावास्यात्तर-
पार्वण्यकालेनैव व्यवस्था ।

वौधायनः,—“अथ सम्बत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपचे वा तृतीये
मासि षष्ठे वा एकादशे वा द्वादशाहे वा एकादशाहे वा” इति ।

आश्रयायनः,— “अथ सपिण्डीकरणं सम्पूर्णं सम्बत्सरे चिपचे वा यदहर्वा वृद्धित्वमापद्यते” इति ।

अत एव ज्ञातातपः,—

अर्वाक् सम्बत्सराद्बुद्धौ सम्पूर्णं वत्सरेऽपि वा ।

पैठीनसिः,— “मृतस्य मासि मासि आर्द्धं कुर्यात् सम्बत्सरान्ते विसर्जनं नवमास्यं” इत्येके । विसर्जनं सपिण्डीकरणं नवमास्यं नव-भिमासि निष्पाद्यमित्यर्थः । एवं सपिण्डीकरणस्य स्नातग्व्येणैव नव कालाः । यत्तु कल्पतरावुक्तं^(१) उत्तरमासि वृद्धौ निश्चितायां पिण्ड-पितृयज्ञानुरोधेन च सपिण्डीकरणपक्षे इति । तत् वर्षान्तपञ्च-प्राधान्यप्रदर्शनार्थं न तु स्नातग्व्यनिवृत्त्यर्थं । एवं गयायात्रार्थं स-पिण्डनापकर्षः^(२) ।

वृद्धिआर्द्धौ गयां गच्छन् सद्यः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति हेमाद्रिधृतवचनात् । अत्र गच्छित्युक्त्वा दौपदानं गयाआर्द्धमिति वर्षमध्ये गयाआर्द्धस्य निषेधाच्च गयाआर्द्धं न कार्यम् । गयायात्रैव कर्त्तव्या इत्यस्मद्देशसमाचारः । देशविशेषे तु गयाआर्द्धमपि कुर्वन्ति ।

यत्तु,— आनन्धात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

इति उग्रमोवचनं तद्देशविश्वज्यौतिषिकावधारितायुःसमाप्त-विषयम् । तेषु कालेषु कर्त्तृविशेषा भविष्ये,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्वनग्निमान् ।

(१) कल्पतरुकारादावुक्तं ।

(२) सपिण्डीकरणपक्षः ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥

कर्त्तरि साग्निके तु कार्णाजिनिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववत्साग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुहुरब्दोपरौतरः ॥

दशरात्रात्परतः कुहुरेत् एकादशाहे कुहुरेत् इत्यर्थः । इत-
रोऽनग्निः । अब्दोपरौत्यर्थः । “अमात्वास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्ति” इति श्रुत्या साग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्यावश्यकत्वात् ।

तथाच गालवः,—

सपिण्डीकरणाग्नेते पैतृकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः शनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते ॥

अत्र यत् सपिण्डीकरणमुक्तं, तदेकादशाहे दर्शपात एव बोध्यम् ।

तथाच भविष्ये,—

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

यजमानः, कर्त्ता ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

एकादशाहं निर्वर्त्त्य पूर्वं दशाद्यथाविधि ।

निर्वर्त्त्य आहुं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्यम् ।

गोभिलः— साग्निकश्च यदा कर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

तथाच द्वादशाहे दर्शपाते तु साग्निकेनापि एकादशाहे एका-
दशाहआहुं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्यं, अत एव द्वादशैका-

दशे वाङ्मि इति वक्ष्यमाणवृहस्यत्युक्तौ एकादशाहस्य पञ्चादुक्तिः ।
एकादशाहं निर्वर्त्य इति स्फुटमुक्तं च ।

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्यात् आह्वानि षोडश ।

इत्युक्तेः, एकादशाहे दादशापि वा इत्युक्तेः एकद्विने षोडश-
आह्वानां करणमविरुद्धमिति शूलपाण्यादयः ।

दादशाहादिकालेषु सपिण्डीकरणेष्विमे ।

साग्न्यनग्नित्वविधयः कर्त्तुरेव नियामकाः ॥

इति स्मृतिसङ्गहोक्तेः दादशैकादशाहयोरन्यतरस्मिन्नेव साग्निकः
कर्त्ता कुर्यान्नान्यत्र । विस्तरस्तु कालादर्शं द्रष्टव्यः ।

एवं च सति निरग्नेरपि कार्यवशात् दादशाहादिषु सपिण्डी-
करणाचारोऽपि अविरुद्धः । एवं त्रिपचेऽपि बोध्यम् ।

तथा च सुमन्तुः,—

प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्तानग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पचे द्वितीयके ॥

किन्तु निरग्निकेन साग्निकस्य पितुः सपिण्डीकरणं त्रिपच एव
कार्यं इत्यर्थः । यदा कदाचिदपि प्रमादात् साग्निको दादशाहे
एकादशाहे वा सपिण्डनं न कुर्यात्, निरग्निरपि साग्निकस्य पितुः
त्रिपचे सपिण्डनं न कुर्यात् । तत्सन्निहितोत्तरकाले कुर्यात् ।

तथा च गोभिलः,—

दादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् कालेषूत्तरभाविषु ॥

दशाहमध्ये तु दर्शपाते पिण्डपितृयज्ञव्यतिरिक्तदर्शान्तसर्वश्रौत-

कर्मानुष्ठानम् । तथा माहसपिण्डानन्तरमेव पिण्डपितृयज्ञकरणं, माहदशाहमध्येऽप्येवं दर्शानुरोधेन अग्नौचप्रकरणे लिखितमनुष्ठाने-
यम् । अहिताग्नेर्जीवत्पितृकले तु पिण्डपितृयज्ञानारम्भपक्षेवाहु-
तत्वात् माहसपिण्डनं अनाहिताग्निपुत्रवत् पूर्णोऽब्दे त्रिपचादौ वा
कुर्यात्, पिण्डपितृयज्ञाभावात् । एतेन प्रमौतपितृकस्यापि साग्नि-
कस्य विमात्रादेः स्वकालं एव सपिण्डनमिति सिद्धम् । पुत्रस्य
साग्निकले एकादशाहद्वादशाहयोर्दर्शपातेऽग्नौचेऽपि दर्शानुरोधेन
सपिण्डनमित्यग्नौचप्रस्तावे लिखितं । अग्नौचानन्तरं दर्शपाते तु
अग्नौचानन्तरमेव^(१) सपिण्डनम् ज्येष्ठभ्रातृसत्सन्नाग्निले यदा भार्या-
मरणादिना आधानानधिकारिले साग्निकेन कनिष्ठभ्रात्रापि पिण्ड-
पितृयज्ञानुरोधेन एकादशाहादौ सपिण्डनं कार्यम् ।

ज्येष्ठो भ्रातानग्निमांशेत् कनिष्ठः साग्निको भवेत् ।

कनिष्ठेनैव कर्त्तव्या सपिण्डीकरणक्रिया ॥ इति स्मृतेः ।

एवमिधे विषये कनिष्ठेनैव उत्तरषोडशकं कार्यं इत्यर्थतो
भवति, साग्निकस्य कर्त्तुर्द्वाविंशतिदिने दर्शपाते तु, द्वादशाहेन^(२)
वा कुर्यात्, इति वाक्यात् आह्वविवेककारा एकादशाहादिद्वाद-
शसु दिनेषु व्यवस्थामाहः । तथाच एकादशाहे एकादशाहआहुं
कृत्वा तद्दिन एव प्रथममासिकम् । द्वादशाहे त्रैपचिकं कृत्वा तच्चैव
द्वितीयमासिकं । त्रयोदश-चतुर्दश-पञ्चदशाहेषु तृतीय-चतुर्थ-पञ्च-
ममासिकानि । षोडशाहे जनषाण्मासिकषष्ठमासिके । सप्तदश-

(१) अग्नौचापगमदिने सपिण्डनमित्यपि पूर्वमुक्तं ।

(२) द्वादशाहेऽपि ।

ष्टादशोनविंशविंशैकविंशांशेषु सप्तमाष्टम-नवम-दशमैकादशमासि-
कानि । द्वाविंशांशे जनसाम्बत्सरिकद्वादशमासिके कृत्वा तत्रैव
सपिण्डनं, तिथिचट्टौ तु द्वाविंशेऽङ्गि जनसाम्बत्सरिकं त्रयोविंशेऽङ्गि
द्वादशमासिकसपिण्डने कार्यम् । यदा त्वेतदब्दमध्येऽन्तिमप्रासं त्यक्त्वा
मध्येऽधिमासपातः, तदा तत्संख्यकदिने आधिमासिकश्राद्धं ।
ततः परदिनेष्वपरमासिकश्राद्धानि । द्वादशमासे त्वधिमासपाते
द्वाविंशेऽङ्गि आधिमासिकोनसाम्बत्सरिकद्वादशमासिकसपिण्डनानि
कार्याणि । अयमाचारः सर्वग्रिष्टसम्मतः । यत्तु कैश्चिदत्र लिखितं
वृद्धिनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धेऽपि अनयैव रीत्या एकादशाहमारभ्य
द्वादशदिने सपिण्डनं कार्यम्, इति । तद्भ्रान्तिमूलम् । तत्त्रयो-
विंशेऽङ्गोऽपि चट्टौ द्वाविंशेऽङ्गोऽपि सश्ववति, नान्यत्र । तथाहि, “यद-
ह्वां वृद्धिरापद्यते” इति गोभिलसूत्रे, “अथ सपिण्डीकरणं” इति
आश्वलायनसूत्रे च यो वृद्धिनिमित्तः सपिण्डनापकर्षः उक्तः, तत्र,
“प्रागावर्त्तनात् अङ्गः कालं विद्यात्”, इति गोभिलसूत्रान्तरेण,
“पूर्वाङ्गे दैवतं कर्म” इति शातातपोक्त्या च वृद्धिश्राद्धस्य पूर्वाङ्गे
विधानात्, सपिण्डनस्य पार्वणत्वेन अपराङ्गे विधानात्, तयोः समा-
धानाय तत्सन्निहितपूर्वदिने एव सपिण्डनापकर्ष इति सर्वैर्निर्णीत-
मिति, द्वादशाहेन वा कुर्यादित्यस्यान्यत्र प्रवृत्तिरेव ।

अत एव तथाचारो न दृश्यते चट्टौ^(१) । वृद्धिं निश्चित्य
सपिण्डने कृते तत्र विघ्नवशात् वृद्धाभावेऽपि पुनः सपिण्डनं कार्यम् ।

“प्रेतानामिह सर्वेषां” इति पूर्वोक्तश्रुतात्पोत्त्वा पिबत्वप्राप्त्य-
नन्तरमेव सपिण्डनस्य निषिद्धत्वात् ।

अथ द्वादशमासस्याधिमासत्वे सपिण्डनविचारः ।

तत्र,— अमंक्रान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

इति शरीरौदिवज्जवचनैः पूर्वोक्तमलमासलिखितव्यवस्थायां^(१)
द्वादशमासस्याधिमासत्वेऽपि तदधिमासिकद्वादशमासविहितश्राद्ध-
सपिण्डनानि कार्याण्येव । ईदृशे विषये शुद्धे त्रयोदशे मासि
वार्षिकश्राद्धं पुनः कार्यम् ।

आब्दिकं प्रथमं यस्य प्रकुर्वीत मलौक्षुचे ।

त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥

इति व्यासोक्तेः । एवं अपकृत्याब्दमध्ये सपिण्डने कृतेऽपि पूर्णोऽब्दे
पुनराब्दिकश्राद्धकरणम् ।

अथ यत्तु गौडैः तिथितत्त्वाकारैः,—

पूर्णे सम्बत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् ।

तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ॥

इति हेमाद्रिधृतवाक्यात् पूर्णोऽब्दे क्रियमाणात् श्राद्धात् यथोभयं
निर्व्वहति, तथा अपकृत्यसपिण्डनादपि उभयोर्निर्वाहः, न पूर्णं वत्सरे
आब्दिकान्तरं । गोभिलेन पूर्णोऽब्दे सपिण्डीकरणमभिधाय अत-
ऊर्द्धं सम्बत्सरे सम्बत्सरे प्रेतायासं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्
इति सूत्रे आद्याब्दादूर्द्धं साम्बत्सरिकविधानाच्च, इति, तच्च युक्तिसहं ।

पूर्णं ऽब्दे सपिण्डने तद्दिने पुनराब्धिकरणशङ्कायां तेनैवाब्दिकं
तन्त्रसिद्धमिति हेमाद्रिधृतवाक्यस्याभिप्रायः ।

अत एव पूर्णं इत्येवोक्तं न त्वपकर्ष इति यत्तु सूत्रे अत-
ऊर्द्धमित्युक्तं तदार्षिकश्राद्धस्य प्रत्यब्दमवश्यकरणार्थमिति । यस्मिन्
अहनि मृततितयेरपराह्वयापित्वं^(१) तस्मिन्नहनि सपिण्डीकरणस्य^(२)
उक्तत्वात् तदनुरोधेन तद्दिने तत्पूर्वमासिकस्यापि अन्यतिथौ^(३)
करणम् ।

अपुत्रस्यापि सपिण्डीकरणं ।

तथा च लोपात्तिः,—

सर्वाभावे स्त्रियं पत्न्यः स्त्रभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च । इति

एवं अपुत्रायाः स्त्रिया अपि,

तथा च पैठीनसिः,—

अपुत्रायास्तु पत्न्यास्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अश्वदिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एतदपि सर्वाभावेऽपि बोध्यम् ।

ननु,— अपुत्रस्य परे तस्य नैव कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अश्वौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । इति ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

(१) अपराह्वयातिः ।

(२) सपिण्डीकरणानुष्ठानस्य ।

(३) अन्यतिथावपि ।

इत्युक्तिद्वयेनापि सपिण्डीकरणाभावः प्रतीयते, इति चेन्न
तदुक्त्योः प्रज्ञाः चोत्पादयितव्याः इत्यर्थवादकतया निर्णयान् ।

अविवाहितस्य तु सपिण्डनाभावः ।

द्वादशात् वत्सरादर्व्वक् पौगण्डमरणे सति ।

सपिण्डीकरणं न स्यादेकोदिष्टादि कारयेत् ॥

इत्यन्यत्रोक्तेः । पौगण्डो वार्षिकः । आदिपदेन एकादशाह^(१)-

आद्धाद्युपसङ्ग्रहः ।

यस्यैतानि न कुर्वीत एकोदिष्टानि षोडश ।

पिशाचत्वं^(२) भवेत्तस्य दत्तैः आद्धशतैरपि ॥

इति जावात्युक्त्या सपिण्डनं विनापि एकादशाहआद्धाभिधानात् ।

पितामहादिभिः पितुः सपिण्डनम् ।

तथाच भरद्वाजः,—

पितुः सपिण्डीकरणं तस्य पित्रादिभिः सह ।

पुरुषाणां च सर्व्वेषां तदत्कुर्यात् सपिण्डताम् ॥

पुरुषाणां पितृव्यादीनां । एतेन यः कश्चिदधिकारी प्रेतस्य
पित्रादिभिः सह कुर्यात् इत्यर्थः ।

स्त्रीणामपि सपिण्डनमावश्यकं ।

तथा च विष्णुः,—

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्य्यमेव यथा भवेत् । .

यावज्जीवं तथा कुर्यात् आद्धं तु प्रतिवत्सरम् ॥

तासां सपिण्डीकरणं पितामहादिभिः सह ।

(१) एकादशाहआद्धदानाद्युपसंग्रहः ।

(२) भ्रुवं ।

तथा च शङ्खः,—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत् सुतैः ।

पितामह्यादिभिः साङ्गं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥ इति ।

पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राङ्गतिव्रतैः ॥

इति यमवाक्यम् ।

यच्च,— मृतं चानुगता नाथं सा तेन सहपण्डिताम् ।

अर्हन्ति स्वर्गवासञ्च यावदाभूतविश्वम् ॥ इति ।

अन्यारोहेऽपि प्रातातपवाक्यम् तत्कृत्वाश्रयणात् काम्यं, इति तस्माद्विद्यते । एवमन्येऽपि ये स्त्रीविषये भेदाः स्मृतिषु उक्ताः, ते दैवादिविवाहोत्पन्नपुत्रविषया इति कैरपि नाद्रिश्यन्ते ।

पितामहादिजीवने ब्राह्मणन्दोगपरिशिष्टयोः,—

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

सुमन्तुरपि,— त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डनम् ।

पितृत्वमश्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

एवं पुरुषत्रयस्य नियतत्वात् पितामहे जीवति प्रपितामहा-
दित्रयेण पितामहप्रपितामहयोर्जीवतोर्द्विप्रपितामहादित्रयेण सह
सपिण्डनम् ।

मातृविषयेऽपि ब्राह्मे,—

मातर्यथ मृतायां तु विद्यते चेत्पितामही ।

प्रपितामहीपूर्वन्तु कार्यस्तत्राप्यथं विधिः ॥

इति पूर्ववत् । सन्ध्यासिनां सपिण्डनाभावोऽग्रौचप्रसवेऽलेखि ।
दैवात्पितुः पश्चात् पितामहादिमरणे तेषां पुत्रान्तराभावे पौत्रा-
दिभिः सपिण्डनं कार्यम् ।

तथा च छन्दोगपरिशिष्टे,—

पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं आद्धषोडशं ॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांसेत् पितामहः ।

इति पितामहपौत्रशब्दः प्रपितामहप्रपौत्राद्युपलक्षणम् । षोडश-
शब्दस्य षोडशके लक्षणा । तथा च, एकादशाहादिसपिण्डीकरणा-
न्नानि आद्धान्येव कुर्यात्, न दर्शाब्दिकानि इत्यर्थः । सपिण्डी-
करणानन्तरं पितुरेव तस्मैवोक्तौ तद्विधानात् ॥

तथा च,—

पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ इति ।

मासानुमासिकं दर्शश्राद्धमित्यर्थः । एतच्च आद्धमात्रोपलक्षणमिति
नारायणभाष्यम् । यस्य पिताग्रे मृतः तद्वर्षमध्ये पितामहप्रपिता-
महौ पश्चान्मृतौ, तस्य पितृसपिण्डनकालप्राप्तौ अकृतसपिण्डनाभ्या-
मेव ताभ्यां सह पितुः सपिण्डनं कार्यम् ॥

तत्रैव,—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कर्त्यात् इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं कुर्यादिति विनिश्चयः ॥

अत्र नारायणभाष्यम् प्रेतभावापन्नमपि पितरं निस्तीर्षप्रेत-
भावेन अनिस्तीर्षप्रेतभावेन वा पितामहेन सह शुद्धिं कुर्यात्,
सपिण्डयेदिति शास्त्रीयो विनिश्चयः । ततश्च शास्त्रबोधिते कानुप-
पत्तिः । यदा तु संस्कार्यात् इति निश्चय इति पाठः तदायमर्थः ।
विष्णुधर्मोत्तरे,—

यैरिष्टं विविधैर्यज्ञैः पूजितो यैश्च केशवः ।

प्रेतलोकं न ते यान्ति तथा ये अग्निहोत्रिणः ॥

ये चान्ये समरे हता इति पाठान्तरम् । इति अग्निहोत्रादेः
प्रेतदेहप्राप्तिर्नास्ति । अतोऽसौ शुद्धस्वामपि पितामहेन शुद्धेन अशुद्धेन
च संस्कार्यात् सपिण्डयेदित्यर्थः इति । एवं पितामहीप्रपितामहीभ्यां
असंस्कृताभ्यामपि सह मातरं सपिण्डयेत् इत्यर्थः । “कार्यः तत्राप्यथं
विधिः”, इति ब्राह्मोक्तेः । इमानि सपिण्डनान्तप्रेतकर्माणि ग्रहण-
दिनेऽपि पक्षात्नेन एव कार्याणि ।

प्रेतश्राद्धं प्रकुर्वीत पक्षात्नेनैव सर्वदा ।

स्वयं पाकं प्रकुर्वीत सगोत्रं वापि कारयेत् ॥

अपत्नीकोऽपि सिद्धाक्षैः कुर्यात् श्राद्धानि षोडश ।

इति प्रचेतोवाक्ये सर्वदापदोपादानात् ।

अथ पुत्रिकापुत्रकर्तृक^(१)सपिण्डीकरणविचारः ।

तत्र पुत्रिकापुत्रप्रशंसा, याज्ञवल्क्यः,—

औरसो धर्मपत्नीश्रुत्वात्मः पुत्रिकासुतः ।

पुत्रिका एव पुत्र इति वेति विज्ञानेश्वरा अर्थान्तरमप्याहुः ।

(१) सपिण्डीकरणादिविचारः ।

मनुः,— आख्यं विना यथा तैलं सङ्घिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादशपुत्राः स्युः पुत्रिकौरसथोर्विना ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥

पितुर्मातामहस्येति यावत् । मातुः प्रथमतः पिण्डं इत्यादि
वक्ष्यमाणवचनञ्च ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।

यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत्सुतः ॥

इत्युक्त्वा पुनस्तत्र मानवीये च,—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुः ॥

तस्याः पितुर्मातामहस्य तस्याः पितुः पितुः

प्रमातामहस्य । अत्र नारायणभाष्यम्,— “पार्वणे प्रथमं मातु-
र्दद्यात् तदनुप्रमातामहस्य तदनु मातामहस्य” । अनेन पार्वणोप-
देशेन सपिण्डनसुपदिष्टम् । अतएव,—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पिहसामान्यमाप्नुयात् ।

इति हारीतेनोक्तम् ।

तथाचोश्रनाः,—

पितुः पितामहे यब्दत्पूर्वं सम्बत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तब्ददेशा कार्या सपिण्डता ॥

मातामहे मातामहादिष्वे, पितामहे यब्ददित्यभिधानात् ।

बौधायनः,—

आदिशेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकामुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहं ॥ इति

सोपाधिः,—

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रिया ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

एवं सति व्यवस्था क्रियते । पुत्रिकापुत्रो द्विविधः । मातामहे-
नैव सम्बन्धो मातामहेन स्त्रपित्रा च सम्बन्धयेति ।

क्रमेण तत्तत्क्षणं, तत्र वशिष्ठः,—

अभ्राह्मकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामसंक्रतां ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥

मनुरपि,— यदपत्यं भवेत्तस्यां^(१) तन्मम स्यात् स्त्रधाकरं । इत्याद्यः ।

कात्यायनः,—

अपुत्रोऽहं प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यां भवानपि ।

पुत्रार्थी चेदिहोत्पन्नः स नौ पुत्रो भविष्यति ॥

इति द्वितीयः ।

तत्र मातुः प्रथमतः पिण्डं इत्यादिविधिर्मातामहेनैव सम्बन्धस्य ।

उभयसम्बन्धस्य तु उग्रनाः,—

मातामह्यं तु मात्रादि पैतृकं पितृपूर्वकम् ।

मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मतः ॥

(१) मवेदस्याः ।

मातामह्यं मातामह्यादिदेवताकं कर्म, मातामह्यादि, उभय-
सम्बन्धो वर्गद्वयस्य, आहुं कुर्यात् मातामहश्चाहुपूर्वकं चेत्यर्थः ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः,—

दश्यादभयसम्बन्धः पुत्रिकायाः सुतोद्भासौ ।

पूर्वं मातामहश्चाहुं पश्चात्पितृकमाचरेत् ॥

तथाच मातुः सपिण्डीकरणं मातामह्यादित्रयेण द्विविधाभ्यामपि
कार्यं । पार्वणश्चाहुं तु मातामहैकसम्बन्धेन मातृमातामहप्रमाता-
महानामेव कार्यं । उभयसम्बन्धेन तु आदौ मातृमातामहप्रमाता-
महानां ततः पितृपितामहंप्रपितामहानां च आहुं कार्यं । इति
पुत्रिकापुत्रकर्तृकसपिण्डनादिविचारः ।

उक्तकालेषु सपिण्डनासम्भवे गालवः,—

सपिण्डीकरणश्चाहुमुक्तकाले न चेत् कृतं ।

रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मिचभे वा समाचरेत् ॥

आसाऽपि,—

सपिण्डीकरणश्चाहुं प्राप्तकाले न चेत् कृतम् ।

रौद्रे हस्तेऽथवा मैत्रे कर्त्तव्यं वा मृताहनि ॥

इति सपिण्डीकरणावचारः ।

अपहृष्य सपिण्डने कृते नित्यश्चाहुवत् किञ्चिदन्नं जलकुम्भं च
प्रतिदिनं सम्बत्सरं यावद्देयं । तथा च पारस्करः,—“अहरहरन्नमसौ
ब्राह्मणयोदकुम्भं दद्यात् पिण्डमेने निगृणन्तीति” ।

तच्च पिण्डपक्षस्य नाचारः ।

अर्वाक् सापिण्डीकरणं बन्धु सम्बत्सरात्भवेत् ।

तस्यायत्नं सोदकुम्भं दद्यात् सम्मत्सरं द्विजे ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

फलं च मास्थे,—

द्यावदब्दं च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः ।

प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽश्वमेधफलं कर्मेत् ॥

अब्दमम्बघटं दद्यादन्नं आमिषसंयुतं । इति ।

इति यदामिषदानमुक्तं, तदस्माद्देशे नाद्रियते । वज्रषु वाक्येषु
आमिषाभावात् । पुत्रस्य तस्मिन्नब्दे आमिषभोजनाभावाच्च ॥०॥

अथ क्रमप्राप्तममावास्यादिपार्वणश्राद्धं ।

विष्णुः,—अमावास्याः तिस्रोऽष्टकाः तिस्रोऽष्टकाः, माघी-
श्रौष्टपक्षौर्द्धं क्षणचयोदशी श्रीह्रियवपाकौ च । इति ।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रत्यवायश्रवणात्, नित्यशब्दोपादानाच्च । एवं वक्ष्यमाणा-
शनोवाक्यादिषु वीप्साश्रवणाच्च दर्शश्राद्धादीनां नित्यत्वं ।
पार्वणलक्ष्णं भविष्ये स्फुटमुक्तं । अहन्यहनीति भविष्ये, प्रतिदिन-
विहितस्य यन्नित्युल्लेखमुक्तं, एतेषां तु पार्वणलक्ष्णमुक्तं तदितिकर्त्तव्यता-
प्रदर्शनार्थाय इति न विरोधः ।

तथाशौचनाः,—

कुर्यादहरहः श्राद्धं प्रमीतपिबको द्विजः ।

शान्निकोऽन्नमिको वापि दर्शं दर्शं विशेषतः ॥

तत्र सर्वेषां श्राद्धानां अमावस्या प्रकृतिरिति अदावुपदिष्टत्वाच्च सा

विचार्यते । तच्च साग्निको निरग्निकश्च प्रमीतपितृकोऽधिकारी एतच्चा-
मावास्याश्राद्धं साग्निकेन पिण्डपितृयज्ञानन्तरं कार्यमिति विशेषः ।
मनुः,— पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाह्यार्थं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

पिण्डानो मासिकं श्राद्धमन्वाह्यार्थं विदुर्वुधाः ॥

इति पिण्डानां पितृयज्ञसम्बन्धिनामनु पश्चादाह्यार्थं कार्य-
मिति दर्शश्राद्धं बुधा विदुरित्यर्थः ।

यद्वा,— ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञां तु लेभिरे ।

इति मात्स्योक्तेः, पिण्डानां पितृणां अन्वाह्यार्थं मासिकदक्षि-
जनकमिति अन्वाह्यार्थं मासिके इति कोषात् ।

अयमर्थः,— साग्निनिरग्निसाधारणः पिण्डानां मनुक्त्वानुगतश्चेति
समीचीनः । चन्द्रचये चन्द्रचयोपलक्षितकाले अमावास्यायामित्यर्थः ।

तथा च श्रुतिः,—“तदेतद्देव वै सोमो राजा यच्चन्द्रमाः स
एतां^१ रात्रिं क्षीयते तत्क्षीणे देवानामग्ने पितृभ्योददाति” इति ।
श्रुत्यन्तरं च,— “मासि मासिकेऽग्नयः”मिति^(१) । संविशेषं ह्यन्वो-
गपरिशिष्टे ।

कात्यायनोऽपि,—

पिण्डान्वाह्यार्थं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमौपतः ॥

राजनि चन्द्रे क्षीणे अत्यन्तं विनष्टे अमावास्यायामित्यर्थः
दर्शश्राद्धं प्रशस्यते । किं इतरपार्वणवदस्यापि कालो याज्ञो नेत्याह,—

(१) मासि मासि वोऽग्नयमिति ।

वासरस्य इत्यादि, पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यंदिनं मनुष्याणां अपराह्णः
पितृणां इति श्रुत्युक्तचिधाविभक्तदिवसस्य तृतीयभागरूपेऽपराह्णे
दर्शश्राद्धं । ननु तर्हि पञ्चधाविभागे आह्णे निषिद्धस्य सायाह्नस्या-
प्यत्र ग्रहणं इत्याशङ्क्याह नातिसन्ध्येति । अतिसन्ध्यासमीपत्वेन
सायंकालात् पूर्वं मुहूर्त्तद्वयं दर्शश्राद्धे वर्ज्यं । मुहूर्त्तद्वयत्यागे किं
विनिगमकमिति चेत् उच्यते । *

सायान्हः त्रिमुहूर्त्तस्तु तत्र श्राद्धं न कारयेत् ।

इति मात्स्योक्ता,

ऊर्द्धं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तस्तुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते ॥

इति अत्यसम्भवे त्रयोदशमुहूर्त्तपर्यन्तं श्राद्धे सामान्येन विकल्पि-
तस्यापि कालस्य विनिगमकत्वं ।

अतएव असह्येष्टीयप्राचीनानां सङ्ग्रहकारिका ।

मुहूर्त्ताद्दशमात् परं ।

मुहूर्त्तचितयं कालः अमावास्यास्य । इति ।

एतेन नारायणभाष्यानुगततिथितत्वे अतिशब्दस्वारस्यात्
मुहूर्त्तमात्रं त्याज्यं इति यदुक्तं, तन्नाद्रियते, नापि तन्मतं युक्ति-
सहं, यदि अतिशब्देन मुहूर्त्तमात्रस्य परिग्रहः, त्यागे तर्हि विनिग-
मनाविरहात् दण्डादेरपि त्याज्यत्वं किं न स्यात् इति । तथा च
मुहूर्त्तद्वयमेव त्याज्यं । ननु सर्वतिथीनां चयसाम्यद्वयः सिद्धाः
तत्र कथं दर्शं व्यवस्थेत्याकांक्षायां चयपक्षे आह स एव ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चीयमाणा तदैव आङ्गमिष्यते ॥

चतुर्दशीपदेनाच पूर्वदिवसो गृह्यते ।

वर्द्धमानाममावास्यां सचयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति वक्ष्यमाणोक्तानुरोधात् । चतुर्दशीयामं इत्येकं पदं ।

तुरीयं चतुर्थं, अथादिकं पूर्वतिथ्यपेक्षयैव ।

तिथिचये त्रिनीवाक्षौ तिथिवृद्धौ कुङ्कर्मता ।

साम्येऽपि च कुङ्कर्त्तया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति प्राचेतसीयोक्तौ स्फुटत्वात् । तथा च चीयमाणा पूर्वा-
परदिवसीययावच्चतुर्दश्यपेक्षया अयवती अमावास्या यदा चतुर्थं
पूर्वदिवसीययामं अनुपूरयेत् । तदैव चतुर्दशीपूर्वदिन एव
आङ्गं, एतेन भाष्यानुगततिथितत्वे चीयमाणा न्यूनकालव्यापिनी-
त्यादि अलिखितं, तत्सर्वं परास्तमेवेति बुद्धिमङ्गिर्विभाष्यं ।

तस्मान्ननु यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते तच्चामावास्यां कुर्वीत, इति
श्रुतौ, चीणे राजनीति तदुक्तौ, मानवीयोक्तौ च चन्द्रादर्शने आङ्ग-
मुक्तं, तत्कथं पूर्वदिने चतुर्दशीसत्वे चन्द्रदर्शनेऽपि आङ्गमिति-
विरोधमाशङ्क्य परिहरति स एव,—

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।

तत्क्षयापेक्षया श्रेयं चीणे राजनिं चेत्यपि ॥

यस्मिन्नहनि चन्द्रक्षयो भवतीत्यभिप्रायात् यदहस्त्वित्यादि श्रुत्या
चीण इत्यादिस्तत्या च चन्द्रक्षयरूपायां अमावास्यायां दर्शनाङ्गस्य
कार्यता प्रतिपाद्यते न तु चतुर्दशीमिमा निषिध्यते इत्यर्थः । अतएव

दृश्यमानेऽप्येकदा इति गोभिलसूत्रं । इत्थं भूतचतुर्दशीविषयतां
स्फुटयतीति स एवाह । यद्येकं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
ननु तर्हि अमावास्या प्रतीक्षणीया न वा ? इत्याशङ्कायां स
एवाह,—

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ।

तदन्ते चतुर्दशीशेषे निर्वपेत् आहुं कुर्यात् । इति ।

ननु अमावास्यायां चन्द्रचयो भवति, तत्कथं चतुर्दशीशेषे
इत्यप्युच्यत इत्याशङ्क्य चन्द्रचयकालमाह,—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमांशे च ततः कलि भवेदणः ॥

चतुर्दश्यष्टमयाममारभ्य अमावास्यासप्तमयामान्ते सम्पूर्णः क्षयः ।

ततोऽमावास्याष्टमयामे चन्द्रोत्पत्तेरारम्भः इत्यर्थः । किलेति
आगमवार्त्तायां । एवं दशसु अमावास्यासु व्यवस्थामुक्त्वा मार्गशीर्ष-
ज्येष्ठामावास्यायोर्विशेषं स एवाह,—

आग्रहायणमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां भ्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

आभ्यामिति ल्यङोपे पञ्चमी । इमे अमावास्ये प्राप्य इत्यर्थः ।
चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः अत्र शुक्लप्रतिपदादिमासाश्रयणेन
मार्गशीर्षपौर्णमास्युत्तरज्येष्ठपौर्णमास्युत्तरामावास्ये याद्ये । सर्वग्रन्थ-
कारलिखितानां चारुच । अत्र विशेषं स एवाह,—

अचेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागो न कलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कर्त्तव्यमेवं ज्योतिष्यक्रविदो वदन्ति ॥

अथ अस्मिन् मासद्वये इन्दुसम्प्रदाये प्रहरे अन्यदर्शेषु तु चन्द्रचयकालेन^(१) अभिमते चतुर्दश्यष्टमयामरूपे इत्यर्थः । चतुर्थ-
भागो न कलावशिष्ट इत्यादि । जनश्चतुर्थभागः चतुर्थभागाद्धि
चतुर्दश्याः कलाया अष्टमो भाग इति यावत् । कला पञ्चदशी-
कला चतुर्थभागो नश्च कलाचेति द्वन्द्वसमासः । ते अवशिष्टे
अविनष्टे यस्य स तथोक्तः । तदन्ते चतुर्दश्यन्ते अमावास्याया-
मित्यर्थः । कृत्स्नं समग्रं चयं पञ्चदश्याः कलाया अपचय-
व्यापारं एति प्राप्नोति । अनयोरमावास्यायोः चन्द्रगतिवैलक्षण्यात्
न चतुर्दश्यष्टमयामे चयः । किन्तु दर्शाद्ययामप्रभृतिदर्शाष्टमयाम-
साध्यः चयः । अनयोरपि दर्शयोर्मलमासयुक्ते वर्षेऽन्यदर्शेष्विव चय
इति विशेषमाह स एव,—

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यथाः

तस्मिंस्तृतीयापरिदृश्यो नोपजायते ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

चीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

यद्यग्रब्दो मासवाची । यस्मिन् वर्षे द्वादशयथा एको यद्यश्च
इति त्रयोदशमासा इत्यर्थः । मलमासः पततीति यावत् । तस्मिन्
वर्षे चन्द्र आद्ये प्रहरे इति पूर्वस्मादनुषङ्गः तृतीयापरिदृश्यः तृतीय-
मात्रया परिदृश्यः नोपजायते चतुर्थभागी न कलावशिष्टो न
भवतीत्यर्थः । मलमासयुक्ताब्दस्तु एकस्मान्मलमासात् अद्भ्य-
नन्तरात्मकः । तृतीयवर्षे मलमासस्यावश्यंभावात् । चारः गति-

विशेषः तस्मिन् चन्द्रे अपराह्णे पूर्वोक्तविधाविभक्तदिवसस्य तृतीय-
भागाद्यमुहूर्त्तचयरूपे ।

एवं चौथमाणापचं, तचाग्रङ्कया चन्द्रचयं च विचार्य इदानीं
समापचे व्यवस्थामाह स एव,—

समिआ या चतुर्दशा अमावास्या भवेत् कश्चित् ।

खर्वतां तां विदुः केचित् उपेधमिति चापरे ॥

या अमावास्या तिथिः चयवृद्धिरहिता सा समेत्युच्यते ।
सम्भवेनावस्थितेति सन्धितेति कल्पतरुकरादयस्तामाहुः, या समा-
मावास्या चतुर्दशा समिआ भवेत् । तां खर्वतां खर्वा समतिथि-
र्ज्ञेयेति बौधायनोक्तेः समामित्यर्थः । कश्चित् उभयदिनापराह्णद्वय-
सम्बन्धसम्भवे इत्यर्थः । केचित् बुधाः विदुः जानन्ति आह्वाय इति
शेषः, आह्वाहं स्त्रीकुर्वन्तीति यावत् । अपरे च बुधाः यूयमिति
शेषः, इति हेतोः अन्येषां स्त्रीकाराद्धेतोः इति शेषः, उपेध-
मुपगच्छत आह्वाय स्त्रीकुरुत इत्यर्थः । केवलं न विधः । अपरे
चेति चकारः समुच्चये, “साम्येऽपि च कुहर्ज्ञेयेति” प्रचेतोवचने
पूर्वदिनस्य निषिद्धत्वात्, कात्यायनोऽपि भीतद्वय कश्चिदित्यादि
अत्रात्रौत् । एतेषां वाक्यानां सावकाशत्वं वक्ष्यते ।

वर्द्धमानापचे व्यवस्थां स एवाह,—

वर्द्धमानाममावास्यां सचयेदपरेऽहनि ।

सामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

प्रतिपद्यपि कुर्वीत आहुं आहुविदो विदुः ।

प्रतिपदि चन्द्राद्यकलोपचयव्यापारविशिष्टे काले अमावास्या-

ष्टमांशे इत्यर्थः । अत्र तदेतदेव वै इति पूर्वोक्तप्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्
विरोधाधिकरणन्यायेन स्मृतेर्दुर्वचनं मत्वा वर्द्धमानास्मृतिरनादर-
णीया इति केचित्, तन्न । तथाहि औदम्बरीं सर्वां वेष्टितव्या
इति स्मृतिः, औदम्बरीं स्पृष्ट्वोगदाता गायेत इति श्रुतिः, तत्र
सर्ववेष्टने सति श्रुत्युक्तस्यर्गनस्य अत्यन्तासम्भव इति श्रुतिस्मृत्यो
र्विरोधे श्रुतेर्वक्षीयस्त्वं निर्णीतं ।

प्रकृते तु वर्द्धमानास्मृत्यविरोधेन क्षीयमाणाश्रुतेः सावका-
शत्वात् विरोधाधिकरणविषयलाभाव इति कैश्चित् समाहितं ।
वस्तुतस्तु तदेतदेव वै इति श्रुतिः अमावास्याश्राद्धं कार्यमिति
प्रतिपादयति, नलमावास्यायां क्षीयमाणत्वं प्रतिपादयतीति, यदुक्तं
यदहस्त्वेव इत्यादि पूर्वोक्तवचनेन दर्शश्राद्धस्य कार्यत्वं निश्चित्य
अमावास्यातिथेस्तैविध्यं कात्यायनेनैव उक्तमिति न कश्चित् विरोध-
प्रसङ्गः । अयविषये नारायणभाष्यानुगततिथितत्वादौ तुरीय-
वाङ्मां नक्षत्राविशिष्टता विनाशश्च इति द्वयं चयपदवाच्यं इत्यादि
महता प्रबन्धेन यल्लिखितं तदुर्घटं इति अस्मदेऽश्रीयपूर्वा-
चार्यलिखितचयप्रकारः सविशेषस्तच्छ्राद्धकालविचारस्य स्पष्टतया
लिख्यते,—

चन्द्रचयः चन्द्रान्यकलाया अत्यन्तं विनाशः स चार्कसंक्रमणवदति-
सूक्ष्मकालमात्रयोगात् अन्यकलापचयमात्रमित्येवं । तत्र पौर्णमास्यां
अन्तिमकलोपचयक्रमेण पौर्णमास्यान्तिमचये संपूर्णः चन्द्रो भवति ।
ततःप्रभृति त्रिंशत्तिक्तिकोनायां प्रतिपदादितिथौ एकैकादि^(१)—

(१) एकैककलाचयक्रमेण ।

कलाचयक्रमेण चतुर्दशाः सप्तमयामान्ते चतुर्दशानां कलानां क्षयात्
 अन्तिमैककला तिष्ठति । तस्यास्य ततः प्रभृति क्रमेण क्षये अमा-
 वास्यायाः सप्तमयामान्यक्षणे अत्यन्तं क्षय इत्येवं अन्यकलायाः
 क्षयः सम्पूर्णतिथिसाध्यः । ततः त्रिंशत्क्षिप्तिकाधिकासु प्रतिपदाक्षे-
 कैकतिथिष्वेकैककलोपचयक्रमेण पौर्णमास्यन्ते संपूर्णस्यन्द्रो भवति
 इत्युत्सर्गः । मार्गशीर्षपौर्णमासीत्यैष्ठपौर्णमास्यनन्तरयोस्त्वपरपक्षयोः
 प्रतितिथिकलैकोपचयक्रमेण चतुर्दशष्टमे प्रहरे चतुर्दशाः कलाया-
 अष्टमो भागः पञ्चदशी कला च तिष्ठति । तच्च कलाष्टमांशः
 चतुर्दशष्टमप्रहरान्ते विनश्यति । पञ्चदशी तु कला अमावास्याद्य-
 क्षणप्रभृत्यपचयक्रमेण अमावास्यान्यक्षणे एव अत्यन्तं विनश्यति ।
 अनयोः रयमावास्यायोर्मलमासयुक्ताब्दे अन्यामावास्यास्त्रिव चतुर्दश-
 ष्टमयामादिदर्शसप्तमयामान्तः क्षयः । तदेतत् सर्वं ज्योतिः-
 शास्त्रादवधार्यं^(१) । एष चन्द्रक्षयोपलक्षितः कालो यस्मिन्नहनि
 त्रिधाविभक्तदिवसद्वितीयभागाद्यमुद्धर्त्तव्ये लभ्यते तदेव आहुः ।
 वासरस्थेत्याद्युक्तेः, तत्रापि यदि पूर्वधुरमावास्या चतुर्दशष्टमयामं
 अतिक्रम्य आहुयोग्यकालस्यापिनी स्यात्, तदा चतुर्दशीशेषसमाप्ति-
 रपेक्षणीया । अन्यथा चतुर्दशष्टमयाम एव आहुः, अमावास्या-
 मित्याद्युक्तेः ।

जीयमाणापक्षे तु यदा चतुर्दशी पूर्वधुः आहुयोग्यकाल-
 स्यापिनी परेधुः अमावास्या द्वावशतान् आहुकाले चन्द्रक्षय-
 विशिष्टा न स्यात् । यदा^(२) द्वावशतादल्पत्वात् चन्द्रक्षयविशिष्टापि

स्यात्, तत्र उभयत्रापि चतुर्दशष्टमयाम एव आहुं, यदा चतुर्दशी-
यामं इत्याद्युक्तेः ।

यदा तु पूर्वद्युः चतुर्दशी दिवसव्यापिनी यदा रात्रिमपि
स्पृशति, परेद्युर्द्वासाधिकात् अमावास्या आहुकाले चयविशिष्टा
न स्यात्, तदापि सम्पूर्णायां चतुर्दशी आहुं, चन्द्रचयविशिष्ट-
काललाभात् ।

यदा तु पूर्वद्युः चन्द्रचयविशिष्टा चतुर्दशी आहुकाले न स्यात्,
परेद्युः द्वासाधिकात् अमावास्यापि आहुकाले चन्द्रचयविशिष्टा
न स्यात् । तदा केवलायां अमावास्यायामप्येव आहुं^(१) । क्षीणे
राजनि शस्यते इति चन्द्रचयविशिष्टकालस्य प्राशस्त्यावगमेन चयलाभे
अमावास्यातिथिमात्रमप्रशस्तं न ग्राह्यं । तदभावे त्रयादेव प्रति-
निधिवत् अमावास्यामात्रमेव आश्रयणीयं ।

समापत्ते तु यदा तमावस्या पूर्वद्युः आहुयोग्यकाले चय-
विशिष्टाधिककालव्यापिनी स्यात्, परेद्युरत्यकालव्यापिनी स्यात्
तदा पूर्वद्युः आहुम् ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च पितुः साम्बत्सरं दिनं ।

पूर्वविद्धर्मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयोक्तेः,

सन्धिआ या चतुर्दशा इत्याद्युक्तेष्व कल्पतरावपि यदा अमा-
वास्याया न वृद्धिचयौ किन्तु क्षमेनोभयदिनयोः अपराह्ण-
सम्बद्धामावास्यासम्भवः । तदा पूर्वदिन एव आहुं कार्यं । क्षीणे

(१) अमावास्यायां आहुं ।

राजनि शस्यते इति लिखितं । यदा तु पूर्वेषुः आहुकालेऽस्य-
कालव्यापिनी असमाऽमावास्या^(१) स्यात्, वा परेशुरधिककाल-
व्यापिनी स्यात्, तदा परेशुरेव आहुः । साम्येऽपि च कुङ्कुर्ज्ञेया-
इति प्राचैतसीद्योक्तेः अधिकव्याप्तेर्वललासः ।

बर्द्धमाना पक्षे तु यदा दिनद्वयेऽपि आहुकाले चन्द्रचय-
विशिष्टकाललाभः, तदा परेशुः आहुः, उभयत्र चन्द्रचयवैशिष्ट्यस्य
समानत्वेऽपि परेशुरधिकममावस्यातिथिलाभात् । यदा परेशुः
आहुकाले चन्द्रचयविशिष्टा न स्यात्, केवलं बर्द्धमानामावास्या
यामचयात् किञ्चित् अधिकं यामचयं वा व्याप्नुयात् तदा चन्द्र-
चयमनाहुत्य केवलामावास्यामात्रे परेशुः आहुः, बर्द्धमानाममा-
वास्यामित्याद्युक्तेः । मलमासयुक्ताब्देतरवर्षेषु मार्गशीर्षपौर्णमासीक्यैष्ठ-
पौर्णमास्युत्तरयोस्त्वमावास्ययोश्चन्द्रचयवैलक्षण्यस्य दर्शितत्वात्तदुद्देशं
आहुसम्भावनाऽपि नास्ति । तेनात्र यदा त्रिधाविभक्तदिवसस्या-
पराष्टमप्रथममुहूर्त्तत्रयेऽमावास्या तद्दिन एव आहुः । यदि तु तत्र
ह्रासबाहुल्याद्दिनद्वये अपि त्रिधाविभक्तदिवसद्वितीयभागाद्यमुहूर्त्त-
त्रये अमावास्या न लभ्यते तदा द्विधाविभक्तदिवसद्वितीयभाग-
रूपापराष्टे यत्रैव मुहूर्त्तं अमावास्या लभ्यते तत्रैव आहुमिति सर्वं
समञ्जसम् ।

दर्शष्टिकालस्य दर्शआहुधीनत्वात् तत्कालो विचार्यते । चन्द्र-
चयोत्तरदिन एव दर्शष्टिकालः । “पूर्वेषुः पितृभ्यो निष्क्रीय परेशु-
र्देवेभ्यो ददाती”ति श्रुतेः । अतएव सप्रदायपन्थे जीवन्पितृकस्य

(१) अमावास्या स्यात्, परेशुः ।

पितृयज्ञाभावात् अमावास्यायामेवेष्टिः, इत्यभिप्रेत्य चतुर्दश्यामे-
वोपवास इत्युक्तम् ।

यागकालस्वरूपमाह बृहद्गतातपः,—

पार्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्तथः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रार्थ्युक्तो मनौषिभिः ॥

तत्र,— न यद्यद्यं चतुर्थांशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।

रक्षांसि तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

इति कात्यायनोक्तेः चतुर्थांशस्य दुष्टत्वेऽपि,—

सन्धिर्यदपराह्णे स्यात् यागः प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

इति बृहद्गतातपोक्तेः, चतुर्थभागेऽप्यदोषः । कुर्वाणः प्रति-
पद्भागे इति यदुक्तं, तत् मार्गशीर्षज्यैष्ठपूर्णिमोत्तरदर्शयोः, क्षीय-
माणापक्षेऽपि प्रतिपदि सर्वदर्शेषु, वर्द्धमानापक्षेऽपि प्रतिपदि
सर्वदर्शेषु, कदाचित् समापक्षेऽपि वेति बोध्यम् । सर्वत्र क्षीयमाणापक्षे
विशेषो यथा, यदा चन्द्रक्षयानुरोधेन चतुर्दश्यां श्राद्धं, तदा यदि
अमावास्यायां पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यंश्चय रूपयागकालो न लभ्यते,
तदा पर्वद्वितीयांशेऽपि यागः कार्यः ।

तथाच द्वितीयाः,—

पर्वणोऽंशे द्वितीये वा कार्या इष्टिर्दिजातिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्मात् दूषयन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

आश्वलायना इत्युक्ते ऋग्वेदविषयमेतदिति केचित्, तन्न ।

अत्रिबृहदारण्यकधर्मादपरस्या अदुष्टत्वात् ।

तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

यस्माज्जातं स्रग्नास्त्रायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि धर्मवत् ॥ इति ।

अत्र प्रसङ्गात् पौर्णमासेष्टिकालोऽपि निरूप्यते ।

कात्यायनः,— सन्धिष्वेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्रागेवावर्त्तनाद्भवे ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिः ॥

अथ विहतेष्टिविचारः ।

यदा पूर्वाह्ने मध्याह्ने वा सन्धिः तदा प्रातरेव प्राप्तयोः प्रकृति-
विहृतयोः कस्या आदौ कार्यता इत्यपेक्षायां आह आपस्तम्बः,—
प्रकृतेः पूर्वोक्त्वात् अपूर्वं अन्ते स्यात् इति । अपूर्वा विहृतिः प्रकृतेः
समाप्तौ स्यात्, प्रकृतेः पूर्वोक्त्वादित्यर्थः ।

तत्र कात्यायनो विशेषमाह,—

आवर्त्तनात् प्राक् यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विहृत्याः ।

तत्रैव यागः परतो यदि स्यात्

तस्मिन् विहृत्याः प्रकृतेः परत्र ॥

आवर्त्तनात् परतः सन्धिः स्यात् चेत्, तदा केवलो विहृति-
यागः सन्धिदिने कार्यः । प्रकृतियागः परचेत्यर्थः । सर्वासामिष्टीनां
दर्शपौर्णमासौ प्रकृतिः । आपराधयज्ञादयो विहृतयः, कात्या-
यनोऽपि ।

पक्षादिचतुःकालः^(१) कन्दोगपरिशिष्टे,—

(१) पक्षादिचतुःकालः ।

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुं ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत विद्वेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

पक्षादौ प्रतिपदि विद्वेऽप्येति द्वितीयारहितेष्टिकास्तस्य प्राप्तौ
सत्यां द्वितीयासहितो निन्दितः । अप्राप्तौ तु स एव यागाङ्ग-
मिति । अत्र मम विज्ञापनम् ।

नारायणीयभाष्यार्थविरुद्धं यन्मयोदितम् ।

स्वदेशाचार्यमर्यादास्थापनायैव तद्बुधाः ॥

अमावास्यानिषिद्धानि ।

अमावास्यायां नाधीयीत नाध्यापयेन्ना^(१)स्मद्यात् परस्व च ।

स्मृतिः,— अमावास्यायां न हिन्यात् कुशांश्च समिधस्तथा ।

वौरुधावस्थिते^(२) सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥

गौडीयचिन्तामणौ तु,—

सायंसन्ध्यां पराङ्गं च रात्रौ भोजनमैयुने ।

तैलं मांसं तिलपिष्टं^(३) अमावस्यादिने त्यजेत् ॥

एतद्वचनस्य देशान्तरे आदरः । तस्मादस्मद्देशे सायंसन्ध्यां
कुर्वन्ति ।

ज्ञातातपः,—

वनस्यतिगते सोमे पराङ्गं ये तु भुञ्जते ।

(१) न हिन्यात् ।

(२) सर्वत्रावस्थिते ।

(३) तिलपिष्टममायां च विवर्जयेत् ।

तेषां मासकृतो होमो दातारमनुगच्छति^(१) ॥

होमशब्दोपादानादिदं साग्निकपरमिति, केचित् । मासकृतं पुण्यमिति केचित् पठन्ति । वस्तुतस्तु होमशब्देन वैश्वदेवहोमस्य ग्रहणात् निरग्रेरपि निषेधः । परास्मि अपवादोऽन्यत्र ।

गुर्वस्मं मातुलान् च श्वशुरान् तथैव च ।

पितुः पुत्रस्य यज्ञान् न परास्ममिति स्मृतं ॥

एवं सति,

श्वशुरान् तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवौमलं

इति बौधायनोक्तिर्गर्हितश्वशुरधनोपजीवनविषया^(२) ॥

श्वशुरान्स्य वृत्तिः स्याद्विश्वस्यैव करोति यः ।

इति महाभारते वृत्तिनिषेधात् । एतेनासक्तिर्न कार्या ।

स्मृतिः,— छिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुसंस्थे निशाकरे ।

पुत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

न पर्वणि तृणमपि द्विन्धात् । इदं पुष्पपत्रच्छेदनं पूजार्थ-
गुरुशुश्रूषाव्यतिरिक्तपरम् । पर्युषितपुष्पपत्रयोर्निषेधात्, प्रतिदिनाह-
रणस्य विहितत्वाच्च, विहितस्य निषेधायोगाच्च । समिधादिच्छेदनं
तु निषिद्धमेव तस्यान्यदिनेऽपि सम्भवात् ।

कुशं पत्रं च पुष्पं च गवामर्थे तृणानि च ।

इन्दुलोपे न दुष्यन्ति छेदने समिधस्तथा ॥

इत्यत्र समिधादानमसम्भवपरम् । वीरुसंस्थ इति ।

(१) अधितिष्ठति ।

(२) गर्हितश्वशुरधनोपजीवनपरा ।

अप्सु तस्मिन् ह्यहोरात्रे पूर्वं विगति चन्द्रमाः ।

ततो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥

इति विष्णुपुराणवाक्यात् अमावास्यामध्यभाग एव अयं दोषः ।
नाद्यन्तयोरिति केचत् । वस्तुतस्तु अमावास्यातिथिमात्रेऽयं दोषः ।
निषेधोऽमावास्यायामिति कल्पतरुद्वयव्याख्यानात्, अमावास्यातिथौ
चन्द्रप्रवेशश्रवणाच्च । तथा च श्रुतिः,— म एता१७ रात्रिं षोडश्या
कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते । तस्मादेता१७
रात्रिं प्राणभृतः प्राणान् न विक्लिन्ध्यात् अपि ह्यकलाग्रस्येति तस्मादयं
निषेधः पुरुषार्थ एव ।

दर्शं स्नात्वा पितृभ्यश्च दद्यात् कृष्णतिलोदकं ।

अन्नं च विधिवद् दद्यात् सन्ततिस्त्रेण वर्द्धते ॥

इति वचनात् सन्ततिकामस्य स्नानतिलतर्पणश्राद्धानि समुद्दि-
तान्येव कास्त्यतया कुर्यात् । अन्यनिषिद्धममावास्यातिथिप्रकरणे
लिखितमनुसन्धेयम् । पत्यौ प्रवासस्ये तु लघुहारीतः,—

अमावास्यादिनियतं प्रोषिते धर्मचारिणी ।

पत्यौ तु कारयेन्नित्यमन्येनापृत्तिगादिना ॥

इति दर्शश्राद्धसमाचारः ॥ .

अथ सप्तपितृकामावास्या ।

भाद्रपदामावास्या सप्तपितृकामावास्येत्युच्यते ।

तथाच कल्पतरौ,—

अमावास्या च पितृण्येन नचत्रेण च संयुता ।

सप्तप्रकाराः पितरो जाताः कमलमभवात् ॥

तेभ्यः पूजा च कर्त्तव्या तत्र सर्वात्मना बुधैः ।

पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्गः आर्द्धं कार्यं च सर्वदा ॥

पित्रर्चं मघा, तद्युक्तामावास्या भाद्रपदमावास्यैव । अन्यासु
तद्योगाभावात् । ऋते नैमित्तिकं काम्यं इति पूर्वलिखितकार्णा-
जिनाद्युक्तेर्नित्यआर्द्धे मघायोगे यः पिण्डदाननिषेधः, तन्नित्यर्थं
पुनः पिण्डदानमत्रोक्तं, अन्यथा 'आर्द्धं कार्यं इत्येतावदुक्तं स्यात् ।
पिण्डस्याष्टाङ्गानि ब्राह्मे,—

मधु साज्यं जलं चार्घं पुष्पं धूपं विलेपनं ।

वलिं दद्याच्च विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेत्तथा ॥ इति

वकुलामावास्या ।

अमावास्यां प्रकृत्य धवलसंग्रहे,—

पौषे तु वकुलचीरपायसैः तर्पयेत् पितृन् ।

अथाष्टकान्वष्टकाआर्द्धं ।

वायुपुराणे,—

पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।

कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा वैश्वीति भाष्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।

आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥

श्राकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ।

अष्टका हि पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ॥

या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्यात् विशेषतः ।

तासु आर्द्धं बुधः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यशः ॥

नित्यं प्राप्नोति श्रेयांसि परचेह च मोदते ।

पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वे गृहस्थमायान्ति निपानमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकासु ह्यपूजिताः ।

मोघास्तस्य भवन्त्याशाः परचेह च नित्यशः ॥

मूले आदौ प्रधानस्थाने अमावास्यायाः स्थाने इत्यर्थः । तस्मा-
द्वागशब्दोपादानाच्च अष्टकासु अमावास्याश्राद्ध^(१)वदत्र कर्त्तव्यता,
इति बोध्यम् । अत्र फलविशेषकामस्यैव चतुर्थी अष्टका कार्या । न तु
सा नित्या । तस्यां या चार्थन्येति विशेषत इति पदाभ्यां नित्यत्वा-
भावस्य प्रतीतेः । विष्णुस्मृतौ, अष्टकात्रयस्य अन्वष्टकात्रयस्यैव च
नित्यत्वेनाभिधानात् । हेमन्तशिश्निरथोक्तयाणामपरपक्षाणामष्टम्यां
अष्टका इति शौनकसूत्रात्

पौषादित्रिषु मासेषु कृष्णपक्षेऽष्टका^(२) कृता ।

इति स्मृतेश्च । अष्टकाश्राद्धात् परदिने अन्वष्टकाश्राद्धं ।
श्रुततोऽन्वष्टका^(३) इति वचनात्, श्रोऽन्वष्टकासु इति पारस्करसूत्राच्च ।
श्वः अष्टम्या उत्तरेद्युः अष्टकामनु भवन्तीति अन्वष्टका इति हरि-
हरभाष्यम् । तथाच तिथिद्वये यदिने अष्टकाश्राद्धं तत्परेद्युरेवाश्वष्टका-
श्राद्धं न तु नवमीतिथिनियतता । अतएव श्वःपदमुपात्तं न तु
नवमीति तस्मान्नवम्यनुरोधेन मध्ये एकदिनं विहाय तच्छ्राद्धं
सर्वथा न कार्यम् । न चाष्टकादिने श्राद्धद्वयमिति सिद्धम् ।

(१) अमावास्यावत् श्राद्धेति कर्त्तव्यतेति बोध्यम् ।

(२) अष्टकामवेत् ।

(३) अन्वष्टक्य इति वचनात् ।

ननु चतुर्थीमष्टकामभिधाय सर्वाष्टकामाधारणेन फलस्य दोषस्य च उत्तेरष्टकात्रयस्यैव अस्या अपि कार्यत्वं इति कैश्चित् लिखितमिति चेत्? उच्यते । यदि तत्तितयसाम्यमस्याः स्यात् । तदा वायुपुराणे, देवताद्रव्यविधिरुक्तः स्यात्, किं च तत्तयानन्तरं अष्टका हीति वचनेन नित्यत्वमभिधाय तदन्तरं चतुर्थी उक्तेति तस्या अनित्यत्वं स्पष्टमेव । उपक्रममध्ये यत्कथनं, तत्तस्या अष्टकानामकत्वकथनार्थमिति ज्ञेयम् ।

एवं च कालादर्शः—

मार्गशीर्षं च माघे च पौषे प्रौष्ठे च फाल्गुने ।

क्षणपत्रेषु पूर्वद्युरन्वष्टक्यं तथाष्टमी ॥ इति ।

अष्टकापञ्चकमिति यल्लिखितं तदनर्थैव दिशा परास्तम् । एवमुपाष्टकायां यच्छ्राद्धं लिखितं, तदपि वानित्यम्^(१) ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाक्षरकं ब्रजेत् ॥

इति गौतमोक्तेः, षट्पुरुषात्मकपार्वणश्राद्धमष्टकासु कार्यम् । अन्वष्टकायां मातरि मृतायां मात्रादिभिः सह इति वचनात्, “अन्वष्टकासु बृद्धौ च” इति त्रायवीथपुराणोक्तेस्तु अन्वष्टकायां मात्रादिपुरुषत्रयमधिकम् । तथाच नवपुरुषात्मकं श्राद्धम् । हान्दोग्यैस्तु मातरि मृतायामपि अन्वष्टकायां षट्पुरुषात्मकमेव श्राद्धं कार्यम् ॥ कर्षूसमन्वितं सुक्ता तथाद्यं श्राद्धषोडश ।

(१) तदपि न नित्यम् ।

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

तथा,

न योषिज्ञः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

इति ह्यन्धोगपरिशिष्टोक्तेः । कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्धम् ।

अथ

मातामहानां यः कृत्वा श्राद्धाणां सम्प्रयच्छति ।

तर्पणं पिण्डदानं च नरकं चैव गच्छति ॥

इति वचनात् पितृवर्गश्राद्धानन्तरमेव मातृवर्गश्राद्धम् । तद-
नन्तरं मातामहवर्गश्राद्धम् ।

अत्र कैश्चित् यस्मिन्, एतद्वचनस्थामूलत्वेन आगन्तुकानामन्ते
निवेश इति न्यायेन मातामहवर्गानन्तरं कार्यमिति । तदाचार-
विरुद्धत्वाद्नादरणीयमेव । एतद्वचनस्य सर्वश्रिष्टादृतत्वेन प्रामाण्यात् ।

(१) अश्वष्टकास्त्वष्टक्यमनग्नेः श्राद्धमिष्यते ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

वृद्धिश्राद्धे च मात्रादि गद्यायां पितृपूर्वकम् ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ॥

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः ॥

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यव्ययमुपतिष्ठताम् ।

इति शाखायनवचनाच्च ।

(१) अश्वष्टकास्त्वष्टक्यमनग्नेः ।

यत्न विप्रमिश्रैः पुराणस्मृत्यपेक्षया गृह्यसूत्रस्य बलवत्त्वात् अश्व-
ष्टकासु सर्वासां पार्श्वसन्धिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्
स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं कर्षुषु इति वचनादन्न एव कर्त्तव्यम् । अश्वष्टका-
कर्मणि तथा दर्शनादिति । तन्न रुचिरम् । तथा हि यज्ञवदित्यन्न-
मेकं सूत्रम्, स्त्रीभ्यस्त्येकम् । उपसेचनं च कर्षुषु सुरया तर्पणेन
लाञ्छनेनानुलेपनं सजस्येत्येकम् ।

तत्र प्रथमस्यार्थः, अश्वष्टकासु सर्वासामष्टकानां कर्म भवति इति
शेषः । केन द्रव्येणेत्याकाङ्क्षायां पार्श्वसन्धिसव्याभ्यामिति । सव्यशब्दस्य
उत्तरपदत्वं हान्दसम् । पशुसम्बन्धिभ्यामिति शेषः । परिवृते
सर्वतः प्रच्छादिते आवसथ्याग्निसदने । इतिकर्त्तव्यतापेक्षयामाह
पिण्डपितृयज्ञवत्, अपराङ्गे पिण्डपितृयज्ञविधिना ।

अथ द्वितीयस्यार्थः, पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेन पित्रादिचयस्य
पिण्डदानं प्राप्तम् । ततोऽधिकमुच्यते स्त्रीभ्यस्तेति । माहपितामही-
प्रपितामहीभ्यः पिण्डान् ददातीति शेषः । चकारः समुच्चये । अत्र
सामान्योऽपि स्त्रीशब्दः पित्रादिसाञ्जिधात् मात्रादिपरः ।

अथ तृतीयस्यार्थः, न केवलं स्त्रीभ्यः पिण्डान् दद्यात् किन्तु
उपसेचनं कुर्यात् । कथेत्याकाङ्क्षायां सुरया मद्येन । कुचेत्याकाङ्क्षायां
कर्षुषु ख्यातेष्वित्यर्थः । न केवलं सुरया किन्तु तर्पयत्यनेन इति
तर्पणसाधनं सक्थयादि, तेन । अञ्जनं वीराञ्जनं तदभावे क्षौकि-
काञ्जनम् । अनुलेपनं सुगन्धिद्रव्यं चन्दनादि । सजः अतिप्रविद्ध-
सुरभिपुष्पमालाः । चकारः समुच्चये । दद्यादिति शेषः । तथा च
इदमावसथ्याग्निसदने कर्मान्तरं न त्वष्टकाश्राद्धविषयम् । अनेनैवा-

स्वारस्येन अन्वष्टकाकर्मणि इति यो हेतुरपन्यस्तः सोऽप्यसंलग्नः ।
 एतत्कर्मानन्तरं आद्वे यदि थोज्यं तर्हि एतत्कर्मपद्धतौ भाव्येऽपि
 प्रथमरेखायां, अस्मत्पितः अमुकशर्मन्, एवं पितामहप्रपितामहयो-
 रित्यवनेजनादिकं लिखित्वा द्वितीयरेखायां अमुकगोत्रे अमुकदेवि
 अस्मन्मातः इत्यादि लिखित्वा, एवं पितामहीप्रपितामह्योरित्येव
 लिखितम् । न तु मातामहादीनां किञ्चिद्विहितमिति माता-
 महादिश्राद्धलोपापत्तिरिति सुधीभिरवधेयम् ।

अथ युगादिनिरूपणम् ।

माघीत्यादिविष्णुसृतिवचो व्याख्यायते । माघौ माघपौर्ण-
 माषौ मघायुक्ता पौर्णमाषौ माघीति निश्चयेः । प्रौष्ठपद्यूङ् कृष्ण-
 चयोदशी आश्विनकृष्णचयोदशीत्यर्थः । ब्रीहियवपाकौ च इत्यत्र
 ब्रीहियवपाकोपलक्षितकालमात्राश्रयणे व्यवस्थापत्तिः । इति
 कार्तिकशुक्लनवमी वैशाखशुक्लद्वितीया च याज्ञा । इति युगादि-
 चतुष्टयमित्यर्थः ।

तथाच ब्राह्मे,—

वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वितीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेत्ता च नवमेऽहनि ॥

तथा भाद्रपदे कृष्णचयोदश्यां च दापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्यां च घोरं कलियुगं कृतम् ॥

युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विभृताः । इति ।

अत्र भाद्रपदे कृष्णचयोदश्यां इति शुक्लादिमाघाश्रयणेनाश्विन-
 कृष्णचयोदशीत्यर्थः ।

भविष्येऽपि,—

वैशाखशुक्लस्य तु या तृतीया,
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे,
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणे,
अनन्तपुण्यास्त्रियस्रतस्तः ।
पानीयमथ च तिलैर्विमिश्रं,
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥
आर्द्धं कृतं तेन समाः सहस्रं,
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ।

अथ माघेऽपिकारेण आर्द्धे सुतरां फलातिशयः ।

तथाचमाख्ये,—

कृतं आर्द्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।
हायनादिदिशाहस्रं पितृणां तृप्तिमावहेत् ॥
आसु स्नानं जपो होमः पुण्यानन्धाय कल्पते । इति

एवमादिवाक्यानां अग्निहोचादिनित्यकर्मसु फलोक्तिवत् प्रशंसा-
परत्वात् न पृथक्कर्मापादकत्वम् । तस्माद्विप्रमिश्रैरेतच्छास्त्रतुल्यं पृथक्
काम्यं च तेन धुरिरोचनयोर्देवतात्मित्यादि यस्मिंश्चित्, तत्सर्वं
पूतिकुम्भाण्डाद्यितमिति मन्तव्यम् । तस्मात् पुरुरवोमाद्रवसोरेव^(१)
देवतात्मसमाचारः समीचीनः ।

(१) पुरुरवोमाद्रवसोरेव ।

यत्तु भविष्ये पुनः कुत्रचित्,—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।

इत्यादिमाख्यवाक्यमपि तत्कल्पान्तरविषयमेव । कृतं सत्य-
युगः निरगार्त्तिर्गतमुत्पन्नमित्यर्थः ।

• अथ महालयश्राद्धम् ।

वृहन्मनुः,—

नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्यात् गजच्छायाङ्गयस्तथा ॥

तच्च नित्यं काम्यञ्च ।

तत्र श्राद्धाकरणे दोषमाह, गार्ग्यः,—

सूर्ये कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्यात् गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपौड्या ॥

श्राद्धायनिः फलाश्रवणमाह,—

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं च यत् ।

कन्यागतान्वितं चेत्स्यात् स कालः श्राद्धकर्मसु ॥

त्वन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्व्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पुण्यस्तत्र श्राद्धं विधीयते ॥

तथाच,—

पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षस्य पञ्चमः ।

कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते ॥

वृहन्मनुः,—

आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्षिष्टा अन्नमण्यन्नं जलम् ॥

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्पलम् ।

फलमाह जावालिः,—

पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धकर्मास्तथापरां ॥

अत्र न कन्यानियमः,

आषाढौमवधिं कृत्वा यः स्यात् पञ्चस्तु पञ्चमः ।

तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेत्तथा ॥

इति मनूक्तेः ।

तत्र पञ्चश्राद्धं मास्ये,—

कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।

पार्वणेन विधानेन तत्र श्राद्धं विधीयते ॥

पार्वणेनेति दर्शविधिनेत्यर्थः ।

दर्शश्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

इति आतातपोक्तेः ।

यत्तु,—कन्यां गते सवितरि दान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुष्ट्यानि तेष्टु दत्तमथाचयम् ॥

इति ब्रह्मवाक्यं, तत् तिथिवृद्धौ वेदितव्यम् ।

कार्ष्णाजिनिः,—

नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यात् नैव वर्ज्यां चतुर्दशी ॥

पञ्चश्राद्धे चतुर्दश्यपि न वर्ज्या । अन्यपक्षेषु वर्ज्यैव ।

पचान्तराणि ब्रह्माण्डे,—

अथयुक्कृष्णपचे तु आढं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पचं वा त्रिभागं वृद्धिमेव वा ॥

तच्च पचश्राद्धाधिकारिणः ।

सूतौ,— अग्निहोत्रि-जितक्रोध-स्नातक-व्रतचारिणः^(१) ।

पचश्राद्धं प्रकुर्वन्ति नेतरे तु कदाचन ॥

दिने दिने इति वीष्ण्या सकलः पच इत्येकः पचः ।
त्रिभागहीनमिति पञ्चमौमारभ्येत्येकः पचः । तृतीयो भागः
त्रिभागः । संख्याशब्दस्य 'वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमित्यत इति
कैयटोक्तेः । तेन हीनं पचमित्यर्थः । आद्यस्यापि भागस्य तृतीयत्वं
चालिनीन्यायेन बोध्यम् । कला तु षोडशो भाग इत्यादौ तथा
दर्शनात् । त्रिभागमिति दशम्यादिपचः, अर्द्धमित्यष्टमौप्रभृति-
पचः, इति कल्पतरुकारादिभिः सर्वैर्व्याख्यातम् । एतच्च “अथ अपर-
पचे श्राद्धं पिबन्धो दद्यात् पञ्चम्यादिदर्शान्तमष्टम्यादिदशम्यादि
सर्वस्मिन्निति” गौतमसूत्रानुगतं । कात्यायनोऽपि,—“अपरपचे श्राद्ध-
मूर्द्धं चतुर्थ्या यदहः सम्यच्यते सप्तम्या ऊर्द्धं यदहः सम्यच्यते, ऋते
चतुर्द्दशीं शाक्तेनाप्यपरपचं नातिक्रमेत्” । इति । अत्र पूर्वं पूर्वं
प्रशस्तं, अङ्गभूत्वा फलभूमेति सिद्धान्तात् ।

ननु त्रिभागहीनमिति पचस्य भागचयकरणे षष्ठ्यादित्वं प्रती-
यते इति चेदुच्यते ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥

इति योगीश्वरोक्तेः ।

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च । चतुर्दश्या निषिद्धत्वात्तां विना भागत्रय-
विधानेन पञ्चम्यादिपक्षः सुघट एव ।

ननु विष्णुधर्मोक्तौ षष्ठ्याद्येकादशादिपक्षौ मुख्यौ, तौ
किमिति नोपन्यस्तौ इति चेत् उच्यते ।

तथाच विष्णुधर्मोक्तरे,—

उत्तरात् त्वयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

चातुर्मास्यं च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूङ्गं च तत्रापि दशम्यूङ्गं ततोऽप्यति ॥

मघायुक्तापि तत्रापि शस्ता राजंस्तथोदशी ।

इति क्रमेण प्राशस्त्योक्तिरेव, न तु सर्वथा षष्ठ्याद्येकादशादि-
पक्षौ ।

ननु त्रिभागहीनमित्यादिपक्षेषु उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात्
दशम्यादिपक्षस्य सन्निधानाच्च त्रयोदश्यादिकः पक्षोऽस्तु नाष्टम्यादि-
पक्षः इति चेत्, उच्यते । आदौ पक्षोपक्रमात्पक्षस्यैव विभाज्य-
त्वात् अर्द्धभागः पक्षस्यैव ।

उपक्रमस्यश्रुत्यनुरोधेन दुर्बलस्य क्रममाचस्य बाधेऽपि न क्षतिः ।

सर्वत्र पक्षपदानुषङ्गं विनाऽनन्वयात् पक्षस्यैवानन्तरनिर्दिष्टत्वं ।
अर्द्धत्वे पुनः पक्षस्य त्रिभागस्य च अर्द्धत्वान्वयौचित्यादुपक्रमा-
नुरोधेन त्रिभागान्वयेऽपि मासादिव्यवच्छेदाय पक्षभागान्वयेन
पक्षोपस्थितेः पक्षस्यैव सन्निधानम् । पञ्चम्याद्यष्टम्यादिपक्षौ गौतमा-
दिभिर्व्यक्तमुक्तौ च । एतेन आह्वयविवेककृद्भिर्यस्त्रिखितं, तत् सर्वं
पूतिकुशाण्डाथितमिति मन्तव्यम् ॥

तैः पुनर्यस्त्रिखितं कृष्णपक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकस्य विभाज्यत्वात्
दिने दिने इति वीप्सया पक्षश्चाह्वयः । ततः पञ्चदशआह्वानि
इति । एवं तिथिह्रासे एकस्मिन्नेव दिने आह्वययोग्यतिथिद्वयलाभे
आह्वयमिति हेयमेवैतत् । “नैकः आह्वयद्वयं कुर्यात्” इति वाक्या-
देव एकदिने समानजातीयस्य आह्वयान्तरस्य निषेधात् ।

उक्तपक्षचतुष्टयाशक्तौ पञ्चम्या ऊर्द्धं जन्मनचत्रादिवर्जिते कस्मिं-
श्चित् एकस्मिन् दिने आह्वं कार्यम्, ।

तथा च स्कान्दे नागरखण्डे,—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

एकस्मिन्मध्यहोरात्रे ततः आह्वं करोति यः ॥

तस्य संवत्सरं थावत्तृप्ताः स्युः पितरो भुवम् ।

पञ्चम्या ऊर्द्धमित्यत्र भविष्ये,—

इंसे वर्षासु कन्यास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्ह्येष्टम् ॥

पितृमातामहयोः कुलयोः षष्ठमिव षष्ठमित्यवश्यं ग्राह्यमित्यर्थः ।

तत्रैकदिनपक्षे वर्ज्यमाह गार्ग्यः,—

नन्दायां भार्गवदिने चयोदक्षां विजन्मनि ।

एषु आर्द्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

स्मृतिसमुच्चये,—

विजन्मनि त्रिपापेषु कविनन्दामघासु च ।

काम्यआर्द्धं न कुर्वीत व्यतीपाते दिनक्षये ॥

बृहद्गार्ग्ये,—

प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्चं भार्गवे तथा ।

यस्य आर्द्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्यैकादशः भार्गवदिनं शुक्रवारः, विजन्मनि
जन्मदिने जन्मनक्षत्रे जन्मराशौ च; एतदष्टमचन्द्रनाद्यादेरुपसक्षणम् ।
त्रिपदनक्षत्राणि हस्तिकापुनर्वसुत्तरफल्गुनीविशाखोत्तराषाढापूर्व-
भाद्रपदानीति षट् । प्राजापत्यं रोहिणी । पित्रर्चं मघा । पौष्णं
रेवती । व्यतीपात इति विष्टिवैष्ट्योरुपसक्षणम् ।

महाभारते,—

नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु शुक्रवारे च वर्जयेत् ।

दारुणानि ज्योतिःशास्त्रे,—

दारुणं चौरगं रौद्रं ऐन्द्रं नैर्ऋतमेव च ॥ इति ।

चौरगं अश्लेषा, रौद्रं आर्द्रा । ऐन्द्रं ज्येष्ठा । नैर्ऋतं मूला ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ।

इति भविष्योक्तौ द्यो निषेधः, स पञ्चआर्द्धसङ्ख्येतरविषयः ।

तथा च माकर्ण्यः,—

पञ्चश्राद्धे चयोदशां सपिण्डं श्राद्धमिष्यते ।

संकल्पस्य वशादेव मघायां चैव तत्तथा ॥

• संकल्पनाशं कुर्वीत संकल्प्य यदि शक्तिमान् ।

पितृभिर्नरकं यायादेकविंशतिमेव सः ॥ इति ।

आहिताग्निस्तु पञ्चादिप्रकारस्तुष्टयाशक्तौ सङ्कल्परूपे चन्द्र-
चयविशिष्टामावास्यायामेव महालयश्राद्धं कुर्यात् ।

न पैतृयज्ञिको होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शनं विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ इति मनूक्तेः ।

यस्मात् पितृयज्ञाङ्गभूतोऽग्नौकरणहोमो लौकिकेऽग्नौ न
विधीयते किन्तु दक्षिणाग्नौ, स तु दर्श एव । तदुद्धरणस्य विद्य-
मानत्वात् । अपरपक्षे यदहः सम्पद्येत अमावास्यायां विशेषेण
इति वशिष्ठोक्तेः । यदा निरग्निस्तु अमावास्यायां महालयं कुर्यात्,
तदा चन्द्रचयविशिष्टायां अमावास्यायामेव इति तस्य नियमः ।
किन्तु महालयश्राद्धस्य इतरपार्वणत्वात् “सप्तमात् परतः पञ्च
सुक्कर्त्ताः पार्वणस्य इतरस्य तु” इत्युक्त्यनुसारेण यस्मिन् दिने
तादृशपार्वणकाले दर्शः स्यात् तद्दिन एव महालयश्राद्धं कुर्यात् ।
महालयश्राद्धे धूरिरोचनयोर्देवतात्वम् । काम्येन नित्यत्वसिद्धेः ।

पार्वणेन विधानेन कुर्यादापरपक्षिकम् ।

विश्वेदेवाः परं चात्र विज्ञेयौ धूरिरोचनौ ॥ इति स्मृतेश्च ।

अत्राधिमामसपाते शुद्धमाम एव महालयश्राद्धं कार्यमिति
कालाशुद्धिप्रकरणे लिखितम् ।

अस्मिन् कन्यागतापरपचे दैवाच्छाङ्खासम्भवे ब्रह्माण्डे,—

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावच्छाङ्ख्य कालः स्थाङ्ख्यं प्रेतपुरं तथा ॥

कन्यां गते सवितरि पितराजानुशासनात् ।

तावन्प्रेतपुरी शून्या यावदृष्टिकदर्शनम् ॥

ततो वृष्टिकमायाते निराशाः पितरो नृप ।

पुनः स्वभवनं यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

इत्यादिवचनात् तुल्यतां सर्वत्र आह्वयम् । येयं दीपान्वितेति वचनस्य अमावास्याप्रशंसापरत्वम् । यावदृष्टिकदर्शनं इति वचनात् वृष्टिकेऽपीति केचित् । तन्न आचारविहङ्गत्वात् युक्त्यसहत्वाच्च । तथाहि वृष्टिकदर्शनं यावदिति तुल्यैव प्राप्यते न तु वृष्टिकमायः । अतएव यावच्च कन्यातुल्ययोरित्येवोक्तम् । ततो वृष्टिकमायाते इत्युक्तेर्न सर्वथा वृष्टिके आह्वयप्रसङ्गोऽपि । किं च यावच्च कन्या-तुल्ययोरित्यादिवचनैस्तुल्यतां अपरपचे सर्वत्र प्राप्तौ

“सामान्यविधिरस्पष्टः संद्विधेत विशेषतः”

इतिन्यायेन,

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पद्मदशी भुवि ।

तस्यां दद्यात् न चेदत्तं पितृणां वै महालये ॥

इति सुमन्तुवचनेन कार्तिकामावास्थैव अनुकल्पत्वेन विहिता ।

अतएवास्तु न प्रशंसापरत्वम् फलोन्नेखाभावात् ।

आश्विनस्यापरे पक्षे प्रथमे कार्तिकस्य तु ।

यस्तु आह्वं प्रकुर्वीत सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

इति मार्कण्डेयवचनम् । केवलकाम्यश्राद्धान्तरं प्रतिपादयति ।
न तु नित्यश्राद्धम् । संन्यासिनो महालयश्राद्धं द्वादशमेव ।
तथाच वायवीये,—

• संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्यात् यथाविधि ।
महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादशं पार्वणेन तु ॥
पार्वणविधिनेत्यर्थः । अत्र यत्तेर्दादशौ नियता । न तु द्वादशं
यतिनियमः । तत्र अन्यश्राद्धस्यानिषेधात् ।

मघाचयोदशौश्राद्धं, शंखः,—

प्रौष्ठपद्यामतौतायां मघायुक्तां चयोदशौम् ।
प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥
मनुः,—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् चयोदशौम् ।
तदप्यक्षयमेव स्यादवशात्, च मघासु च ॥
यत्किञ्चिदिति अनिषिद्धश्राद्धद्रव्यविषयमेवेति याज्ञम् । न तु
हविष्यद्रव्यम् । सामान्येन श्राद्धेषु शुद्धद्रव्यस्यैव उक्तत्वात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्तथोदशौ ।
तत्राचयं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन च ॥

ब्राह्मे,—

आम्रयुज्यां च ह्यणायां चयोदशं मघासु च ।
प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पितृनय यमास्तयात् ॥
विषर्जयति मारुत्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

बुधार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वकं कृतम् ॥

काञ्चनः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।

तस्मात्तास्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ॥

मध्वाव्यतिष्ठामिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ।

सायमाचं परगृह्णाद्भक्तं यः प्राप्नुयान्नरः ॥

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सम्भारयति वा स्वयम् ।

यो वा सम्बद्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ॥

आर्द्रं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

त्रयोदशं प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

नास्मात् परतरः कालः आर्द्धेभ्यश्च वर्त्तते ।

यत्र साक्षान्तु पितरो गृह्णन्त्यमृतमक्षयम् ॥

अत्र सर्वत्र वर्षाशब्द आषाढवधिपञ्चमपञ्चपरः । आश्वयुज्या-
मित्यादिब्रह्मोक्तिसमानत्वात् । अत्र मधुसर्पिषोः दानं अक्षयफल-
कामिन एव, न तु सर्वेषां नियतम् ।

यद्देदाति गयास्थस्य सर्वमानस्यमश्रुते ।

तथा वर्षात्रयोदशं मघासु च विशेषतः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेर्मनूक्तिस्मारकाच्च ।

कन्यागतापरपचाधिकारे,—

तत्रापि मन्त्रतः पूजा कर्त्तव्या पित्रदेवते ।

अक्षे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत् ॥

इति देवीपुराणोक्तेः ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

इति स्मृतिसमुच्चयोक्तेषु, पुत्रिणा वर्षाचयोदशां पिण्डरहितं
आद्धमेव^(१) कार्यम् । आहिताग्नेः पित्रर्चनम्, “पिण्डैरेव ब्राह्मणा-
नपि भोजयेत्” इति कात्यायनवचनं पिण्डपितृयज्ञपरमिति तैरपि
युगादिवत् पिण्डरहितं आद्धं कार्यमेव । ज्येष्ठः प्रथमोत्पन्न इति
प्राचीनाः । विद्यमानपुत्राणां ज्येष्ठ इति मदनपारिजातादयः ।

कृष्णपक्षे चयोदशां आद्धं यः कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यङ्गिरोवचनेन ।

मघासु कुर्वतस्तस्य ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ।

इति वचनेन च आद्धनिषेधः पिण्डदाननिषेधपर एव ।
पूर्वाक्तवचनात्, केवलमघायां केवलचयोदशां च आद्धविधानाच्च ।
तथाच वायवीये,—

मघासु कुर्वन् आद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरस्तथा ॥

मघानक्षत्रस्य पितृदेवतत्वात् प्रत्यक्षमित्युक्तं ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णचयोदशी ।

एतांसु आद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥ इति ।

तत्र यद्गौडैस्त्रिस्थितत्त्वकारैः केवलमघायां केवलचयोदशां च
आद्धविधायकवचनं विध्यन्तरकल्पनागौरवात् अवयुत्यानुवाद-
इत्युक्तम् । तन्न रुचिरम् । नित्यशब्दोपादानानुपपत्तेः । अमावास्या

तिस्रोऽष्टका इत्यादि विष्णुक्तादिना केवलचयोदशां आङ्गसमा-
चाराच्च ।

ननु— पितरः सृष्टयन्त्रजमष्टकासु मघासु च ।

तस्माद्द्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ।

इति शातातपवचने सदा शब्दोक्तावपि केवलमघायां किमिति
आङ्गं न क्रियते, इति चेदुच्यते । एतदपि तस्यां चयोदशां मघा-
योगस्य प्रायः सम्भवात् चयोदशीपरमेवेति बोध्यम् । केवलमघायां
यच्छ्राङ्गं तत्काम्यम् । तथा मघायुक्तचयोदशामपि काम्यम् ।
केवलचयोदशीआङ्गान्तु नित्यमेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

गजच्छायायोगे तु फलाधिक्यम्, तथाच यमः,—

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥

कृत्यन्तरे,—

क्षणापचे चयोदशां मघास्त्रिन्दुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया आङ्गे पुच्छैरवाप्यते ॥

पितृदैवत्यं मघा, याम्या तिथिः चयोदशी, करः हस्तानक्षत्रं ।

मास्ये,— गथाआङ्गसमयोगः,

भरणौ पितृपचे तु महती परिकीर्तिता ।

तस्यां आङ्गं कृतं येन स गथाआङ्गकृद्भवेत् ॥

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥

आषाढ्याः पञ्चमे पचे गयामन्थाष्टमी कृता ।

चयोदशी गजच्छाया गयातुल्ये तु पैदके ॥

इति महालये योगविशेषफलम् ।

शस्त्रहतस्य महालयश्राद्धविचारः ।

ब्राह्मे,— तर्पणीयास्तुर्दृशां क्षुप्रपिण्डोदकक्रियाः ।

शस्त्रेण निहता ये वै तेषां तत्र प्रदीयते ॥

वै इति नियमवाचकम् । तथात्र “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीना दधीत” इतिवदुभयनियमः । चतुर्दृशां शस्त्रहतस्य एव श्राद्धम्, नान्येषाम् । शस्त्रहतस्य चतुर्दृशां नान्येषां तिथावित्यर्थः ।

तत्र तस्य श्राद्धमेव एकोद्दिष्टविधिनैव ।

तदाह मरीचिः,—

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पिदृष्टां तु महालये ॥

समत्वमागतस्य कृतसपिण्डनस्यापीत्यर्थः ।

शस्त्रहतसंज्ञा पारिभाषिकी ।

तथाच भगवतीपुराणे,—

पक्षिमत्स्यमृगेभ्यं तु शृङ्गिदंष्ट्रिनखैर्हताः ।

पतनान्ननप्राथैर्वज्राग्निविषबन्धनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः ।

वृक्षमृतुः,—

वर्षैर्हता रणे व्याघ्रैः कुम्भीरैश्च गजैर्वृषैः ।

उत्पातेन च वज्रैश्च श्राद्धं तेषां चतुर्दशीम् ॥

मरीचिः,— विषशस्त्रशपादादितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता ॥
घातमेषामस्तीति घातिनः, तेर्हतानामित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

आहवेषु विपन्नामां जलाग्निभृगुपातिनाम् ।
चतुर्दश्यां भवेत् पूजा क्षमावास्यां तु कामिकी ॥
अथ कामिकी पूजा च षाट्पुरुषिकमपरपञ्चश्राद्धम् ।
अपरपञ्चप्रकरणे प्रतिपदादिषु प्रतितिथिफलकामना उक्तास्तत्र
एकदिनकरणपञ्चे ग्रहहतापिहकस्य पुत्रस्य नाधिकारः, कामना-
पेक्षायां चतुर्दश्यां श्राद्धं कृत्वैव दर्शं काम्यं श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

क्षमावास्यायां फलन्तु वायवीये,—

सर्वान् कामानवाप्नोति खर्गं चानन्यमश्रुते । इति ।
एतेन मघाचयोदश्यां तस्य नाधिकारः ।
तथाच स्मृतिरपि,—

मघाश्राद्धं न कुर्वीत अकृत्वा ग्रहघातिने ।
कृत्वा तु विधिवत्तस्मै शेषं दर्शं समापयेत् ॥
विधिवदिति षाट्पुरुषिकश्राद्धं कुर्यात् इत्यर्थः ।
अग्रस्त्रेण हताः केचित् यस्य ग्रहैर्निपातितः ।
तेभ्यः पिण्डचयं देयं कर्त्तव्यमपरेऽहनि ॥

इति शास्त्रान्तरात् । कर्त्तव्यमिति मातामहवर्गस्थापीति-
शेषः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इति गौतमोक्तिः । एवं च सति
“चतुर्दश्यां भूतिकाम” इति चारीतोक्तिः, चतुर्दश्यामाहुर्द्वन्द्व-
रित्यापस्तम्बोक्तिः ।

जातिश्रेष्ठं^(१) त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वज्रप्रणाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तान् ये शस्त्रेण हता रणे ॥

इति मनुक्तिरपि पञ्चआङ्गसङ्ख्यविषयैव । केचित्तु दशम्यादि
सङ्कल्पिनोऽपि चतुर्दशीं निषिद्धैव इत्याहुः ।

तथाच मनुः,—

ह्यप्यपचे दशम्यादौ वर्ज्ययित्वा चतुर्दशीम् ।

आहुः प्रशस्तास्त्रिथयो यथैता न तथेतरा ॥ इति ।

इति महालयश्राद्धम् ॥

अत्यन्तनिर्द्धनस्य^(२) नित्यश्राद्धं करणाश्रितौ,

अनेन विधिना आहुं चिरब्दस्थेह निर्वपेत् ।

हेमन्तयोः श्रवणं पञ्चयज्ञिकमन्त्रं ॥

इति मनुना वर्षमध्ये आहुचयकरणेऽपि प्रत्यवायाभाव उक्तः ।

अत्र चतुर्थे मासस्यास्फुटत्वात् स्फुटमाह मास्ये,—

अनेन विधिना आहुं चिरब्दस्थेह निर्वपेत् ।

कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के ह्यप्यपचेषु सर्वदा ॥

तत्र दिनममावास्या इति प्रतिभाति ।

तत्रयाश्रितौ स्कान्दे,—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

एकस्मिन्मयहोरात्रे तत्र आहुं करोति यः ॥

तस्य सम्प्रथमं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो भुवम् । इति ।

कन्यापरपञ्चआहुप्रकारचतुष्टयात् पृथगेवमिति बोध्यम् ॥ इति ।

अथ प्रदीपामावास्याश्राद्धम् ।

तच्च नित्यं फलाश्रवणात् । कस्मिंश्चिदाक्षे फलोक्तेः काम्यमपि ।

वाक्कारत्वावस्थाम्,—

तुलां प्रत्यागते सूर्य्ये अमावास्यातिथिर्भवेत् ।

उपास्रसमये दीपान् पितृन् दद्याच्छुचिः शुचिः ॥

शुचिः शुचिरिति दिवोपोधितः इति स्मृतिरक्षमाश्रयाम् ।

तुलास्थे भास्करे दर्शे श्राद्धं कृत्वा पराश्रिकम् ।

दीपदानं ततः कुर्यादुपास्रसमये रवौ ॥

उपास्रसमयः त्रिसुहृत्तात्मकः प्रदोषकालः ।

तथाच ज्योतिषे,—

तुलासंख्ये सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उत्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनम् ॥ इति ।

तच्च पूर्व्वद्युर्दिवा अमावास्याया अभावेऽपि उपास्रसमये
तत्समन्धे प्रदीपदानं तत्रैव । दर्शश्राद्धादिकं तु परदिने ।

अमा वसति यद्रात्रौ तच्च दीपं प्रदापयत् ।

तर्पणं पिण्डदानं च श्राद्धं चैवापरेऽहनि ॥ इति स्मृतेः ।

यदोभयदिने प्रदोषव्याप्तिः, तदा परदिने दीपदानम् ।

दण्डैके रजनीयोगे दर्शस्य स्यात्परेऽहनि ।

तदा विहाय पूर्व्वद्युः परेद्युः सुखराशिका ॥

इति ज्योतिषवचनात् । उभयदिने प्रदोषव्याप्त्याभावेऽपि परच,
पूर्व्वोक्तपारणानुरोधात् ।

भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उत्कापहमचेतसः ।

निराशाः पितरो यान्ति श्रापं दत्वा सुदारुणम् ॥

इति व्योतिषवचनाच्च । दीपदाने सायं समागम एव काशः,
उपास्तसमय इत्युक्त्वात् ।

तद्विधिस्य परिशिष्टे,—

तुलास्ये भास्करो दर्श उपास्तसमये रवौ ।
एकैकस्य पितृस्त्रींस्त्रीन् प्रदद्यात्पितृयज्ञवत् ॥
शरत्पक्ष्मोक्षिपिष्टैरनुस्त्रिंशैस्तु पूषकैः ।
आधारैर्हविषा दीपान् प्रदद्याद्गन्धलेपितान् ॥
रजसालङ्कृते देशे प्रस्त्रीर्णं तिस्रदर्भकैः ।
श्यामावस्त्रीजकुसुमैरर्चितैर्गन्धपुष्पकैः ॥
कार्पासवर्त्तिभिश्चैव शान्नाच्छर्कविवर्जितैः ।
वसामेदोविरहितैर्न वेष्मनि कदाचन ।
दद्याद्दान्यञ्च च गृहे धूपं गुग्गुलु सर्पिषा ॥
व्योतिर्लोकमवाप्नोति तुलास्ये दीपदर्शिते ।
पश्यन् वै दिशमाकाशं वैश्वदेवपुरःसरम् ॥
पितृन् पितामहानन्यान् दर्शयेच्च पृथक्पृथक् ।
आयुर्वर्षं धनं पुत्रमारोग्यं सुमनोरथम् ॥
दीप्यमानं प्रदीपं च दत्वा शंसन्ति दातरि ।

पितृयज्ञवत् तर्पणवत्, “पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति” क्रात्याय-
नोक्तेः । तेन विश्वेदेवानां प्रत्येकमेकैकं दीपान् दद्यात् । सनका-
दीनां द्वौ द्वौ । पितृणां चीन् चीन् । विमाचादीनां पुत्ररक्षितानां
पितृयादीनां च एकैकम् । अत्र प्रमाणमस्मत्कृताचारसारे

द्रष्टव्यम् । अत्र^(१) पङ्क्तिः गृहादधिरङ्गणे सामान्यतो वेदीं कृत्वा गोमयेनोपलिय सिततण्डुलरजसा चतुरस्रमण्डलं कृत्वा पूर्वस्थां दिशि दश कोठाः, उत्तरस्थां प्रत्येकं मध्ये एकरेखायुक्ताः सप्त-कोठाः । दक्षिणस्थां प्रत्येकं मध्ये द्विरेखायुक्ता द्वादशकोठाः । विमाद्वपिद्व्याद्यर्थं एकैककोठाः । तत्र पूर्वस्थां प्रतिकोष्ठं सव्यो-भूत्वा दक्षिणत उत्तरसंस्थं एकैककुशस्थापनं कुर्यात् । उत्तरस्थां प्रतिकोष्ठं निवीती भूत्वा पश्चिमतः प्राक्संस्थं कुशद्वयस्थापनम् । दक्षिणस्थां प्रतिकोष्ठं अपसव्यः भूत्वा पश्चिमतः प्राक्संस्थं मोटकस्थापनम् । पूर्वोत्तरकोष्ठेषु तण्डुलश्यामलतापुष्पादिप्रचेपः । दक्षिणपार्श्वे तिल-श्यामलतादिप्रचेपः, ततः ताम्रपात्रे जलं पूरयित्वा गन्धपुष्पतिल-कुशमोटकादि प्रक्षिप्य विष्णुं स्मृत्वा ओमित्युच्चार्य सकृत्सर्वोपकरण-द्रव्यं प्रोक्षयेत् । ततः सङ्कल्पः, तत्र विशेषः । सव्यो भूत्वा देश-कालवाक्यमुच्चार्यापसव्यो दक्षिणमुखः सन् अथ कार्तिकामावा-स्यायां उपास्यसमये रवौ ज्योतिर्लोकप्राप्तिकामो असुकसगोचाणां अस्मात्पिद्वपितामहप्रपितामहानां असुकासुकासुकशर्मणां,^(२) असुक-सगोचाणां अस्मन्माद्वपितामहीप्रपितामहीनां असुकासुकासुकदेवीनां^(३) असुकसगोचाणां अस्मन्मातामहप्रमातामहद्वप्रमातामहानां असु-कासुकासुकशर्मणां, असुकसगोचाणां अस्मन्मातामहीप्रमातामही-द्वप्रमातामहीनां असुकासुकासुकदेवीनां कृत्वादिदशविधे देवा पूर्वक-सनकादिसप्तमनुष्यसहितानां दीपदानमहं करिष्ये । इति । ततः प्राप्नुवः “विश्वेदेवा स आगत इष्टुताम इमं हवम् । एवं बर्हिर्निषी-

(१) तत्र । (२) असुकशर्मणाम् । (३) असुकदेवीनाम् ।

दत्त" इति मन्त्रं पठित्वा पूर्ववत् पुष्पकुशाक्षतानि गृहीत्वा प्रथमतो दक्षिणकोष्ठे क्रतोऽचागच्छेत्यावाहजम् । तदुत्तरकोष्ठे दक्ष अचागच्छेति । एवमुत्तरसंस्थं । वसो अचागच्छ । सत्य अचागच्छ । काल अचागच्छ । काम अचागच्छ । धूरे^(१) अचागच्छ । रोचन अचागच्छ । पुरुरवोऽचागच्छ । माद्रवोऽचागच्छ । इति विश्वेदेवानावाह्यं ॐ क्रतो एष ते गन्धः स्वाहा, नमः इति गन्धं दत्त्वा पूर्ववत् इदं श्याम-
स्ततापुष्पं तुभ्यं स्वाहा । एवं धूपं दीपं दद्यात् । एवं कलादिभ्यो-
दद्यात् । तत उत्तरदिक्कोष्ठेषु पश्चिमतः । पूर्वं प्रति प्रतिकोष्ठं कुश-
द्वयपुष्पाक्षतानि गृहीत्वा ॐ सनक अचागच्छ । सनद अचागच्छ ।
सनातन अचागच्छ । कपिल अचागच्छ । असुरे अचागच्छ । वोढो
अचागच्छ । पञ्चशिख अचागच्छ । इति आवाहयेत् । सनक एष ते
गन्धो हन्त एवं पुष्पधूपदीपान्तं दद्यात्, एवं सनदादिभ्यो गन्धपुष्प-
धूपदीपान्तं प्रत्येकं दद्यात् । ततो दक्षिणदिक्कोष्ठे पश्चिमतः प्रतिपूर्वं
प्रतिकोष्ठं तिलकुशमोटकपुष्पाणि गृहीत्वा "ॐ उग्रन्तस्त्वा
निधीमक्षुषन्त समिधीमहि । उग्रक्षुशत आवह पितृन् हविषे
अन्तवे", इति मन्त्रं पठित्वा ॐ असुकसगोत्र अस्मत्पितरसुकशर्मान्
अचागच्छ, इत्यादिक्रमेण पितामहप्रपितामही मातृपितामही-
प्रपितामहीः मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहान् मातामही
प्रमातामहीवृद्धप्रमातामहीरावाह्यं ॐ असुकसगोत्र अस्मत्पितरान्
एष ते गन्धः स्वाधानमः इत्यादि क्रमेण दीपान्तं सर्वेभ्यः दद्यात् ।
ततस्तैव क्रमेण ॐ क्रतो एष ते दीपः स्वाहा नमः इति, वाक्यात्

स्निग्ध-पूपमय-हृताक्ष-तुल्यवर्त्तिकं दीपं प्रत्येकमेकमेकं पूर्वदिगाकाशं
पश्यन् सर्वेभ्यो विम्बेभ्यो देवेभ्यो दद्यात् । ततः सनका एतौ द्वौपौ
हन्तेति उत्तरदिगाकाशं पश्यन् सनकादिभ्यः प्रत्येकं द्वौ द्वौ
दीपौ दद्यात् । तदनन्तरं अमुकसगोत्रे अस्मत्पितरमुकग्रन्थं एते
दीपास्तुभ्यं स्नधा नम इति दक्षिणदिगाकाशं पश्यन् पित्रादिभ्यः
प्रत्येकं त्रीन् दीपान् दद्यात् । ततो विमाह-पितृव्यादिभ्य-
स्त्रावाहनमन्त्रेण प्रत्येकं एकैकं दीपं दद्यात् । अमुकसगोत्रे अस्मज्ज्येष्ठ-
मातरेष ते दीपः स्नधा नम इति दद्यात् । तत आर्द्रकनारिकेलेषु-
खण्ड-क्रसुकखण्ड-श्यामाकलतापुष्पकर्पूदिंकादीनि सर्वत्र क्रमेण
सव्यतया निवीतितया अपसव्यतया च समर्पयेत् । ब्राह्मण-
भोजनम् । अश्विद्वारधारणम् । तत उक्तादर्शनम् ।

तत्र ग्रहणमन्त्रः ब्राह्मे,—

अस्त्रग्रस्त्रहतानां च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं ददेद्यं व्योमवर्त्तिनाम् ॥

दानमन्त्रः,

अग्निदग्धास्तु ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते धान्तु परमां गतिम्^(१) ॥

विघर्जनमन्त्रः,

पितृलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।

(१) क्रत्वादिदेवताः सर्वाः पितरस्तु महर्षयः ।

सर्वे ते व्यपगच्छन्तु धनया उवाचया सह ॥

कस्मिंश्चित् पुस्तके इदमधिकम् ।

उक्तवचनोक्तिपादार्थं प्रपञ्चतो ज्ञानमुते ॥

ततो गृहदेवताभ्यो जीवन्मृत्युं बन्धुभ्यो दीपान् दद्यात् ॥

इति प्रदीपामावास्याश्राद्धम् ॥

अथनवाक्षश्राद्धम् ।

तच्च नित्यं ।

तथाच ग्रातातपः,—

नवोदके नवाक्षे च गृहच्छादन एव च ।

पितरः सृष्टयन्त्यक्षमष्टकासु मघासु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

इति सदाशब्दप्रयोगात् । नवोदके वर्षोपकमे ।

अन्यच दोषोक्तिरपि,—

ग्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।

न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चनन ॥

तथाहि ग्रीहिपाककाले वृक्षिके, यवपाककाले मेघे च नवा-
क्षाग्रगार्हं यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विषये नवाक्षश्राद्धदयम् । अवासाद्देशे
यवगोधूमयोः सर्वत्र प्रचाराभावात् केचित् यवाक्षश्राद्धं न कुर्वन्ति ।

तच्च नवाक्षतिथ्यादि, ज्योतिःशास्त्रे,—

भेषूपाहिश्चिवात्येषु विभौमशनिवासरे ।

अक्षप्राशनवत् कुर्यात् नवाक्षफलभक्षणम् ॥

नवाक्षं नैव मन्दायां न च सुप्ते जनार्हने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि न तुलायां कदाचन ॥

वृक्षिके शुक्लपत्रे तु नवाक्षं ग्रस्यते बुधैः ।
 यत्कृतं धनुषि आर्द्धं मृगनेचासु राक्षिषु ॥
 पितरस्तस्य गृह्णन्ति नवाक्षामिषकांक्षिणः ।
 पूर्वफाल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वभाद्रवमघादिजास्त्रेष्वाद्वावर्जितेषु मन्त्रेषु
 इत्यर्थः । नन्दाः प्रागुक्ताः ।
 मृगनेचाराचयस्तु सूर्य्यं च्छेषापरार्द्धगे ।
 अक्षप्राशनवदिति रिक्ताः तिथयो वर्ज्याः । लग्नशुद्धादिकं च
 तद्वैज्ञान्यत् किञ्चित् ।
 अस्य आर्द्धस्य पार्वणत्वात् अपराहः कर्मकालः । एतच्च
 पिण्डादिरहितं सङ्कल्पआर्द्धम् ।
 तथाच मार्कण्डेयः,—
 ग्रहणे च व्यतीपाते नवग्रहसमागमे ।
 युगादौ षड्शीत्यां च गृहाच्छादन एव च ॥
 नित्यआर्द्धे च संक्रान्त्यामपिण्डं आर्द्धमिष्यते ॥
 तच्च शिष्टानां संप्रवृत्तकारिकाः,—
 मघाव्यतीपातनिशाकरार्कोपरागसंक्रान्तियुगादिकेषु ।
 च्छादे गृहाणां नवग्रहसलाभे आर्द्धे विशेषं प्रवदन्ति धीराः ॥
 नावाहनं नार्धविधिर्न चाग्नौ क्रियाविकीर्णं न च चापि पिण्डाः ।
 नाक्षयदानं न च सौमनस्यं नैव स्वाधावाचनदक्षिणे च ॥
 “वर्षीपक्रमआर्द्धन्तु हेमन्तशीतवर्षासु” इति वचनैः प्रावृट्-
 कालाद्यदर्शआर्द्धेनैव चरितार्थमिति पृथक्आर्द्धं न कुर्वन्ति । तच्च
 आर्द्धकरणे तु फलाधिक्यमिति ।

अथ भौष्माष्टमीश्राद्धम् ।

माघमासं प्रकृत्य धवलसङ्गहे,—

अष्टम्यां च सिते पक्षे भौष्माय च तिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद्दद्यात् सर्वं वर्णा द्विजातयः ॥

अथ फलाश्रवणान्नित्यत्वम् ।

माघे मासि श्रिताष्टम्यां सलिलं भौष्मवर्मणे ।

श्राद्धं च ये सदा कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥

इति पुराणान्तरोक्तेः काम्यत्वमपि ।

भविष्योत्तरे,—

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्यात् भौष्माय भोजनम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

द्विजातय इति सम्बोधनम् । सर्वं वर्णा इति उक्तत्वात् ज्येष्ठवर्ष-
स्यापि ब्राह्मणस्यावश्यकत्वं शूद्रस्याप्यधिकारो महालयादिष्विव
नित्यकाम्यत्वात् ।

ब्राह्मणो ह्यन्यवर्णस्य यः करोत्यौर्द्धदैहिकम् ।

तद्वर्णत्वमसौ याति इहलोके परत्र च ॥

इति मरीचिवचनम् ।

सर्वर्णभ्यो जलं देयं नासर्वर्णे कथंचन ।

इति वचनं च न भौष्माश्राद्धतपणयोर्वाधकम् ॥

ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्याद्भौष्माय नोदकम्^(१) ।

संवत्सरकृतं पुण्यं तेषां नश्यति सत्तम ॥

इति कृतेः । भीमस्य वसुत्वाच्च ।

वसून् रुद्रान् तथादित्यान् नमस्कारस्वधाम्निताम् ।

एते सर्वस्य पितर एष्यायन्ता हि मानुषाः ॥

इति वसूनां पिबत्वकृतेः ।

तत्र तर्पणमन्त्रः,

वैयाघ्रपद्यगोत्राय^(१) सांस्कृतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतत् सखिषं भीमवर्मणे ॥

आशंसावचनं तु,

भीमः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरङ्गिरवाग्रोतु^(२) पुत्रपौत्राचितां क्रियाम् ॥

एतच्च आगन्तुकत्वात् सर्ववर्णानां पिबतर्पणान्ते कार्यम् ।

अथ गौडैस्तिथितत्त्वकारैर्यदुक्तं ब्राह्मणस्य वर्षज्यैष्ठ्यात् अग्ने
कार्यं अन्येषां आदाविति, तद्युक्तिविरुद्धम् । भीमवर्मणो वसुत्वेन
ब्राह्मणस्यापि पिबत्वात् ।

अतएव हरिभक्तिविज्ञाने वैष्णवकारिका,—

माघस्य चाष्टमौ शुक्लामारभ्य दिनपञ्चकम् ।

तर्पयेद्यवाष्टम्यां भीमं भागवतोत्तमम् ॥

नित्यतर्पणतः पञ्चात् सखिज्ञानं उदङ्मुखः ।

निवीतितर्पणं कुर्यात् गाङ्गेयस्य महात्मनः । इति ।

अस्य आद्वयस्य एकोद्दिष्टकाशत्वात् एकोद्दिष्टकालेन व्यवस्था, वैश्व-

(१) वैयाघ्रपद्यगोत्राय ।

(२) आप्नोति ।

देवानन्तरत्वं च । वैयाघ्रपद्यसंगोच भोगवर्मन् इदमज्ञादिकं तुभ्यं
स्वधा नमः इति अश्रोत्सर्गः कार्यः । इदं भोगवर्मणे इति त्यागः ।

जीवत्पिताऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभोग्योः ।

इति वचनात् जीवत्पितृकेणापि भोगतर्पणं कार्यम्, नित्य-
त्वाच्च । आहुस्तु नित्यत्वेऽपि जीवत्पितृकस्य आहुस्त्वनधिकारात्
नैव आहुं कार्यम् ।

जीवत्पितृकस्य आहुनिषेधमाह कात्यायनः,—

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥

सपितुः विद्यमानपितृकस्येत्यर्थः ।

कतुः,—

अष्टकादिषु संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु ।

चन्द्रसूर्य्यपदे पाते खेच्छया पूज्ययोगतः ॥

जीवत्पिता नैव कुर्यात् आहुं काम्यं तथास्त्रिसप्तम् ।

आमआहुं गयाआहुं आहुस्त्रापरपञ्चिकम् ॥

न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥

सूक्त्यन्तरे,—

गयायानं कुङ्कुआहुं तिलैस्तैश्चैश्च तर्पणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्वस्तु पितृहा भवेत् ॥

अतएव,

जीवे पितरि वै पुत्रः आहुकाशं विवर्जयेत् ।

येषां वापि पिता दद्यात् तेषामेके प्रपञ्चते ॥

इति मरीचिवचनेऽपि करणपचानादरः स्फुटएव । एके
इत्युक्तेः, इति ॥

अथ ग्रहणश्राद्धम् ।

तच्च नित्यं काम्यं च ।

श्राद्धं प्रकृत्य कौर्म,—

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

बान्धवानां च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव श्राद्धानि ग्रह्यन्ते ग्रहणादिषु ।

महाभारते,—

सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राजदग्धने ।

अकुर्वाणस्तु नास्ति क्वात् पङ्के गौरिव सीदति ॥

अथ श्राद्धश्रातातपौ,—

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव श्राद्धं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

विष्णुः,—

राजदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

सर्वस्त्रेणापि शुक्लेणापि । नात्र काश्चन्यवस्था । ग्रहणकाल एव
विधानात् । तच्च श्राद्धं आग्नेन हेम्ना वा । तच्च वचनं आमश्राद्ध-
प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

एतच्च अग्नौ चैऽपि कार्यम् । तच्च प्रमाणमग्नौ च प्रकरणे उक्तम्,
इति ग्रहणश्राद्धविधिः ।

तीर्थश्राद्धं तथैमित्तिकम् ।

देवीपुराणे,—

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पिष्टतर्पणम् ॥

पिण्डदानं तु तच्छस्त्रं पिष्टणामतिदुर्लभम् ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ॥

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ।

सक्युभिः पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन वा ॥

कर्त्तव्यमृषिभिर्दृष्टं पिष्टाक्तेन गुडेन वा ।

देयन्तु तिलपिष्टाकं भक्तिमद्भिर्नरैः सदा ॥

श्राद्धं तच्च च कर्त्तव्यमर्घावाहनवर्जितम् ।

स्रध्वाक्षगृध्रकाकानां नैव दृष्टिस्तच्च यत् ॥

तथाच तर्पणं पृथक् तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं कार्यम् ।

तत्त्वानां तर्पणन्तु न पृथक् तन्त्रेण तत्सिद्धेः । तर्पणश्राद्धयोः

तीर्थप्राप्तिनिमित्तकत्वात् एकदिने अनेकतीर्थप्राप्तौ तयोः प्रतितीर्थं

करणम् । तीर्थप्राप्तिदिने तर्पणस्य तीर्थप्राप्तिनिमित्तकत्वात् स्नाना-

श्रक्तस्यापि मन्त्रस्नानादिपूर्वकं तर्पणमावश्यकम् । अत्र न काल-

व्यवस्था प्राप्तिकाल एव तद्विधानात् ।

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव विघ्नं समाचरेत् ।

इति तद्वचनान्तराच्च । अत्राकाल इत्युक्तावपि रात्रौ तीर्थ-

प्राप्तावपि नैव श्राद्धम् ।

आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

इति यमशातातपाभ्यां गृहण्यतिरिक्तराक्षौ आहुमाचस्य
निषिद्धत्वात् पिण्डदानमाचस्य नित्यआहुतासम्भवे विहितत्वेन नित्य-
कात्ययोस्तदप्राप्तावपि अचाक्तेन पिण्डदानादिविधिना साद्गुण्य-
मिति बोध्यम् । तेन शक्तौ साङ्गआहुकरणमिति सिद्धम् ।

इति पार्वणप्रसङ्गात् नित्यनैमित्तिकआहुतानि उक्तानि ।

अथ गोष्ठीआहुम् ।

तत्स्वरूपमादौ व्याख्यातं । तत्र कालो अमावास्येतरपार्वणकालः
तीर्थप्राप्त्यादिकालो वा ।

अथ शुद्धयर्थाहुम् । तत्र अमावास्येतरपार्वणआहुकालः ।

कर्माङ्गं आहुं तस्य कालो विधिसं वृद्धिआहुवदिति पूर्व-
मुक्तमेव ।

अथ दैविकआहुम् । तत्र पूर्वाह्नः कर्मकालः ।

पूर्वाह्ने दैविकं कर्म अपराह्ने तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

इति मात्स्योक्तेः,

पूर्वाह्ने दैविकं आहुं कार्यमभ्युदयार्थिना ।

इति शातातपोक्तेः,

अथ याज्ञाङ्गआहुम् ।

तस्य याज्ञापूर्वकालीनत्वात् न कालविशेषापेक्षा । तीर्थप्रसङ्गात्
तीर्थयात्रादिविधिरप्युच्यते ।

महाभारते,—

अग्निष्टोमादिनियमैरिद्धा विपुलदक्षिणैः ।

न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥

तथा,—

यथा शरीरस्थोद्देशः केचिन्मोक्षतमाः स्मृताः ।

तथा पृथिव्यासुद्देशः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावादद्भुतात् भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।

परिमहान्मनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥

तीर्थपदेन चेत्स्याप्यभिधेयत्वात् पुरुषोत्तमचेत्कुरुचेत्तथादिषु
तीर्थयात्राफलं तदवस्थानदानश्राद्धादिफलं च सर्वं साधारणमेव ।

तथाच कुरुचेत्प्रस्तावे महाभारते,—

ब्रह्मचेत् महापुण्यमभिगच्छति भारत ।

मनसाप्यभिकामस्य कुरुचेत् युधिष्ठिर ॥

पापानि च विनश्यन्ति सूर्यलोकं^(१) स गच्छति ।

मात्स्ये,—

देवेभिः सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतमं मम ।

मङ्गलास्तत्र गच्छन्ति विष्णुभक्तास्तथैव च ॥

तथा,—

तत्र चेष्टं कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

सर्वमन्त्रयमेवास्मिन्निविमुक्तं न संशयः ॥

एवमन्यान्यपि विस्तरभयाच्च लिखितानि । अतएव कल्पतरौ
तीर्थकाण्डे वदन्ति चेत्तापि लिखितानि । तीर्थादिस्नानादिफलात्
पृथगेव तदुद्देशयात्रायामपि फलम् ।

(१) स्वर्गलोकं ।

तथा च शङ्खः,—

तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्^(१) ।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु ॥ इति ।

अतएव महाभारते, तीर्थयात्रोपक्रमप्रसङ्गे,—

यस्य पादौ च हस्तौ च मनस्यैव सुसंयतम् ।

विद्या तपस्य कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

पादहस्तमनःसंयमाः क्रमेण अगम्यदेशगमननिवृत्त्यदत्तदानादि-
निवृत्तिकुसंकल्पनिवृत्तयः । विद्या तीर्थगुणविधिज्ञानम् । तपः उप-
वासतीर्थवासादि । कीर्त्तिः सञ्चरितलेख प्रसिद्धिः ।

तथा,— प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अहंकारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

अकल्को निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥

अकल्कः दम्भरहितः । निरारम्भः अर्थोपार्जनादिव्यापार-
रहितः । सर्वसङ्गः अविहितासक्तिः ।

तथा,—

कामं क्रोधश्च लोभश्च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।

न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थानुगमनाद्भवेत् ॥

तीर्थानि तु यथोक्तेन विधिना सञ्चरन्ति ये ।

सर्वदुःखसहा धीरास्ते नरा स्वर्गगामिनः ॥

दुःखसहाः शीतातपादिक्लेशसहिष्णवः ।

ब्राह्मे,— गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति, मत्स्या-
 देवालये पक्षिसंघासु नित्यम् ।
 भावोऽङ्गिताम्रे न फलं लभन्ते
 तीर्थाश्च देवायतनाश्च मुखात् ॥
 भावं ततो हृत्कमले निधाय
 तीर्थानि सैवेत समाहितात्मा ।

अकोपनस्य राजेन्द्र सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 आत्मोपमस्य भूतेषु स तीर्थफलमश्रुते ॥

पुनः शङ्खेन,—
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनस्यैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपस्य कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्रुते ॥

इति यदुक्तं तत् तीर्थस्नानाद्यङ्गम् यात्राप्रकरणमन्तरेण
 वोक्तेः । कीर्त्तियुक्तस्य तीर्थयात्रायां तीर्थस्नानादौ चाधिकारकथनात्
 अभिशस्तस्य न तीर्थफलाधिकारः, केवलमभिशस्तत्वदोषनिवृत्तिः
 स्यादेव ।

तथाच वायवीये—

तीर्थान्यनुसरन् वीर अहंधानः समाहितः ।
 हतपापो विशुध्येत किं पुनः शङ्किकर्षणम् ॥
 तिर्थगमोनिं न गच्छेच्च कुद्रेणैवं जायते ।
 स्वर्गं भवति वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दति ॥
 अश्रद्धाधनः पापात्मा नास्तिकोऽष्टिस्त्रसंशयः ।
 हेतुनिष्ठस्य पद्मेते न तीर्थफलभागिनः ॥

शङ्कोऽपि,— नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत् पापस्य संहारः ।

यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छान्तात्मनां नृणाम् ॥

ब्रह्मचारिप्रभृतीनां तीर्थयात्रायां विशेषोऽस्ति ब्राह्मे,—

या तीर्थयात्रा कथिता मुनीन्द्रैः,

कृता प्रयुक्तायनुमोदिता च ।

तां ब्रह्मचारी विधिन् कर्तुं

सुसंयतो गुहणा चानुयुक्तः ॥

सर्वस्वनाशे तथवा नृपसु,

स ब्राह्मणानघत एव कृत्वा ।

यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते,

विप्रसु तीर्थानि परिभ्रमेत ॥

तीर्थं फलं यज्ञफलं हि यस्मात्,

प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमरप्रभावैः ।

यद्यस्ति यज्ञेऽप्यधिकारितास्य,

वरं गृहं गृहधर्मास्य सर्वे ॥

एवं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य,

तीर्थं गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।

सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्र-

तुल्यानि नैवेति वयं वदामः ॥

इति त्रैताग्निमतः तीर्थगमने निषिद्धेऽपि सपत्नीकतया अग्निं

गृहीत्वा गमने भवत्येव फलम् ।

सहाग्निमान् सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि यत्नतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥

इति वचनात् केवलं श्रौतकर्माविरोधेन तीर्थक्षेत्रयोः स्नान-
दर्शनादिकं कार्यम्, श्रौतकर्मणः सर्वतो वलवत्त्वात् ।

. निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं कश्चित् ॥

इति कात्यायनोक्तेः, .

अर्थार्थी प्रवसेद्विद्वान् न धर्मार्थी कदाचन ।

इति श्रिष्टस्मरणात् । आपत्सु प्रोषितोऽग्निवेलायां वाग्यतः
प्रतिदिनमग्नीन् मनसा ध्यात्वा मन्त्रतो ज्ञतं ज्ञात्वा प्रतयेत् इति
हारीतोक्तेः,

क्षुत्खिन्नोक्तवर्गस्य परिभूतस्य शुचिभिः ।

दर्शद्वयं प्रवासोऽस्ति परतो नाहिताग्निवत् ॥

इति प्रमाणिकोक्तेश्च प्रवासस्य तीर्थस्नानार्थत्वाभावेन यज्ञ-
विरोधाभावात् । एवं उत्सर्गाग्नेस्तु तीर्थयात्रैव कार्या, अग्निहोत्रा-
भावात् । स्मार्त्ताग्नेस्तु निरग्निवत् यात्रा कार्यैव । तीर्थस्नानादेरपि-
स्मार्त्तत्वेन समबलत्वात् । धर्मार्थप्रवासो यज्ञाधिकारवत् एव निषिद्धो-
न केवलं स्मार्त्ताग्नेः । तस्य यज्ञाधिकाराभावात् यज्ञपदस्य चेताग्नि-
साध्ययज्ञपरत्वात् । अन्यथा पञ्चयज्ञाधिकारस्य अन्धपङ्खादि-
साधारण्येन अव्यावर्त्तकत्वापत्तेः । एवं समाचारोऽपि । अत्र यत्
कैश्चिन्निखितम् तीर्थस्नानादिफललोभेन अग्निं विहाय तीर्थ-
स्नानादिकरणे तत्फलं स्यादेव । केवलमविहितप्रवासकरणार्थं
वैश्वानरी कार्या इति, तस्मान्दमेव ।

महाभारते,—

बह्वपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः ।

प्राप्यन्ते पार्थिवैरेव इत्याद्युक्त्वा,

यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।

तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधावरा ॥

इत्यादिवाक्यपर्यालोचने यज्ञस्यैवाधिक्यप्रतीतेः, श्रौतकर्मा-
पेक्षया स्मार्त्तकर्मणो दुर्बलत्वाच्च । तीर्थस्नानादौ कुत्रचित् यज्ञा-
दप्याधिक्यमुक्तम्, तत् यज्ञौपम्यगमकमिति ज्ञेयम् । किञ्चाग्निं परि-
त्यज्य प्रवासे तदन्तर्मरणे भग्नानर्थ आपद्येत आचारविरो-
धश्च स्यात् ।

अथ तीर्थयात्राविधिः ।

ब्राह्मे,— यो यः कश्चित्तीर्थयत्रान्तु गच्छेत्,

सुमंयतः स च पूर्वं स्वगृहे ।

कृतोपवासः प्रयतस्तुष्टचित्तः,

सम्पूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥

देवान् पितृन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्

धीमान् संप्रीणयेत् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।

प्रत्यागतस्यापि पुनस्तथैव

देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥

अथ उक्तफलकामनया तीर्थयात्रां संकल्प्य स्वगृहे कृतोपवासो-
गणेशं पूजयित्वाभिष्टदेवं संपूज्य आर्द्रं कृत्वा ब्राह्मणान् पूजयेत् ।
“पितृन् वित्तशक्त्या”त्यनेन विशेषतो धनवता पितृपूजनं कार्यमिति

विधीयते प्रत्यागमनान्तरमपि देवब्राह्मणपूजनं श्राद्धञ्च । एतच्च
तीर्थयात्राङ्गं नित्यम् । येन तीर्थ एव स्वीयते, तेन तु पुनरागम्यते
तस्य प्रत्यागमनोक्तदेशतापूजनाद्यभावः ।

गयायात्रायां तु वायवीये,—

उद्यतश्चेत् गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।

विधाय कर्पटीषेणं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥

ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषेण भोजनम् ।

ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥

इत्याद्यधिकमङ्गं नान्यत्र । प्रत्यागम्यतिरिक्ततीर्थगमने यान-
निषेधे प्रमाणादर्शनात् न तीर्थान्तरे यानगमनेन विरोधः इति
कल्पतरुकाराः । “गङ्गायां भास्करे चेत्रे” इत्यादिवाक्यात् तीर्थ-
प्राप्त्युपवासः शिखावर्जं केशवपनात्मकमुण्डनञ्च कर्तृसंस्काररूपं
तीर्थस्नानदानश्राद्धादिरूपकर्माङ्गम् । यत्तु देवलवाक्यं तीर्थान्यनु-
क्रम्य तदर्थमभिगम्य व्रतोपवासनिधिमयुक्तस्य ह्रमवगाहमानः चिरात्रं
उषित्वा सर्वपापैर्विसुच्यते स्वस्तिमांश्च भवतीति, तत्तीर्थयात्रा-
प्रकरण^(१) स्नानात् पृथगेव कार्यम् । एवम्,

अनुपोष्य चिरात्रन्तु तीर्थान्यभिगम्य च ।

अदला काञ्चनं गात्रं दंरिद्रो नाम जायते ॥

इति महाभारतोक्तौ तीर्थाभिगमनकाञ्चनगोदानचिरात्रोपोष-
णानि दारिद्र्याभावफलानीति ज्ञेयम् । चेत्रतीर्थादिषु परकी-
यत्वाभावात् तत्र यत्र कुत्रापि श्राद्धकरणे न दोषः ।

(१) तत्तीर्थयात्राप्रकरणात् पृथगेव कार्यम् ।

अट्यः पर्वताः पुण्या मद्यस्त्रीर्यानि यानि च ।

सर्वाण्यस्त्रामिकान्याङ्गर्न हि तेषु परिग्रहः ।

इति यमोक्तेः । पुण्याः पुण्यप्रदेशाः जेषाणि इति यावत् ।
तेषु परिग्रहः प्रभुत्वं न कस्यचिदपीत्यर्थः । तीर्थे आदृतर्पणयोर्न
कास्त्रापेक्षा । अकास्त्रेऽप्यथवेत्यादि पूर्वोक्तदेवीपुराणोक्तेः ।

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कास्त्रमवधारयेत् ।

इति हारीतोक्तेः । तीर्थेऽपि जीवत्पितृकस्याप्यधिकारः ।

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते ।

जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मवित् ॥

इति मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टोक्तेः ।

परार्थतीर्थयाने प्रसङ्गात्तीर्थप्राप्तौ चापि फलमाह पैठीनसिः,—

षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥

प्रतिष्ठाति कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः ॥

तत्र मन्त्रः,

कुशोऽसि त्वं पर्वचोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते स च स्नायात् यस्यार्थं यन्निबन्धनम् ॥ इति श्रिष्टाः ॥०॥

अथ पुष्करं औपचारिकश्राद्धम् ।

तस्य शरीरोपचयनिमित्तरसायनादिप्रयोगकालीनत्वात् न
स्नतम्नः कालः, इति दादशविधश्राद्धकाशाः तन्मासाङ्गिकश्राद्ध-
काशाश्च निरूपिताः ।

अथ जीवत्पितृकस्यापि आर्द्धविशेषेऽधिकारः ।

मेनेयगृह्यपरिशिष्टे,—

विवाहे पुत्रजनने पित्र्येष्वां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

जीवत्पितृकस्य आर्द्धकाला इत्यर्थः । पित्र्येष्टिः चातुर्मास्येष्टि-
विशेषः अत्र विवाहपदं द्वितीयविवाहपरम् । आद्ये विवाहे
पितुरधिकार इति पूर्वं निर्णीतत्वात् ।

अत्र हारीतोऽपि,—

अनिष्टिकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ आर्द्धकर्मणि ।

येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य पार्वणम् ॥

इति मातृमरणे तु तस्य मातृमृताह्वादां कार्यमेव ।

आपद्य स्रष्टृपिण्डलमौरभो विधिवत् सुतः ।

कुर्वीत दर्शवृक्षाद्धं मातापित्रोर्मृतेऽह्नि ॥

इति पितृतुल्यत्वेन यमदग्निनोक्तत्वात् ॥०॥

अथ आर्द्धवैश्वदेवयोः क्रमविचारः ।

भविष्ये,—कृत्वा आर्द्धं महावाहो ब्राह्मणांश्च विमृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥

आदित्यपुराणे,—

पितृन् सन्नर्थं विधिवत् वलिं कुर्यात्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चात्ब्राह्मणभोजनम् ॥

व्यासोऽपि,—

यदा आर्द्धं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् निवृत्ते आहुकर्मणि ॥

वृद्धगौतमः,—

पितृआहुमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अज्ञातं तद्भवेत्पितृणां नोपतिष्ठते ॥

काष्णामिनिः,—

अकृत्वा पैतृकं आहुं वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेत् आहुं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

पैठीनसिः,—

पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेत्पितृणां नोपतिष्ठते ॥

आहुं निर्वर्त्य विधिवत् वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिषां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं तथा ।

मनुः,—

उच्छेषणं तु उत्तिष्ठेत् यावद्विप्रा विशर्जिताः ।

ततो गृह्यवशिं दद्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

गृह्यवशिग्रन्धो भूतयज्ञाभिधायको वैश्वदेवादिनित्यमहायज्ञो-

पक्षवर्णपरः इति कथ्यतश्चकाराः ।

सूत्र्यम्नरेऽपि,—

गृह्याग्निशिष्टदेवानां यतीनां ब्रह्मचारिणां ।

पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डाज निर्वपेत् ॥

इत्यादि वज्रवाक्यपर्यालोचनया पार्वणैकोद्दिष्टरूपोभयपितृ-
आह्वानान्तरमेव साग्निकैर्निरग्निर्निरपि वैश्वदेवादिकं कार्यं ।

यत्तु परिशिष्टे,—

संप्राप्ते पार्वणे आहुते एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अग्नौ वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽग्नि ॥

इति, तच्छान्दोग्यविषयमेव,—

आहुते प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः ।

एकादशग्राहिकं सुक्ता तत्र ह्यग्ने विधीयते ॥

इति सालकायनोक्तिरपि पूर्वोक्तिसमानत्वात् तत्परमेव ।

एवं,—

याजुषाः सामगाः पूर्वं आहुमध्ये तु वज्रवाः^(१) ।

अथर्वाः पाकशेषेण वैश्वदेवं तु कारयेत् ॥

इति श्रौतकोक्तौ यद्यजुर्वेदिनामपि आहुपूर्वत्वं, तत् वाज-
सनेयीतरग्रन्थिपरं इति निबन्धकतः ।

यदपि,—

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाक् ब्रह्मणभोजनात् ।

जुहुयात्^(२) भूतयज्ञादि आहुं कृत्वा ततः कृतम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तौ अग्नौकरणान्तरं वैश्वदेवः, तदनन्तरं
आहुब्रह्मणभोजनम् । तदुत्तरं भूतयज्ञादि इत्युक्तम् । तदपि
शाखान्तरविषयम्, अस्मच्छाखोक्तकर्मक्रमविरोधात् । पितृन् सन्त्य
इत्यादि वज्रवाक्यविरोधाच्च ।

(१) वज्रवाः ।

(२) जुहुयात् ।

यत्तु,—

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकम् ॥

इति (१) लोकाक्षिवाक्यम् । तद्देशविशेषे आहुत्वापाकात् पृथक्पाके
वैश्वदेवं कुर्वतामेवादृतम् । दार्शं दर्शसम्बन्धीत्यर्थः दर्शआहुत्य-
सर्वआहुत्प्रकृतिकत्वात् सर्वआहुत्परत्वमेतस्य इति आचार्याः ।

यदपि लोकाक्षिवाक्यम्,—

पचान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च सामिकः ।

पितृयज्ञं ततः कुर्यान्नतोऽन्वाहार्यकं बुधः । इति ।

तदपि शाखान्तरपरम् ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुत्वं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इति मनूक्तिविरोधात् । पचान्तमन्वाधानम् । पिण्डान्वाहार्यकं
दर्शआहुत्वं एवमादिषु यत्सामिकपदं तत् अनुवादमात्रं । न तु
सामिकानग्निकयोः क्रमभेदार्थं इति बोध्यं ।

यत्तु,—

वैश्वदेवमह्नैव आहुत्वं कुर्यादनग्निकः ।

लौकिकेऽग्नौ हुते शेषः पितृणां नोपतिष्ठते ॥

इति परिशिष्टवचनं, तदपि पूर्वोक्तव्यवस्थार्थम् ।

यत्तु कैशिलिखितम् । सर्वैकोद्दिष्टानां वचनात् नित्यआहुता-
नन्तरं करणम् ।

तथा च जावालिः,—

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् । इति ।

नित्यश्राद्धमपि पार्वणमिति । तत्र सर्वशब्दोपादानं चिन्त्यम् ।

तथाच जावालिना,—

यदेकच. ^(१) भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

इत्युक्तम् । तत्र एकोद्दिष्टपदेन मातृसाम्बत्सरिकादिपरिग्रहो-
न पितृसाम्बत्सरिक इति सर्वव्याख्यातम् । अस्माभिरपि वक्ष्यते,
तस्य पृथगनुष्ठानाभावात् इति । तथाच एतद्वाक्यं न पितृसाम्बत्स-
रिके प्रसरति । किं च नित्यश्राद्धस्य पार्वणत्वमिति शास्त्रात् न
लभ्यते । मत्स्यादौ नित्यश्राद्धविधेः पार्वणभित्तितात् कालभेदात्
वैश्वदेवहीनत्वाच्च । यदि अमावास्याश्राद्धस्य सर्वश्राद्धप्रकृतित्वात्
पार्वणत्वं नित्यश्राद्धस्यापि इति । तर्हि एकोद्दिष्टश्राद्धादीनामपि
पार्वणत्वं स्यात् । इत्यलमतिविस्तरेण ।

यत्तु,— विप्रमिश्रैरुक्तम्,—

विस्मर्त्तनं तु प्रथमं पितृपैतामहेषु वै ।

इत्यन्तं पार्वणश्राद्धमुक्त्वा,—

ततस्तु वैश्वदेवाख्यां कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तौ पार्वणश्राद्धोक्तेर्नैकोद्दिष्टश्राद्धोत्तर-
काले वैश्वदेव इति, तन्न रुचिरम् । तत्र पार्वणश्राद्धपक्षस्योद्दिष्ट-

त्वात् तदनन्तरता उक्तेति प्रत्युत वैश्वदेवस्य आद्धोत्तरकालताविधे-
रुक्तत्वात् अनेकवाक्येषु अविशेषेण आह्वाननरोक्तेषु ।

यद्यपि तैरन्यैरप्युक्तम्, पितृन् सन्तर्प्य पितॄणां नोपतिष्ठत इति
बहुवचनप्रयोगादेकोद्दिष्टस्य व्यावृत्तिरिति तदपि मन्दम् । तच्च
बहुवचनस्याविवक्षितत्वात् । प्रत्युत एकवचनोपादाने तु पार्वणो-
त्तरत्वनिषेधः प्रसक्तः स्यात् बहुवचनोपादानादुभयोरपि साधारणेन
प्रतीतिरिति न कश्चिद्विरोधः । सर्वमेतत्पर्यालोच्य षट्त्रिंशत्त-
कारिकायां साधारणेन आहुपदमुपात्तम् ।

प्रातिवासरिको होमः आह्वादादौ क्रियते यदि ।

देवा इत्थं न गृह्णन्ति कथानि पितरस्तथा ॥ इति ।

मात्स्येऽपि,—

निर्वर्त्य प्रणिपत्याथ पर्युष्याग्निं समन्त्रवत् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं वस्त्रमेव च ॥ इति ।

केवलं मातृआहुस्य पार्वण्ये एकोद्दिष्टत्वेऽपि वैश्वदेवानन्तर-
मेवानुष्ठानम् ।

पितोः आहुः समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।

पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासन्तिथोगतः ॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेर्नित्यआहुंस्यापि पितृसम्बन्धित्वेन बल-
वत्त्वात् । नवे पश्चाद्भवे पर्युषिते चिरन्तने पूर्वभवे इत्यर्थः ।
अन्यच्च मातापितृव्यातिरिक्तआहुः, आसन्तिः आसन्नता अन्तरङ्ग-
त्वमिति यावत् । एवं च सुतरां पितृव्यादिआहुतात् पूर्वमेव
वैश्वदेवः कार्यः इति सिद्धम् । नन्वेवं सति मातृआहुस्यादौ नित्य-

आहुदादौ अलुष्ठानं भवतु आहुतानन्तरं वैश्वदेववलिकर्म कार्यमिति चेतुः उच्यते । वैश्वदेववलिकर्मोत्तरत्वमेव नित्यआहुत्येति सुतरां आदौ वैश्वदेववलिकर्म इति सिद्धं । एतदस्मात्कृताचारसारे द्रष्टव्यम् । इति ।

अथ देवपूजाआहुतयोः क्रमः ।

आहुदिने पाकस्य पित्रुद्देशेन कृतात्वात् सिद्धमन्नं इत्यादिभृतवचनस्यापि तच्च विहितत्वात् आदौ आहुं कार्यमिति प्रतीयते । किञ्च पिण्डदानान्ते,—

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमयापि वा ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

आहुकाले,—

ततोऽन्नं वज्रसंस्कारं नैकव्यञ्जनमभ्यवत् ।

चोष्यपेयसमृद्धं च यथाशक्नुपकल्पयेत् ॥

इत्यादिवचनैः आदौ आहुं कार्यमिति प्रतीयते ।

तथा,—

विष्णुपशुपतशेषेण यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

तथा,—

पितृशेषं तु यो दद्याद्भरये परमात्मने ।

रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति इत्यादि ॥

तथा,—

हरेर्निवेदितं सम्यक् देवेभ्यो जुहुयाद्भुवि ।

पितृभ्यश्चापि तद्दद्यात् फलस्थानम्यमाप्नुयात् ॥

इति वचनैर्विष्णुपूजायाः प्राथम्यं प्रतीयते । एवं सन्देशात् सर्वपक्षद्रव्यं द्विधा कृत्वा आद्वैतार्थमेकभागं देवार्थमेकभागं च सम-
कालमेव परिवेषयन्ति । पिण्डदानसमकालं विष्णुं पूजयन्ति च ।
केवलं येषामन्यदेवा अपि अभीष्टाः ते आद्वैतपरिवेषणसमकालं
देवतोद्देशेन परिवेषणं कृत्वा पिण्डदानानन्तरं वैश्वदेवात् पूर्वं
पूजयन्ति । पितृशेषस्य विष्णोरेव निषिद्धत्वात् । प्रतिदिनविहिता-
भीष्टदेवतापूजनं वैश्वदेवात् पूर्वमिति निर्णीतत्वाच्च ॥०॥ इति ।

अथ पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रमः ॥

जावालिः,—

यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

पार्वणं अमावास्यादिविहितं । एकोद्दिष्टं एकोद्दिष्टकुले
मातृसाम्बत्सरिकम् । सर्वेषां पितृव्यादिसाम्बत्सरिकं च माचन्तर
साम्बत्सरिकं च । एकोद्दिष्टकुलेऽपि न पितृसाम्बत्सरिकम्, तस्य
पृथगनुष्ठानाभावात् । तत्र वचनं वक्ष्यते । यदिप्रमिश्रैरुक्तं मातृ-
साम्बत्सरिकं च तद्दिने पाकस्य तन्त्रलेऽपि एकोद्दिष्टिभिरमावास्या-
आह्वानन्तरं कर्त्तव्यम् । पार्वणिभिः पुनर्देवताभेदात् प्रागेव
अमावास्याआह्वात् पृथक् कर्त्तव्यम् । काष्ठादर्शमते इतरपार्वणस्य
काष्ठभेदात् इति । तन्न रुचिरम् । पित्रोः आद्वैतं समं प्राप्ते इति
पितृआह्वंस्य प्रथमत एव वाचनिकत्वाच्च ।

पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं सर्वत्र आह्वकर्मणि ।

इति काष्ठादर्शप्रामाण्याच्च । कालभेद इति यो हेतुरपन्यस्तः

सोऽप्यप्रयोजकः । वाचनिकेऽर्थे युक्तेरनवकाशात् । अन्यथा एको-
द्दिष्टस्य कालभेदात् पार्वणोत्तरत्वं तस्मत्तेऽपि न स्यात् ।

इति निपुणमतिभिर्विभावनीयम् ।

तथा च दर्शाष्टकायुगादिप्रेतपक्षेषु मातृमरणेऽग्नौ चान्तविहितत्वेन
वा मातृमृताहश्राद्धे प्रसक्ते वा दर्शादिश्राद्धानन्तरं मातृमृताहश्राद्धं
कार्यम् । केवलमश्वष्टकायां मातृमरणे अश्वष्टकाश्राद्धेन तत्साम-
त्सरिकश्राद्धस्यापि तन्त्रेण सिद्धिः । एवममावास्यादिश्राद्धदिने
तन्त्रसिद्धिः ।

प्रेतपक्षे च पित्रमरणे साम्बत्सरिकश्राद्धं अमावास्यादिपार्वर्ण-
अमावास्यां च यो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इति श्रंखोक्तेः । अमावास्यां इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
अमावास्यायामित्यर्थः । अमावास्यापदं अष्टकादिष्वर्षोपलक्षणं ।
तथा च, गार्ग्यः,—

पर्वकाष्ठो मृताहस्य यदैव तद्वयं भवेत् ।

पार्वणं तच्च कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥ इति ।

(१) अत्र पार्वणिनामपि मातामृताहस्यधिकदेवताविषयत्वेन अमा-
वास्याश्राद्धस्यैव तन्त्रत्वात्पुरुषोमाद्रवसोरेव देवतात्वमिति कर्का-
चार्याः । तच्च केषिदाश्रकन्ते, मृताहश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वात्, नित्यात्
नैमित्तिकस्य वक्ष्यत्वात्कालिकामयोर्देवतात्वमिति, तच्च न्याय्यम् ।

नैमित्तिकस्य तन्त्रत्वे मातामहादीनां प्रवेशाभावः प्रसज्येत । । कस्य
 एकोद्दिष्टकुले विश्वेदेवाभावेऽपि अमावास्यादिवलेनैव पुरुरङ्ग-
 माद्रवशोर्देवतात्वं, पार्वणिनां मृताहस्य वक्षवच्चात् कालकामयो-
 र्देवतात्वमिति सर्वानुगतो न्यायो न स्यात् । तस्मान्नात्र कालकामयो-
 र्देवतात्वं, सङ्गदनुष्ठितमनेकानुगतं तन्त्रम् इति सामान्यतन्त्र-
 लक्षणम् । यदा तु एकोद्दिष्टिनामपि अशौचादिनाऽमावास्यादिषु
 पितृसाम्बत्सरिककरणम् । तदाऽमावास्यापार्वणेन एकोद्दिष्टं प्रसङ्ग-
 सिद्धम् । ननु एकोद्दिष्टपार्वणयोः कालभेदात्कथं प्रसङ्गसिद्धि-
 रिति चेदुच्यते । इविःस्वासादितेषु (१) प्रवृत्तौ (२) प्रयाजनस्थानु-
 ष्ठानान्तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति पशौ कालभेदेऽपि प्रसङ्गवत् ।
 अन्योद्देशेनानुष्ठितस्यान्यचोपकारसंपादनं प्रसङ्ग इति प्रसङ्गलक्षणम् ।
 अमावास्यादिषु षाट्पुरुषिकआह्ने कृतेऽपि षाट्पुरुषिकं नित्यआहुं
 पुनः कार्यमेव ।

तथा च आह्नेतरकर्माधिकारे मार्कण्डेयपुराणे,—

नित्यक्रियां पितृणां तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितृणां तथैवान्ये पृथक् पूर्ववदाचरेत् ।

पृथक्पाके न वेत्यन्ये केचित्सर्वमपूर्ववत् ।

इति वद्वः पक्षा उक्ताः । तत्र प्रथमपक्षस्यैवास्मद्देशे आदृतत्वात् ।
 तस्मात् विप्रमिश्रैरमावास्याआहुदिने तदहर्विहितं षाट्पुरुषिक-
 नित्यआहुं अमावास्याआह्नेनैव तन्त्रसिद्धत्वात् न कर्त्तव्यं इति

यस्मिंश्चित् । तदत्यन्ताचारविरोधात् मार्कण्डेयपुराणैकपञ्चाशदध्या-
यस्यादरणीयमेव । इति ॥

अथ एकदिने बह्वश्राद्धनिर्णयः ।

द्वयः,—

नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कस्यचित् ।

न यज्ञं न वसिं चैव देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

इत्येतत् काम्यश्राद्धपरमिति वचनान्तरात् ।

तथाच जावालिः,—

श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदये^(१) ॥

क्रतुः,—

श्राद्धं कृत्वा पुनः श्राद्धं न कुर्यादेकवाचरे ।

यदि नैमित्तिकं न स्यादेकोद्देशं^(२) भवेद्यदि ॥

संघातमरणे श्राद्धक्रमः ।

वृहस्पतिः,—

एकाहनि विनष्टानां बह्वनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अर्पणं कृत्वा पृथक्पृथक् प्रकल्पयेत् ॥

कृत्वा पूर्वमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।

तृतीयस्य ततः कार्यं सन्निपाते त्वयं क्रमः ॥

बह्वनामेकोद्दिष्टानां सन्निपाते इति शेषः ।

(१) क्रमोदयात् ।

(२) स्यादेकोद्देशं ।

क्रमज्ञानाभावे तु—

भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तदा ।

सम्बन्धासत्तिमाहोच्य तत्क्रमाच्छाङ्कमाचरेत् ॥ इति ।

सपिण्डपदोपादानात् इदं सर्वं मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

युगपन्मरणं च जले वा गृहदाहादिना वा इति ज्ञेयम् ।

मातापितृयोस्तु सहगमनेऽन्यप्रकारेण युगपन्मरणे वा एकदैव ब्राह्मणभेदेन पूर्वमध्यमोत्तररूपाणां त्रिविधानामपि क्रियाणां करणम् ।

तथाच देवसः,—

पितृरूपरमे पुत्राः क्रियां कुर्व्युर्दयोरपि ।

अनुमृतौ च नान्येषां संघातमरणेऽपि च ॥

अनुमृतौ सहगमने शूद्रस्त्रीणां दशाक्षमधोऽनुगमने च ।

महाभारतादिषु भयचापि अनुमरणादिपदप्रयोगात् पितृश्राद्धयो-
र्युगपत् करणेऽपि आदौ पितृकर्म कृत्वा ततो मातृकर्म क्रियते,
इति । पितृपूर्वत्वमपि संगतम् । सहाग्निप्रवेशे तिथिभेदे तु
मातृसाम्बत्सरिकं यथातिथ्येव । सपिण्डानात्क्रियायामेव मातुः
तिथेरङ्गोऽप्यनादरात् । एतदग्नौचप्रकरणे लिखितम् ।

एवं सपत्नमातृणां बहूनामप्यग्निप्रवेशे बोध्यं । तच्च यस्याः पुत्रो
विद्येत तस्य विभक्तत्वे साम्बत्सरिकस्य तथाविधिकरणे अधिकारः ।
एवमपुत्रपितृव्यपत्न्याद्यग्निप्रवेशेऽपि । वैश्वदेवस्य स्यान्नमातृसाम्बत्स-
रिके पूर्वानुष्ठाने सिद्धेऽपि अग्निप्रवेशे तु मातृसाम्बत्सरिकस्य पितृ-
साम्बत्सरिकाधीनत्वात् अन्वष्टकायामिव पश्चादनुष्ठानमविरहम् ।

अमावास्यादिनित्यश्राद्धाग्रतौ संकल्पश्राद्धं कार्यम्,—

अशक्त्वा पार्वणश्राद्धं यथावत्कर्तुमशमः ।

पिण्डार्घादिविहीनं तु संकल्पश्राद्धमाचरेत् ॥

अग्नौकरणमर्घं चावाहनं चावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्षयेत् ॥

स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्यैव लुप्यते ।

अस्य्यदक्षिणास्त्रस्त्रिसौमनस्यं तथापि च ॥

इति वाक्यात् ।

अथ वा पिण्डमात्रं देयम्,—

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।

श्राद्धाहनि तु संप्राप्ते भवेच्चिरग्रनोऽपि वा ॥

इति धर्मेति । अमावास्यायां तु तत्रोक्तविधिना षट् पिण्डाः ।

अष्टकायामपि तथा । अश्वष्टकायां तु ह्यान्दोग्ययतिरिक्तानां नव

पिण्डाः । ह्यान्दोग्यानां षट् पिण्डाः । जीवन्मातृकाणां च तथा ।

इति पिण्डमात्रदानपक्षे व्यवस्था । ० ।

पिण्डवलिपक्षे,— भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत्किञ्चित् पच्यते गृहे ।

न भोक्तव्यं पिदृणां तदग्निवेश कथञ्चन ॥

इति श्राद्धप्रकरणे यत्नेनोक्तत्वात् नवभाण्डे पिष्टकादिकं

कृत्वा ददतीति समाचारः । पिण्डमात्रदानासम्भवे उपवासः ।

सर्वकृष्णपक्षाणां श्राद्धकालत्वं वैजवापः,— कृष्णपक्षे श्राद्धं प्रकुर्वीत

अथ संस्कृत्य पक्त्वा,—

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्यं यिला चतुर्दशीम् ।

आद्धे प्रशस्तास्तियथो यथैता न तथेतराः ॥

यथा चैवापरः पक्षः कृष्णपक्षादिश्रियते ।

तथा आद्धस्य पूर्वाहादपराहो विश्रियते ॥

हारीतः,— सम्बत्सरः प्रजापतिः तस्योदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वा-
हस्य देवानां दक्षिणायनं तमिअः रात्रिपरपराहस्य तत्पिह्णर्षा
इति । शुक्लः शुक्लपक्षः । तमिअः कृष्णपक्षः ।

ब्राह्मे,—

पयोमूलफलैः शकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।

पराधीनः प्रवासी च निर्धनो पापि मानवः ॥

मनसा भावशुद्धेन आद्धे दद्यान्निष्ठोदकम् ।

नाश्रन्ति पितरस्त्रेति कृत्वा मनसि यो नरः ॥

आद्धं न कुरुते भक्ष्या तद्देहाद्रुधिरं च ते ।

पिवन्ति सर्वनाशं च कुर्वन्त्यथ पदे पदे ॥

तस्मात्भयेन ^(१)स्वपितृन् तर्पयेत् सततं बुधः ।

पक्षान्ते निर्वपेन्नेभ्यो ह्यपराहो च वेदवित् ॥

अचोक्तं तिलतर्पणं अत्यन्तासम्भवविषयमेव ।

तथा विष्णुपुराणे,—

अन्नेन वा यथाशक्त्वा काष्ठेऽस्मिन् भक्तिनसधीः ।

भोजयेताच विप्राय्यान् भक्ष्या विभवतो नरः ॥

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यदानं स्वशक्तितः ।

प्रदास्यति द्विजाग्र्येभ्यः स्वस्यां वा पितृदक्षिणाम् ॥

तत्राप्यसामर्थ्ययुतः ^(१)कराग्रात्प्रस्थितांस्तिलान् ।
 प्रणिपत्य द्विजाग्रय कस्मैचित्तु प्रदास्यति ॥
 तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतान् जलाञ्जलीन् ।
 भक्तिनवः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥
 यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाङ्गिकम् ।
 अभावे प्रीणयन्नस्मान् श्रद्धापूतः प्रदास्यति ॥
 सर्वाभावे वनं गत्वा कचमूलप्रदर्शकः ।
 सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यच्छ्राद्धोपयोग्यं स्वपितृजनतोऽस्मि ।
 दृष्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ भुजौ कृतौ वर्त्मनि मास्तस्य ॥
 तत्राप्यन्नाद्युत्सर्गः पित्र्येष्टेन कार्यः, अस्माकं समुद्दिश्येत्युक्तेः ।

स्तुत्यन्तरे,—

दृष्टानीह गवे दद्यात् पिण्डान् वाऽप्यथ निर्वपेत् ।
 तिलदर्भैः पितृन् वापि तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥
 अग्निना वा दहेत्कचं श्राद्धकाले समागते ।
 तस्मिंश्चोपवसेदाङ्गि जपेद्वा श्राद्धसंहिताः ^(२) ॥

अन्यत्र,—

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकं दिजे ।

सर्वत्र ^(३) योऽयममावास्यादिकालनियम उक्तः । स शक्तस्तु
 द्रव्यादियुक्तस्यारोगिणः । असामर्थ्यं तु वशिष्ठः,—आवस्थायामा-

यस्योस्य अश्वष्टकासु च पित्रभ्यो दद्यात् निगमा आहिताग्नेः
 पिचर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेत् पूर्वश्रुतेः । अपरपक्षे
 यदहः सम्पद्येत, अमावास्यायां तु विशेषेण अष्टकातीर्थतिथि-
 ब्राह्मणद्रव्यसम्पत्तु शिकीर्षेत । इति सर्वत्र कृष्णपक्षस्य यस्यां
 कस्यांचित्तिथौ यच्छ्राद्धमुक्तं तच्चाहिताग्नेर्नाधिकारः । न दर्शेन
 विनेत्यादिमान्यदिने निषेधात् । दक्षिणाम्युद्धरणस्य दर्शे विद्य-
 मानत्वाच्चेति पूर्वमुक्तं । निरग्नेरपि दर्शे करणं तस्य सर्वोद्योगेन
 उक्तत्वात् ।

देवलेन तु,—

अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् सम्पत्सरं सकृत् ।

द्विष्यतुर्वा यथान्यायं मासि मासि दिने दिने ॥

इति सन्ध्यासम्भवतारतम्येन बहवः पक्षा उक्ताः । तत्र सकृत्-
 करणपक्षः कन्यायामेव । तस्यां श्राद्धेऽतिशयस्तत्वात्, इति निबन्धकृतः ।

अथ गृहपाकपरित्यागकालाः ।

प्रचेताः,—

कान्धे व्रते च यज्ञे च पितृणां चैव वत्सरे ।

महोत्सवे व्यतीपाते पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

स्मृतिसारे,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु मातापिबोर्नृतेऽहनि ।

गृहे नृते प्रसूते च पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

स्मृतिसमुच्चये,—

कान्धे व्रते तथा यज्ञे भावदुष्टं यदा भवेत् ।

मृतके मृतके चैव पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

१ शिष्टाः प्रेतकृत्ये,—

चिपचेऽवाऽथ घण्टासे सपिण्डीकरणे तथा ।

• पूर्वपाकः परित्याज्यो मृताहातृदादशेऽङ्गनि ॥

अथामावास्यादिश्राद्धप्रकरणे देवलः,—

तथैवामग्नितो दान्तः स्नात्वा प्रातः सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पाचैरक्षारम्भं सबान्धवः ॥

अक्षारम्भं पाकारम्भमित्यर्थः । सहाम्बर इत्यनेन वस्त्रद्वय-
धारणमुक्तम् । एकवस्त्राभावं नग्नत्वप्रसङ्गा वस्त्रपरिधाने सिद्धेऽपि
सवस्त्रत्वोक्तेर्वैयर्थ्यात् । सबान्धव इत्यनेन सपिण्डानामपि पाका-
धिकार उक्तः । आमग्नितमामग्न्यणमस्यासीति आमग्नितः
कृतज्ञातिनिमन्त्रण इत्यर्थः । अत्र तिथितत्कारैः आमग्नितो
निमग्नितः सुहृद्भिः स्त्रजनैश्चेति यद्वाख्यातं तन्न चार । सुहृदादीनां
यजमानकामग्न्यणस्यासंग्रहत्वात् । अत्र वाक्ये पाकत्यागानुक्तेर्दर्श-
दिश्राद्धेषु नवभाण्डेषु पक्त्वा श्राद्धं कुर्वीत तद्भाण्डानि पूर्वपाके च
मिश्रयन्ति न तु पूर्वपाकं त्यजन्ति ।

अथ नित्यविहिततिलतर्पणनिषिद्धकालाः ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

पितृश्राद्धे रवौ शुके सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न क्षुर्यान्तिलतर्पणम् ॥

पुनस्तत्रैवापवादः,—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं युगादौ पितृवासरे ॥

रविशुक्लदिने वापि न दुष्टेत्तिलतर्पणम् ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥* ,

एवमर्थकानि मरीच्यादिवाक्यानि विस्तरभयात् न लिख्यन्ते ।
पितृवासर इत्यत्र मृतवासर इति मात्स्ये पाठः । अयने मकरकर्कट-
संक्रान्तिः । युगादौ तच्चतुष्टये । पितृवासरे पितृमातृसाम्बत्सरि-
कयोः । तिथिविशेषे सप्तम्यां । तस्या एव तिथेः पूर्वमुक्त्वात् । प्रेत-
पक्षो महालयपक्षः । तथाच यथायोग्यं अयनादिप्रेतपक्षान्तेषु
रविशुक्लवासरादियोगेऽपि तिलतर्पणं कार्यमेव । चन्द्रग्रहणे रात्रौ
वपि तिलतर्पणं कार्यम् । तद्ग्रहणस्य तत्रैव प्रवृत्तेः^(१) । अन्यत्र रात्रि-
सन्ध्ययोरनैव तिलतर्पणं, अपवादाभावात् । अयनादियोगाभावे
तु रविवारादिजन्मदिनान्तेषु नैव तिलतर्पणम् । एतेन संक्रान्ति-
निषेधोऽयनविषुवत्यतिरिक्ताष्टसंक्रान्तिविषयः । पितृआहुनिषेधः
काम्यआहुदिविषयः । केचित्तु अष्टकान्वष्टकादर्शआहुतानां अप-
वादोक्तावनुपादानात् तद्विषयेऽपीति^(२) तन्न ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिष्वष्टकास्त्रययने द्वये च ।

पानीयमयत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रथमो मनुष्यः ॥

आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत्पितरो नृपोचुः । इति
विष्णुपुराणोक्तौ अष्टकासु तिलतर्पणस्य विहितत्वात् ।

(१) प्रसङ्गे ।

(२) तद्विषयोऽपीति ।

नीलषण्डप्रमोचेण अमावास्यां तिलोदकैः ।

वर्षासु दीपकैश्चैव पितृणामनृणो भवेत् ।

इति महाभारतमात्स्ययोर्दर्शं तद्विधानात् पारम्पर्याचाराच्च ।
यच्च प्राचीनैरुक्तं अयने विषुवे चैवेति वाक्यस्य प्रामाण्ये पितृ-
साम्बत्सरिके विकल्प इति तन्न । तस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे मात्स्ये च
एतद्वाक्यदर्शनादप्रामाण्यशंकाया अनुदयात् ।

उपाकर्मवृषोत्सर्गद्युगादौ मृतवासरे ।

शुक्रसूर्यदिने चैव न दुष्येत्तिलतर्पणम् ॥

इति मरीच्युक्तेश्च ।

निषिद्धदिने तिलतर्पणे दोषः स्मृतौ,—

निषिद्धं दिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणं ।

रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥

एतत्तीर्थातिरिक्तविषयं ।

तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः ।

अन्यथा कारयेन्मूढः श्वविष्टायां भवेत्क्षमिः ॥ इति स्मृतेः ।

अथ दन्तधावननिषिद्धकालाः ।

नारसिंहे,—

प्रतिपद्यर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव सप्तमाः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

महाभारते,—

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्यपि च वर्जयेत् ।

शास्त्रदृष्टानि काष्ठानीति सम्बन्धः । पर्वाणि चतुर्दश्यष्टम्या-

वाख्यारविसंक्रान्तयः । अथ नित्यदन्तधावने काष्ठनिषेधात् काष्ठे-
नापि सुखार्थदन्तधावने भोजनोत्तरादुद्यार्थदन्तधावने वा न
कश्चिद्विरोधः ।

स्मृत्यन्तरे,—

आद्धे जन्मदिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।

व्रते सैवोपवासे च वर्ज्येदन्तधावनम् ॥

तथा,—

न भक्षयेदन्तकाष्ठमेकादशां नरेश्वर ।

आदित्यदिवसे चैव तस्मादेनो मण्डवेत् ॥

इति । केचिदत्र दौर्वाक्यमाङ्गत्वेन दानहोमप्रतिषेधवत् आद्धा-
द्यङ्गत्वेन काष्ठकरणकं दन्तधावनं यदि प्रतिषिध्यते^(१) । तर्हि पञ्चा-
वाख्यभागयोरिव विहितप्रतिषेधात् विकल्प आपद्येत इति भयेन
सुखार्थदन्तधावननिषेधः^(२) कल्पनीय इति, तन्न ।

व्रतोपवासदिवसे स्वादिता दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुध्यति ॥

इति कर्माङ्गभंगप्रायश्चित्तविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

ननु तर्हि आद्धदिनेषु सुखार्थदन्तधावनं पूर्ववत् कार्यमिति
चेन्न । सर्वभोगविवर्जितः इति वाक्यात् आद्धे भोगत्वेन एव तस्य
निषेधात् । भोजनोत्तरदन्तधावनस्याप्यत्र निषेधः । विशिष्य पूर्व-
प्रायश्चित्तोक्तेः ।

(१) प्रतिषेधते ।

(२) दन्तधावनविशेषः ।

निषिद्धदिनेष्वपि प्रकारान्तरमाहपैठौगभिः,—

अस्त्राभे वा निषेधे^(१) वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णेन वा विशुद्धेन जिह्वोत्तेजं समाचरेत् ॥

सुत्यन्तरे,—

कुक्ष्यच्छोर्नवन्थां च पलादौ दन्तधावनम् ।

पर्णेन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोत्तेजः सदैव हि ॥

व्यासः,—

अस्त्राभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धे^(२) दिने तथा ।

अपां दादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥

तथाच दन्तकाष्ठनिषेधे दादशजलगण्डूषाणां शुद्धपर्णस्य च समो विकल्पः, अतएवासद्देशे सर्वदा आस्रपचैरेव दन्तधावनं कुर्वन्ति इति समाचारः । अथ^(३) गण्डूषपचे आयुर्भक्षमिति मन्त्रेण वनस्पते इत्यत्र जलगण्डूष इत्यूहः कार्यः । धान्यमसि इत्यादि मन्त्रेषु तरसमसि इत्याद्यूहः कार्यः इति तरसमयाधिकरणन्यायात् । पर्णपचे तु नोहः । तस्यापि काष्ठवत् वनस्पतिजत्वात् । निषिद्धदिनेष्वपि जिह्वोत्तेजः कार्य एव, जिह्वोत्तेजः सदैव हि इत्युक्तेः ।

अथ प्रसङ्गात् आहुपूर्वदिनकृत्यआहुदिनकृत्यनिर्णयः ।

तत्र निमग्नैकभक्तादिविचारः देवसः,—

अकृद्धो निभृतः स्तब्धः अद्धावानतरः शुचिः ।

समाहितमनाश्चात्र क्रियायामसक्तः सदा ॥

अः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्राश्चिमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सद्यः भुक्त्वा सर्वभुक्तदिने^(१) गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत् ।

अज्ञातौ न समानार्थौ न युग्मानात्मशक्तिः ॥

निरामिषमित्यनेन हविष्यभोजनं ।

सर्वकर्मष्वपि हारौतः,—

शोभूते दैवपित्ये औपवस्यन् श्राति इति । उपवस्यं उपवासः
तस्मै हितं औपवस्यं घृतभृयिष्ठं हविः ।

पूर्वेद्युर्निमन्त्रणाशक्तावपि कर्तुः पूर्वेषु हविष्यभोजनमेव साधारणं
इति कल्पतरुकाराः । सर्वे भुक्ता भुक्तवन्तो यस्मिन् तथा । असम्भवे
कुतश्चित् कारणात् निमन्त्रणासम्भवे । आर्षाः प्रवराः ।

वाराहे,— वस्त्रग्रौषोदककर्त्तास्मीति जानता,—

स्नानोदलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

दन्तकाष्ठं च विस्ृजेत् ब्रह्मचारौ शुचिर्भवेत् ॥

भूमिं कृतेति दक्षिणाश्रवणादद्विगुणोपेतमिति शेषः ।
विस्ृजेद्ब्राह्मणादिभ्यो दद्यात् इति कल्पतरुकाराः ।

अत्र तदद्यायिभिरप्राचीनैर्यदन्तकाष्ठदानं लिखितं, तत् कल्प-
तरुकाराणां किमभिप्रायमिति दत् लिखितं, तन्न समीचीनं ।
निमन्त्रितब्राह्मणाथं दन्तकाष्ठदानस्य वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वदिननिम-
न्त्रणपक्षे आङ्गकतृदन्तकाष्ठेनैव तदन्तधावनस्योचितत्वमिति तदभि-
प्रायात् । प्रातरेव दन्तधावनस्य काल इति पूर्वेषु दन्तकाष्ठदानं
उचितमेव इति सुष्टुतं कल्पतरुकारैः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

निमन्त्रयेत् पूर्वद्युः पूर्वोक्तान् द्विजसत्तमान् ।

अग्राप्तौ तद्दिने वापि हिला योषित्सङ्गिनः ॥

भौक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ।

भोजयेत् पाणिपात्राद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ॥

निमन्त्रणं प्रकृत्योशनाः,— ज्ञतुरवरान् इति । द्वौ दैव एकैकं
वा पितृमातामहवर्गयोः अपरेद्युः प्रातःकाले चामन्त्रणमिति ।

मनुबौधायनशातातपाः,—

द्वौ दैवे पितृहृत्ये-त्रीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्यदः ।

पश्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्माच्चेहेत विस्तरे ॥

ब्राह्मे,—

देशकालधनाभावादेकैकमुभयत्र वा ।

शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेश्मनि ॥

यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्याद्दोषो बह्वतरो भवेत् ।

ह्रीविनाशो मौननाशः, आद्धतन्त्रस्य विस्मृतिः ॥

उच्छिष्टोच्छिष्टसंशर्गः इत्यादि ।

याज्ञवल्क्यः,—

मातामहानामप्येवं तन्त्रं (१) च वैश्वदेविकम् ।

अतएव सपिण्डीकरणव्यतिरिक्तभ्रातृषु एकैकपक्ष एवाद्रियते ।
 राजगृहे तु महासायादौ साक्षाद्वाङ्मनाभावेन द्वीविनाग्राहि-
 दोषाभावात् धनाधिकाश्च देवे पक्षद्वयं पितृवर्गं पक्षद्वयं मातामह-
 वर्गेऽपि पक्षद्वयं कुर्वन्ति ।

मात्से,— यः साधुभिः संनिमन्त्रयेत् इत्यनन्तरम्,—

तस्य ते पितरः श्रुत्वा आद्रुकांसमुपस्थितम् ।

अन्योऽन्यं मनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥

तथा,—

ब्राह्मणैश्च सहान्नान्ति पितरो ह्यन्तरौक्षणाः ।

वायुभूता न दृश्यन्ते भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

साधुभिः संनिमन्त्रयेदित्यादि^(१) स्वयं ^(२) निमन्त्रणासम्भवे ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आद्रुकर्मणि ।

इति स्त्रिङ्गेन स्वनिमन्त्रणस्य मुख्यत्वात् ।

यमः,—

निमन्त्रितो दिजः पितॄन्निचितात्मा भवेत्सदा ।

न च हन्दांस्तधीयीत यस्य आद्रुं च तद्भवेत् ॥

सोऽपि नाधीयीत इत्यर्थः ।

शरीतः,—

^(३) पूर्वेषुर्मन्त्रितान् विप्रान् पितरः संविशन्ति वै ।

यजमानं च तां राशिं वसेधुर्नियतास्ततः ॥

(१) संनिमन्त्रयेदिति । (२) स्वयं निमन्त्रणस्य । (३) पूर्वेषुरामन्त्रितान् ।

कात्यायनसूत्रं,— तदहः शुचिरकोधनोऽलरितो अप्रमत्तः सत्य-
वादी स्यात् अध्वमेयुनग्रमस्त्राध्यायान् वर्जयेत् । आ आवाहनात्
आ उपसर्गनात् आमन्त्रितश्चैवम् । आ उपसर्गनात् भोक्तृणां
अन्याचमनपर्यन्तम् । तथा अनिन्द्योऽमन्त्रितो नापक्रमेदामन्त्रितो-
ऽन्यदन्नं न गृह्णीयात् ।

यमः,—

केतितस्तु यथान्यायं ब्राह्मणो हव्यकथयोः ।

कथञ्चिद्व्यद^(१)तिक्रामेत् पापः सूकरतां व्रजेत् ॥

ब्राह्मणं तु सुखं कृत्वा देवताः पितृभिः सह ।

तदन्नं समुपश्रन्ति तस्मात्तन्न व्यतिक्रमेत् ॥

केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।

(१) ब्रह्मवध्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते ॥

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अन्यस्य कुरुते चरम् ।

सम्बन्धरक्तं पूष्णं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥

आमन्त्रित इति प्राप्यकर्मणि निष्ठाप्रत्ययः । तथाचामन्त्रणेन
प्राप्तः स्वीकृतमन्त्रण इति यावत् । क्षणं आमन्त्रणं कुरुते
स्वीकरोति, एतेन कृतमन्त्रणस्वीकारस्य तदतिक्रमे दोषः ।
न तु प्रथमतोऽस्वीकृतमन्त्रणस्य इति ज्ञेयं ।

ब्राह्मे,—

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणां च दातुरन्यस्य चैव हि ॥

(१) यो ऽनतिक्रामेत् ।

(२) ब्रह्मवध्यामवाप्नोति ।

शिरकारी भवेद्देगी पच्यते नरकाग्निना ।

पुनर्थमः,—आमन्त्र्य ब्राह्मणान् यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अतिघोरास्तु कृच्छ्रास्तु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

शङ्खः,—निमन्त्रितस्तु यः आह्वे मैथुनं सेवते द्विजः ।

आह्वं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्थान्महतैरसा ॥

अतएव देवस्यवाक्ये वृषलीं यदि गच्छति इति स्त्रीमाचोप-
सन्नपणम् । अन्यनिमन्त्रणपक्षे ब्राह्मणार्थे शूद्रेण सर्वथा न निमन्त्र-
णीयम् । शूद्रार्थं ब्राह्मणेनापि न निमन्त्रणीयम् ।

तथा च यमशातातपो,—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणानां आह्वयोग्यत्वस्य प्रायोऽभावात् पसादनुकल्पपक्षं
मनुराह,—

एष वै प्रथमः पक्षः प्रदाने हव्यकथयोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सङ्गिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं वन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥

एतेषां आह्वयोग्यत्वगुणराहित्येऽपि निमन्त्रणीयत्वमित्यर्थः ।

तच्च नियोगक्रमे हारीतः,—

विद्यातपोऽधिकानां वै प्रथमासनमुच्यते ।

ब्राह्मणाभावे विष्टरब्राह्मणकआह्वं तथा च आह्वसूचभाष्ये,—

ब्राह्मणानामसम्पत्तौ कृत्वा दर्भमयान् द्विजान् ।

आहुं कृत्वा विधानेन पञ्चाद्विप्रेषु दापयेत् ॥

सत्यव्रतोऽपि,— निधाय दर्भविष्टरानासनेषु समाहितः^(१) ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

एतेषां आहुयोग्यत्वगुणराहित्येऽपि निमन्त्रणीयत्वमित्यर्थः ।

• सालग्रामशिलाब्राह्मणकआहुं ।

तच्च स्मृतिः,—

सालग्रामशिलायां च आहुं यः कुरुते दिजः ।

गयायास्त्रिगुणं पुण्यं लभतेऽसौ न संग्रयः ॥

लैङ्गे,— सालग्रामशिलायां तु यच्चाहुं क्रियते नृभिः ।

तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं दशस्य पितरो दिवि ॥

एतयोर्ब्राह्मणत्वपक्षे आहुकाल एव निमन्त्रणं, न तत्पूर्वद्युः,

तेषां नियमाद्यभावात् ।

यत्तु विप्रमिश्रैः अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेदित्यनक्रमणार्थत्वेन अचेतनेऽपक्रमणाभावान्निमन्त्रणं न कार्यम् । निमन्त्रणस्य तु प्रेषत्वाभावेऽपि यदुत्कलदेशे तदनुष्ठानं, तत् किंनिवन्धनमिति न जानीमः, इति लिखितं । तस्य विचारश्च । प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानमिति सर्वश्रद्धेतिकर्त्तव्यतायां कार्यत्वेनोक्तत्वात् । अचेतने प्रेषानुप्रेषयोः^(२) कारणशङ्कायां तद्युक्तत्वमुक्तमिति तेनैव निमन्त्रणस्याप्युपलक्षणात् । भवन्तो मया निमन्त्रणीयाः निमन्त्रिताः स्म इति प्रेषानुप्रेष-सङ्गावाच्च । इति ।

(१) एतत् वचनं पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

(२) प्रेषानुप्रेषयोरकारणशङ्कयां तद्युक्तत्वमिति तेनैव ।

अथ आङ्गुष्ठानविचारः ।

प्राज्ञवक्त्रः,— परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ।

यमः,— अक्षं क्षमियुतं क्षिप्तं सङ्कीर्णानिष्टगन्धकम् ।

देशं चानिष्टग्रन्थं वर्जयेच्छाङ्गकर्मणि ॥

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

शुचिदेशं परीक्ष्याशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

विविक्तेषु च देशेषु तृणानि पितरः सदा ॥

पारक्ये भूमिभागे तु पितृणां निर्वपेत्तु यः ।

तद्भूमिस्त्रामिपितृभिः आङ्गकर्म विहन्यते ॥

तस्माच्छाङ्गानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च ।

नदीतीरेषु तीर्थेषु स्नभूमौ च प्रयत्नतः ॥

उपकरे नितम्बेषु तथा पर्वतसानुषु ॥

गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ।

क्षिप्तं पक्षिणं । उपकरणं पर्वतान्तिकं । एतेन पुण्यायतनादौ
न परिकील्यशङ्का । एतच्च तीर्थं आङ्गप्रसङ्गलिखितायामटवीत्युक्तौ
स्फुटमेव ।

भूतशुद्धेरावश्यकता, प्राज्ञो,—

जघान दानेवौ विष्णुः पूर्वं तु मधुकैटभौ ।

वृत्तं महेन्द्रश्च ततः पृथ्वी तन्मेदसावृता ॥

ततोऽयं मेदिनी सा च लोके विगीयते जनैः ।

तस्माच्छाङ्गे पञ्चगव्यैर्लोपा शोधा तथोक्तैः ॥

गौरमृत्तिकयाच्छा प्रकीर्णतिलसर्षपा ।

उक्तस्थानानामसम्भवे परगृहे आद्धे ब्राह्मे,—

परकीयगृहे यस्तु स्नानं पितृन् तर्पयेज्जड़ः ।

तद्भूमिस्त्रामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वलात् ॥

अयभागां ततस्तेभ्यो दद्यान्मूख्यं च जीवताम् ।

अयभागो अत्र आद्धीयद्रव्यस्य । तेभ्यः तद्भूमिस्त्रामिभ्यः
तद्भूमिस्त्रामिषु जीवतु अनतिकरं किञ्चिद्रव्यं तेभ्यो दद्यादित्यर्थः ।
जीवतामपि दूरस्थानां अयभागदानं कार्यम् । मूख्यदानायभाग-
दानयोर्हरणनिवर्त्तकत्वेन वैकल्पिकत्वात् । आद्धविघातनिवर्त्तकत्वेन
तदङ्गत्वात् ।

आद्धेऽपराङ्गतिसादीनां प्राशस्यम् मनुः,—

अपराङ्गतिसा दर्भा वास्तुसम्पादनं तथा ।

स्पृष्टिः स्पृष्टिर्दिजास्यायाः आद्धकर्मसु सम्पदः ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाङ्गे हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं पञ्च पूर्वाङ्गं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥

वास्तुसम्पादनं दक्षिणाश्रवणत्वाद्युपलेपनादिकरणम् । स्पृष्टिः
अकार्षणेन अन्नव्यञ्जनसम्पादनम् । स्पृष्टिः अन्नादेः स्वादुत्वसम्पा-
दनं । प्रथमपवित्रपदं मन्त्रपरम् द्वितीयं श्रुत्याचारादिपरम् ।
हव्यमत्र वैदिकं कर्म ।

दर्भाः तिस्रा गजच्छाया दौहित्रं मधुसर्पिषी ।

क्षुतपो नीलकण्ठश्च पवित्राष्टाह पैदके ॥

नीलकण्ठो नीलवृषः, सोऽत्र पैदककर्मप्रसङ्गादुक्तः ।

महाभारते,— वर्द्धमानतिलं आद्धमचयं मत्तुरव्रवीत् ।

वर्द्धमानतिलं तिलवङ्कलं ।

पैठीनसिः,— तिला दौहिचकुतपा इति पवित्राणि आद्धे सत्यं
साक्रोधं श्रौचं चात्तराद्ध प्रशंसन्ति ।

विष्णुः,— कुतपः कृष्णाजिनतिलसिद्धार्थकाक्षतानि पवित्राणि
रक्षोग्नानि च दद्यात् ।

वायुपुराणे,— कृष्णाजिनस्य साक्षिध्वं दर्शनं दानमेव च ।

रक्षोग्नं ब्रह्मवर्चसं पशून् पुत्रांश्च दापयेत् ॥

शारीतः,— दर्भैरङ्गिस्तिलैर्दत्तं तृष्णीमयाप्नुते दिवम् ।

विधिना त्वानुपूर्व्येण अचयं परिकल्प्यते ॥

काक्षनादिषु दर्भाद्यैर्मन्त्रवत् प्रतिपादिताः ।

पितृणामचयं यान्ममृतं भूत्वा महोर्मिभिः ॥

तृष्णीं आद्धमन्त्रवर्जितं । इयं च दर्भादीनां विधानुपूर्व्यादि-
सहितानां स्मृतिः । काक्षनादिषु पात्रेषु इति शेषः । प्रतिपादिता-
नाप इति शेषः । इति कल्पतरुहस्ताख्यानं ।

शारीतः,— तिला रचन्ति दैतेयान् दर्भा रचन्ति राक्षसान् ।

रचन्ति ओचियाः पङ्क्तिं स्नातके दत्तमचयम् ॥

यमः,— वेदविद्रुहति त्वन्नं यतये दत्तमचयम् ।

विष्णुः,— तिलैश्च सर्षपैर्वापि चातुधानान् विवर्जयेत् ।

उग्रनाः,— कुशा दर्भाः समाख्याताः कुतपा वृषयस्तथा ।

दुहितुर्द्यैव ये पुत्रास्तौ दौहित्राः प्रकीर्तिताः ॥

दृषिः आसनविशेषः ।

प्रातातपः,— दौहिचं खङ्गमित्याङ्गल्लाटाद्यद्धि जायते ।

तस्य शृङ्गस्य यत्पात्रं दौहिचमपि तद्विदुः ॥

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दौभवति भास्करः ।

• स कालः कुतपो नाम पित्रेण दत्तमन्त्रयम् ॥

पैठीनसिः,— कुतोऽपि आङ्गवेलायां ओचिचो यदि दृश्यते ।

आङ्गं पुनाति वै तस्मात् कुतपस्तेन संज्ञितः ॥

अत्र च दौहिचकुतपयोरनेकार्थत्वात् एकतमोपादानेऽपि आङ्ग-
समृद्धिर्भवतीति कल्पतरुकाराः ।

ब्राह्मे,— यतिस्त्रिदण्डः कश्चिन्मौ राजतं पात्रमेव च ।

दौहिचं कुतपः कालश्चागः कृष्णाजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैवं त्रिविधास्तिलाः ।

पित्रेण हस्तये सृष्टा दृष्टेते ब्रह्मणा स्वयम् ॥

तथा,— दर्भैर्मन्त्रैस्तिलैर्हृन्वा रजतेन विना जलम् ।

दत्तं हरन्ति रक्षांसि तस्माद्दद्यान्ने केवलम् ॥

मात्स्ये,— मध्याह्नः खङ्गपात्रस्य यस्य नेपालकम्बलः ।

रूपं दर्भास्तिलाश्चागो दौहिचश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पात्रं कुत्सितमित्याङ्गस्तस्य सन्नापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥ इति ।

अथ आङ्गकाले आतिथ्यविचारः ।

यमः,— भिक्षुको ब्रह्मचारी च भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तमपि भोजयेत् ॥

यस्य वै यजमानस्य नागे भुङ्क्ते यतिस्तथा ।

अनिष्टमहुतं तस्य हरते रक्षसाङ्गणः ॥

छागलेयः,—

पूजयेच्छ्राद्धकालेऽपि यतिं स ब्रह्मचारिणम् ।
 विप्रानुद्धरते पापात् पितृन् मातृगणानपि ।
 भुञ्जते यच्च यचापि यतयो ब्रह्मचारिणः ॥
 गृह्णन्ति पितरो देवाः स याति परमाङ्गतिम् ।
 अर्चयन्ति च दातारं पुत्रान् दारान् पितृस्तथा ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अर्चयेदपमागतम् ।
 अलाभे ^(१) ध्यानिभिर्बूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ॥
 तदभावेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ।
 ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु वानप्रस्थ्यतैरपि ॥
 गृहस्थानां सहस्रेषु यतिरेको विशिष्यते ।
 गन्धमात्यफलैस्तेव भोजनैः क्षीरसंस्कृतैः ॥
 संपूजयेत् यतिं श्राद्धे पितॄणां तुष्टिकारकम् ।
 ब्रह्मचारी तपस्वी च पूजनीयो हि नित्यशः ॥
 तत्क्षतं सुक्षतं यस्मात्तस्मात्षड्भागमाप्नुयात् ।
 काप्यं योगश्च यज्ञश्च यतस्तस्मिंस्त्रयं स्थितम् ॥
 तस्य प्रणामः पूजा च दत्तं भवति चाचयम् ।
 गृहस्थस्याश्रमं गच्छेद्ब्रह्मचारी यतिस्तथा ॥
 ख्याद्यं पानं फलं पुष्पमात्मनमपि वेदयेत् ।
 सक्तं योगयुक्तानां वीतरागतपस्विनाम् ॥

सर्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमद्यम् ।
यतये वीतरागाय दत्तमन्नं सुपूजितम् ॥
न क्षीयते अद्भुतापि कल्पकोटिशतैरपि ॥
ब्रह्मचारी यतिसैव पक्षाक्षस्वामिनावुभौ ।
पवमानाः पुनश्चेते नागरः पतते पुनः ॥
योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत् ।
न तत्फलमवाप्नोति गोचं सर्वं प्रतापयेत् ॥
योगिनं समतिक्रम्य पूजयन्ति परस्परम् ।
दाता भोक्ता च नैरकं गच्छन्ति सह बान्धवैः ॥
अपरस्परदानानि लोकयाचा न धर्मतः ।
तस्माद्यज्ञेन दातव्यमन्यया पतितो भवेत् ॥

सब्रह्मचारिणं ब्रह्मचारिसहितं, वेदयेत् निवेदयेत्, गोचं कुलं
प्रतापयेत्, अतिक्रान्तो यतिरिति शेषः । न धर्मतः न धर्म इत्यर्थः ।
प्रथमान्तात्तखिलप्रत्ययः ।

ज्ञातातपः,—अतिथिर्यस्य नाश्राति तच्छ्राद्धं न प्रशस्यते ।

अतद्वृत्तविहीनैश्च भुक्तमश्रोत्रियैश्च यत् ॥

तथा,—आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते न बुधा दिजाः ।

वृथा तेनाश्रपाकेन काकयोनिं प्रजन्ति ते ॥

मनुः,—ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥

अथ श्राद्धे निरसनीयाः ।

मनुः,—वृषाक्षस्य वराहस्य कुक्कुटस्य तथैव च ।

रजस्वलाश्च^(१) षण्डश्च नेत्रेरक्षत्रतो द्विजान् ॥

होमप्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिबोधितम् ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च तद्गच्छत्यथायथम् ॥

प्राणेन सूकरो हन्ति पञ्चवातेन कुक्कुटः ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन सर्शनावरजस्तथा ॥

अथथायथं । यदर्थं क्रियते तदिपरीतं । कुक्कुटः पञ्चवातेनेत्या-
देरर्थः, यावति देशे कुक्कुटादीनां पञ्चवातादि सम्भाव्यते । तावतो
देशादपनेय^(२) इत्यर्थः । अवरजः शूद्रः ।

आद्धकाले वर्ज्येषु यमः,—

कुक्कुटो विङ्गराहश्च काकः श्वा च विङ्गलकः ।

वृषलीपतिश्च वृषलः षण्डो नारी रजस्वला ॥

कुक्कुटः पञ्चवातेन हन्ति आद्धमसंवृतम् ।

प्राणेन विङ्गराहश्च वायसश्च रुतेन तु ॥

श्वा तु दृष्टिनिपातेन मार्जारः श्रवणेन तु ।

वृषलीपतिः प्रदानेन सचुर्भ्यां वृषलस्तथा^(३) ॥

हायया हन्ति वै षण्डः सर्शनेन तु रजस्वला ।

खञ्जः काणः कुणिः श्विचौ राजप्रेष्यकरो भवेत् ॥

जनाङ्गो नातिरिक्ताङ्गस्तमाशु न कथेत्ततः ।

देवसः,— हीनाङ्गः पतितः कुष्ठो ब्रणो पुष्कसनास्तिकौ ।

कुक्कुटः शूकरः श्वानो वर्ज्याः आद्धे तु दूरतः ॥

वीभत्सुमशुचिं नग्नं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलाम् ।

(१) रजस्वला च ।

(२) दपनेया इत्यर्थः ।

(३) वृषली ।

नीलकषायवसनं द्विस्रकर्णं तु वर्जयेत् ॥

ग्रहं कालायसं बीसं मलिनाम्बरवाससम् ।

असं पर्युषितं वापि आद्वेषु परिवर्जयेत् ॥

वीभत्सुद्वेगकरः । मलिनाम्बरं वस्त्रे आच्छादयतीति मलि-
नाम्बरवासाः तं ।

महाभारते,— रजस्वला च या गुरौ व्यङ्गिता कन्यकास्तथा^(१) ।

निवापेनोपतिष्ठेत संघाह्वा नान्यवंगजा ॥

निवापे आद्वकर्मपाकारम्भे । अन्यवंगजा मातापितृवंगसम्बन्धा ।

न संघाह्वा न व्यापारयितव्या इत्यर्थः ।

विष्णुः,—सम्भृते आद्वं कुर्यात् रजस्वलां न पश्येत् न श्वानं न
विड्वराहं न घामकुक्कुटं प्रयत्नाच्छाद्वमजय्य दर्शयेत् ।

पुनर्विष्णुः,—न हीनाङ्गाः आद्वं पश्येयुः न शूद्रा न पतिता न
महारोगिणः ।

उग्रनाः,—विड्वराहनकुलमार्जारकुक्कुटशूद्ररजस्वलाशूद्रीभर्तारश्च
दूरमपनेतव्याः ।

हारीतः,—दैवे वा यदि वा पित्र्ये सुरापी यत्तु संस्पृशेत् ।

रजस्वला पुंश्चली वा रक्षसां गच्छते हि तत् ॥

वायुपुराणे,— नग्नादयो न पश्येयुः आद्वमेवं व्यवस्थितम् ।

● गच्छन्ति तैस्तु दृष्टानि न पितृन् न पितामहान् ॥

सर्वेषामेव भूतानां चपासंवरणं^(२) कृतम् ।

तां त्यजन्ति तु ये मोहान्ते वै नग्नादयो द्विजाः ॥

वृद्धश्रावकैः^(१) ग्रन्थाः शास्त्रजीवककापिलाः ।
 ये धर्माश्चानुवर्तन्ते ते वै नग्रादयो जनाः ॥
 वृथाजटी वृथामुण्डौ वृथानग्राश्च चे नराः ।
 महापातकिनो ये च ते वै नग्रादयो जनाः ॥
 कुललमानिकाः शास्त्रा व्याधा मुष्टिकमङ्गकाः ।
 कुकर्मसंश्रितास्ते ते कुपथाः परिकीर्त्तिताः ॥
 एभिर्निर्दूतदृष्टं वै आह्वं गच्छति दामवान् ।
 देवतानाम्बुषीणाञ्च पापवादरताश्च ये ॥
 असुरान् घातुधानाञ्च दृष्टमेतैर्नजत्युत ।
 अपुमानपविद्धश्च कुक्कुटो गामसूकरः ॥
 आ चैव हन्ति आह्वानि दर्शनादेव सर्वग्नः ।
 श्विट्शूकरसंस्पृष्टं दीर्घरोगिभिरेव च ॥
 पतितैर्मलिनैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ।
 अन्नं पश्येयुरेते यत्तन्नस्याद्वयकथयोः ॥
 उत्सृष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्यापविकृतः ।
 हविषां संस्क्रतानां तु पूर्वमेव हि मार्जनम् ॥
 मृत्युयुक्ताभिरङ्गिस्तु प्रोक्षणम् विधीयते ।
 सिद्धार्थकैः कृष्णतिक्तैः कार्यैश्चैवावकीरणम् ॥
 गुहसूर्याग्निस्त्राणां दर्शनं वापि यत्नतः ।

वृहस्पतिः,— स्वपाकषण्डपतितश्चान्नः सूकरकुक्कुटाः ।

रजस्कृता च चण्डाक्षः आह्वे कार्यास्तद्दर्शनाः ॥

(१) वृद्धश्रावकैर्यस्याः ।

परिश्रिते प्रदद्याच्च तिस्रैर्वा विकिरेमहीम् ।

ग्रमयेक्षोपविष्टस्तु तं दोषं पङ्क्तिपावनः ॥

कुलत्वमानिकाः सत्कुलाभिमानेन त्यक्ताचाराः दृढावकादयः ।

पाषण्डविशेषाः । मुष्टिकमल्लको मागधः ।

अपविष्टस्तु,— मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तथोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविष्टः स उच्यते ॥

इति मनुस्मृत्यनुपुत्रविशेषः । वस्त्रः क्षागः । असम्भवे उत्तदोष-
दुष्टमपि आद्वीयद्रव्यं मृद्युक्तजलसस्मार्जनादिक्षागदर्शनान्तं कृत्वा
नियोज्यमिति समुदायार्थः । प्रधानार्थं आद्वीयार्थं । स्नानार्थः अन्य-
जजातिविशेषः ॥०॥

अथ विश्वेदेवाः ।

दृश्यन्ति,— क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः काशः कामस्तथैव च ।

(१) धुरिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरुरवाः ॥

माद्रवाश्च तथैते तु विश्वेदेवा प्रकीर्त्तिताः ।

इष्टिआद्वे क्रतुर्दक्षः सत्यो गान्धौमुखे वसुः ॥

नैमित्तिके काशकामौ कान्ये च धुरिरोचनौ ।

पुरुरवा माद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृतौ ॥

उत्पत्तिं नाम वै तेषां ये विदुर्न द्विजातयः ।

अथमुच्चारणीयसौ श्लोकः अद्वांसंमन्वितैः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।

ये चच(१) विहिताः आद्वे सावधाना भवन्तु ते ॥

रष्टिआहुमच द्रव्यग्राहणसम्यक्ताविष्कया चक्रियते तदेव ।

ग्रातातपः,— उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात् पार्वणश्राद्धे दैवपूर्वं विधानतः ॥

ग्रातातपः,— नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च ।

मातश्राद्धन्तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः प्रथक् ॥

योजयेद्दैवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि यत्नतः ।

स दैवं भोजयेच्छ्राद्धं तत्पूर्वञ्च प्रवर्त्तयेत् ॥

अन्यथा त्वक्कुम्पन्ति सदैव्यासुरराक्षसाः ।

तत्पूर्वं दैवपूर्वं ।

वायुपुराणे,— नाप्रोक्ष्य स्पर्शयेत्किञ्चिच्छ्राद्धे दैवेऽथवा पुनः ।

सत्तरेणाहरेदेद्या दक्षिणेन विमर्जयेत् ॥

वेदिरच दक्षिणाप्रवणादिश्राद्धदेशः । दैवे दैवश्राद्धे ।

मनुः,— दैवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विप्रियते ।

दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमायाचनं स्रुतम् ॥

तेषामारचभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विजुम्पन्ति श्राद्धमारचवर्जितम् ॥

दैवाद्यन्नं तदीहेत पिचाद्यन्नं न तद्भवेत् ।

पिचाद्यन्नं लीहमानः प्रीतिं नश्नति साम्बयः ॥

आर्थायनं पितृश्राद्धप्रधानभूतस्य समृद्धिकरं अङ्गभूतं न तु
स्वतः प्रधानम् । आरचभूतं न तु सर्वतो रक्षाकरम् । दैवाद्यन्नं
दैवे आद्यन्तौ आरम्भावसाने यस्य तत्तथोक्तम् । एतेनैतदुक्तं भवति,
निमग्न्यादि दैवपूर्वं विमर्जनं विपरीतं कार्यम् ।

देवताः,— यद्वच क्रियते कर्म पैटके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत्सर्वं तच्च कर्त्तव्यं वैश्वदेवत्यपूर्वकम् ॥ इति ।

अथ विधिपरिभाषा ।

मनुः,— प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतग्निरा ।

पित्र्यमनिधनात् काथं विधिवद्भर्त्तापाणिना ॥

अतग्निरा अनलसेन । •अपसव्यं वामपार्श्वं । अनिधनात्
आसमाप्तेः ।

कात्यायनः,— दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितृन् परिचरन् सदा ॥

आङ्गसूत्रम् कात्यायनः,— आवाहनादिवाग्यत उपस्यग्नादा-
मन्त्रिणश्चैव^(१) आङ्गं पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः । पित्वे दिगुणास्तु
दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्ने पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति,
सर्वान् वा पित्र्ये इति वचनात् तर्पणाद्यपि पित्वे दिगुणैः कुशैरेव
समाचरन्ति न तु रुजुभिरेव ।

अथ कुशाः ।

वायुपुराणे,— रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संश्रुताः ।

उपमूले तथा लूना प्रस्तरार्थं कुशोत्तमाः ॥

तथा,— शुभाः आद्वे क्षीरकुशा वल्यगाः चार्थकी तथा ।

वीरणाश्लेषाश्चैव लम्बा वर्ज्याश्च नित्यशः ॥

संश्रुताः संस्पृष्टाः, प्रस्तरोऽत्र पिण्डप्रस्तरः । प्रस्तरः कुशमुष्टिः ।

शुभाः भद्रमुत्तकः । क्षीरकुशाः प्रत्ययजाताः । चार्थकी चार्थीदणं ।

उत्तपः कुशसदृशः तृणविशेषः । लम्बाः उक्तप्रमाणादधिकाः ।
चारीतः । शोभते दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणाप्रायतान् समूहान्
दर्भान् आहरेत् ।

आपस्तम्बः,— समूहस्तु भवेद्दर्भः पितृणां आहुकर्मणि ।

मूलेन लोकान् जयति शक्यस्य च महात्मनः ॥

ब्राह्मे,— गोकर्णदीर्घाश्च कुशाः सप्तच्छिन्नाः समूहकाः ।

पितृतीर्थेन देयाश्च दुर्वाः श्यामलमेचकाः ॥

काशाः कुशा वल्गजाश्च तथा ये तीक्ष्णशूककाः ।

मौञ्जलं^(१) ग्राहलञ्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

आद्वे वर्ष्वाः प्रयत्नेन क्षनूपाः सगवेधूकाः ॥

दूर्वाद्याः कुशाभावे प्रतिनिधित्वेनोक्ताः ।

तथाच गोभिलः,—

तेषामभावे शूकतृणशरशीर्षवल्गजसुतवनल^(२) गुण्डवर्जं सर्वतृणानि
शूकतृणं शूकयुक्तधान्यतृणं । शीर्षसुतवणवा जातिविशेषास्तत्तद्देश-
प्रसिद्धाः । पिञ्जलः पवित्रम् तत्समां प्रादेशमात्राः साया इति
यावत् । समाहिताः निर्दोषाः ।

अथ मण्डलार्थं चूर्णविशेषाः ।

ब्राह्मे,— मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः ग्रभैः ।

गौरमृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भक्षणा ॥

पाषाणचूर्णसङ्कीर्णमाहतं तत्र वर्जयेत् ।

(१) मोञ्जलाः ग्राहलञ्चैव ।

(२) ववण ।

अथ आद्वे अर्घादिपात्राणि ।

ब्राह्मे,— अस्तभाण्डानि वर्ज्याणि पिढद्वैवतकर्मणि ।

सुवर्षताम्ररौप्याम्बुकाटिकशङ्खशुक्रथः ॥

भिन्नान्यपि हि योज्यानि पात्राणि पिढकर्मणि ।

पृथिवी पिढभिर्दुग्धा पात्रे रौप्यमये पुरा ॥

स्वधामृतञ्च तस्मान्तत्तेभ्यः प्रियतरं सदा ।

रौप्यपात्रेऽर्घपाद्यादि^(१) तस्मात् ^(२)सूक्ष्मेऽपि कारयेत् ॥

दत्त्वा हेममये पात्रे भगवान् स्यात् स मानवः ।

दत्त्वा रत्नमये पात्रे सर्वरत्नाधिपो भवेत् ॥

पलाशे ब्रह्मवर्चस्वी आश्वत्ये राज्यमाप्नुयात् ।

पात्रे औदुम्बरे दत्त्वा सर्वभृताधिपो भवेत् ॥

दत्त्वा न्यग्रोधपात्रे तु प्रज्ञा पुष्टिं त्रियं लभेत् ।

रक्षोघ्ने काश्मरीपात्रे दत्त्वा पुण्यं लभेत सः ॥

सौभाग्यं वाथ वाधूके फलशुपात्रे च सम्पदम् ।

श्वेतार्कमन्दारमये दत्त्वा च मतिमान् भवेत् ॥

विष्णुपात्रे धनं बुद्धिं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।

अथ पद्मपुटे दत्त्वा सुनीनां वक्त्रभो भवेत् ।

सिक्ते मधुघृताभ्यां च यथासम्भवमेव वा ॥

अस्तभाण्डं विभीषणभाण्डं । फलशुपात्रं काकोदुम्बरपात्रम् ।

वायुपुराणे,— तथापि^(३) पिण्डभोज्येषु पिढाणां रजतं मतम् ।

अमङ्गलं प्रयत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥

(१) प्रात्रादि ।

(२) सूक्ष्मापि ।

(३) तद्यार्घपिण्डभोज्येषु ।

अथ चन्दनादि विचार्यते ।

अन्यत्र,— श्वेतचन्दनकूर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।

त्रिलेपनार्थं दद्यात् यच्चान्यत् पितृवत्सभम् ॥

विष्णुः,— चन्दनकूर्पूरकुङ्कुमागुरुपद्मकाष्ठानि अनुलेपनानि इति ।

आद्धे देयादेयपुष्पविचारः ।

ब्राह्मे,— शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथाः पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपोपपद्मानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥

जवादिकुसुमं भाण्डौ रूपिका^(१) च कुरुण्टिका^(२) ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि आद्धे कर्ष्णणि नित्यशः ॥

जवादीत्यादिशब्दादेवं रक्तकुसुमम् । रूपिका अर्ककुसुमं,
कुरुण्टिका पीतस्रिण्टीति कल्पतरुकाराः ।

वर्ज्येषु ब्राह्मे,— उद्यगन्धीन्यगन्धीनि दृष्टानि च विवर्जयेत् ।

शङ्खः,— उद्यगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णान्यसारिणः ॥

रक्तेऽपवादः तेनेवोक्तः,—

जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः उद्यगन्धान्यगन्धानि कण्टकिजातानि
रक्तपुष्पाणि च । सितानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि ।

जलजानि रक्तान्यपि दद्यात् ।

अन्यत्र,— आद्धे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिका हेतुपुष्पिका ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥

तुलसीगन्धमाघाय पितरस्तुष्टमानसाः ।

प्रयान्ति गर्डाकूटास्तत्पदं चक्रपाणिनः ।

आद्धे च तुलसीदानात् पितृणां हृदिरचया ॥

ज्योतीषुष्यस्य सामान्यतो विशेषतश्च आद्धे विहितत्वात् “जाती-
दर्शनमार्चणं निराशाः पितरो गताः” इति वाक्यस्य प्रामाण्येऽपि
पीतजातिपरत्वमेव ॥०॥

धूपः ।

ब्राह्मे,— चन्दनागुरुणी चोभे तथेवोग्गीरपद्मकम् ।

तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव घृताक्रं घृगपद्मेत् ॥

घृतं न केवलं दद्याद्युष्टं वा हृणगुग्गुलुम् ।

विष्णुः,— मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्यात् । तुरुष्कं सिङ्गकरसः हृण-
गुग्गुलुं गुग्गुलुभेदः ॥

अथ दीपः ।

शङ्ख,— घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ।

वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

विष्णुः,— वसा मज्जाद्यं दीपार्थं न दद्यात् ।

अथ वस्त्रदानस्यावश्यकता ।

ब्राह्मे,— अनङ्गुलग्रं यद्वस्त्रं वितरेत्तद्युगं शुभम् ।

वायुपुराणे,—

वासो हि सर्वदैवतं सर्वदेवेष्वभिष्टुतम् ।

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यन्ना विद्यास्तपांसि च ॥

तस्मादस्त्राणि देयानि आद्धकाले विशेषतः ।

अथ नानाद्रव्यदानफलानि ।

वायुपुराणे,—

लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् ।
 सर्वं पितृणां दातव्यं तदेवाद्यमिच्छता ॥
 आम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ।
 दिव्यास्सरोभिः संपूर्णमक्षदो लभते चयम् ॥
 आच्छादनं च यो दद्याद्दहतं आद्वकर्मणि ।
 आयुः प्राकाशमैश्वर्यं रूपं च लभते सुखम् ॥
 यज्ञोपवीतं यो दद्याच्छ्राद्धकाले तु धर्मवित् ।
 पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् ॥
 कृते विप्राय यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
 मधुक्षीरअवा^(१) धेनुर्दातारमनुगच्छति ॥
 चक्रवर्द्धनं^(२) यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
 धेनुं च लभते दिव्यां घण्टापद्मतदोहनाम् ॥
 त्वलपूर्णं तु यो दद्यात् पादुके आद्वकर्मणि ।
 शोभनं लभते धानं पादयोः सुखमेव च ॥
 व्यजनं तासवृक्षं च दत्त्वा विप्राय संस्कृतम् ।
 प्राप्नुयात् स्वर्गयुक्तानि प्रदानानि मृदूनि च ॥
 आद्वेषूपानहौ दद्यात्प्राज्ञाणेभ्यः सदा बुधः ।
 दिव्यं च लभते चतुर्वाजिर्धुक्तांस्तथा रथान् ॥

श्रेष्ठं च यो दद्यात् पुष्पमालाविभूषितम् ।
 प्रासादो ज्योत्स्नो भूत्वा गच्छन्मनुगच्छति ॥
 शरणं रत्नसंपूर्णं सुशय्यासनभोजनम् ।
 श्राद्धे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्ठे महीयते ॥
 सुक्तावैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
 वाहनानि च मुख्यानि अथुतान्यर्चुदानि च ॥
 विमानं पुष्पकप्रख्यं सर्वकामसमन्वितम् ।
 चन्द्रसूर्यप्रभं दिव्यं विमलं लभतेऽक्षयम् ॥
 अप्सरोभिः परिवृतं कामगन्तु मनोजवम् ।
 सगन्धर्वैर्विमानाद्यैः स्तूयमानः समन्ततः ॥
 दिव्यैः पुद्भ्यैः प्रसिञ्चन्ति जलवृष्टिभिरेव च ।
 गन्धर्वाप्सरसस्तत्र गायन्त्यो वादयन्ति च ॥
 कन्यायुवतिमथस्या हसिताभरणस्त्रयैः ।
 सुखरैस्तैः विवोधन्ते सततं हि मनोरमैः ॥
 अश्वदानसहस्रेण रथदानशतेन च ।
 दन्तिनां च सहस्रेण यत्फलं लभते नरः ॥
 दद्यात्पवित्रं योगिभ्यो जन्तु^(१)वारणमक्षयः ।
 स्वर्णनिष्कसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्यं^(२) दानं विशिष्यते ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयं दानाभिरक्षणम् ॥

अहिंसा सर्वदैवत्यं पवित्रं सोमपायिनाम् ।
 दानं हि जीवितस्थाङ्गदानानां परमं बुधाः ॥
 लवणेन सुपूर्णानि आद्धे पात्राणि दापयेत् ।
 रसाक्षुमुपतिष्ठन्ति भक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
 तिलानिचुंस्तथा भोज्यं आद्धे सत्कृत्य दापयेत् ।
 मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु सौभाग्यमेव च ॥
 पात्रं च तेजसं दद्यान्मनोऽन्नं आद्धभोजने ।
 पात्रं भवति कामानां विद्यानां च धनस्य च ॥
 रजतं काञ्चनं चैव दद्याच्छाद्धेषु यः पुमान् ।
 दत्त्वा स लभते दानात् प्राकाम्यं धनमेव च ॥
 धेनुं आद्धेषु यो दद्यात्गृष्टिं कुम्भोपदोहनाम् ।
 गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥
 दद्यात् यः शिखरेष्वग्निं बद्धकाष्ठं प्रयत्नतः ।
 कामाग्निदीप्तं प्राकाम्यं सौभाग्यं रूपमेव च ॥
 इन्धनानि च यो दद्यात् दिजेभ्यः शिशिरागमे ।
 नित्यं जयति संपाप्ते अद्या युक्तस्य दीप्यते ॥
 सुरभीणि^(१) तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव च ।
 पूरयित्वा तु पात्राणि आद्धे सत्कृत्य दापयेत् ॥
 गन्धवाहा महानद्यः सुखानि विविधानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च पतिव्रताः ॥

शयनासनदानानि भूमयो वाहनानि च ।
 आद्वेष्टेतानि यो दद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 ... .. गोसवमश्रुते ।
 तस्मिन् लोके वसन् मोदेत् स्यन्दनैस्तु सवाहनैः ॥
 राजभिः पूज्यते वापि धनैर्द्वान्यैश्च बद्धंते ।
 वर्णकौशेयपत्रोर्ण^(१) तथा प्रावारकम्बलम् ॥
 अजिनं चौमजं पट्टं प्रवेणीं मृगलोमिकाम् ।
 दत्त्वा चैतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ॥
 प्राप्नोति अद्धानस्तु वाजपेयस्य यत्फलम् ।
 बह्वो नार्यः सुरूपास्तु पुत्रभृत्याश्च किङ्कराः ॥
 वंशे तिष्ठन्ति भूतानि अस्मिंस्लोके त्वनामयम् ।
 चौमकौशेयकार्पासं दुकूलमहनं तथा ॥
 आद्वेष्टेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोत्यनुत्तमान् ।
 अलक्ष्मीं नाशयत्याशु तमः सुखोदयो यथा ॥
 भ्राजते च विमानाग्रे नक्षत्रेष्विव चन्द्रमाः ।

प्राकाम्यं ऐश्वर्यविशेषः, गृष्टिः प्रथमप्रसूता गौः, वर्णकौशेयं
 पीतवर्णादि^(२)रञ्जितकौशेयं, प्रावारकम्बलं आच्छादनयोग्यः सूक्ष्म-
 कम्बलः । अजिनं कटि^(३)सूत्रं, चौमजं अतिसूक्ष्मपट्टनिर्मितं श्रमि^(४)
 इति प्रसिद्धं । प्रवेणी गजास्तरणकम्बलः ।
 तथा,— राजतं रजताक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते ।

(१) पर्णं च ।

(२) पीतवर्णादिकौशेयं ।

(३) कटिचं ।

(४) चर्म ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।

अनन्तमन्त्रं स्वर्गं राजतं दानमुच्यते ॥

एवमन्यान्यपि फलान्युक्तानि विस्तरभयादिरन्त्यते । इति ।

अथ आद्वे देयद्रव्यविचारः ।

शङ्खलिखितौ,— धर्मेण वित्तमादाय पित्रभ्यो दद्यात् ।

मनुः,— यद्विविधिरकालाय यच्चानन्याय कल्पते ।

पित्रभ्यो विधिवद्भूतं तत्प्रवक्ष्याम्यग्रेषतः ॥

तिस्रैर्ब्रौह्मिभ्यैर्माषैरतिमूलफलमेव वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

दौ मासौ मत्स्यमासेन चीन् मासान् हारिणेन तु ।

औरभ्रेणाथ चतुरः शकुनेनाथ पञ्च वै ॥

षण्मासान् शश^(१)मासेन पार्षतेनाथ सप्त तु ।

अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दशमासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मासेन मासार्धेकादशैव तु ॥

सम्बत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।

बर्हीणस्य मासेन द्वात्रिंशद्दशवार्षिकी ॥

कालशक्रं महाशक्रं खड्गं गोधामिषं मधु ।

ज्ञानन्याथैव कल्पन्ते मुन्युक्तानि च सर्वशः ॥

औरभ्रं मेघमांसं । वृषतः चित्रमृगः । एणः कृष्णसारः । हरः

शम्बरः । गव्यपदं पयःपायसयोरपि विशेषणम् ।

वाङ्मूर्ध्निषस्य लक्षणं निगमे,—

त्रिपिबं त्रिन्द्रियक्षीणं श्रेतं वृद्धमजापतिम् ।

वाङ्मूर्ध्निषसं तु तं प्राजुर्याज्ञिकाः पितृकर्माणि ॥

लक्षणीबो रक्तशिराः श्वेतपक्षो बिहङ्गमः ।

स वै वाङ्मूर्ध्निषः प्रोक्त इत्योषा नैगमी स्मृतिः ॥

त्रिभ्यां सुखेन कर्णाभ्यां च जलं पिवतीति त्रिपिबः । जलपान-

काले सुखवत् वृद्धत्वेन विलुलितकर्णयोरपि जलमध्ये प्रवेशात्तथा कथनम् । महाशक्त्वा रोहिताकारा मत्स्यविशेषाः । वृहच्छक्त्वाः कामरूपेषु प्रसिद्धाः पामराणामपि महाशाला इति व्यवहार्याः । “महाशक्त्वा मत्स्या” इति यमोक्तेः ।

यमः,— गावयं रुद्रसंमितान् ।

अनन्याय प्रकल्पेत् खड्गमांसं पितृक्षये ।

पितृक्षयो गया ज्ञेया तत्र दत्तं महाफलम् ॥

तथा,— यत्किञ्चिन्मधुना युक्तं तदानन्याय कल्पते ।

उपाकृतं तु विधिना मन्त्रेणाक्षं तथाकृतम् ॥

गावयम् । गावयमांसं रुद्रसंमितान् एकादशमासानित्यर्थः । उपा-
कृतं मन्त्रविहितं संस्कृतं अन्नं । तथाकृतं उपाकृतमेव ।

कात्यायनसूत्रम्,— अथ तृप्तिर्गाम्याभिरौषधीभिर्मांसं तृप्तिः,
तदभावे मूलफलैरङ्गिर्वा सहाज्येनोत्तरास्तर्पयन्ति ऋगोच्छ्रणमेषा
आलव्याः शेषाणि क्रीला वा स्वयं मृतानाहृत्य पचत ।

उत्तराः तिस्रः फलमूलादयः उच्छ्रणः अनङ्गान्^(१) आलव्याः कृतालव्याः ।

विष्णुः,— शार्कैः श्यामाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्मुद्गैर्गोधूमैश्च मासं प्रीयन्ते । तथा कालशार्कं महाशल्का, वाङ्मैत्रिणसमांसं खड्गमांस-मित्युच्यते ।

पैठीनसिः,— एतेन मासं प्रीणाति कालशार्केन दिमासं यवागूप-कृशरेण चिमासं इत्यादि ।

उग्रमाः,— चतुरोमासान् कृष्णसारङ्गेण ।

शङ्खः,— आस्रान् पारेवतानिचून् मृद्वीकाभयदाडिमान् ।

विदार्थाश्च भारुण्डाश्च आड्ढकालेऽपि दापयेत् ॥

लाजान् मधुघृतान् दद्यात् सक्थून् शर्करया सह ।

दद्याच्छाङ्गे प्रयत्नेन शृङ्गाटविशकेतुकान्^(१) ॥

पारेवतं जम्बीराकारं फलं, काश्मीरदेशे तु आड^(२) आड इति प्रसिद्धं, मृद्वीका द्राक्षा भव्यपदस्य कर्मरङ्गफलवाचकत्वात्, उआड इति प्रसिद्धफलवाचकत्वाच्च, अविरोधात् समान्वाराक्षो भयमपि याक्षं इति वृद्धनिवन्धकतः । विदार्थाश्च जलप्रभवाः कन्दविशेषाः । भारुण्डो जलप्रभवः कन्दविशेषः । केवुकं तद्वत् जलप्रभवः कन्दविशेषः ।

मनुः,— सुन्यस्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्मृतम् ।

अचारलवणं चैव प्रकृत्या हविश्च्यते ॥

देवसः,— धानास्य मधुमंयुक्ता इक्षुश्चैव सगोरसान् ।

शर्कराः फलमूलञ्च सर्वं दद्यादमसरः ॥

गोरसपदोपादानात् आमिषासारप्रभृतीनां गव्यानामेव दिद्यत्वां

(१) मरुण्डाश्च ।

(२) शृङ्गाटकसकेतुकान् ।

(३) उ इति

महाभारते,—

सर्वकामैः स यजते यस्तिस्रैर्यजते पितृन् ।

वायुपुराणे,—

- श्यामाकैरिचुभिश्चैव पितॄणां सार्वकामिकम् ।
- सुर्यादत्रयणं यस्तु स ग्रीष्मं सिद्धिमाप्नुयान् ॥
- श्यामाका हस्तिनामानो वर्द्धितान् यज्ञनिःसृतान् ।
- प्रसीतिका प्रियङ्गुश्च गच्छाः स्युः आद्वकर्मणि ।
- एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां सदा गुणैः ॥
- कृष्णा माषास्तिक्ष्णैश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्ववशास्तथा ।
- महायवा ब्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥
- कृष्णाः श्वेता लोहिताश्च गच्छाः स्युः आद्वकर्मणि ।
- विज्ज्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाडिमम् ॥
- भव्यपारेवताक्षोडं खर्जूराम्रफलानि च ।
- कंगेरुकोविदार्यश्च तालकन्दं तथा विषम्^(१) ॥
- तमालं शतकन्दश्च भध्यालुं ग्रीतकन्दकम् ।
- कालेयं कालशाकश्च सुनिषणं सुवर्चला ॥
- मांसं शाकं दधि चीरं चेषुर्वेचाङ्गुरस्तथा ।
- कटफलं कङ्कणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ॥
- कर्कन्दुआवकं वारं तिन्दुकं मधुसाङ्गयम् ।
- वैकङ्कतं मारीकेलं शट्कण्टककटीफलम् ॥
- पिप्पली मरीचं चैव पटोलं वृहतीफलम् ।

सुगन्धिमत्स्यमांसञ्च कलायाः सर्वएव च ॥

एवमादीनि चान्यानि स्नादूनि मधुराणि च ।

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥

प्रसीतिका मध्यदेशप्रसिद्धं धान्यं, महायवा वेणुयवाः, मधूलिका धान्यविशेषः, योनालभेदो देवधान्यमिति गौडाः । अस्यैव विशेषणं कृष्णाः श्वेता लोहिताश्चेति । आच्छेदं काश्मीरप्रसिद्धफलं । कोविदारः श्वेतकाञ्चनारसदृशः । तालकन्दः तालमूलकीति प्रसिद्धं । शतकन्दं शतावरौ । शीतकन्दं शाख्यकं । कालेयं तिक्तः शाकविशेषः, कालाख्यं शाकं करालाख्यमिति गोविन्दराजः । सुनिषणं राज्ञेरी^(१)-सदृशं जलप्रभवं शाकं । सुवर्चला सूर्यभक्तशाकं, सूर्यावर्त्ता इति गौडाः । चक्षुः चक्षु इति प्रसिद्धं शाकं मण्डशाकमिति गौडाः । कटफलं कटफलवृक्षफलमेव । कङ्कणी द्राक्षा अक्षरसा द्राक्षा । मोषः कदलीफलं । कर्कन्दुः वदरीविशेषः । नागरं सृण्ठी, सृण्ठी आर्द्रकप्रकृतिकलादार्द्रकस्यापि देयत्वं । मूलकं द्विविधं, पिण्ड-मूलकं दीर्घमूलकं चेति ।

तत्र वक्ष्यमाणशङ्खोक्त्या पिण्डमूलकस्यैव निषेधात् ।

वायुपुराणे,—

दीर्घमूलकस्य देयत्वेनोपादानाद्दीर्घमूलकं देयमेव ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

यवत्रौहिसगोधूमौ तिलमुद्गाः ससर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कीविदाराः निष्पावाश्चात्र शोभनाः ॥

(१) गङ्गेरीसदृशं ।

निष्पावा सिन्धौसदृशा दक्षिणापथप्रसिद्धाः । तत्सादृशास्मिन्मस्य
दानसमाचारः स्वादुमधुरत्वाच्च ।

(१) आदिपुराणे,—

‘मधुकं रामठं चैव कर्पूरं मरीचं शुभम् ।

आद्भुतकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुषं तथा ॥

रामठं हिङ्गुं । त्रपुषं सुखासिकापरनामिका कर्कटी मधुरत्वा-
त्तज्जातीयलाक्षान्यकर्कटीनां दानसमाचारः । अतस्तदलाभे फलमूलै-
रङ्गिरिति कात्यायनसूत्रे, आपोमूलफलानि चेत्यापस्तम्बोक्त्या, अङ्गि-
मूलफलैश्चेति मनुक्त्या च निम्बिद्वेतरस्वादुमधुरमूलफलमात्रस्य
सामान्यतो विहितत्वादात्तुप्रभृतीनां दानसमाचारः ।

अथ वर्ज्याणि ।

हारौतः,— विषकृद्ग्न हतं मांसं व्याधितिर्यगतं च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै आद्वे यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

वायुपुराणे,— वर्जनौयानि वक्ष्यामि आद्भुतकर्मणि नित्यशः ।

करम्भधान्यान्यन्यानि हीनानि रसगन्धतः ॥

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्युषराणि च ।

दुर्गन्धि फेनिलं चैव तथा वै पत्म्बलोदकम् ॥

न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ।

आविकं मार्गमौङ्गं च सर्वमेकग्रफक्ष यत् ॥

माहिषं चामरं चैव प्रायो वर्ज्यं विजानता ।

पत्म्बलं अत्यसरः ।

(१) आदित्यपुराणे ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

पित्रर्थं मे प्रयच्छेत्स्वेत्युक्त्वा यद्याप्युपाहतम् ।
 वर्जनीयं सदा सङ्गिस्तपयः श्राद्धकर्मणि ॥
 दुर्गन्धि फेनिलं चाम्बु तथा न प्रदरोदकम्^(१) ।
 यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यद्याभोज्यनिपानजम् ॥
 तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पित्रकर्मणि ।

अभोज्यं निपानजं पतितादिकारितपुष्करिण्यादिजलं ।

मात्स्ये,—मसूरषणनिष्पावा राजमाषाः कुलथ्यकाः ।

पद्मविल्वकधूसूरपारिभट्टारूपकाः ॥
 न देयाः पितृकार्येषु पद्मच्छात्राविकं तथा
 कोद्रवो द्वारविवरं कपिथ्यं मधुकातसौ ॥
 एतान्यपि न देयानि पितृभ्यः प्रियमिच्छता ।

पारिभट्टं पालिहृद इति प्रसिद्धं ।

ब्राह्मे,—दधिशाकं तथा भक्ष्यं मूलं वावधि^(२)वर्जितम् ।

वर्जयेद्येत्तथा चान्यान् सर्वानभिषवानपि ॥

दधिशाकं शाकविशेषो दहिदहिआ इति प्रसिद्धम् ।

हारीतः,—पालङ्गा^(३)नालिकापोतिकाग्निगुसुमुकवात्ताकुभूस्तृणक-
 फेलुमाषमसूरकतलवणानि च श्राद्धे न दद्यात् ।

नालिकाजलपीति मगधादौ प्रसिद्धः शाकविशेषः । सुमुकं
 वीजपूरं । भूस्तृणं रामकपूरं कफेलु अलप्रभवं शाकं ।

हारीतभाष्यकारस्तु,—भूस्तृणकफेलूगाम्यारण्यौ शाकविशेषौ काश्मीर-

(१) प्रसरोदक ।

(२) दधिवर्जितं ।

(३) पलङ्का ।

प्रसिद्धावित्युक्तवान् । माषनिषेधोऽत्र गौरमाषपरः कृष्णमाषाणां
देयत्वेनोक्तत्वात् ।

विष्णुः,— पिप्पलीसृंसुकभृक्षृणासुरीसर्वपसुरसकुम्भाण्डालावुवार्त्ताकी-
पालङ्घातण्डुलीयककुसुम्भपिण्डमूषकमहिषीचौराणि वर्जयेत् ।
राजमाषमसूरपर्युषितकृतलवणानि च ।

आसूरीसर्वपो राजसर्वपः । सुरसं तुलशीशाकम् ।

महाभारते,—

अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

हिङ्गुद्रव्येषु सर्वेषु अलावु लसुनं तथा ॥

पलाण्डुशोभाञ्जनकौ तथा गृञ्जनकादयः ।

खुखण्डकान्यलावूनि^(१) कृष्णं लवणमेव च ॥

याम्यं वराहमांसं यत् यच्चैवाप्रोक्षितं^(२) भवेत् ।

कृष्णाजीनी विड्मैव शीतपात्नी तथैव च ॥

अङ्गुरार्थास्तथा वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च ।

वर्जयेत्तवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥

अवचुतञ्च रुदितं तथा आद्धेषु वर्जयेत् ।

अत्र हिङ्गोर्निषेधः स्वरूपेण दीयमानस्य । द्रव्यान्तरसंस्कार-
कत्वेन तस्य पूर्वं विहितत्वात् । गृञ्जनं गाजर इति पश्चिमदेशप्रसिद्ध-
मूलभेदः । खुखण्डकानि कृचाकसमानप्रकृतिकद्रव्याणि पिण्डोप-
मानि । कृष्णलवणं सुवर्चला । कृष्णा^(३)जीनी कृष्णाजीरकं । शीतपात्नी
काकजङ्गा । सर्वशब्दोपादानात् सैन्धवलवणसामुद्रलवणयोर्हविव्यथो-

(१) खुखण्डकानि । (२) यच्चैव प्रोक्षितं । (३) कृष्णाजीरकं ।

रपि न स्वरूपेण दानम् । यस्यान्यव्यञ्जनादेः समीपे क्षुतं क्षतं
तदवक्षुतं । क्षुतं क्षिप्त्वा । एवं रुदितं बोध्यं ।

शङ्खः,— भूतृणं सुरसं शिषु पालङ्ग्या सुमुखं तथा ।

कुष्माण्डालावुवार्त्ताकीकोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

पिप्पली मरीचं चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।

क्षतञ्च लवणं सर्वं वंशाग्रञ्च, विवर्जयेत् ॥

राजमाषान् मसूरांश्च कोद्रवान् कोरदूषकान् ।

लोहितान् वृक्षनिर्घासान् आङ्गकर्मणि वर्जयेत् ॥

मरीचादिनिषेधोऽपि हिङ्गुवत्स्वरूपेण दीयमानस्यैवेति बोध्यं ।
वंशाग्रं वंशकरीरं । कोरदूषको वनकोद्रवः । राजमाषो झुडुङ्ग
इति गौडाः । पिण्डमूलकशब्दस्य पिण्डसार इति प्रसिद्धमूलपरत्वं
केचिददन्ति । कोचित्तु सूरणपरत्वं । तदुभयमपि विचारासहं
तथोर्मूलशब्देन व्यवहाराभावात् । तथा कोषाद्यभावाच्च । वर्तुल-
मूलकदीर्घमूलकयोरेव मूलकशब्दप्रसिद्धेश्च । अथ कक्षपतरुकाराः,—

• ततोऽन्नं बज्रसंस्कारं इति वक्ष्यमाणशङ्खोक्त्या विहितस्याव्य-

(१) हरणीयद्रव्यस्य यथालाभमुपकल्पितस्य आङ्गस्वरूपसम्पादकत्वं, तद-
भावे तु अविहिताप्रतिषिद्धं विहितसदृशमुपादातव्यं । यत्तु आङ्ग-
प्रकरण एव प्रतिषिद्धं तत् प्रतिनिधित्वेनापि नोपादेयं । यच्च तु
फलविशेषसंयोगः तस्य आङ्गस्वरूपसम्पादकत्वे सति तत्फलविशेष-
सम्पादकत्वमपि । यच्च न फलविशेषसंयोगः तेषां नित्यवदङ्गत्वात्तै-
र्विना आङ्गाङ्गानिष्पत्तिरेव । यत्तु निषिद्धं गोमहिषमांसादिफल-

विशेषार्थं विहितं, तत् तत्फलार्थिनैवोपादेयं, न तु आद्वैतरूप-
सम्पादकत्वेन । यत्तु यस्मिन्नेव द्रव्ये पितृद्वयप्रिकालाल्पीयस्त्वं भूयस्त्वं
वा^(१) । तत्तस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषापेक्षया बोद्धव्यमिति ।

अलुफलकदलीकुसुमहरितक्यादीनां कषायबहुलत्वाद्दानाभाव-
एव । कोमलतालफलस्य मधुरत्वाद्देयत्वमिति केचित् । तदन्ये न सहन्ते ।

फलं तालतरुणान्तु भुक्त्वा नरकमुच्छति ।

इति वचने पक्वापक्वसाधारण्येन निषेधात् । हिङ्मोचाशाकादे-
र्हविष्यत्वेऽपि तिरुत्वाद्देयत्वमेव । ^(२)चाङ्गेरिशकं, ओङ्गदेशप्रसिद्ध-
नामकटभालेम्बु^(३)जम्बीरवीजं पूरनागसङ्गप्रभृतयोऽक्षरसत्त्वान्न देयाः ।
पक्वतिन्तिडोनां^(४) माधुर्यसाहित्याद्दानसमाचारः । लवणत्वात् समुद्र-
जलप्रभृतयो न देयाः ।

अथ परिवेषणविचारः ।

परिवेशस्तु शस्तः स्यात्, भार्यया पितृद्वये ।

पितृदेवमनुव्याणां साहाय्ये सा यतः स्थिता ॥

मनुवृहस्पतौ,—

पाणिभ्यां द्वयसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

मुक्तं ह्युभाभ्यां हस्ताभ्यां यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रं लुप्यन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

गुणानूपपशाकाद्यान् पथो दधि घृतं मधु ।

(१) च ।

(२) गा ।

(३) लेम्बाडदेलेम्बाड ।

(४) तिन्तिडोफलस्य ।

विन्यस्य प्रथतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत्तु परितो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥

यद्यदोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्द्यादमत्सरः ।

ब्रह्मोद्याद्य कथाः कुर्यात् पित्राणामेतदीप्तिमम् ॥

अन्नस्येति तृतीयार्थं षष्ठी । वर्द्धितं पूरितं । उभाभ्यां मुक्तं । हस्तद्वयेनासम्बद्धम् । गुणान् अप्रधाभानि इत्यपूपादिविशेषणं, भोजनेऽन्नस्यैव प्राधान्यात् अपूपादीनां गुणत्वं । द्वितीयगुणानीत्यत्र माधुर्यादिगुणान् कथयन्नित्यर्थः ।

देवलः,— स्थित्वैव निभृतः कर्त्ता मुदितः सादरः शुचिः ।

ततो विषदमानोऽयं भोजयेत्प्रयतो द्विजान् ॥

विषदं विमलं ।

शङ्खः,— उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥

भोजयेद्विधिवत् पश्चात् गन्धमाख्योज्ज्वलान् द्विजान् ।

अन्यत्रेति उक्तफलमूलान्येवानुष्णानि देयानि ।

(१) वद्धमाणां याज्ञवल्क्यः,—

अन्नमुष्णं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽलरः ।

आपस्तम्बः,— नैयामिकन्तु^(१) यच्छ्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ।

(१) देयवद्दमाणां ।

(२) नैयामिकं च ।

सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः, अभावे तैलं शाकमिति । मघासु चाधिकं आङ्ककल्पेन सर्पिः ब्राह्मणान् भोजयेत् । मासिकआङ्के तिलानां द्रोणं येनोपायेन शक्नुयात् तेन भोजयेत् । समुदितान् सम्भोजयेत् । अस्यार्थः, नैयामिकं अमावास्यादि आङ्कः । तत् स्नेहं विना न दद्यात् । अधिकं सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् आङ्ककल्पेनेत्यन्वयः । आङ्के वैकल्पिकमपि तैलं न देयमिति तात्पर्यं । तिलानां द्रोणमुपयोजयेदिति ब्राह्मणभूयस्त्वपचे । येनोपायेन शक्नुयादिति मोदकादिप्रकारेण समुदितान् गुणवत् इति ।

ब्राह्मे,— उष्णान्नं परिदग्धञ्च तथैवाग्नावलोहितम् ।

शर्कराकीटपाषाणैः केयैर्यश्चाप्युपद्रुतम् ॥

पिण्याक^(१)मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षं लवणीकृताः ॥

वाग्दृष्टा भावदृष्टाश्च दुष्टैस्त्रयोपहृतास्तथा ।

वाससा वाऽवधूतानि वर्ज्याणि आङ्ककर्मणि ॥

उष्णान्नमित्यत्र अत्युष्णान्नमित्यर्थः । उष्णान्नदानस्य बद्धवाक्ये-
षूक्तत्वात् । शीतलान्नदानस्य वक्ष्यमाणनिषेधाच्च । अग्नावलोहितं
(२) तपयुक्तायभागं । सिद्धाः कृता इत्यादेरर्थः, येषु सिद्धेषु उत्तर-
कालं प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपः कृतः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

भक्ष्यान्नानि करम्भश्च दृष्टका द्रुतपूरकाः ।

कृश्वरं दधि सर्पिश्च पयः पायसमेव च ॥

(१) पिण्याकं मथितं ।

(२) तपयुक्तायभागं ।

त्विगधमुष्णञ्च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 दधिगव्यमसंसृष्टं लेह्यान्नाविधानपि ॥
 दत्त्वा न शोचति आद्धे वर्षासु च मघासु च ।
 घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥
 शर्कराः क्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमचयाः ।
 स्युश्च सम्बत्सरं प्रीता श्रीरधैर्मैषकैणकैः ॥
 सक्थून् लाजान् तथा पूषान् कल्माषान् व्यञ्जनैः सह ।
 सर्पिः सिद्धानि सर्वाणि दध्ना संस्तृत्य भोजयेत् ॥

करभो दधिमिश्रिताः सक्थवः । इष्टकाः कामारखण्डाः । घृतं
 भूमौ समुत्सृजेत् तथा घृतेन पात्रं पूरणीयं यथा घृतं चरतीत्यर्थः ।
 पृथुकाः चिपिटकाः ।

विष्णुः,— न प्रत्यचलवणं दद्यात् ।

ग्रातातपवशिष्ठवृहच्छातातपाः,—

हस्तदत्तासु ये स्नेहा लवणव्यञ्जनानि च ।
 सैन्धवं लवणं यच्च तथा मानससम्भवम् ॥
 पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि नित्यशः ।
 दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥
 तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनैव तृणेन वा ।
 प्रदद्याच्च तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥

वृद्धग्रातातपलघुहारीतौ,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नं सम्प्रदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता तु नरकं व्रजेत् ॥

यमशातातपौ,—

सुतं नखैश्चतुर्भिश्च यो दद्यात् प्राणिना दृतम् ।

दाता पुण्यं न चाप्नोति भोक्ता पापगतिं व्रजेत् ॥

तथा,— 'माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं दृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा च दत्ता सान्त्वनं चरेत् ॥

हस्तदत्ता च या भिक्षा मलिलव्यञ्जनानि च ।

भुक्त्वा तृणचितां याति दत्ता स्वर्गं न गच्छति ॥

मनुः,— राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।

वार्यपि अद्भुता दत्तमन्त्राद्योपपद्यते ॥

हारीतः,— काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौदम्बरेण वा ।

दत्तमन्त्रयतां याति खड्गेनार्यकृतेन च ॥

आर्यकृतमन्त्रं त्रैवर्णिकनिर्मितमन्यदपि पात्रमभिमतम् ।

विष्णुः,— दृतादिदाने तैजसानि पात्राणि फल्गुपात्राणि
प्रशस्तानि वा ।

वृद्धशातातपः,— पात्रे तु मृण्मये यस्तु आद्धे भोजयते पितृन् ।

तत्र दाता पुरोधाश्च भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

अथज्ञीयं प्रकृत्य पेठीनसिः,— लोहानां सिसकायसपाषाणहीन-
पात्राणि तौगमपात्राणि वा । लोहान्ममपि सौसकायसापेक्षया
निर्द्धारणं । हीनं अतिचुद्रं ।

मनुः,— नास्मिन् (१) पातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥

अस्त्रं^(१) गमयति प्रेतान् कोपोऽरौनृतं शुनः ।

पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतानवधूननम् ॥

दुष्कृतान् पापकारिणः ।

देवस्तः,—अश्रु न पातयेत् आद्वे न जल्पेन हसेन्मित्रः ।

न विभ्रमेन च क्रूध्येत् नोब्दिजेच्चात्र कुर्वचित् ॥

प्राप्ते हि कारणे आद्वे नैव क्रोधं समुत्सृजेत् ।

आश्रितः स्त्रिस्तगात्रो वा न तिष्ठेत् पितृसन्निधौ ॥

न चात्र श्येनकाकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।

तद्रूपाः पितरस्तत्र समायान्तीति वेदिकाः ॥

कारणे क्रोधस्येति शेषः । समुत्सृजेत् अभियुज्यात् । आश्रितः

उपाश्रितः । विष्णुः,—नास्त्रमासनमारोपयेत् न पदा स्मृयेत् न वा

युतं कुर्यात् ।

इष्टं निवेदितं त्वन्नं भुक्तं जप्तं तपः श्रुतम् ।

यातुधानाः प्रलुप्यन्ति ग्रीचभ्रष्टदिजन्मनः ॥

यथा क्रोधेन यद्वन्नं भुक्तं यत्नरया पुनः ।

उभयं तदिलुप्यन्ति यातुधानाः सराक्षसाः ॥

पितृस्त्रावाहयित्वा तु नायुक्तप्रभवो भवेत् ।

तस्यां नियम्य वस्त्रं अद्भुता आद्भुमाचरेत् ॥

तथा, अक्रुद्धपरिविष्टं हि आद्भं प्रीणयते पितृन् ।

अयुक्तप्रभवः अयुक्तस्य असम्बन्धप्रलापादेः प्रभवः कारणं तन्न

भवेदित्यर्थः ।

बौधायनः,—

अश्रद्धाः परमः पाप्मा पाप्मा तज्ज्ञानमुच्यते ।

अज्ञानो लुप्तधर्मः स्यात्तुप्तधर्मोऽधमः स्मृतः ॥

अश्रद्धया शोध्यते^(१) बुद्धिः अश्रद्धया शोध्यते^(२) मतिः ।

अश्रद्धया प्राप्यते ब्रह्म अश्रद्धा पापप्रमोचिनी ।

तस्मादश्रद्धानस्य हविर्नाश्रन्ति देवताः ॥

मतिरचेष्टा । बुद्धेः पृथगुपादानात् ।

मनुः,— यद्यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक् अद्वासमन्वितः ।

तत्तत्पितृणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥

यमः,— यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।

तथा आद्वेषु मिष्टान्नं मन्त्रः प्रीणयते पितृन् ॥

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तृष्टौ भोजयेत् ब्राह्मणांश्चनैः ।

अन्नाद्येनासक्तं चैतान् गुणैश्च परिवेदयेत् ॥

भक्ष्यभोज्यगुणानुक्ता भोजयेत् ब्राह्मणान् शनैः ।

आख्यानैः सेतिहासैश्च पूर्ववृत्तैश्च हर्षयेत् ॥

आपस्तम्बः,— प्रयतः प्रसन्नमनाः स्पृष्टो भोजयेद् ब्राह्मणान् ।

स्पृष्ट उत्साहयुक्तः ।

यमश्नातातपौ,—

यावद्विविधं भवति यावच्छिष्टः प्रदीयते ।

तावदश्रन्ति पितरो यावन्नाहं^(३) ददाम्यहम् ॥

(१) शोधते ।

(२) शोधते ।

(३) वदाम्यहम् ।

ब्राह्मणाक्षं ददच्छुद्रः शुद्राक्षं ब्राह्मणो ददत् ।

तयोरक्षमभक्ष्यं स्यात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

हस्तेन यद्धृतं चौद्रं तत्किमानीयतामिति ।

तदपि शौद्रं शीतलं अक्षं शौद्रम् । शुद्रैः परिवेष्टितं भवति
शौद्रं । शौद्रं शुद्रस्येव अङ्गायोग्यमित्यर्थः । किमानीयतामिति
पृष्ट्वा यदानीतमन्नादिकं तदपि शौद्रं ।

हारौतः,—पंक्था^(१) चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादि भोजनम् ।

न पंक्था विषमं दद्यान् याचेन् च दापयेत् ॥

याचिता दापिता दाता न ते स्वर्गस्य भागिनः ।

क्षुद्रादा दशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

तस्मादिदं नैव दद्यात् नाभियाचेत् न दापयेत् ।

एकपंक्त्युपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ॥

दुष्कृतं हरते पंक्था अक्षं गृह्णाति यस्य तत् ।

कुनदीसेतुकारस्य कन्याविघ्नकारस्य च ॥

पंक्था विषमकारस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

कुनदी स्त्र्यजज्ञा । सेतुना तत्प्रवाहस्य विष्केदान्तदुपजीविनां
वह्मनां पीडा जायते ।

हारौतः,— यस्त्वेकपङ्क्था कुरुते विशेषम्,

• स्त्रेहाङ्गयादा यदि वार्थहेतोः ।

• अक्षिप्रणैतस्मृतिवेददृष्टाम्,

• तां ब्रह्महत्यामृषयो वदन्ति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

निरङ्कुष्ठञ्च यच्छ्राद्धं वह्निर्जानु च यत्कृतम् ।

वह्निर्जानु च यद्भुक्तं सर्वमेवासुरं ब्रजेत् ॥

मनुहारीतविष्णुशातातपोशनसः,—

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ।

न च द्विजातयो ब्रूयुर्दाता^(१) पृष्टा हविर्गुणान् ॥

वाग्यता इत्युक्तावपि पुनर्हविर्गुणानभिधानोक्तिर्हस्तसंज्ञादिना-
ऽपि हविर्गुणप्रतिपादननिषेधपरा ।

देवलः,—ब्राह्मणश्च तथा शुद्धः प्रसन्नोऽन्द्रियमानसः ।

पैतृकान्नमुपाश्रीयादसंक्रान्तः प्रसन्नवान् ॥

प्रसन्नवान् प्रसन्नः ।

तथा,— अन्नपानकशीतोदविधिभ्यो ह्यवलोकितः ।

वक्तव्ये कारणे संज्ञां कुर्वन् भुञ्जीत पाणिना ॥

अन्नादिदानार्थे दाताऽवलोकितः संज्ञां हस्तादिना सङ्केतं कुर्यात् ।

एवं वक्तव्ये कारणे स्वीकारे^(२) हेतौ शङ्खलिखितौ,—

ब्राह्मणा अन्नं गुणदोषैरभिवदेयुरन्योऽन्यं न प्रशंसेयुः अन्नदानं
न प्रभूतमिति ब्रूयुः अन्यत्र हस्तसंज्ञया यावद्भूमौ यावदप्रशस्तं
यावत् सोमं तावदन्नं पितरो अन्यत्र फलमूलैर्भ्यः । अप्रशस्तं
अकृतप्रशंसं । यावद्भूमौ भूमौ भोजनपात्रं यावत्तिष्ठतीति शेषः ।
तेन भोजनपात्रं नोद्धर्त्तव्यं ।

वाराहे,—उद्धरेद्यदिपात्रन्तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

हरन्ति राक्षसास्तस्य भुञ्जानोऽन्नं च सुन्दरि ।

यमः,— यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यः सवायुं तथाश्रुते ।

न तस्य पितरोऽन्नान्ति यश्चैवाये प्रशंसति ॥

आद्रे नियुक्तो भुञ्जानो न पृच्छेत्तवणादिषु ।

उच्छ्रिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र सैश्वर्यः ॥

दातुश्च पतते बाहुर्जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते ।

सवायुं फल्कारसहितं ।

विष्णुः,—अश्रौयु ब्राह्मणाश्च वाग्यताः न वेष्टितशिरसो न सोपानत्काः

न पीठोपहितपाणयः ।

मनुशातातपौ,—

यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तदै रक्षांसि भुञ्जते ॥

देवलः,—

योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कोऽपि वा पुनः ।

प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥

प्रहसन्नपि यो भुङ्क्ते स च नाप्यायते पितृन् ।

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो वा भुङ्क्ते विगर्हितान् ॥

यमः,—

यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते वृषलीपतिः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते यत्तु दत्तं तिरस्कृतम् ॥

तत्सर्वं दानवेन्द्राय ब्रह्मभागमकल्पयत् ।

उद्धृत्य पाणिं विहसन्सुक्रो धन्विषयान्वितः ॥

आङ्ककालेषु यद्भुङ्क्ते न तत् प्रीणाति वै पितृन् ।
 आसुरं विस्मयान्नं स्यात् क्रोधान्नं राक्षसं विदुः ॥
 असत्कृतमविज्ञातं पैशाचं परिचक्षते ॥

आतातपः,—

उपवीतं कटौ कृत्वा कुर्याद्वाचानुलेपनम् ।
 एकवासाश्च योऽश्रीयन्निराशाः पितरो गताः ॥
 उपवीती ततः कुर्याद्भूतः आङ्केऽनुलेपनम् ।
 न निरुक्तः शिखावर्जं मात्स्यं शिरसि धारयेत् ॥
 मव्यादंसात्परिभ्रष्टं नाभिदेशे व्यवस्थितम् ।
 एकवस्त्रं तु तं विद्याद्रदैवपित्ये विवर्जयेत् ॥

यमः,— अग्रासनोपविष्टस्तु यो भुङ्क्ते प्रथमं दिजः ।

वङ्गनां पश्यतां सोऽन्नं पङ्क्त्यां हरति किल्बिषम् ॥

अग्रासनोपविष्टः पङ्क्तिमूर्द्धन्युपविष्टः ।

आतातपः,—

हस्तं प्रक्षाल्य यश्चापः पिवेद्भुक्ता दिजः सदा ।
 तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥
 भुक्त्वा भोजनं समाप्य । आपोऽत्र भोजनान्तचलुकगताः ।
 यश्च भुक्तं पुनर्भुक्ते यश्च तैलाभिघारितम् ।
 रजस्वलाभिर्बहुदृष्टं तदै रक्षांसि गच्छति ॥
 केशकीटविपन्नश्च क्षतं श्वभिरवेक्षितम् ।
 रुक्षितं चावधूतश्च तदै रक्षांसि गच्छति ॥
 घृतसम्भवे तैलाभिघारितं दुष्टं । अवधूतं वाससेति शपः ।

उग्रनाः,—

नियुक्तश्चैव यः आद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् ।

पितरस्तस्य तं मांसं नेराशं प्रतिपेदिरे ॥

यत्किञ्चित्परिविष्टमरोचमानमपि यथाशक्ति किञ्चिदपि भक्ष-
णीयमित्यर्थः ।

अथ नियुक्तस्य मांसभक्षणाभक्षणविचारः,— चतुर्दशादिपर्वस्वपि
देवात् कृतनिमन्त्रणस्वीकारेण मांसं भक्षणीयं । पर्वसु मांसभक्षण-
दोषापेक्षया आद्धीयमांसत्यागे दोषगौरवात् ।

• तथा च मनुः,—

यथाविधि नियुक्तसु यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥

यमहारीतौ च,—

नियुक्तसु यदा आद्धे यस्तु मांसं न खादति ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमश्नुते ॥ इति ।

किन्तु,—वर्षिणां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाणश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥

इत्यत्र यथा सत्योक्तौ वर्णिवधे दोषभूयस्त्वात् कूटसाक्षित्वम्
कृत्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं, तथात्रापि वैदिकप्रायश्चित्तं कार्यम् ।

ननु श्रद्धादिप्राप्तमांसवर्जनप्रतिषेधोऽयं, न तु पर्वविहित-
मांसवर्जनप्रतिषेधविधिः,

विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्ति^(१)रिति चेन्न । यथा हि दौर्जि-

(१) विकल्पापत्तेरिति ।

तस्य क्लृप्त्यर्थदानहोमपाकप्रतिषेधः पुरुषार्थलौकिकवैदिकसर्वहोमा-
दिप्रतिषेधकः सोमाङ्गलेन विधीयते ।

तद्वत्क्लृप्त्यर्थमांसभक्षणस्य च पुरुषार्थमांसनिषेधबाधकत्वात् । यथा
वा वैधमवेधं च मांसादि पर्वाङ्गलेन न निषिध्यते, एतदेवाभिप्रेत्य-
कल्पतरुहस्तिसूत्रम् ।

यत्तु मांसवर्जनात् फलं तद्वैवर्चनशेषमांसस्य । न तु नियु-
क्तस्य आङ्गीयमांसविषयं । तत्राभक्षणे दोषश्रवणात् इति । अत्र
ब्रह्मचारियतिब्राह्मणकआद्धे तु मांसं मधु च सर्वथा न देयं ।

विना मांसेन मधुना विना दक्षिण्याशिषा ।

सम्पूर्णं आहुकर्म स्यात् यतिषु आहुभोजिषु ॥ इति स्मृतेः ।

ननु एतदुक्तेः कल्पतरुकारादिभिरनादृतत्वात् सन्धिग्रहप्रामाण्यक-
मिति चेदुच्यते । मधुमांसयोः आद्धे दानाभावे दोषप्रतिपादकवचनं
नैवास्ति । किन्तु फलार्थमेवोक्तम् । यत्यादिब्राह्मणकआद्धेऽपि
बहुफलप्राप्तिरुक्ता इति, तस्मिन्नेन मधुमांसयोरदानमेव ।

योगीश्वरेण,—

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपौड्यम् ।

इति मांसभोजनं यत्यादेर्निषिद्धमेव ।

पात्रे पतितमश्रीयान्मधुमांसविवर्जितम् ।

यतिधर्मेषूक्तमित्यलं प्रपञ्चेन । ननु कृतनित्यमांसवर्जनसङ्कल्पेन
निमग्नितेन गृहस्थेन मांसादिकं भक्ष्यं न वेति चेत्, उच्यते ।
कच्छ्चाङ्गायणादिकर्तुरिव कृतनित्यमांसवर्जनसङ्कल्पस्य निमग्नणा-
नङ्गीकरणमेव श्रेयः । स्त्रीकारानन्तरमपक्रमण एव दोषस्य निर्णी-

तत्वात् । यदि कृतनित्यमांसवर्जनसङ्कल्पेन गृहस्थेनापि भान्धादिना निमन्त्रणं स्वीकृतं । तदा यतिब्राह्मणकश्राद्धवत् मांसरहितं श्राद्धं यजमानेन कार्यम् ।

ननु यतेः प्रायश्चित्ताधिकाराभावात् तद्ब्राह्मणकश्राद्धे फलाधिक्याच्च तथा निर्णीतं । कृतनित्यमांसवर्जनेन गृहस्थेन तु भक्षणस्य क्लृप्त्यर्थात् भक्षणनिवृत्तिनियमस्य पुरुषार्थत्वात् प्राग्भूते वा यज्ञार्थत्वात् इति न्यायेन भक्षयित्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं कार्यम्, यथा सत्रे दीक्षितानामेव रुक्मिणां पृष्ठपङ्कजसमाप्तौ मंस्थिते पृष्ठपङ्कजे मध्वाशयेत् इति कर्माङ्गं मधु अग्नित्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं तद्वदिति चेत् न ।

भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृद्ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

इति यमोक्तेर्वर्जनौयमेव मांसम् । वर्जनदोषस्य त्वनियमपरत्वात् मधुमांसयोः फलसम्बन्धेन विहितत्वात् ।

हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरम् ।

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तेः कांक्षभोजिन्यायेन मांसरहितश्राद्धस्याप्यङ्गीकरणात् । शालग्रामशिलाब्राह्मणकश्राद्धे तु मांसं देयमिति केचिद्वदन्ति । युक्तिं चाहुः । शालग्रामशिलाचक्रस्य भक्षणप्रसङ्गाभावात् विष्णवे मत्स्या न देया इति वाक्याभावाच्च इति, तदस्मभ्यं न रोचते भक्षणाभावादिति यदुक्तं स हेतुः पूजायामपि वक्तव्यः स्यात् । तथापि तैर्दुक्तं शिलाचक्रस्याहवनौयवत् प्रतिपत्तिस्थानीयत्वं न देवत्वमिति तदपि न सारम्, श्राद्धस्य याग-

त्वमुक्ता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयस्थानीया इति तैरेवोक्तम् । तथा च
सति यतिब्रह्मचारिब्राह्मणकआद्धे तयोरपि प्रतिपत्तिस्थानत्वेन
सन्धासिलाद्यभावात् मांसदानं प्रसक्तं, किमिति, तैर्नाङ्गीकृतम् ।
किञ्च अस्मन्मते आद्धस्य नैव यागरूपत्वमित्युक्तं । वाक्याभावादिति
यो हेतुर्दत्तः सोऽपि नादरणीयः ।

ब्रह्मविष्णुशिवानाञ्च कलौ मांसेन चार्चनम् ।

राजः श्रियं कुलं हन्ति तस्मात् तत्परिवर्जयेत् ॥

एवं यत्यादिब्राह्मणकआद्ध इव शालग्रामशिलाचक्रब्राह्मणक-
आद्धे गयाधिकफलोक्तेर्मांसाभावे दोषानुक्तेष्व फलसम्बन्धविहितमां-
सदानमनुचितं इत्यस्माकं सिद्धान्तः । कर्तुः पर्वमांसाशनादिकं
प्रतिपत्तिकर्मावसरेण^(१) लेख्यं ॥०॥

अथ आद्धोच्छिष्टदानविचारः ।

आपस्तम्बः,— न चातद्गुणायोच्छिष्टं दद्युः । अतद्गुणाय आद्ध-
भोक्तृगुणरहिताय ।

मनुः,— आद्धं कृत्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाकुशिराः ॥

आद्धभोजी स्वमुच्छिष्टं वृषलाय ददादि चेत् ।

स मूढोऽनिष्कृतिः प्राह प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥

प्रायश्चित्तं विना तस्य निष्कृतिर्नास्तीति प्राह इत्थर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—स्त्रीशूद्रायानुपेताय आद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।

यो दद्याद्भागसम्प्राप्तं तद्गच्छति वै पितृन् ॥

तस्मान्नदेयमुच्छिष्टमन्नाद^(१) आद्धकर्मणि ।

अन्यत्र दधिसर्पिर्भ्यां शिष्याय च सुताय च ॥

अन्यत्र दधिसर्पिर्भ्यामिति दधिसर्पिर्भ्यतिरिक्तं उच्छिष्टं न कस्मैचिदपि दातव्यम् । दधिसर्पिषोस्तु शिष्यपुत्रयोरपि आद्धभोक्तृ-
गुणोपेतयोरभ्यनुज्ञा इति कल्पतरुकाराः ॥०॥

अथ अपविधिः ।

कात्यायनः,—

“अश्रांस^(२) जपेत् व्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं सप्रणवां सप्ततिर्वा ।
रक्षोघ्नान् पितृमन्त्रान् पुरुषसूक्तमन्यानि च पवित्राणि च” ।
रक्षोघ्नाः कृणुष्वपाद् इत्याद्या रुचः, पितृमन्त्रा उदीरितामर-
इत्यादयः, पवित्राणि शतरुद्रौयादीनि ।

बौधायनः,—

रक्षोघ्नानि च सामानि स्वधवन्ति यजूंषि च ।
मध्वोर्चोत्य^(३) पवित्राणि आद्धकाले पठेच्छनैः ॥
मनुः,—स्वाध्यायं आवयेत्पितृ धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥

खिलानि हरिवंशादीनि ।

मात्स्ये,—ब्रह्मविष्णुवर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।

इन्द्रेशसोमसूक्तानि पावनानि स्वशक्तितः ॥

बृहद्द्रथन्तरे तदज्ज्येष्ठसामसुरौवरः ।

(१) अन्नाद्यं ।

(२) अश्रांसजपेत् ।

(३) मध्वर्चाद्यं ।

तथैव शान्तिकाध्याय मधुब्राह्मणमेव च ॥
मण्डलब्राह्मणं तदत् प्रीतिकारि च यत्पुनः ।
विप्राणामात्मनस्यैव तत्सर्वं समुदीरयेत् ॥

ब्राह्मे,—

वीणावेणुध्वनिं वाय विप्रेभ्यस्तु निवेदयेत् ॥०॥

अथ पिण्डविधिः ।

ब्राह्मे,— तत्र दक्षिणपूर्वस्थां कार्यां वेदिस्तथा दिशि ।

हस्तमात्रा^(१) आर्द्धभूमिस्तुरङ्गुलमुच्छ्रिता ॥

तथा,—

मध्वाज्यस्थालिसंयुक्तं सर्वथ्यं न संयुतम् ।

उष्णमादाय पिण्डन्तु हत्वा विज्वल्लोपमम् ।

दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ।

तथा,—

दद्यात् क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः ।

गते वयसि वृद्धानि स्नानि स्नोमान्यथापि वा ॥

चौमं सूचं नवं दद्यात् चौणं^(२) कार्पासमेव च ।

कृष्णानि नीलरक्ताक्तकौशेयानि विवर्जयेत् ॥

वायवीये,—

पक्षोर्णपट्टसूचञ्च कौशेयञ्च विवर्जयेत् ।

वर्जयेच्च दशां प्राज्ञो यद्यप्यहृतजा^(३) भवेत् ॥

(१) हस्तमात्रार्द्धभूमिश्च । (२) वायं । (३) यद्यप्यहृतजा ।

अत्र दशावर्जनं श्वेतवस्त्रदशाव्यतिरिक्तविषयम् । “श्वेतवस्त्रभवा”
इति—देयत्वेन ब्राह्मोक्तेः ।

पित्रादिस्वरूपञ्च मनुः,—

वसून् वदन्ति च पित्रे रुद्रांश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहान् तथादित्यान् अतिरेषा सनातनौ ॥

याज्ञवल्क्यः,—

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः आद्वेदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पित्रे आद्वेन तर्पिताः ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो यद्यपि आद्वे वस्त्रादीनां देवतात्वं प्रतीयते ।
तथापि “अमुकसगोत्र एतत्तुभ्यमस्तु” इत्यादिवाक्येभ्यः पित्रे पिता-
महाय प्रपितामहाय इत्यादि अतुल्य गोत्रनामसम्बन्धविशेषकौत्सेन
स्वजनकादीनां चतुर्थ्यन्तेन श्रवणात् देवतात्वमिति अतएव वस्त्रादि-
रूपेण श्रेयाः । “य एवं विद्वान् पित्रे यजते” इति पैठौनस्युक्तेः ।

मनुविष्णू,—

असंज्ञातप्रमीतानां त्यागिनां कुलथोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरस्य यः ॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याग्रठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पितृभ्यो भागधेयं प्रचलते ॥

पितृभ्यो पितृकर्मणि । कुलथोषितां त्यागिनामकरणेऽपि
कुलस्त्रीत्यागवतां । (१) पचस्यमन्नं असंज्ञातप्रमीतानां । भूगतमुच्छिष्टं
दासवर्गस्य ।

हारीतः,—

आयुर्दः प्रथमः पिण्डो द्वितीयः पुत्रदः स्मृतः ।

ऋद्धिप्रदस्तृतीयो वै तस्मान्मध्यममाशयेत् ॥

या पत्नी पुत्रकामा स्यात् मध्यमं पिण्डमश्रूयात् ।

प्राजापत्येन विधिना स तस्मात् पुत्रदः स्मृतः ॥

“प्राजापत्योविधिरपिं लौषधीनां रसं प्राशयनीभूतं गर्भे धत्स्व” इति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसदिति तं पत्नी प्राश्नाति इति आपस्तम्बोक्तेः ।

मनुः,— एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तान्मदनन्तरम् ।

गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥

पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते ।

वयोभिः खादयन्त्येतान् प्रक्षिपन्त्यनिलेऽप्यु वा ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक्सुतार्थिनौ ॥

आयुष्मन्तं सुतं विद्यात् यशोविद्यासमन्वितम् ।

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सत्त्विकं तथा ॥

प्रक्षिपन्तीत्यादि पूर्वोक्तजलानिलयोरनुवादः पक्षिण्यादिविधानार्थः ।

बृहस्पतिः,—

अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तथा तं जीर्णवृषभश्चागो वा भोक्तुमर्हति ॥

तं मध्यमं पिण्डं ।

वायवीये,—प्रार्थयन् दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।

इत्युक्त्वात् मनुक्तपक्षिपदं वायसरम् ।

दक्षिणा ब्राह्मणे,—

सुवर्णरूपपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।

हस्त्यश्वरथयानानि सन्तुष्टानि गृहाणि च ॥

उपानद्पादुकाश्च चामराश्च जिनानि च ।

यज्ञेषु दक्षिणां पूषामिति सञ्चिन्तयन् यदि ॥

दरिद्रोऽपि यथाशक्ति दद्यादप्रेषु दक्षिणाम् ।

वृहस्पतिः,—

हतमश्रोषिचं श्राद्धं हता यज्ञास्त्वदक्षिणाः ।

तस्मात्पुण्यं काकिनीं वा फलं पुण्यमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा समफलो भवेत् ॥

ननु,— यतिब्राह्मणकब्राह्मे कथं दक्षिणादानं,

चेन्न गावो हिरण्यश्च यतेर्यस्य प्रतिग्रहः ।

तावृशं कल्पयं वृद्धा प्रेताग्रीवं समाचरेत् ॥

इति यतेः प्रतिग्रहाधिकाराभावात् इति चेत् सत्यं ।

आहुदक्षिणायां सुवर्णं रजतं वा न नियम्यते । तस्मात् फलादिदानस्य असादगुणसम्पादकत्वात् हरीतक्यादिफलमात्रस्य आर्द्रकमूलास्य कौपीनयोग्यवस्त्रस्य वा दाने प्रतिग्रहे च न कश्चित् विरोधः । “अधोराः पितरो नः सम्मं, दातारो नो हि वर्द्धतां,” इत्याग्रीर्वादास्तु नियमेन आहुताहुतेन आमन्त्रणस्वीकारविधिर्नैव तेषां स्वीकृता इति । आग्रीर्वादाकरणस्य पुष्पार्थमेव दुर्बलत्वात्

आशीर्वादस्य क्लृप्तत्वेन वलवत्त्वात् नियुक्तैर्यतिभिरपि नियमेना-
शीर्वादाः कार्या एव । इति साख्यदायिकाः । इति ॥

अथ आहोत्तरकर्म्म ।

देवस्यः,—निवृत्ते पितृमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिनां ।

आचम्य हस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥

ततो ज्ञातिषु दत्तेषु खान् मृत्यान् प्रतिपूजयेत् ।

एकोद्दिष्टं तु शेषं तत् ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ॥

ततः स्वयं तद्भुञ्जीत पुनर्भोजनवर्जनम् ॥

प्रच्छाद्य, निर्वाप्य । •

यमः,— ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्वा बान्धवानपि भोजयेत् ।

वृहस्पतिः,—

एवं देवान् पितॄन् तांश्च तर्पयित्वा विधानतः ।

पुत्रभृत्यादिषु हितो गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥

औचिया भोजनीयाः स्युः नत्र भक्ष्यं चयोदश ।

ज्ञातयो बान्धवा मित्रास्तथैवातिथयः परे ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

शातातपः,— शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः साहै तु विधिवत् बुद्धिमान् सुसमाहितः ॥

ब्राह्मे,— भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः आह्वेषु च सदैव हि ।

वन्दिमागधसूताश्च तौर्थ्यचिकविदस्तथा ॥

अन्नभक्ष्याभाः आह्वेषु नाग्रयन्ति महद्यशः ।

तस्मान्तेऽपि विभक्त्याः सकलञ्च विभज्य च ।

आपस्तम्बः,—

“सर्वतः समुपादाय यासावराद्धं प्राश्नीयात् यथोक्तं” । यासा-
वराद्धं यस्यदन्यूनं । यथोक्तं गृह्योक्तं ।

चतुर्थादिनवश्राद्धादिषु न शेषभोजनम् ।

न च श्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ॥

दम्पत्योर्भुक्तशिष्टञ्च न भुञ्जीत कदाचन ॥

इति विज्ञानेश्वरोद्धृतोक्तेः ।

वशिष्टः,— श्राद्धे नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनचयात् ।

स्रोतस्ते वै सुधाधारास्ताः पिवन्त्यक्ततोदकाः ॥

उच्छिष्टं न प्रमृज्याद्वि यावन्नास्तमितो रविः ।

क्षीरधारास्ततो यान्यचयाः सञ्चरभागिनः ॥

स्रोतस्ते चरन्ति । नोदासनीयानि भूमिष्ठोच्छिष्टानि इत्यर्थः ।

“सञ्चरभागिनोऽन्यस्मैदत्तमन्नं सञ्चरति यत् तत् सञ्चरः, तत् ये
भुञ्जते दासादयः” इति कल्पतरुकाराः ।

ब्राह्मे,— अस्तं याते ततः सूर्ये विप्रः^(१) पात्राणि चाभ्यसि ।

निक्षिपेत् प्रथमो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां चालनं तथा ।

अनन्ता आयते हस्तिः पितृणां येन सर्वदा ॥

अथ यजमानस्य ब्राह्मणानां च नियमाः ।

मनुदेवलहृहस्तयः,—

तां निशां ब्रह्मचारी स्यात्श्राद्धभोक्ता तथैव च ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां नरकगामिनौ ॥

तथा,—

तस्मात् प्रदाता भोक्ता च आद्वे नियमितो भवेत् ।

अर्चकश्चार्चितश्चोभौ भवेतां नाकगामिनौ ॥

वशिष्ठदृष्टशातातपौ,—

आद्वं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं यः प्रयच्छति ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं रेतसो भुजः ॥

यस्ततो जायते गर्भो दत्त्वा भुक्त्वा च पैतृकम् ।

न च विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥

मात्स्ये,—

पुनर्भोजनमध्वानं द्यूतमायासमैथुनम् ।

आद्वकृत् आद्वभोक्तैव सर्वमेतत् विवर्जयेत् ॥

स्वाध्यायं कलहश्चैव दिशस्त्रयश्च सर्वदा ।

अध्वगमनमाक्रोशोपरि न कार्यम् ।, “अध्वगमनमाक्रोशपूरणं”
इति हारीतोक्तेः । ऋतुकालप्राप्तमपि मैथुनं न कार्यम् । “ऋतु-
स्नातामहोरात्रं परिहरेत्” इति शङ्खलिखितोक्तेः ।

निगमः,— “न क्रुधेयात्”, इति ॥ ० ॥

आद्वकर्तुं; परगृहभोजनादिनिषेधः ।

दन्तधावनताम्बूलं चौराभ्यङ्गमभोजनम् ।

रत्यौषधपराश्रमश्च आद्वकर्त्ता विवर्जयेत् ॥

आद्वं कृत्वा परआद्वे भुञ्जते ये च विह्वलाः ।

पतन्ति पितरस्तेषां क्षुप्तिपिण्डोदकक्रियाः ॥

ननु “सर्वतः समुपादाय” इति आहुशेषपक्षद्रव्यमात्रस्य कर्तृ-
भोजनं प्रतिपत्तित्वेनोक्तम् ।

प्रदक्षिणमनुब्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

इति याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं । तच्च आहुशेषस्य काकादिसृग्शेष-
भक्षणं कार्यं न वेति चेत् ? उच्यते । “पुरोडाशक्रत्वर्थकपालेन
तुष्टानुपिवति” इतिवत् परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वेन अप्रयोजकत्वात्
द्वितीयानिर्द्देशेन प्रतिपत्तित्वाच्च काकादिसृग्शेषस्य भक्षणलोप एव ।
तद्देशगुण्यसमाधानार्थं विष्णुस्मरणमेव कार्यम् ।

ननु अमावास्यादिपर्वसु मांसभोजनस्य निषिद्धत्वात् सर्वशेष-
भक्षणस्य प्रतिपत्तित्वेनावश्यकत्वात् कर्त्ता भक्ष्यं वा न वेति ? सन्देह-
प्रतिपत्तिकर्मापेक्षया “अर्थकर्मणोवलवत्वमिति” वलावलाधिकरणे
निर्णयात् । आहुशेषमांसभक्षणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन दुर्वलत्वात्
सर्वमांसभक्षणनिषेधस्य अर्थकर्मत्वेन वलवत्वमिति शेषमांसभक्षणं न
कार्यं, इति प्राप्ते ब्रूमः,—

पर्वनिषेधस्य पुरुषार्थत्वात् शेषभक्षणविधेस्तु क्रत्वर्थत्वात् पुरुषार्थ-
कत्वर्थयोः क्रत्वर्थस्य वलवत्त्वात् आहुशेषमांसं साग्निकैर्निरग्निक्लेश
भक्षणीयमेव । “मा हिंस्यात् सर्वाणि भूतानि” इत्यादिनिषेधस्य
“अग्निषोमीयं पशुमाहभेत” इत्यादिना विहितेतरविषयत्वेन
निर्णयवत् । “(१) केवलपिण्डदाना मांसं न भक्षणीयं” मांसदाना-
भावात्, इति सम्प्रदायविदः ।

(१) “केवलपिण्डदानविपक्षे तु मांसं न भक्षणीयं” ।

ननु तर्हि महास्रवपचआद्वादौ सर्वआद्भुपूर्वदिनेषु “निरामिष-
सङ्गदुक्ता” इत्युक्तस्य निरामिषभोजनस्य आद्भुगशेषमांसभक्षणस्य
च कथं व्यवस्थेति चेत् ? उच्यते ।

उपयुक्तस्य संस्कारादुपयोक्तव्यमस्त्रिया ।

गरौयसी प्रशास्तिस्त्^(१) तेन दृष्टं प्रयोजनम् ॥

इति मेषावरुणदण्डाधिकरणन्यायेन निरामिषभोजनमेव कार्यं,
विहितनिरामिषभोजनात् कर्तृसंस्कारात्^(२) वा उपयोक्तव्यमांस-
संस्कारात् आद्भुगशेषभक्षणस्य उपयुक्तसंस्कारत्वेन दुर्बलत्वात् । कृत-
नित्यमांसवर्जनसङ्कल्पेन कर्त्ता शेषमांसं भक्ष्यं न वेति चेत् ? उच्यते ।
आद्भु मांसदानं काम्यमेवेति कृतमांसवर्जनसङ्कल्पेन मांसं न देयम् ।
यदि भान्द्यादिना आद्भु मांसं दत्तं स्यात् तदा ^(३) “पुरुषार्थसमा-
सत्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकं” इति न्यायेन क्लृप्तमवाधेन गोदोह-
प्रवेगवत् सङ्कल्पस्य बलवत्त्वाच्च मांसं वर्ज्यम् । किञ्च आद्भुगशेषमांसं
भक्षयेत् इत्याहृत्यविधिरपि नास्ति ।

ननु “सर्वतः समुपादाय” इति सर्वपदस्य का गतिरिति चेत् ?
उच्यते । सर्वपदस्य सर्वनामत्वेन विशेषरूपेण उपस्थापकत्वेऽपि
मांसस्य काम्यत्वेन नियतबुद्ध्यारूढत्वाभावात् मांसातिरिक्तद्विः-
प्राशने प्रतिपत्तिसम्भवात् ।

“ज्ञातिप्राथं प्रकल्पयेत्” इति मनूनां मांसस्य ज्ञातिभोजनादौ

(१) प्रशास्त्य ।

(२) कर्तृसंस्कारार्थात् ।

(३) पुरुषार्थं समाधत्ते ।

प्रतिपत्तेर्यथाकथञ्चिन्निर्वाहात् कृतमांसवर्जनसङ्कल्पेन मांसं वर्ज्यमेव ।
अत एव विज्ञानेश्वरैः,— “यजमानस्य मांसे तु यथांश्चि” इति
यदुक्तं, तेनैव ज्ञायते कृतवर्जनसङ्कल्पेन त्याज्यं अन्येन भक्ष्यमिति ।

एकादशुपवासादौ तु “उपवासो यदेति” एकादशीप्रकरण
लिखितवचनादाऽर्जनशेषवदान्नाणमात्रप्रतिपत्तिरिति ॥ ० ॥

अथ आद्धादौ^(१) गोचरनामपदाद्युच्चारणविचारः ।

पारस्करप्रचेतसौ,—

अर्घ्यदानेऽन्यसङ्कल्पे^(२) पिण्डदाने तथा चये ।

गोचसम्बन्धनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥

विष्णुः,— “नामगोचाभ्यामुदङ्मुखेषु” इति ।

ब्राह्मो,— प्रदक्षिणञ्च निर्मज्यात् गोचरनामानुमन्त्रितम् ।

कृन्दोगपरिशिष्टे,—

गोचरनामभिरामगन्धं पितृनर्घं प्रदापयेत् ।

शङ्खलिखितौ,— सव्येन पाणिना दक्षिणं पाणिमुपसमाधाय एकैकं
त्रिभिरामगन्धं असावेतत् इति । त्रिभिः गोचसम्बन्धनामभिरिति ।
एवमन्यान्यपि बहूनि वाक्यानि सन्तीति । आदौ नामप्रयोगो यदा
गोचप्रयोग इति सन्देहे,

नामगोचे समुच्चार्य अथवा गोचरनामनी ।

इति विकल्प इति केचित् । ^(१)वस्तुतस्तु नामट्टहीनविशेषणे

(१) आद्धादिषु ।

(२) ऽन्नसंकल्पे ।

(३) बह्ववस्तु ।

विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायेन विशेषणस्य पूर्वपाठसिद्धेः गोत्रस्यादौ प्रयोग एवेति, समाचारश्चेवमेव बहूनां ।

किन्तु,

• सम्बोध्य नामगोत्राभ्यां प्रेतकृत्यं दशाहिकम् ।

शेषं समापयेत् सर्वं गोत्रसम्बन्धपूर्वकम् ॥

इति स्मृतेः, प्रेतकृत्ये पश्चात् गोत्रप्रयोगः । सर्वेषां दशाहिकमिति सपिण्डीकरणान्तक्रियोपलक्षणम् । अत्र “सन्ततिर्गोत्रजननकुलानि” इति पर्यायपाठात् सा च विशेषरहितेति विशेषलाभाय तदादिभूतपुरुषेण कुशिकादिना. ऋषिणावच्छिन्नो गोत्रशब्दार्थः ।, युध्यनादिसंस्कारे सृष्ट्याद्यभावपक्षे अनादिपुरुषसम्भवः । तथापि कौशिकस्य ये पित्रादयः पूर्वं, ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाञ्चः ते सर्वे कौशिकेन गोत्रान्तरेभ्यो व्यावृत्ताः कौशिकोपलक्षितपुत्रपौत्रपरम्परात्वेन गोत्रशब्दाभिधेयाः । एवं च गोत्रशब्दस्य परम्परारूपधर्मवाचित्वात्^(१) तद्धर्मविशिष्टव्यक्तिलाभाय सगोत्र इति । तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरम्पराक इत्येव विशेषणविशेष्यभावात् कौशिकसगोत्र इत्यादिनिर्देशो भवति ।

अत एव स्मृतिः,—

सगोत्रां मातुरप्येके नेष्टुन्मुदाहकर्मणि ।

“असगोत्रा च या पितुः” इत्यादि ।

महाभारते,— पराशरसगोत्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः ।

इत्यादिनिर्देशः ।

(१) पराशरारूपधर्मविशिष्टव्यक्तिलाभाय ।

ननु,— असुकासुकगोचैतत्सम्भवं स्तथा नमः ।

इत्यादि ब्रह्मवचनं, “वैद्याप्रपद्यगोपाय” इत्यादि वचनञ्च कथं सङ्गच्छत इति चेत्, उच्यते । तच्च धर्मावाचिगोपपदस्य व्यक्तौ लक्षणा । यदा मध्यपदलोपिसमासेन सकारस्य परित्यागः । तथा इति देशान्तरौयसकाररहितप्रयोगोऽपि कथञ्चित् सङ्गच्छते ।

गोभिलः,—

गोचं स्वराम् सर्वं गोचस्याच्यकर्मणि ।

गोचस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता देवं न मुञ्चति ॥

सर्वं चैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्त्तुः ।

पितुरच्यकास्ते तु चचयां हस्तिमिच्छता ॥

शर्मन्कर्त्तादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्त्तुः ।

शर्मणोऽच्यकास्तेऽपि पितृणां दत्तमच्यवम् ॥

तच्च ब्राह्मणादिषतुर्वर्णानां शर्मान्मत्वादिविचारः ।

यमः— शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा राजा च भूयतः ।

शुभ्रो दत्तस्य वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारणेत् ॥

तथा च ब्राह्मणस्य नाम्नां शर्मपदप्रयोगो देवपदप्रयोगो वा इति विकल्पः । एवं चचियस्य वर्मा राजेति । वैश्यस्य शुभ्रो दत्त- इति । शूद्रस्य दास इत्येव । नात्र विकल्पः,

शर्मानं ब्राह्मणस्योक्तं दर्मानं चचियस्य वै ।

वैश्यस्य शुभ्रस्योक्तं दासानां शूद्रजन्यतः ॥

इति वाक्यान्तरादिति केचित् । वस्तुतस्तु ब्राह्मणानां पुरुषनाम्नः शर्मान्तं, स्त्रीनाम्नो देव्यन्तं । एवं चचिवैश्ययोरपि व्यवस्थितो-

विकल्पः । तथा च ब्राह्मणस्य अमुकग्रामा अमुका देवीति प्रयोगः ।
चन्द्रियस्य अमुकवर्मा अमुकराज्ञीति प्रयोगः । वेङ्गस्य अमुकगुप्तो-
ऽमुका दत्तौति प्रयोगः । शूद्रस्य तु अमुको दासोऽमुका दासीति
व्यवस्थेति वदामः ।

यत्तु अमुकदासग्रामा इति ब्राह्मणैरपि प्रयुज्यते, तच्च दास-
इति दानपात्रत्वसूचिका लौकिक्येव संज्ञा, न शास्त्रीया । “दासो-
भृत्ये दानपात्रे” इत्यादिविषयप्रकाशादिकोषात् । एवं कररथ-
धरादिसंज्ञाः कुलविशेषेषु ज्ञेयाः । एवं च देवग्रामा इति यत्
कुलविशेषे प्रयुज्यते । तच्च देवपदस्य देवतुल्यत्वप्रतिपादकत्वेन
लौकिकसंज्ञात्वमिति न कश्चिद्विरोधः ।

इति तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्षत्राणां तच्च कर्त्तव्यविशेषाणां च निर्णयः ।

सम्पूर्णतिथिवत् सम्पूर्णनक्षत्रे न सन्देहः ।

खण्डनक्षत्रे तु विष्णुधर्माक्षरे,—

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नक्षत्रमितो^(१) रविः ।

युज्यते यच्च वा राम निग्रीये ग्रशिना सह ॥ इति

अक्षमययोगो निग्रीययोगस्य इत्युभयमुक्तं । तच्च अक्षमय-
योगो मुख्यः कल्पः । निग्रीययोगोऽनुकल्पः । तत्रोभयच्च योगोऽति-
प्रशस्तः । यदा तु पूर्वेषुः केवलनिग्रीययोगः, परेषुः केवलक्षमय-
योगः, तदा परेषुरेवोपवासः । अक्षमययोगस्य मुख्यत्वात् प्रातः—

(१) अक्षमयाक्षरविः ।

सङ्कल्पकाले नक्षत्रसत्त्वाच्च । यदा दिनद्वयेऽप्यस्तमययोगाभावाः,
पूर्वद्युः केवलनिशीथयोगः, तदा पूर्वद्युरपवासः । निशीथयोगस्य
अनुकल्पत्वेनापि ग्राह्यत्वात् ।

यच्चाङ्कुराचादर्वाक् तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

तन्नक्षत्रव्रतं कुर्यादतीते पारणं भवेत् ॥

इति स्मृतेः, व्रतमत्र उपवासः, इति नक्षत्रोपवासनिर्णयः ॥०॥

अथ नक्षत्रैकभक्तनक्षत्रविचारः ।

नात्र तिथिवद्ग्राह्याङ्गप्रदोषव्याप्तिव्यवस्था, किन्तु पूर्वोक्तोपवास-
वदत्र व्यवस्था ।

तथा च स्कान्दे,—

तत्रैवोपवसेदृच्छे यन्निशीथादधो भवेत् ।

उपवासे यदुच्चं स्यात्तद्धि नक्षैकभक्तयोः ॥

इति नक्षत्रैकभक्तनिर्णयः ॥०॥

अथ तत्र व्रतनिर्णयः ।

व्रतादौ त्वदथव्याप्त्यैव व्यवस्था ।

तथा च तिष्णधर्मोत्तरे,—

सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वाप्तदृष्टौ न कारणम् ॥

अत्र यद्यपि सूर्योदयकाल एव प्रतीयते, न तु परिमाण-
विशेषः, तथापि तिथिवत् त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरत्रापि ग्राह्या । तस्याः
सर्वसाधारणेन प्रवृत्तत्वात् ।

ननु, तर्हि नक्षत्रैकभक्तनक्षत्रोपवासेष्वपि स न्यायो ग्राह्य इति

चेत्^(१) । तेषु कालविशेषस्य प्रातिस्निकत्वेनोक्तेः । यदोभयदिने
नक्षत्रस्थोदये चिसुद्धर्तव्याप्तिः, तदा व्रतदानयोः पूर्वदिनेऽनुष्ठानम् ।
सर्वकर्मकालव्याप्तेः । स्ननचत्रपूजायाः व्रतान्तर्गतत्वात् व्रतवद्भवत्वा ।

या तु कालमाधवीये उपाकर्मविषये,—

अवणं तूत्तरं पाद्मं उपाकरणकर्मणि ।

इति कारिका । सां बह्वृचविषयेवेति पूर्वमेव निर्णीतम् ।

तत्र विचारान्तरं । कर्म द्विविधं । अहोरात्रसाध्यं दिनसाध्यं
चेति । तत्रोपवासोऽहोरात्रसाध्य इति न तत्रानुपपत्तिः । एक-
भक्तनक्तयोरपि अल्पकालनिष्याद्यभोजनरूपत्वेऽपि तस्मिन्नाहोरात्रे
भोजनान्तरपरित्यागसहितभोजनस्य एकभक्तादिरूपत्वात् अहोरात्र-
साध्यत्वमुपपन्नं । दानव्रतआह्वानां अहन्त्येव कार्यत्वाद्दिनसाध्यत्वं । तत्र
नक्षत्रे कथमहोरात्रसाध्यत्वं, कथं वा दिनसाध्यत्वं इति चेत् ? उच्यते ।
तल्लक्षणं पारिभाषिकं । तथा च मार्कण्डेयः,—

तल्लक्षचमहोरात्रं यस्मिन्नुत्तमितो रविः ।

यस्मिन्नुदेति सविता तल्लक्षचं दिनं भवेत् ॥

तथा च उपवासादौ नाक्षत्राहोरात्रो पाद्मः । अहोरात्रस्य
नाक्षत्रत्वं सूर्यास्तमयकाले नक्षत्रव्याप्त्या भवति । दिनस्य तु नाक्षत्रत्वं
सूर्योदयव्याप्तेति निर्णयः ॥०॥

नक्षत्रे आह्वकास्तनिर्णयः ।

बौधायनः,—

सा तिथिस्तल्लक्ष नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

(१) इति चेत्, न ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ तत्समयं प्रति ॥ इति ।

तथा च तिथिवक्त्रचक्राद्भव्यवस्था ॥०॥

अथ योगनिर्णयः ।

विष्णुभादियोगानां उभयदिनव्याप्तिले उपवासादिकं पूर्वेषुः ।
योगो यदा निशीथमात्रं व्याप्नुयात् तदा तदन्तापेक्षायां पारणस्या-
सम्भवात्, रात्रौ च पारणस्य निषिद्धत्वात्, “ततोऽह्न्येव पारणं”
इति पूर्वेषुरेवोपवासः । दानव्रतयोस्तु उदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिर्ग्राह्या ।
आह्ने तु कर्मकालव्याप्तिर्ग्राह्या ॥०॥

अथ करणनिर्णयः ।

ववादिकरणानां तिथ्यर्द्धपरिमितत्वेन दिनद्वयव्याप्तिसन्देहोऽपि
नास्ति । तस्मादुदयेऽस्तमये वा यस्मिन् दिने करणसद्भावः
तस्मिन्नेव दिने कर्मानुष्ठानं । यदा तु पूर्वेषुः सायंषण्ण्यामारभ्य
परेषुः उदयात् प्रागेव करणं समाप्यते । तदा कथमिति चेत् ?
उच्यते । करणेषु निर्णयस्यानुक्तत्वेऽपि भद्रान्यायो धोव्यः ।

तथा च भद्राविषये भविष्योत्तरे,—

यस्मिन् दिने भवेद् भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ।

उपवासस्य नियमं कुर्यात्पारौ नरोऽपि वा ॥

यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वये ।

कार्यं येनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः ॥

प्रहरयोपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरद्वयम् ।

उपवासस्तदा कार्यमेकभक्तं ततोऽन्यथा ॥

भद्रेति विष्टेः संज्ञान्तरं । उदयादारभ्य यावदक्षमयं विष्टि-
सत्तायां नाख्युपवासे सन्देहः । यदा तु प्रहरमात्रं विष्टिर्नास्ति ।
तस्योपरि प्रहरत्रयं विष्टिर्भवति । तदा कृत्स्नदिनव्यापिविष्टेरभावे
ऽप्येकदेशव्याप्तेः सद्भावात् तस्मिन्नेवदिने उपवासः । अन्यथेत्यनेन
एकदेशव्याप्तेरभावो विहितः । तस्मिन् पक्षे समनन्तरातीतव्याक्योक्तं
कार्यं । यस्तु भद्राव्रतं सङ्कल्प्य अहोरात्रमुपोषितुं न शक्नुयात् ।
असौ भद्रायुक्तघटिकासु न भुञ्जीत ।

तथा च भविष्योत्तरे,—

प्रातः संपूज्य तामेव ब्राह्मणञ्च स्वशक्तिः ।

ततो भुञ्जीत राजेन्द्र यावद्भद्रा न जायते ॥

अथवान्तेऽपि भद्रायाः काम्यतोवाग्यतः शुचिः ।

न किञ्चित् भक्षयेत् प्राज्ञो यावद्भद्रा प्रवर्त्तते ॥ इति ।

अङ्गः चरमभागे यदा भद्राप्रवेशः । तदानीं एकदेशभद्रा-
योगिनोदिनस्य पूजाद्यनर्हत्वात् अशक्तस्य भद्राप्रवेशात् प्रागेव भोजने
प्राप्ते सति अभुक्तेन पूजादेरनुष्ठेयत्वात् भद्रारहितेऽपि काले पूजा-
दिकं न विरुध्यते । यदा तु भद्राया अन्ते भुङ्क्ते । तदा कर्ष-
कालव्यापिशस्त्रात् भद्रोपेतकाल एव पूजादिकं कर्षं कार्यं । पक्ष-
द्वयेऽपि यदि घटिकासु न किञ्चित् भक्षयेत्; तावत् भद्रोपवासः
पूर्यत-इति यदि ववादिकरणेषु कस्यापि विशेषस्य शास्त्रेणानादृ-
तत्वात् भद्रायां कृत्स्नस्य न्यायस्यातिक्रमे कारणाभावाच्चायं निर्णय-
प्रकारः सर्वोऽपि योज्यः । एवं तिथिनक्षत्रयोगकरणानां काल-
निर्णयः कृतः ।

रविवारादीनां सप्तामां अहोरात्रपरिमितत्वनिर्णयेन सन्देहा-
भावस्तद्व्यवस्था न कृता । इति ।

अथ रविसङ्क्रान्तिकालनिर्णयः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

मेघो वृषश्च मिथुनं कर्कटः सिंह ईरितः ।

कन्या तुला वृश्चिकश्च धनुर्मकरकुम्भकौ ॥

मीनश्चेति द्वादशैवं रविसंक्रान्तयो मताः ।

तच्च विशेषान्तरं वा,

अयने विषुवे द्वे च चतस्रः षडशीतयः ।

चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥

मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तद्दग्दचिणायने ।

विषुवती तुलामेघौ^(१) गोक्षमध्ये ततोऽपराः ॥

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।

वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदौ स्मृता ॥

तार्क्षी नैमित्तिकत्वात् ज्ञानदानादिकमवश्यं कार्यम् ।

तथा च ज्ञातातपः,—

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यफथानि दाहभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि ॥

रविसंक्रमणे पुण्ये न ज्ञायात् यदि मानवः ।

यत्तज्जन्मन्यसौ रोगी दुःखभागी च जायते ॥

संक्रान्तिकालस्तु देवीपुराणे,—

स्वस्थे नरे सुखामौने यावत् खन्दति लोचनम् ।

तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥

तत्पराशक्तभागस्तु त्रुटिरित्यभिधीयते ।

चुटेः 'सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः' ॥

तत्र विशेषमाह देवलः,—

संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्लभः पिशितेक्ष्णैः ।

तद्योगतोऽप्यधश्चोर्द्धं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः ॥

इदं संक्रान्तिपूर्वापरकालीनषष्टिदण्डात्मकतदुपलक्षिताक्षौराच-

परि^(१)मिततद्दिन एव उपवासस्तैलस्त्रीमांसचौरादिवर्जनं च ।

स्नानदानयोस्तु विशेषः, तत्र वृद्धवशिष्ठः,—

अतीतानागते पुण्ये द्वे तदगदक्षिणायने ।

त्रिंशत् कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः सुरताः ॥

वृद्धस्यतिदेवलश्रातातपाः,—

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्त्रयतो दश ॥

पुनर्देवलश्रातातपौ,—

षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ।

पुण्यायां विष्णुपद्माच्च प्राक्पश्चादपि षोडश' ॥

वर्त्तमाने रवाविति शेषः । एतत् सर्वं सम्बध्यते । तेन

कर्कटके रवौ^(१) वर्त्तमाने पूर्वा विंशतिर्नाक्षः पूषा इत्यर्थः । उभय-
चेति तुलानेषयोरित्यर्थः, न तु पार्श्वद्वये इति क्षत्यकौमुदीकाराः ।
वशिष्ठः,— अर्द्धराचादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

उर्द्धं संक्रमणे चोर्द्धमुदयात् प्रहरद्वयं ॥

तथा,— संपूर्णे चेदूर्द्धरात्रे रविसंक्रमणं भवेत् ।

प्राञ्चर्दिनद्वयं पुण्यं सुक्ता मकरकर्कटौ ॥

यस्मिन् दिने अर्द्धराचादधः संक्रान्तिः, तद्दिन इत्यर्थः । दिन-
द्वयं दिनार्द्धद्वयं पूर्वदिनस्य उत्तरार्द्धं परदिनस्य पूर्वार्द्धमित्यर्थः ।
‘अर्द्धराचादित्यादि पूर्ववाक्यात् ।’

देवीपुराणे,—

आदौ पुण्यं विजानीयात् यदभिज्ञा तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयञ्चापरेऽहनि ॥

तथा च संक्रान्तिकालीनतिथिर्यदा अभिज्ञा पूर्वदिज्ञगामिनी ।
तर्हि आदौ पूर्वदिने पुण्यं विजानीयात् । अर्थात् तिथिभेदे
उत्तरदिने पुण्यं विजानीयात् । एवं संपूर्णार्द्धरात्रे संक्रमणे
तत्कालीनतिथिर्यदि पूर्वदिनगामिनी उभयदिनगामिनी वा,
उभयाथापि पूर्वदिनमध्याह्नादूर्द्धं पुण्यं विजानीयात् । संक्रान्ति-
कालीनतिथिर्यदि परदिनगामिनी, तर्हि परदिनार्द्धमेव पुण्यं ।
आदौ पुण्यमिति वाक्यस्य दिनद्वयस्यापितिथिकेऽपि प्रवृत्त्यविशेषात् ।
अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तौ यदि तिथिरेकैव, तदापरेऽहनि पुण्यं
विजानीयात् इत्यर्थः ।

वृद्धगार्ग्यः,—

यद्यस्ममनवेक्षायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वाङ्मूराचे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

अङ्गूराचे तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणयने ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥

भविष्योत्तरेऽपि,—

मिथुनात्कर्किसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥

यद्यप्ययमाचारः कल्पतरुकारैर्न लिखितः, तथापि सर्वदेशीय-
शिष्टपरिगृहीतत्वात् अस्मदेशीयैः सर्वैरप्यादृत एव ।

ननु,—

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कृच्छ्रं प्रकीर्तितम् ।

इति वृद्धवशिष्ठेन सर्वस्याङ्गः पुण्यलमुक्तं । “अयने विंशतिः
पूर्वाः” इत्यादिषु कालविशेषाणां पुण्यलमुक्तं ।

देवलेन तु,—

या याः सन्निहिता नाड्यः तास्ताः पुण्यतमाः स्युताः ।

इति सन्निहितनाडीनां पुण्यलमुक्तं । तत्कथमिदं सर्वं सङ्ग-
च्छते? इति चेदुच्यते । सन्निहितनाडीनां पुण्यतमत्वं, व्यवहित-
नाडीनां पुण्यतरत्वं, कृत्स्नस्याङ्गः पुण्यलमिति, वृद्धवशिष्ठदेवल-
वाक्ययोः पुण्यतमत्वस्य स्पष्टत्वात् । अर्थात् “अयने विंशतिः पूर्वाः”
इति तद्व्यवहितनाडीनां पुण्यतरत्वं सिद्धं । यथोक्तद्वादशसंक्रान्तीनां
यथोक्तपुण्यकालेषु मन्वादिनामभिः प्रत्येकं सप्तधा ।

विशेषो देवीपुराणेऽनुबन्धेयः,—

अथने कोटिगुणितं लघं विष्णुपदीफलम् ।

षडशीति सहस्रन्तु षडशीत्यां स्मृतं बुधैः ॥

विषुवे शतसाहस्रमिति ।

ब्राह्मणे,— नित्यं दयोरथनयोर्नित्यं विषुवतोद्देश्योः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्यतिपार्तेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितं^(१) स्नानं आर्द्रं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं फलम् ॥

इति य उपवास उक्तः, स गृहस्थे तरेषां ।

तथा च स्मृतिमीमांसायां,—

आदित्येऽहनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ।

विष्णुपुराणे,—

विशाखायां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चण्डं विजानौयात् कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥

कृत्तिकायां यदा सूर्यः प्रथमांशञ्च गच्छति ।

विशाखायां तृतीयांशे तदा ज्ञेयो दिवाकरः ॥

तदैव विषुवाख्यां^(२) पुण्यकालो विधीयते ।

तदा दानानि देयानि विप्रेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥

(१) अहोरात्रोषितः ।

(२) विषुवाग्रोऽयं ।

इति पारिभाषिकोऽन्यः पुण्यकालः । न तु मेवतुषापरणाम-
कविषुवकालः ।

देवीपुराणे,— संक्रान्तिषु स्नानविशेषा लिखिताः ।

तद्दृशं काम्यकर्माणि तत्र तत्र दृष्ट्वा कार्याणि ।

मेषसंक्रान्तौ विशेषः, विष्णुधर्मोत्तरे,—

मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलं ।

तथा,—

यथा तथा प्रपां दत्त्वा नागलोके महीयते ।

इत्यादौ प्रपास्नान^(१) तदपलेपनं रज्जुवारिधानीकुम्भशरावदान-
पस्त्रधारकजननियोजनेषु फलान्युक्तानि ।

भविष्योत्तरे,—

प्रपां दातुमशक्तौ च विशेषाद्धर्ममाप्नुयात्^(२) ।

प्रत्यहं धर्मघटकः कर्पटीवेष्टिताननः ॥

ब्राह्मणस्य गृहे देयः श्रौतामलजलः शुचिः ।

तस्यैवोद्यापनं कार्यं मासि मासि नरोत्तम ॥

मण्डलैरिष्टकाभिश्च पक्वान्नैः सर्वकामिकैः ।

उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणं वासवं तथा ।

सलिलं^(३) प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ॥

एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्माविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात्मकला मम सन्तु मनोरथाः ॥

(१) प्रपास्नान ।

(२) प्रपां दातु मण्डलैश्च विशेषाद्धर्ममिष्टभिः ।

(३) सलिलं ।

तदसम्भवे अश्वत्थतरुमूलसेचनं मासचतुष्टयपर्यन्तं तथैव लिखितं ।

मन्दीपुराणे,— केवलजलदानमप्युक्तम्,

योऽपि कश्चित्तृषार्त्ताय जलपानं प्रयच्छति ।

स नित्यदृप्तो भवति स्वर्गं युगशतं नरः ॥ इति ।

सुमन्तः,—

विप्रेभ्यः पादुके^(१) क्वचं पिबेभ्यो विषुवे पुमान् ।

सर्वथून् शर्करामिश्रान् दद्यात् सजलकर्करौम् ॥

शरास्त्रापूर्थ्य^(२) पानीयं स्नानं दद्यात् प्रपासु च ।

मत्प्रीणनाय मासांस्त्रीन् मम लोके महीयते ॥

इत्यादि । ग्रामनगरमार्गादिषु प्रपादाने कपिलाकोटिदानप्रदि-
फलं लिखितं । विस्तरभयात् न लिख्यते ।

इति संक्रान्तिनिर्णयः ।

पृथ्वीरजस्वलावकालः ।

शतानन्दसंग्रहे ।

मृगर्चे^(१) निदाघस्य तन्मध्येऽपि दिनचयम् ।

रजस्वला स्यात् पृथिवी कृषिकर्माग्निगर्हिता ॥

निदाघस्य द्यौर्गर्तोः सौरस्यैवेति विज्ञेयं । सूर्ये मृगर्चे मृग-
शिरोनक्षत्रगते वृषान्ते मिथुनादौ चेत्यर्थः । मृगशिरोनक्षत्रस्य वृष-
मिथुनोभयराशिभोग्यत्वात् । तथा च वृषान्तदिनं मिथुनसंक्रान्ति-
दिनं तत्परदिनं चेति दिनचयमित्यर्थः । योग्यत्वात् ।

वृषान्ते मिथुनस्यादौ तन्मध्येऽपि दिनचयम् ।

(१) पादुकं ।

(२) सरासुवर्षपानीयं सार्धं ।

इति वाक्यान्तरात् । तन्मध्ये मिथुनमध्ये मिथुनद्वितीयदिन
इत्यर्थः । अतौ दिनचयस्य निरन्तरत्वात् ॥०॥

अथागस्त्यार्घविचारः ।

अगस्त्यस्य दक्षिणाग्रास्थितिमुपक्रम्य श्रीभगवद्भक्त्यन्तः विष्णु-
रहस्ये,—

ये त्वां तत्र स्थितं भक्त्या नार्चयिष्यन्ति मानवाः ।

तेषां साम्बन्धरं पुण्यं मत्प्रसादाद्भवेत्तव ॥

ये त्वां महाविधानेन पूजयिष्यन्ति वारुणे ।

श्वेतद्वीपं गमिष्यन्ति ते नरा मत्प्रसादतः ॥

इत्यगस्त्यार्घस्य नित्यकाम्यत्वेऽपि,

अप्राप्ते भास्करे कन्यां सचिभागैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय ये च सन्ति महोदये ॥

इति वाक्यान्तरात् ।

महोदयस्थानमुपक्रम्य,

यस्तु भाद्रपदस्थान्ते उदिते कलशोद्भवे ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः ॥

इति भीमपराक्रमोक्तेस्तु नास्मद्देशे तत्समाचारः । सचिभागेः
त्रिभिर्दिनैः चतुर्दशदिनैः नूने सिंह इत्यर्थः ।

महोदये तन्नामकस्थानविशेषे भाद्रपदशब्दोऽपि सौरमास-
विषयः ।

एतकम्बलं विष्णुधर्मं,—

आशिष्यदेवपर्यन्तं यो दद्याद्दृष्टकम्बलम् ।

आगरं नृत्यगीताद्यैः सङ्गत् कृत्वा च पर्वणि ॥

मन्वन्तरसहस्राणि शिवलोके महीयते ।

पर्वणि मकरसंक्रान्तौ “मृगं यच्च रविर्गर्जेत्” इति वाक्या-
न्तरात् । मृगं मकरं “मकरो मृगास्त्रः” इति व्योतिः शास्त्रम् ॥०॥

नदीनां रजस्वलात्वविचारः ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

यद्यदयं आवष्ठादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

धनुःसहस्राण्यष्टौ च^(१) गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गच्छांस्तो परिकौर्त्तिताः ॥

तदपवादः पुनस्तत्रैव,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्य्यपङ्के चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

यद्योमासः । समुद्रगाः साक्षात् समुद्रप्रविष्टाः ।

अथवा,

यथा नदी नदाः सर्वे समुद्रं यान्ति संश्लितिम् ।

इति मनूक्तेः, सर्वासां नदीनां परम्परयाऽभिप्रवेष्टात् दोषा-
भावः प्रसज्येत ।

धनुः परिमाणं विष्णुधर्मोत्तरे,—

द्वादशाङ्गुलिकः शकुन्तलपत्रं त्रयः स्ततः ।

तच्चतुष्पां धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥

... शयो हस्तः । अयं दोषाभावो जलान्तरासम्भव एव । एवं “न-
दूष्येत्तौरवासिना” इति मदनपारिजातधृतायां स्मृतावपि बोध्यम् ।
अतः एव ध्यात्रपादः,—

अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्रुते ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि प्राप्त्यभोगो न दुष्यति ॥

अन्येनापि घटादिना, आवणादिद्वयं सौरमासविषयम् ।

तथा च कर्कटमिथुनयो रजोदोषः,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्वलाः ।

चिदिनन्तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धाः सृजङ्गवी यथा ॥

इति स्मृतौ सौरमासे एवकारेण समुद्रगानां नदीनामपि
(१) शुद्धित्वकथनात् । दिनचर्येऽपि गङ्गायां दोषः, अस्या दृष्टान्तत्वे-
नोपादानात् ।

अत एव देवसः,—

गङ्गा च यमुना चैव स्रजजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये सान्ये नदसंज्ञकाः ॥

स्रजजाता सरस्वती कुहचेन्नगता सरस्वती । नदाः श्रोणादयः ।

ते च,—

श्रोणः सिन्धुर्हिरण्याख्यकोकसोहीतपर्यराः ।

शतद्रूक्ष नदाः सप्तपावना ब्रह्मणः सुताः ॥

(१) शचित्वकथनेन व्यक्तीकृतत्वात् ।

यत्तु,

भागीरथी च कालिन्दौ नर्मदा च सरस्वती ।

विश्वोका च वितस्ता च गौतमी कृष्णवेणिका ।

तुङ्गभद्रा भीमरथी^(१) तापी चैव पयोषिका ।

दादशैता महानद्यः पापिनः पावयन्ति ताः^(२) ॥

इति वाक्यात् समुद्रगापदं महानदीपरमिति प्राचीनाः । तच्च,
समुद्रगापदस्य यौगिकार्थत्यागेन अप्रसिद्धरूढकल्पनायां मनाभावात् ।
इति सौरमासकार्याणि ॥०॥

अथ ग्रहणं ।

तच्च दृढगार्ग्यः,—

पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुः सम्पूर्णमण्डलम् ।

यस्यते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदन्तरा ॥

पूर्वान्तिमभागः स्वर्णकालः । प्रतिपदाद्यभागो मोक्षकालः ।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

यावत्कालः पर्वणोऽन्ते तावत् गतिपदादिमः ।

रवौन्दुपहणानेहाः सम्पूर्णो मिश्रितो भवेत् ॥

अनेहाः कालः । विशेषोऽन्यो ज्योतिःशाले द्रष्टव्यः ।

जावालिश्रातातपौ,—

संक्रान्तेः पूर्वकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचरः ॥

(१) भीमरथा ।

(२) माः ।

तत्र । “चन्द्रसूर्यग्रहे स्थायात्” इत्यादौ स्नानादौ नैमित्तिके चन्द्रसूर्योपरागमाच्च नियमितत्वश्रवणेऽपि वाक्यान्तरेण यावद्दर्शन-
गोचर इति निमित्तस्य विशेषणान्तरमुपादीयते । “यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहुयात्” इति जीवनस्य निमित्तत्वश्रुतावपि साधं
प्रातर्जुहोति इति वाक्यान्तरेण साधं प्रातःकालावच्छिन्नजीवनस्य
निमित्तत्ववत् संक्रान्तिपुष्पकालसाहचर्यादेवमेवं निर्णयः । दर्शनं
चाक्षुषज्ञानं द्विचिच्छेदस्थायित्वात्स्वरूपेण निमित्तविशेषं, दर्शन-
काले स्नानआद्यादेरसम्भवात् ।

अत एव लक्ष्मीधरः,— “चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता ।
चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनपदस्य मुख्यत्वात् । तेन मेघाच्छतायां न
स्नानादिकं कार्यं इति । तेन चाक्षुषज्ञानविषयस्य मनुष्याधिकारं
आप्तं इति स्वरूपसाधारण्येन निमित्तत्वादन्धादेरपि स्नानादा-
वधिकारः ।

एवं, ”

जन्मभे जन्मनक्षत्रे सप्तमे चाष्टमे तथा ।

चतुर्थे द्वादशे चैव न कुर्याद्राहुर्दर्शनम् ॥

इति निषिद्धनक्षत्रेषु दर्शनाभावेऽपि स्नानादिकरणमावश्यकम् ।

ननु,

नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरान्तं न वारिखं नो मथं नभसोगतम् ॥

इति मनुक्तौ राहुग्रस्ते सूर्यदर्शनस्य निषिद्धत्वात् कथं राहु-
ग्रहं चतुर्षां स्थात्, इति चेत्, सत्यं । सूर्यग्रहणे ज्ञातेऽपि

यदपरं दर्शनं प्राप्तं तदेवानेन निषिद्धं । न तु प्रथमदर्शनं । अतो न कश्चित् विरोधः ।

दर्शनसन्देहे वृत्तिः,—

यासदर्शनमात्रेण यदि हानि^(१)र्महङ्गयम् ।

जायते यदि सन्देहस्तस्मात् परिवर्जयेत् ॥

कृत्यन्तरे,—

चन्द्रार्कग्रहणे चैव यो न स्नातीह मानवः ।

स सप्तजन्म कुष्ठो स्याद्दुःखभागौ च सर्वदा ॥

व्यासः,—

इन्द्रोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं तथा ।

गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्द्रोः कोटी रवेर्दश ॥

गवां कोटिसहस्रस्य यत् फलं लभते नरः ।

तत्फलं जाङ्गवीतोये राजपक्षे निशाकरे ॥

दिवाकरे तु स्नानस्य दशसहस्रमुदाहृतम् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाङ्गवीम् ॥

स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥

अन्यकालस्नानादिन्दुग्रहणे लक्षगुणं । सूर्यग्रहणे तद्दशगुण-

मित्यर्थः ।

मात्स्ये,—

गङ्गाकनकक्षेत्रे पुण्ये प्रयागः पुष्करं गया ।

कुशक्षेत्रं तथा पुण्यं राजपक्षे दिवाकरे ॥

(१) चार्थहानिः ।

कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ ।
 कृत्वा सूर्यग्रहे स्नानं विमुञ्चति महोदधौ ॥
 दशजन्मकृतं पापं क्षानाकश्चति पुष्करे ।
 शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।
 तत्सर्वं सन्निहत्यायां राजपक्षे दिवाकरे ॥
 सन्निहत्या कुर्वन्ने तीर्थविशेषः ।

महाभारते,—

महानदीषु चान्यसु स्नानं कुर्यात् यथाविधि ।
 यथाविध्युक्तेः साङ्गं स्नानमदृष्टार्थमिति बोध्यम् । ब्राह्म्याद्युक्त-
 महानद्योऽस्मत्कृताचारसारे द्रष्टव्याः ।

असम्भवे शङ्कः,—

नदीकूपतडागेषु नदप्रसवणेषु च ।
 नद्यां नदे देवखाते सरसीषूद्भृताम्बुनि ॥
 उष्णोदकेऽपि वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 उष्णोदकमातुरस्त्वैव ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वज्रिना ।

अतो (१)व्याधातुरः स्नायाद्ग्रहणे (२)चन्द्रसूर्ययोः ॥

इति व्याघ्रोक्तेः ।

(१) वाधातुरः ।

(२) ऽप्युष्णवारिणा ।

एवञ्च,—

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्यग्ने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

इति निषेधो नातुरविषयः ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य व्यासः,—

सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः ।

सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

शीतमुष्णोदकात्पूष्णं अपारक्यं परोदकात् ।

इत्यादिमार्कण्डेयोक्तिर्नित्यत्वात्नेऽस्मत्कृताचारसारे द्रष्टव्या ।

षड्वीपुराणे,—

कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ इति

तत्सर्वं गङ्गासममित्यनेनैव चरितार्थमिति विस्तरभयात् न
लिखितं । ग्रहणे नदीषु रजोदोषाभावः पूर्वं लिखितः ।

व्यासः शूडामणियोगमाह ।

रविग्रहे सूर्यवारे सोमे सोमग्रहे तथा ।

शूडामणिरितिख्यातस्तत्रानन्तफलं भवेत् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पूष्णं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

तत्पूष्णं कोटिगुणितं यस्ते शूडामणौ स्मृतम् ॥

ग्रहणनिमित्तकं श्राद्धं नित्यं कान्यमिति दर्शादिश्राद्धप्रकरणे
लिखितम् ।

यमश्रातातपौ,—

स्नानं दानं तपः श्राद्धमननं श्राद्धदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

• देवसः,—

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

• सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

कौर्म,—काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ।

ग्रहणदिनपतितवार्षिकश्राद्धादीनि ग्रहणनिमित्तकश्राद्धं च हेत्वा आमद्रव्येण वेति पूर्वमुक्तं । ग्रहणे आमश्राद्धपक्षे पिण्डवर्जनमित्यपि लिखितं । नवश्राद्धादिसपिण्डान्तप्रेतकृत्यानि पक्वाग्नेनैव इति सपिण्डीकरणप्रकरणेऽप्युक्तं ।

• ब्रह्माण्डपुराणे,—

अशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

वान्धवानां च मरणे राज्ञस्यर्घ्यं विष्ठापते ॥

रत्नेरपि ततः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः ।

ग्रहणे श्रावमाशौचं विमुक्तौ सूतकं सूतम् ॥ इति

यासमुक्तोरपि स्नाननिमित्तत्वमुक्तं ।

षट्त्रिंशन्मते,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राजददर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं परित्यजेत् ॥

शृतं पूर्वपक्वं ।

मुक्तावपि स्नानं, स्मृत्यन्तरे,—

(१) यसमाने भवेत् स्नानं यस्ते होमो विधीयते ।

• (१) यास्यमाने ।

मुच्यमाने भवेद्भागं मुक्तौ ^(१)होमो विधीयते ॥

ब्रह्मवैवर्त्त,—

स्नानं स्यादुपरागान्ते मध्ये होमः सुरार्चनम् ।

शिवरहस्ये,—

सूर्य्येन्दुग्रहणं यावत्तावत् कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्नपेन्न च भुञ्जीत स्नाना भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

बृहद्वशिष्ठः,—

सर्वेषामेव वर्णानां निमित्तं राजदर्शने ।

सचेलं च भवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्ज्येत् ॥

ग्रहणकाले ततः पूर्वं यावत् पक्वं, तत्सर्वं सूतकान्नं, तत्तु
पश्चादपि न भुञ्जीतेत्यर्थः इति माधवाचार्याः ।

ब्राह्मे,—

उपमर्द्दं सप्तगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ॥

पुष्ट्यं कोटिगुणं मध्ये ^(१)मुक्तिकाले त्वनन्तकम् ।

बौधायनः—

ओत्रियोऽओत्रियो वापि पात्रं वापात्रमेव वा ।

विप्रब्रुवो वा विप्रो वा ग्रहणि दानमर्हति ॥

दक्षः,—

सप्तमब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

ओत्रिये शतसाहस्रं पात्रे त्वानन्यमभ्रुते ॥

पाचलक्षणं याज्ञवल्क्यः,—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पाचता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्वि पाचं प्रचक्षते ॥

महाभारते,—

भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदिक्षितम् ।

तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेय इच्छता ॥

चन्द्रसूर्ययो रात्रिदिवसविपर्यासेन यद्ग्रहणम् । तत्र स्नाना-
दिकं न कार्यम् ।

तदुक्तं निगमे,—

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत तदा दानं न कुत्रचित् ॥

ग्रहणे भोजनाभावमाह मनुः—

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ॥

ग्रहे ग्रहणे, स्पर्शकालमारभ्य मोक्षकालपर्यन्तं ग्रहणकाल इति
माधवाचार्याः ।

ग्रहणात् पूर्वमपि भोजनाभावमाह व्यासः,—

नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमङ्गि सायं शशिग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयात्स्नात्वा^(१) ग्रहविमुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्नानमहानिशा ॥

अमुक्तयोरस्तगयोरद्याहृष्टा परेऽहनि ॥

सार्द्धप्रथमयामादूर्द्धं मुहूर्त्तचतुष्टयं महानिघेति लक्ष्मीधरः ।
पूर्वकाले भोजनविधेर्विशेषमाह वृद्धवशिष्ठः,—

ग्रहणं चेद्भवेदिन्द्रोः प्रथमादधियामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्रावर्त्तनादूर्द्धमर्वागिव निशीथतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत्याच्चतुर्थप्रहरादधः ॥

रात्रौ प्रथमयामात्पूर्वं^(१) चन्द्रग्रहणं चेत्, तदावर्त्तनान्मध्याह्ना-
त्पूर्वं भुञ्जीत । रात्रौ पश्चिमे चेत्, रात्रिप्रथमयामादर्वाक् भुञ्जीत
इति । सूर्यस्य तु दिवावर्त्तनान्मध्याह्नादूर्द्धं ग्रहणं चेत्, तदा निशी-
थतोऽर्द्धरात्रादर्वाक् भुञ्जीत । अक्षचतुर्थप्रहरे चेत्, रात्रिचतुर्थप्रह-
रादधो भुञ्जीतेत्यर्थः । चन्द्रग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानं । सूर्यग्रहणे
याज्ञचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः ।

तथा च स्मृतिः,—

सूर्यग्रहे तु नाञ्जीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् वालवृद्धातुरैर्विना ॥

वालवृद्धातुरविषये तु मात्स्ये,—

अपराद्धे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्यास्य पूर्वं मुक्तिमाचरेत् ॥

शशिग्रहे गस्तोदये वृद्धवशिष्ठः,—

गस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् ।

उभयोर्गस्तास्तमये भृशः—

यस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्तो यदि ।

तयोः परेद्युर्दये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः ॥

समर्थस्य ग्रहणनिषेधकाले भोजने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः,—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

ननु मुक्तिं दृष्ट्वापरेऽहि भुञ्जीतेत्युक्तं; मेघाद्याच्छन्ने भोक्तव्य-
मिति चेन्न ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥

इति वृद्धगौतमस्य वचने शास्त्रज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ।

अतएव कृत्यमहार्णवधृते स्मृत्यन्तरे,—

मेघमालादिदोषेण मुक्तयोरनवेक्षणे ।

आकलय्य ततः कालं भुञ्जीत स्नानपूर्वकम् ॥

एवं तर्हि परेद्युर्दयात् प्रागपि शास्त्रज्ञानसम्भवात् तदैव भोजनं
प्रसज्येत इति चेन्न । तयोः परेद्युर्दये स्नात्वाभ्यवहरेदहोरात्रं न
भोक्तव्यं इति वचनद्वयेन तदप्रसङ्गात् ।

नन्वग्राहान्तरे सर्वस्मार्त्तकर्म निषिद्धं, अत्र तत्कार्यं न वा?
इति सन्देहे व्याघ्रपादः,—

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

अत्रैते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

दक्षः,—अद्यने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अतः (१) एव लैङ्गादौ यदुपवासचयमुक्तं, तत्सर्वं पुत्रिणा न कार्यं ।

सङ्गान्यामुपवासञ्च कृष्णैकादशीवासरे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति नारदोक्तेः । ग्रहणस्नानश्राद्धादिकं (१) सूतकमृतकाशौच-
योरपि कार्यं इत्यशौचप्रकरणे लिखितं । किन्तु लैङ्गोक्तौ सूतक-
मृतकयोरुपादानात् आर्त्तवाशौचक्रियाकर्त्तव्यशौचेषु स्नानादीनामभाव-
समाचारः । ग्रहणे स्नानमन्त्रः,

स्नानं गम्यतां राहो त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः ।

परमचण्डालयोने त्वं मम पापक्षयं कुरु ॥

ग्रहणकाले तौर्यस्नानमन्त्रं वाधित्वास्यैव प्रवेशः ।

वैश्वदेवनिमित्तपाञ्चदश्यवस्त्रैर्मित्तिकलाभिरवकाशलाञ्छ ।

मुक्तिस्नानमन्त्रः,—

यथापदो विमुक्तोऽभिराहोर्वदनसङ्कटात् ।

तथा त्वं रोहिणीनाथ आपदो मां विमोचय ॥

सूर्यग्रहे तु प्रथममन्त्रे सूर्यसङ्गम इत्युहः ।

मुक्तिमन्त्रे सञ्ज्ञाया नाथेत्युहश्च । ग्रहणयोरपि दिनचयमन-
धाय इति अनधायप्रकरणे लिखितम् ।

ग्रहणविषयेऽस्मत्कृतशुद्धिसारकारिकाः,—

पूर्वं स्नात्वा सयामादनश्च नमघमप्युष्णरमेत्युष्णं,

यामानां शीतरमेस्त्रितयमभिहितं सयामादधस्तात् ।

इन्द्रो यस्तोदितत्वं गतवति च चतुर्धामकाम् पूर्वतोऽपि,
यस्तावस्तं गतो तौ यदि परदिवसे तृद्यान्तं तथोक्तम् ॥
औतस्मार्त्तादिकर्माण्यपि रविशशिनोः सूर्यहाशौचमध्ये,
नेहाशं सृष्टमन्त्रं श्रुतमपि तदितोऽहानि न त्रीण्यधीतिः ।
आहुं यदार्षिकाब्दं ग्रहणसमयं वा तदामैः पदार्थैः,
हेन्वावास्यादथान्नैः परमिह निखिलं प्रेतकृत्यं तु पक्वैः ॥
चन्द्रे यस्तास्त एतत्परदिनपतितं वार्षिकं आहुमामैः,
हेन्वा वा पूर्ववक्ष्यादिति कृतिविदितैर्विप्रमिश्रैरलेखि ।
हेमामैः आहुषिद्धिर्भवति न हि पुनर्भोजनं यन्निषिद्धं,
तत् आहुब्राह्मणोऽतिक्रामितुमिह वचोऽस्तीति युक्तिः कृतापि ॥
इति ग्रहणविचारः ।

अथालम्बयोगः ।

तत्र सामान्यतो गार्ग्यः,—

माससंज्ञे यदा षष्ठे चन्द्रे सभूर्णमण्डलः ।

शुक्लं याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥

शङ्करगीतायाम्,—

एकराशिगतौ स्यातां यदा शुक्लशिखाकरौ ।

सा पौर्णमासी महती सर्वपापहरा स्मृता ॥

महती तिथिः महाचैत्रादिनाम्नीत्यर्थः ।

महामाघ्यादियोगेषु तीर्थविशेषेषु फलाधिक्यमाह गार्ग्यः,—

महामाघी प्रयागेषु नैमिषे फाल्गुनी तथा ।

साक्षयमे महचैत्री कृताः पुण्यस्य हेतवः ॥

गङ्गादारे च वैशाखी ज्यैष्ठी च पुरुषोत्तमे ।
 आषाढी वै कनखले केदारे आवणी तथा ॥
 वदर्घ्यां च प्रौष्ठपदी कुम्भाद्रौ च महाश्विनी ।
 पुष्करे कार्तिकौ काणकुब्जे मार्गशीर्षी तथा ॥
 अयोध्यायां महापौषी कृता च सुमहाफला ।

विशेषतो महावैशाखी, स्कान्दे,—

मेघेऽर्के कार्मुके जीवे मकरस्थेऽथवा द्विज ।
 पूर्णिमा रविवारेण तुलास्थे च शनैश्चरे ॥
 वरीयोयोगयुक्ते च विशाखर्चे यदा शशी ।
 महाशब्दा तदा ज्ञेया कोटिसूर्य्यहार्धिका ॥
 कोटिजन्मकृतं पापं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 महावैशाख्यां मुञ्चन्ति स्नानं कृत्वा महोदधौ ॥

महाज्यैष्ठी, कौर्मे,—

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्यगते रवौ ।
 पौर्णमासी गुरौ ज्यैष्ठी महाज्यैष्ठीति सा स्मृता ॥
 महाज्यैष्ठ्यां च यो गच्छेत् चेन्न श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 ब्रजेत् पदानि यावन्ति क्रतुतुल्यानि तानि तु ॥
 तत्र गत्वा हरेर्धासि गत्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 विश्रम्य विधिवत् स्नायात् प्रतितीर्थेषु वै क्रमात् ॥

प्राजापत्यं रोहिणीनक्षत्रं । प्रकारान्तरं तु फलाख्यलाक्षाद्रियते ।

अथ योगो गङ्गायामपि ।

तथा च ब्राह्मे,—महाज्यैष्ठ्यां तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गामुमज्जनात् ॥

चिच्छाकृष्णचतुर्दशी, पुष्करपुराणे,—

कार्तिके भौमवारे तु यदा कृष्णचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेत् शिवपुरं ध्रुवम् ॥

यां काञ्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतं तर्पयेद्दयमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्नकाय च ।

औदुम्बराय दध्याय नीलाय परमेष्ठिने ॥

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

एकैकस्य तिस्रैर्मिश्रान् चोत्सु दद्याज्जलाञ्जलीम् ।

सम्बत्सरकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ॥

महाकार्तिकी, विष्णुपुराणे,—

विश्राखायां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चन्द्र^(१) विजानीयात् कर्त्तिकाशिरसि स्थितम् ॥

कर्त्तिकायां यदा चन्द्रः प्रथमाङ्गौ भवेत् कश्चित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु सौत्तमा ॥

यदा धाम्यान्तु भवति तिथौ तस्थान्तु कुचसित् ।

तिथिः सापि महापुष्टा ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋतं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

मन्दे चार्के गुरौ वापि वारेष्वेतेषु च त्रिषु ।
 चीष्टेतानि च ऋचाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥
 तत्राश्वमेधिकं पूष्यं स्वातस्य च भवेन्नृप ।
 दानमक्षयतां याति पितृणां तर्पणं तथा ॥

रोहिणीप्रतिपत्, आग्नेये,—

अनुमत्यामतीतायां प्रतिपद्रोहिणी ग्रशी ।
 यदा भवति संयोगः कार्त्तिकान्ते विशेषतः ।
 सुहृत्तमण्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तोऽपि लभ्यते ॥
 रोहिणी प्रतिपच्चन्द्रे अर्घ्यदानं महाफलम् ।
 वृश्चिकस्थो यदा भानुः पक्षादौ च प्रजापतिः ॥
 षष्टिसन्निहितं पुण्यं भौमे वा यदि वा रवौ ।
 तस्मिन् काले नृपश्रेष्ठ कुरुचेचाधिकं फलम् ॥
 दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ।
 एवं ज्ञात्वा विशेषेण गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ॥
 कोटिसन्निहितं पुण्यं स्नात्वा चैव महोदधौ ।

अत्र विधिरस्मत्कृतव्रतसारे द्रष्टव्यः ।

तच्चानुमतिस्वरूपं कठशाखायां,—“या पूर्वा पौर्णमासी चानु-
 मतिः श्रेष्ठरा सा राकेति” ।

राकां चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा मता ।

अनुमतिराकाशब्दौ मात्स्यब्रह्माण्डयोः,—

यस्मात्तानुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता*॥

अत्यर्थं राजते यस्मात्पौर्णमास्यां निशाकरः ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥

वृद्धवशिष्ठः,—

० राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीदयं विदुः ।

राका संपूर्णचन्द्रा स्यात् कलोनानुमतिः स्मृता ॥

राचिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्तिता ॥

अन्यत्र,—

पूर्वोदिते कलाहौने पौर्णमास्यां निशाकरे ।

पूर्णिमानुमतिर्ज्ञेया पश्चादस्तमितार्का^(१) ॥

यत्र त्वस्तमियात् सूर्यः पूर्णश्चेन्दुरुपागमत् ।

युगपत् सोत्तरा राका तदा भवति पूर्णिमा ॥

महोदधमावास्या ।

कौर्म,— मार्गमासि शिनीवाल्यां सागरे यत्र कुचक्षित् ।

स्नात्वाश्वमेधावभ्युत्थानस्य लभते फलम् ॥

तथा,— सागरस्योदकं पीत्वा प्रतिगण्डूषमञ्जया ।

सोमपानसमं पुष्ट्यं वारिणा हृद्गतेन तु ॥

तथा,— सागरस्योत्तरे तीरे भूस्वर्गस्य च दक्षिणे ।

तत्र स्नात्वा तु सन्तर्प्य कृत्वा आर्द्धादिकाः^(२) क्रियाः ॥

इत्यादि ।

तथा तत्रैव,—

विशाखायास्तुरीयांशे सचन्द्रे च गते रवौ ।

(१) पश्चात्तस्मितभास्करा ।

(२) पूजादिकाः ।

तथा मैत्रगते भागौ षड्गुणं फलमश्रुते ॥

तथैवात्र गते सूर्य्यं षड्गुणात् षड्गुणं फलम् ।

सोमवारे विशेषेण साक्ष्यफलदा कुहः ॥

तथा,—तस्यां मोक्षोत्तमे चेत्तु देशे श्रीपुरुषोत्तमे ।

इत्यादि ।

प्रविश्य मन्दिरं रामं सुभद्रां च सुरारणीम्^(१) ।

कृष्णं च पूर्ववक्त्रा प्रणवं च प्रणम्य च ॥

इत्यादि पुरुषोत्तमेऽधिको विधिः कौर्मे द्रष्टव्यः ।

तथा,—महाव्यैष्ट्यां तु चतुष्टयमस्यामेव हि तत्समम् ।

तत्र शिनीवालीलक्षणम्, वृद्धवशिष्ठः,—

वृष्टचन्द्राममावास्यां शिनीवालीं प्रचक्षते ।

एतामेव कुहमाहुर्नष्टचन्द्रां महर्षयः ॥

तथा चतुर्दशीमिश्रा शिनीवाली । प्रतिपन्मिश्रा कुहः ।

मास्यब्रह्माण्डयोः,—

कुक्किति कोकिलेनोक्ते यावत्कालः समाप्यते ।

तत्कालसंज्ञिता चैषा अमावास्या कुहः स्यात् ॥

अर्द्धादयामावास्या ।

महाभारते,—

अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पुष्यमाद्ययोः ।

अर्द्धादयः स विज्ञेयः कोटिसंज्ञितं फलम् ॥

तस्मिन् काले तु राजेन्द्र गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ।
सागरे विधिवत् स्नात्वा दृष्ट्वा नारायणं प्रभुम् ॥
कोटिजन्मार्जितं पापं नाशयेत् तत्क्षणाद्भुवम् ।
स्नानं दानं तथा जप्यमच्यफलभाग्भवेत् ॥

व्यतीपातयोगः, स्कान्दे,—

माघ इन्दुचये पाते वारेऽर्के श्रवणं यदि ।
अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः^(१) समः ॥
दिवैव योगः शस्त्रोऽयं न तु रात्रौ षडानन ।
नान्यः पुण्यतमः कालो योऽर्द्धोदयसमो भवेत् ॥
तावत् गर्जन्ति पापानि सुवह्नि महान्यपि ।
यावदर्द्धोदयोऽभ्येति सर्वपापप्रणाशनः ॥
अदत्ता लङ्घितो येन प्राकृताभ्युदयस्य हि ।
अर्द्धं हरत्यतः प्राङ्मूर्द्धोदयमिमं बुधाः ॥
अर्द्धोदये च संप्राप्ते मुग्धिदेवगणार्चिते ।
पापान्धकारान्मुच्यन्ते भवेयुर्विमला नराः ॥
अर्द्धोदये महापुण्ये सर्वं गङ्गासमं जलम् ।
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तद्दानं मेरुसन्धितम् ॥

इत्यादि । पातो व्यतीपातः । विधिरस्मत्कृतव्रतसारे द्रष्टव्यः ।

अथ भद्राष्टमीयोगः ।

शतानन्दसङ्ग्रहे,—

पौषे मासि यदा विप्रः शृङ्गाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तस्यां तस्यां महापुण्या अहो भद्रेति कीर्तिता ॥

तस्यां दानं तथा स्नानं तर्पणं द्विजभोजनम् ।

मत्प्रीतये कृतं देवि दशमाहस्तिकं भवेत् ॥

महामाघी, वायुपुराणे,—

मेघपृष्ठे यदा शौरिर्गुरुः सिंहे च चन्द्रमाः ।

भास्करे श्रवणामध्ये महामाघीति सा स्मृता ॥

राजमार्त्तण्डे,—

पौर्णमास्यो भवन्त्यन्याः कामं नक्षत्रयोगतः ।

माघ एव तु माघी स्यात् मकरस्थे दिवाकरे ॥

वायवीये,—

फाल्गुने पापनाशिन्येकादशी ।

ब्रह्माण्डे,— पुनर्वसौ देवगुरौ निशाकरे,

निशेश्वारेऽमरपूज्यकेऽथवा ।

कुम्भे रवौ मत्स्यगते वृहस्पतौ,

एकादशी स्यात् खलु पापनाशिनी ॥

ज्येष्ठ तथैव तपोऽर्चितं^(१) कृतम्,

यत्किञ्चिदस्यां किल धर्मसञ्चितम् ।

अनन्तपुण्यानि भवन्ति तस्य वै,

सूर्य्यपक्षात् कोट्यधिकं फलं तथा ॥

चौरोदके वा ह्यवगाह्य यो नरः,

संपूज्य ह्यष्टं रजनीसुपोषितः ।

एतेन पापं दशजन्मभिः कृतम्

जेप्नीयते तस्य सहस्रमाशु तत् ॥

वायवीये,—

कुम्भे वा यदि वा मीने फाल्गुनैकादशी शिता ।

पुष्यर्चगुरुसंयुक्ता महापापप्रणाशिनी ॥

बाराहे,—

एकादशां शिते पक्षे पुष्यर्चं यत्र सत्तम ।

तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥

तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परम् ।

सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

यश्चोपवासं कुरुते तिथौ तस्यां द्विजोत्तम ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

दानं यद्वीर्यते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।

होमो वा क्रियते तस्यामचयं कथितं फलम् ॥

गोविन्ददादशी ।

तार्क्ष्यपुराणे,—

फाल्गुनस्यामले पक्षे कुम्भस्थे दिवसाधिपे ।

जीवे धनुषि योगे च शोभने रविवामरे ॥

पुष्यर्चं यदि संपूर्णं गोविन्ददादशी स्मृता ।

गोविन्ददादशीं प्राप्य गच्छेत् श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

व्रतमापूर्य्य तत्रैव विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।

महावैष्णवाद्दशगुणं फलमाप्नोति मानवः ॥

प्रकारान्तरं ब्रह्माण्डे,—

कुम्भस्थे भास्करे राजन् मकरे चाङ्गिरःशनी ।

दादशौ शुक्लपक्षस्य पुष्यर्चे जायते यदि ॥

गोविन्ददादशौ नाम महापातकनाशिनी ।

तस्यां कृत्वोदधिक्षानं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

(१) श्वेतसन्निहिते गङ्गामवगाण विधानतः ।

चथोदशमहाज्यैष्ठ्याः फलमाप्नोति मानवः ॥

अत्र प्रकारद्वये योगतारतम्यात् फलतारतम्यं । एतत्प्रकार-
द्वयं श्रीपुरुषोत्तमचेच एव ।

यत्तु,—यत्र कुत्र हरेः स्थाने यः कुर्यात् व्रतमीदृशम् ।

इति, तत्चेच यत्र कुत्रापि इति ज्ञेयं । अन्यथा “पञ्चतीर्थं^(१)
नरः कुर्यात्” इत्याद्यसङ्गतं स्यात् । सामर्थ्यं उपवासः, असामर्थ्यं
इविव्यं ।

तथाच तार्च्यं,—

वालवृद्धातुराः कन्या येऽसमर्था उपोषितुम् ।

इविव्यभोजनं कृत्वा विष्णुपूजनतत्पराः ॥

पुनः प्रकारान्तरं विष्णुधर्मै,—

फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्चे दादशौ यदि ।

गोविन्ददादशौ नाम महापातकनाशिनी ॥

तस्यामुपोष्य विधिवत् नरः प्रक्षीणकल्मषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

विष्णुधर्मेत्तरोक्ते तु न पुरुषोत्तमचेत्रगमननियमः, तच्चानुक्त-
त्वात् । राजमार्त्तण्डोक्तप्रकारत्रयेऽपि एवं बोध्यं ।

तथा च,—

• संयोगो द्वादशीपुण्ये कुम्भसंस्थे दिवाकरे ।

तथा,—

कुम्भे तीक्ष्णमथूखमाश्लिनि निशानाथोपगूढे गुरौ ।

द्वादश्यां विधिवत् विधाय विविधां पूजां हरेः श्रद्धया ।

पूषं प्राश्य हविष्यमच्युतकथां शृण्वन् व्यपोहत्यघम् ।

द्वादश्यां विधिरेष पुण्यविगमे कार्थ्यो बुधैः श्रद्धया ॥

द्वादश्यां शृङ्गापक्षे शशिनि गुरुयुते कुम्भसंस्थे खरांशौ,

पूजां कृत्वा सुरारेर्विधिविहितहविः प्राशयेत् मन्त्रपूतम् ।

पुण्यां कृत्वा^(१) न चेत्स्यात्तदपि विधिमनुं वासुदेवस्य कृत्स्नम् ॥

द्वादश्यामेवकुर्व्यान्न हि विहितविधिर्द्वादशीमन्तरेण ॥

पुरुषोत्तमव्यतिरिक्तस्थलेऽपि योग उक्तः । तथा च, गोविन्द-
द्वादशीयोगो गङ्गायामप्युक्तः ।

महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।

गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥

इति पद्मपुराणीयमन्त्रलिङ्गात् ।

शिष्टाः,—

पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रे मासि शिताष्टमी ।

तस्यां नदीषु स्नानेन वाजपेयफलं लभेत् ॥

सप्तमी रविवारेण बुधवारेण चाष्टमी ।
 अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥
 सोमवारे त्वमावास्या सूर्य्यर्णवशताधिका ॥

वेशाखमासमधिल्लत्यादित्यपुराणे,—

गुरुवारेऽप्यमावास्यामश्वत्थच्छायवारिणा ।
 स्नानं प्रयागस्नानेन समं पात्रकनाशनम् ॥

अथ व्यतिपातयोगः ।

बृहन्मनुः,—

श्रवणाश्विधनिष्ठाद्र्नागदेवतमस्तके ।
 यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥
 नागदेवतं शस्त्रेषा । मस्तकं मृगशिराः ।

— भगवतीपुराणे,—

स्नानं दानं तथा होमं आहुं देवार्चनम् तथा ।
 व्यतीपातेषु यत्पुण्यं कौटिसन्निहिताधिकम् ॥
 द्रव्यादिविधिस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

अथ व्यहस्पत् ।

तिथिस्त्रिस्त्रिंशद्दोराचं दिनचयमुदाहृतम् ।
 व्यहस्पति तत्र दिने स्नानञ्च जप एव च ॥
 सहस्रगुणितं प्राङ्गुरिदमेव दिनचयम् ।
 प्रथमे वाजिनो यान्ति द्वितीये सारथिस्तथा ॥
 तृतीये सविता तेन पुण्यं तत् स्यात् दिनचयम् ।
 एवमादियोगेषु न तीर्थविशेषनियमः ।

अनिवार्थमसम्बाधं तव वाचा कथं वथम् ।

न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥

इति राचिंश्चराधिकारमुपक्रम्यादिपर्वणि ।

सर्व एव शुभः कालः सर्वो देशस्तथा शुभः ।

सर्वो जनस्तथा पात्रं स्नानादौ जाह्नवीजले ॥

इति भविष्यपुराणे च सामान्यतः प्रतिप्रसवात् । पात्रमधिकारी ।

देवलः,—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥

अत्र महानिशायांमपि काम्यनैमित्तिकस्नानं प्रतीयत इति
वृत्तितं । तत्र विचारचारु, प्राचीनाचारविद्वद्भ्यं च ।

तथाहि, यदि दिवारात्रौ चेति सामान्यं वाक्यं काम्ययोगेऽपि
वर्तते । तर्हि तदाक्यैकदेशोक्तोद्धृतजले न वारुण्यादिस्नानंमपि
निवारं । यदि तु आदिपर्वोक्तसामान्यवाक्याद्योगेऽपि गङ्गास्नानं
वर्त्यं, तर्हि समुद्रेऽपि सर्वयोगे रात्रौ स्नानं केन वार्यते । यच्चो-
क्तं सर्व एव शुभ इत्यादि तत्र सर्व एव शुभः काल इत्यादौ
स्य स्नानं सामान्यत इत्यादिना तैरेव सूचितं । तथाहि,
सामान्यवाक्यादिशिष्य सर्वकालस्य यदि स्नानार्हत्वं, तर्हि पिपादि-
रणकालेऽपि योगस्नानमनिवार्यम् । नापि तथाकारो दृश्यते ।
इति महानिशाति देवलवाक्यमुपात्तम् । तत्र काम्यपदं काम्यव्रत-
रं न तु सर्वकाम्यपरं । नैमित्तिकपदं चन्द्रग्रहणादिपरं । तथा-
तदाक्यस्य व्याख्यानार्थं देवलस्यैव वाक्यान्तरम् ।

राजदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

नद्यां स्नानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥ इति ॥

तस्मात् सर्वथा न रात्रौ योगस्नानम् । दिवैव योगः शस्त इति
स्कान्दोक्तौ स्फुटमेव । सङ्कल्पवाक्ये तिष्ठुस्तेस्नानन्तरं वारुणीयोग-
इत्याद्युल्लेखं “निमित्तानां च सर्वशः” इत्याद्युक्तेः ॥ २ ॥

श्रीनीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातो हरेदृष्णभूनाथ-

प्राप्तगजातपत्र उदभूद्यो याजयूकः सुधीः ।

श्रीमान् राजगुर्गदाधरसुधीस्तथात्मजः कौशिको-

पन्थं संग्रथनाग्रकं रचितवान् श्रीकालसारामिधम् ॥

इति कालसारः समाप्तः ।

कर्तोयायां योगः ।

सृतिः,—

कर्तोयांजलं प्राप्य यदि सोमयुता कुहः ।

अरुणोदयवेलायां सूर्यग्रहगतैः समाः ॥

च खान्मन्त्रः,—

कर्तोये सदानौरे मरित्श्रेष्ठे सुविस्तरे ।

पुष्पान् ज्ञावयसे नित्यं पापं हरकरोद्भवे ॥

पुष्पान् देशविशेषान् ।

गङ्गायां योगः ।

व्यासः,—

अमावास्यां भवेद्दारो यदि भूमिसुतस्य वै ।

गोसहस्रफलं दद्यात् खानमात्रेण जाह्नवी ॥

श्रिनीवाली कुहर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् खानं यन्मौनिना कृतम् ॥

वारुणादियोगाः ।

स्कान्दे,—

वारुणेन समायुक्ता मधुकृष्णत्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥

वारुणं शतभिषा । मधुः चैवमासः । कुलं पुरुषः ।

अथ प्राचीनगौडैः,—

स्नानं कुर्वन्ति या नार्य्यसुन्द्रे शतभिषाङ्गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ता विधवा दुर्भगा ध्रुवम् ॥

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याश्च विशेषतः ।

शूद्रविट्चत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

इति प्रचेतोऽवालिवाक्याभ्यां स्त्रीशूद्राणां वारुणादौ स्नानं निषिद्धं, स्त्रीणां तु महादोषश्रवणादकरणे प्रत्यवायाभावाच्चेत्युक्तम् तत्र । तादृशवाक्यानां यादृच्छिकस्नानपरत्वात्, केवलनञ्चपरत्वाच्चेति सिद्धान्त इत्येके ।

अथ यत्तिथितत्त्वकारैः रात्रावपि वारुणादिस्नानम् ।

दिवारात्रौ च गङ्गायां सन्धायाश्च विशेषतः ।

स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥

इति ब्रह्माख्यपुराणे ।

गन्धर्ववाक्यञ्च,—

अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।

गर्ह्यन्ते जनान् सर्वान् वनस्याकृपतीनपि ॥

अचारुनक्षत्रातिवाक्यम्,—

ससुन्द्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।

रात्रावहनि सन्धायां कस्य गुप्तः परियहः ॥

असन्धाया देवनदी स्वर्गसम्पादिनी तथा ।

कथमिच्छसि^(१) तां रोद्धुं नैव धर्मः समातनः ॥

Dr. ABU SALAM ZAMALIF.